НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ДИНАМІКА

ЛЕКСИЧНОЇ ТА ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ СИСТЕМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

В ЛЕКСИКОГРАФІЧНОМУ ВІДОБРАЖЕННІ

КИЇВ – 2021

УДК 811.161.2’373/374
ББК 81.2Укр.-3-4
Д 46

Рекомендувала до друку вчена рада Інституту української мови НАН України
(протокол № 8 від 18 вересня 2020 р.)

Рецензенти: член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор С.Я. Єрмоленко; доктор філологічних наук, професор С.С. Єрмоленко.

Д 46 **Динаміка лексичної та фразеологічної систем української мови в лексикографічному відображенні:** монографія [автори: І. С. Гнатюк, О. М. Миронюк, З. Г. Козирєва, І. А. Самойлова, В. О. Балог, Н. Г. Гордієнко, Н. В. Сніжко, Л. О. Тименко, Т. В. Цимбалюк-Скопненко, Л. І. Дідун, Л. В. Мовчун, О. М. Тищенко, О. А. Дюндик; відп. ред. І. С. Гнатюк]. Київ, 2021. [Електронне видання].

ISBN 978-966-02-9605-3 (електронне видання)

У монографії досліджено сучасний стан і тенденції розвитку словникового складу сучасної української літературної мови у зв’язку з опрацюванням теоретичних основ створення різних типів словників, простежено активні процеси в лексико-фразеологічному фонді української літературної мови, опрацьовано теоретичні проблеми української лексикології, фразеології, фразеографії. Для науковців, викладачів, аспірантів, учителів та для всіх, зацікавлених проблемами розвитку української мови.

УДК 811.161.2’373/374
ББК 81.2Укр.-3-4

ISBN 978-966-02-9605-3 (електронне видання)

© І. С. Гнатюк, О. М. Миронюк, З. Г. Козирєва, І. А. Самойлова,
В. О. Балог, Н. Г. Гордієнко, Н. В. Сніжко, Л. О. Тименко, Л. В. Мовчун,
Т. В. Цимбалюк-Скопненко, Л. І. Дідун, О. М. Тищенко, О. А. Дюндик
© Інститут української мови НАН України

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 5

РОЗДІЛ 1. **Тенденції розвитку словникового складу української мови у зв'язку з опрацюванням теоретичних основ створення перекладних словників 9**

І. С. Гнатюк Лексикографічна критика і розвиток концепцій перекладних словників 9

О. М. Миронюк Дієприкметник як об'єкт лексикографії. Його семантична й текстуальна інтерпретація та лексикографічне відтворення 26

РОЗДІЛ 2. **Збагачення лексичного складу сучасної української літературної мови в словниках тлумачного типу 35**

З. Г. Козирєва Динаміка сучасного українського лексикону і стандартизація лексикографічної діяльності (у загальномовних словниках) 35

І. А. Самойлова Розвиток семантичної структури слів та його відображення в лексикографічних джерелах 56

В. О. Балог Систематизація та характеристика типових недоліків стилістичного маркування галузевої лексики в загальномовному тлумачному словнику 67

Н. Г. Гордієнко Мікроструктура тлумачних словників: сучасні тенденції лексикографування 84

РОЗДІЛ 3. **Теоретичні аспекти опрацювання словника зведеного типу 99**

Н. В. Сніжко Динаміка мови та мовних норм (за матеріалами зведеного словника лексики української мови кінця ХУІІІ – початку ХХІ ст.) 99

Л. О. Тименко Динаміка відображення абстрактної лексики в словниках ХІХ – ХХІ століття 117

РОЗДІЛ 4. **Шляхи розвитку української фразеології : лексикографічний аспект 129**

Т. В. Цимбалюк-Скопненко Відбиття тенденцій розвитку фразеологічного фонду сучасної української літературної мови в національній фразеографії 129

Л. І. Дідун Фразеологізми з семантикою інтенсивності в сучасній українській мові: лексикографічний аспект 139

РОЗДІЛ 5. **Нові лексикографічні проєкти 147**

Л. В. Мовчун Розроблення теоретичних основ укладання словників рим у працях українських римографів 147

О. М. Тищенко Лексикографічна параметризація жестової мови глухих 155

О. А. Дюндик Неологізми в реєстрах словників : історія та сучасний стан 164

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ 173

ЛІТЕРАТУРА 177

ПЕРЕДМОВА

Колективну монографію ***«Динаміка лексичної та фразеологічної систем української мови в лексикографічному відображенні»*** присвячено дослідженню сучасного стану й тенденцій розвитку словникового складу сучасної української літературної мови у зв'язку з опрацюванням теоретичних основ створення різних типів словників. У створенні монографії взяли участь співробітники відділу лексикології та лексикографії (13 науковців), які впродовж 2010 – 2015 рр. працювали над плановою темою «Лексичний тезаурус української літературної мови та його лексикографічне відтворення», в межах якої досліджували сучасні процеси в лексико-фразеологічному фонді української літературної мови та опрацьовували теоретичні проблеми української лексикології, фразеології, фразеографії. Монографія складається з п'яти розділів, в межах яких виокремлено 13 підрозділів.

У першому розділі ***«Тенденції розвитку словникового складу української мови у зв'язку з опрацюванням теоретичних основ створення перекладних словників»*** розглянуто концептуальні підґрунтя перекладних словників. У підрозділі «Лексикографічна критика і розвиток концепцій перекладних словників» ***І.С. Гнатюк*** узагальнила працю українських лексикографів зі створення російсько-українських словників у світлі лексикографічної критики, оскільки аналіз наукових концепцій перекладних словників засвідчує, що кожен новий академічний словник чи його доопрацьоване перевидання укладався з урахуванням критичних матеріалів, уміщених у наукових статтях, рецензіях, оглядах, спеціальних монографіях, у яких підсумовувався досвід роботи, містилася оцінка попередніх видань, що було рушієм розвитку наукових концепцій словників. У розділі здійснено спробу порівняльного аналізу наукових концепцій Російсько-українського словника в трьох томах (К.: Наукова думка, 1968) та нового академічного Російсько-українського словника в 4-х томах (К.: Знання, 2011 – 2014). У ході аналізу враховано два різновиди лексикографічної критики: зовнішню та внутрішню. Зовнішня наукова лексикографічна критика – це критика словника з боку наукової спільноти, яка може бути як конструктивною, так і деструктивною. Внутрішня лексикографічна критика – це критика всередині наукового колективу, невідома користувачам словника та його рецензентам. Саме внутрішня критика виступає головним рушієм розвитку словникової концепції, що допускає елементи розвитку.

Важливою проблемою двомовних російсько-українських словників є переклад дієприкметників. Про специфічні особливості перекладу цього лексико-граматичного класу слів ідеться в підрозділі «Дієприкметник як об'єкт лексикографії. Його семантична й текстуальна інтерпретація та лексикографічне відтворення» (автор – *О. М. Миронюк*). Зокрема, звернено увагу на те, що значна кількість російських активних дієприкметників не має в українській мові однослівних відповідників і перекладається словосполученнями *який (що)* та дієсловом, що позначає вказану дію, напр.: ***обладающий [свойством]*** *який (що) має властивість, який (що) наділений властивістю;* ***соответствующий [требованиям]*** *який (що) відповідає вимогам*. Значний масив активних дієприкметників перекладають і віддієслівними прикметниками, і активним дієприкметниками: ***сканирующий [прибор]*** *сканувальний, скануючий [прилад];* ***записывающее [устройство]*** *записувальний записуючий [пристрій];* ***увлажняющий [крем]*** *зволожувальний, зволожуючий [крем]*. Значні труднощі для перекладу становлять пасивні дієприкметники теперішнього часу та дієприкметники з постфіксом ***–ся***, які слід перекладати і однослівними відповідниками *(**командируемый** – відряджуваний, **записываемый** – записуваний)*, *і за допомогою словосполучень (**вянувший** – який (що) в'янув, який (що) марнів; **встречающийся** – який зустрічався)*.

У ***другому розділі*** монографії ***«Збагачення лексичного складу сучасної української літературної мови в словниках тлумачного типу»*** висвітлено питання динаміки сучасного українського лексикону і стандартизації лексикографічної діяльності в загальномовних словниках тлумачного типу. Розглянуто зміни в лексико-семантичній системі сучасної української мови, зумовлені зовнішніми (бурхливий розвиток наук, політичні події, розвиток спорту, зрушення в мистецьких сферах, науково-технічний прогрес, зміни в освіті, харчовій галузі, медицині) та внутрішньомовними чинниками (перегляд наявного лексичного фонду під кутом зору усунення російськомовних кальок, активізація питомих словотворчих ресурсів, актуалізація пасивної лексики, іншомовні запозичення на позначення слів і понять нових і вже відомих).

Джерелами поповнення сучасної української літературної мови є: 1) нові слова, утворені за наявними (рідше – за новими дериваційними моделями і типами; 2) активізовані лексичні одиниці, що функціонували на периферії словникового складу; 3) актуалізовані слова, що зазнали переорієнтації; 4) семантичні інновації тощо. Завдання словника – відобразити ці лексико-семантичні зміни. Адже створення словників як найзручнішої форми узагальнення результатів теоретичного осмислення і всебічного опису мовних явищ і фактів є ознакою нормативності й кодифікованості літературної мови. Формування лексикону нового літературного стандарту української мови вимагає нині від лексикологів і лексикографів посиленої уваги як до визначальних процесів слововживання, так і до принципів і форм лексикографічного опрацювання сучасного словникового складу. Виваженим шляхом розбудови і нормалізації українського літературного лексикону з огляду на динамічні процеси, які його формують на сучасному етапі, має бути принцип розумної збалансованості між традицією і потребами в нормативному оновленні. Український лексикон потребує обережного опрацювання, вироблення мовознавцями надійних рекомендацій щодо його подальшого вдосконалення, щоб не розірвати історичних традицій у розвитку української літературної мови, адже саме стрижневі традиції забезпечують повагу до неї з боку суспільства. Питанню реалізації зазначених принципів у сучасній практиці укладання загальномовних тлумачних словників присвячено перший підрозділ другого розділу монографії «Динаміка сучасного українського лексикону і стандартизація лексикографічної діяльності» (автор – *З. Г. Козирєва*).

У другому підрозділі другого розділу «Розвиток семантичної структури слів та його відображення в лексикографічних джерелах» порушено не менш важливу проблему – вивчення розвитку семантичної структури слів та його відображення в словниках тлумачного типу. Порівняльний аналіз структурної і функціональної специфіки слова за різними лексикографічними джерелами дає змогу простежити не лише еволюційні процеси в самому слові (зміни кількісного складу лексико-семантичних варіантів (ЛСВ) одного слова, у функціональному навантаженні ЛСВ, зміну основного ЛСВ, який репрезентував загальну характеристику слова в певний історичний період), а й перетворення у зв'язках між ЛСВ окремих слів. Окремі ЛСВ формують синонімічні, антонімічні, паронімічні, омонімічні відношення між певними словами. Утворення нових чи зникнення (поступовий занепад) старих відношень свідчить про рух, розвиток лексичного фонду (автор – *І. А. Самойлова*).

Питання про місце спеціальної лексики в загальномовних словниках – одне з найскладніших у сучасній лексикографії, тому воно стало об'єктом окремої уваги в підрозділі «Систематизація та характеристика типових недоліків маркування галузевої лексики в загальномовному тлумачному словнику». У процесі створення словників тлумачного типу цілком природно постає питання про відбір спеціальної лексики до його реєстру (які терміни й на яких підставах мають до нього залучатися). Першим кроком у визначенні групи термінів для внесення їх до словника літературної мови є дослідження шляхів і закономірностей перетворення вузькоспеціального терміна в загальновживане й загальновідоме слово. Прагнення до якомога повнішого відображення мовної дійсності сформувало критерії добору термінологічних одиниць до загальномовного словника, а саме:

- суспільна значущість (актуальність) термінів науки і техніки (нині це передусім сфера інформаційних і комп'ютерних технологій, освіта, медична галузь);
- врахування структурних умов, що сприяють адаптації терміна до системи літературної мови (словотворчі та термінотворчі моделі);
- вивчення сфери функціонування спеціальної лексики.

Важливим й актуальним є питання інтерпретації галузевої лексики в загальномовному тлумачному словнику. Цей аспект обрано предметом розгляду третього підрозділу другого розділу монографії. в якому здійснено спробу уніфікувати лексикографічну фіксацію галузевих ремарок у тлумачному словнику. В основу спостережень покладено метод порівняння: а) шляхом зіставлення реєстрових статей у межах досліджуваного словника; б) шляхом аналізу словникових статей крізь призму концепції досліджуваного словника; в) шляхом зіставлення словникових статей в різних лексикографічних джерелах (автор – В. О. Балог).

Третій розділ монографії ***«Теоретичні аспекти опрацювання словника зведеного типу»*** стосується теоретичних аспектів опрацювання нового для української лексикографії типу словника.

У підрозділі «Динаміка мови та мовних норм (за матеріалами Зведеного словника лексики української мови кінця XIII – початку XXI ст.)» її авторка – *Н. В. Сніжко* зазначає, що динаміку мови та мовних норм варто вивчати: 1) за напрямами частиномовної стратифікації лексики, яка відтворює співвідношення категорій предметності, процесуальності, кількості, якості та ін. у процесі розбудови мовної картини світу; 2) ідеографічними групами, які увиразнюють особливості національного мовомислення; 3) окремими аспектами лексикографічного відтворення орфографічних та орфоепічних змін, що спостерігаються в ході історичного розвитку мови. Попередні результати дослідження мовних змін (за фрагментами Зведеного словника та словниками нових слів і значень) з використанням прийомів ідеографічного моделювання виявляють такі

закономірності: 1) стрімку розбудову іменникової системи, де особливо активним є творення композитів у різних ідеографічних групах, особливо тих, що пов'язані з розвитком наукових галузей та міжгалузевих дисциплін *(лінгвоконцептологія, лінгвокультурологія, лінгвоекологія)*; розширення ідеографічної групи «Мова, мовлення, мовомислення» *(правдомовлення, словоцентричність, думкотворення)*; розвиток нових ідеографічних груп *(туризм, дизайн, комп'ютерні технології, віруси, фобії)*; творення назв осіб жіночої статі з використанням суфікса *–ин (знавчиня, борчиня, покупчиня)*; розширення розряду іменників середнього роду з подовженим м'яким чи пом'якшеним приголосним *(швидкоплиння, щедроголосся, тихосніжжя)*; 2) актуалізацію забутих слів, зокрема тих, що вирізняються прозорою внутрішньою формою та емоційно-конотативним забарвленням *(збірослів, збіросвіт, зазнайбіда, загинайко, бувайло, блудько, безхатько, замарзляки, злюбини та ін.)*; 3) збагачення мови термінологічною лексикою та інтернаціоналізмами, конкурування питомих слів та запозичених, поповнення розряду питомих слів за словниками Бориса Грінченка, Дмитра Яворницького, Зенона Кузелі та Ярослава Рудницького; 4) перехід до пасивного фонду невластивих українській мові слів, які, на жаль, були подані в словниках ХХ ст.; 5) тенденція унормування слововжитку в напрямі закріплення в узусі тих варіантів слів, які найбільше відповідають структурно-функціональній будові мови. Перспективним напрямом інтегрального лінгвістичного моделювання є, на думку Н.В. Сніжко, вивчення історії варіювання слів у хронологічному аспекті. Важливим є укладання словника варіантів лексичних одиниць української мови кінця ХУІІІ – поч. ХХІ ст. на основі даних Зведеного словника. Такий словник систематизує дані про типи мовних змін, способи їх лексикографічного відтворення та напрями кодифікування.

У другому підрозділі третього розділу «Зміни у відтворенні абстрактної лексики» (автор – *Л. О. Тименко*) обстежено абстрактну лексику в реєстрі зведеного словопокажчика «Український лексикон кінця XVIII – початку XXI ст.» та систематизовано її за основними способами словотворення. Також проаналізовано основні шляхи поповнення українського абстрактного лексикону з урахуванням як лінгвістичних, так і позалінгвістичних чинників.

У ***четвертому розділі «Шляхи розвитку української фразеології: лексикографічний аспект»*** розглянуто питання фразеології. Він містить такі підрозділи:

«Відбиття тенденцій розвитку фразеологічного фонду сучасної української літературної мови в національній фразеографії» (автор – *Т. В. Цимбалюк-Скопненко*). Завданням дослідження є виявлення динаміки фразеологічної підсистеми української мови за допомогою параметризації корпусів вітчизняної фразеографії, передусім – академічної. Передбачено такі етапи роботи: 1) виявлення ФО, поданих у ролі вокабул, в академічних словниках; 2) виявлення в розгляданих виданнях фразеологізмів. не виокремлених як реєстрові одиниці; 3) простеження змін у компонентному складі досліджуваних одиниць; 4) виявлення змін у семантиці ФО, що були предметом академічної фразеографії; 5) окреслення модифікації стилістичних характеристик ФО; 6) виявлення джерел поповнення сучасної української фразеографії;

«Фразеологізми з семантикою інтенсивності в сучасній українській мові: лексикографічний аспект» (автор – *Л. І. Дідун*). У цьому підрозділі монографії йдеться про способи подання фразеологічних одиниць із семантикою інтенсивності у фразеографічних працях, наведено статистичні дані про питому вагу цих одиниць у фразеологічному фонді української мови, визначено основні групи структурного представлення цих одиниць у словниках.

У *п'ятому*, завершальному, розділі монографії ***«Нові лексикографічні проєкти»*** представлено візії майбутніх лексикографічних праць. Зокрема, в підрозділі «Лексикографічна параметризація жестової мови глухих» (автор – *О. М. Тищенко*) здійснено спробу системного лінгвістичного аналізу засобів жестової комунікації глухих та принципів їх лексикографічної параметризації. У результаті опрацьовано поняття жестова картина світу, розроблено методику добору фактичного матеріалу – жестів та жестових текстів – в умовах природного або експериментально зорієнтованого спілкування глухих, вироблено концепцію та принципи укладання словника жестової мови (жестівника).

Окремий підрозділ присвячено *історії української римографії* («Розроблення теоретичних основ укладання словників рим у працях українських римографів»; автор – *Л. В. Мовчун*). Розглянуто етапи формування української римографії, її теоретичну базу та практичні здобутки. Проаналізовано внесок римографів І. Чередниченка, В. Лутковського, І. Гурина, А. Бурячка, С. Караванського, С. Діброви та ін.

Завершує п'ятий розділ дослідження «Відображення неологізмів у реєстрах словників: історія та сучасний стан» (автор – *О. А. Дюндик*). Розглянуто історію входження нової лексики до реєстрів словників: від першого друкованого словника української мови «Лексиса..» Лаврентія Зизанія до сучасних українських неографічних праць. Подано діахронний зріз проблеми входження нових слів до словників XVI – поч. XXI ст., розглянуто явище «кування слів» у зв'язку з лексикографічною традицією української мови та його оцінку лексикографами поч. ХХ ст., схарактеризовано основні теоретичні праці з неології, які містять лексикографічні додатки нової лексики, виокремлено принципи добору нових слів до реєстрів словників.

Теоретичні результати пропонованого монографічного дослідження сприятимуть подальшому вивченню нових явищ і тенденцій розвитку лексики та фразеології української мови.

Автори висловлюють щиру подяку рецензентам – членові-кореспонденту НАН України, докторові філологічних наук, професорові *Світлані Яківні Єрмоленко* (Інститут української мови НАН України) та докторові філологічних наук, професорові *Сергієві Семеновичу Єрмоленку* (Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України).

І.С. Гнатюк,
відповідальний редактор

РОЗДІЛ 1

Тенденції розвитку словникового складу української мови у зв'язку з опрацюванням теоретичних основ створення перекладних словників

Ірина Гнатюк

ЛЕКСИКОГРАФІЧНА КРИТИКА І РОЗВИТОК КОНЦЕПЦІЙ ПЕРЕКЛАДНИХ СЛОВНИКІВ

Лексикографічна критика є важливим напрямом теорії лексикографії і веде свій початок від першої половини XX ст. Одним із найперших її зразків можна вважати рецензію О.О. Шахматова на «Словник української мови» за редакцією Б.Д. Грінченка [Шахматов 1906].

Це галузь лексикографії, яка оцінює словникову продукцію, узагальнює досвід укладання словників, опрацьовує теоретичні засади створення нових лексикографічних праць, а значить є невід'ємним складником лексикографічного процесу. Аналіз словникової продукції, коригування діяльності лексикографів здійснюється в критичних матеріалах, поданих в окремих наукових статтях, рецензіях, критичних оглядах, монографіях.

Параметри поняття «лексикографічна критика» окреслює М. І. Чернишова [Чернышева 2011]. Дослідниця пропонує розрізняти два різновиди лексикографічної критики: зовнішню та внутрішню. Зовнішня наукова лексикографічна критика – це критика словника чи ряду словників зовні, з боку наукової спільноти; вона, за своєю природою, носить об'єктивний характер, хоча можливі різного роду моменти суб'єктивного характеру, поява політизованих моментів і т. под., що може повністю змінити вихідну настанову на об'єктивність, тому така критика набуває характеру ненаукової; у свою чергу, наукова критика може бути конструктивною та деструктивною. Внутрішня лексикографічна критика – це критика всередині наукового колективу, невідома користувачам словника та його рецензентам; внутрішня критика, на думку М. І. Чернишової, – один із головних рушіїв розвитку словникової концепції [Див.: Гнатюк 2010: 231 – 232].

Окремі етапи розвитку української лексикографії підсумовано в роботах А. А. Москаленка, П. Й. Горецького, Л. С. Паламарчука, В. В. Німчука. Питання теорії української лексикографії активно опрацьовували й опрацьовують В. С. Ващенко, С. П. Левченко, С. І. Головащук, В. В. Жайворонок, О. О. Тараненко, В. А. Широков та ін.

Теоретичні засади створення словників різних типів, їх осмислення висвітлює науковий збірник «Лексикографічний бюлетень», що розпочав свою історію як видання Інституту мовознавства імені О. О. Потебні АН України і виходив у 1951 – 1963 рр. (побачили світ 9 випусків). Відроджене 2004 р. з 10-го випуску видання зорієнтоване на лексикографічне осмислення української мови: теоретичні засади створення словників; узагальнення лексикографічного досвіду, аналіз сучасних тенденцій української лексикографії в контексті як лінгвоукраїністики, так і славістики (на сьогодні опубліковано 25 випусків цього видання).

Питання теорії та практики створення словників були предметом розгляду в ряді колективних монографій і збірників, а саме: «Дослідження з лексикології та лексикографії» (К., 1965), «Лексикологія та лексикографія» (К., 1966), «Лексикологія та лексикографія» (К., 1969). Колективна монографія лексикографів академічного Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні «Слово і фразеологізм у словнику» (К., 1980) була присвячена завершенню роботи над «Словником української мови» в 11-ти томах.

У новітню добу опубліковано монографію О. О. Тараненка: «Новий словник української мови (концепція і принципи укладання)» (Кам»янець-Подільський, 1996). Проблеми лексикографії висвітлює також спеціальний, 38, випуск періодичного видання Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Українське мовознавство», за матеріалами наукової конференції, присвяченої 100-річчю від часу опублікування «Словаря української мови» за ред. Б.Д. Грінченка (К., 2008). Питання історичної й

описової лексикографії, фразеографії та перспективи сучасного словникарства окреслено в збірнику наукових праць «Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія» за матеріалами наукової конференції до 90-річчя професора Лариси Григорівни Скрипник (Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011 – 565 с.). У збірнику «Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія: теорія, практика, перспективи», присвяченому 90-річчю від дня народження професора Леоніда Сидоровича Паламарчука, вміщено студії з проблем теорії та практики української, ширше – слов'янської тлумачної та перекладної лексикографії, лексикографічної критики, накреслено напрями розвитку словникарства (2012). Результати наукових досліджень, спрямованих на подальше вдосконалення теоретичних засад укладання різних типів словників, розгортання лексикографічної критики, що сприятиме поліпшенню якості словникової продукції, лексикографічне опрацювання апелятивної, онімної, термінологічної, неологічної, діалектної та інших шарів лексики української мови відображено в статтях збірника за матеріалами пленуму Наукової ради «Українська мова» «Українська лексикографія та лексикологія: проблеми, завдання» (2017). Дослідження широкого спектру проблем теорії та практики української, ширше – слов'янської сучасної та історичної лексикології і лексикографії містить книга «Галактика Слова» (2020), яку видано до 90-річчя від дня народження Галини Макарівни Гнатюк, відомого українського мовознавця, лексиколога і лексикографа.

В історії українського словникарства особливе місце з-поміж лексикографічних праць традиційно належить двомовним перекладним словникам. Поширення і застосування саме цього типу словників зумовлювалось практичними потребами співжиття носіїв української та російської мов на різних етапах історичного розвитку. Багаторічна праця над перекладними словниками, що полягала в безпосередньому практичному опрацюванні великого лексичного матеріалу російської та української мов, як і у вивченні та опрацюванні лінгвістичної літератури з питань перекладу, лексикології та лексикографії, дала змогу окреслити й розв'язати найважливіші проблеми перекладної лексикографії.

Так, «Російсько-український словник» за редакцією академіка А. Кримського «є значним етапом у виробленні наукової концепції двомовного словника, у пошуках адекватного відтворення оригінального лексичного матеріалу засобами перекладу його іншою мовою, у становленні принципів розміщення матеріалу в перекладній частині та ін.» [Жайворонок 2005 : 134].

На час створення в 1930 р. Інституту мовознавства постало питання про створення загальномовного академічного російсько-українського словника. Після виходу в 1937 р. однотомника [РУС-37] обсягом 70 авт. арк. питання залишилося відкритим, бо такий невеликий словник міг виконувати функцію «навчальної нормативної книжки», але не міг бути універсальним посібником у справі перекладу, оскільки обмежував як російську реєстрову частину, так і український матеріал, тому реєстрове слово в ньому не могло бути розкрите в усіх його значеннях. Крім того, як зауважував ще 1944 року Максим Рильський, «багато чого в них [коротких перекладних словниках на зразок однотомника 1937 року. – І.Г.] іде від тієї шкідливої, нібито антинаціоналістичної тенденції, внаслідок якої наші літератори всіляко вихолощували живу українську мову» [Рильський 1973: 93].

Знакове місце в історії української перекладної лексикографії посідає «Російсько-український словник» 1948 року, робота над яким велася в складних умовах воєнного часу, спочатку в евакуації в Уфі, потім у Москві, згодом у визволеному Києві. Про історію створення цієї праці писали М. Я. Калинович, М. Т. Рильський, Л. С. Паламарчук. Узагальнивши їхні погляди, В.В. Жайворонок наголошує на недоліках словника, які полягали в приблизному перекладі окремих слів, частих пропусках загальновживаних однослівних відповідників, не досить виразного стилістичного диференціювання багатьох російських слів та українських відповідників, браку стилістичних позначок при багатьох словах тощо [Жайворонок 2005: 137].

«Час і розвиток мов рано чи пізно ставить на порядок денний питання про створення нового академічного російсько-українського словника, який відповідав би рівневі розвитку мовознавчої науки і лексикографічної практики, а головне – відбивав би стан розвитку двох лексичних систем – мови оригіналу і мови перекладу. При цьому важливо було витримати курс не на штучне зближення двох мов з переважанням впливу російської на українську, а на рівноправне їхнє функціонування. З огляду на більш-менш сприятливі історичні обставини часів так званої «хрущовської відлиги» це вдалося значною мірою втілити в черговому великомасштабному академічному словникові. Наполеглива праця колективу лексикографів Інституту мовознавства у тісній співдружності з працівниками видавництва «Наукова думка» завершилася появою нового «Російсько-українського словника» (у 3-х томах), який вийшов у світ наприкінці 1968 р.» [Жайворонок 2005: 138].

Загальновідомо, що кожна наступна велика академічна праця є значним кроком уперед, порівняно з тією, яка видана на два, три, чотири десятиліття раніше. Ця думка є аксіоматичною, адже насамперед неодмінно кількісно значно зростає реєстрова частина словника. Так, у випадку із «Російсько-українським словником» 1968 р. таке зростання становило 40 тис. слів, отже словник уже охоплював 120 тис. слів. Важливо, що зростання кількості реєстрового матеріалу відбулося не лише за рахунок нової лексики, зокрема й

так званих «радянізмів». До тритомника додано багато слів, які здавна існували в мові, але за останні роки набули ширшого вживання або ж перемістилися з вузької сфери спеціального чи виробничо-професійного вжитку до шарів загальновживаної лексики. Розширення реєстру відбулося також за рахунок залучення до нього значної кількості похідних утворень, переклад яких українською мовою нерідко пов'язаний зі значними труднощами. Йдеться, зокрема про віддієслівні іменники, дієприкметники, прислівники, про слова із суфіксами емоційної оцінки. Ширше подано й докладніше опрацьовано в словнику 1968 р. слова розмовно-просторічної, застарілої, діалектної (обласної) сфери.

У процесі користування новими словниками виявляють цілу низку помилок, неточностей, котрі слід уважно вивчати й не переносити їх у нові видання словників, створюючи не бажану в цьому випадку тяглість. Тому робота над новим виданням словника повинна розпочинатися з критичного аналізу набутого досвіду, з уважного вивчення рецензій, відгуків, усіх можливих коментарів до попередніх видань, їх творчого осмислення і врахування всього раціонального й конструктивного.

Кожна нова лексикографічна праця спирається на попередні напрацювання. Можна з повним правом стверджувати, що академічний *Русско-украинский словарь* в 3-х томах 1968 р. створено внаслідок лексикографічної критики *Русско-украинского словаря* 1948 р.

З часу виходу в світ Російсько-українського словника 1948 р. було опубліковано багато різних рецензій у союзних, республіканських та обласних друкованих органах. Висловлено чимало думок на спеціальних нарадах, в листах до Інституту мовознавства АН УРСР. Через чотири роки після виходу *Русско-украинского словаря* 1948 року, у лютому 1952 року, в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні проведено широку нараду-дискусію з обговорення цього словника. Матеріалам обговорення *Русско-украинского словаря* 1948 р. під час цієї наради було присвячено спеціальний випуск «Лексикографічного бюлетеня» [Лексикографічний бюлетень 1953]. Ознайомлення з матеріалами обговорення засвідчує, що громадськість в цілому позитивно оцінила цю велику працю, здійснену лексикографами в тяжких умовах Великої Вітчизняної війни та післявоєнного відбудовчого періоду

Зокрема, в статті І. М. Кириченка «Російсько-український словник» 1948 р., його основні характерні риси»», вміщеній у Лексикографічному бюлетені, йдеться про те, що найґрунтовнішу оцінку Словника дав академік В. В. Виноградов, який, зокрема, підкреслював: «В основному цей словник відповідає і високим вимогам радянської філологічної науки і своєму призначенню. Він кращий з усіх попередніх російсько-українських словників» [Виноградов 1950: 98]. Рецензенти вказували, що словник має велике практичне значення для перекладацької роботи, відіграє величезну роль у справі зміцнення зв'язків і дружби між українським і російським народами, культури українського народу тощо. Водночас було відзначено такі недоліки *Російсько-українського словника*: пропуски українських синонімів до окремих слів, уміщення до реєстру Словника вузькоспеціальної термінології, відсутність маркерів стильової диференціації сучасної української літературної мови, пропуски актуальних реєстрових слів, пропуски вживаних відповідників фразеологічних зворотів, орфографічні помилки, збіднення проти живої народної мови. Письменник Юрій Смолич скаржився на дії літредакторів, що не пропускають слів, яких не знаходять у Словнику [Кириченко 1953 : 26].

Дуже послідовне використання *Толкового словаря русского языка* за редакцією Д. М. Ушакова стало причиною недоліків *Російсько-українського словника* 1948 р. в російській його частині, а саме в доборі реєстрових слів, встановленні їхніх значень і стилістичної характеристики. Як цілком резонно зауважує В. В. Виноградов, *Толковый словарь русского языка* відбиває лексичну систему російської літературної мови 20 – 30-х років XX ст. (перший том видано 1935 р.). Хоч останні томи його вийшли в 1939 – 1940 рр., заготовлення основного матеріалу для них було здійснене значно раніше. За останні 15 років у російській літературній мові, в її словнику, в її стилістиці сталися великі зміни, великі семантичні зрушення в значеннях багатьох слів. І тому цілком виходити з цього словника під час укладання нових сучасних російсько-іншомовних словників уже неможливо [Виноградов : 95]. Саме тому в реєстрі РУС-48 пропущено слова найрізноманітнішого характеру, серед них багато актуальних, часто вживаних, як-от: *по-украински, чудный, всевластный, вразнос, вермишелевый, вермишельный, ванилиновый, велогонки* та ін.

Одночасно з поповненням реєстру *Російсько-українського словника* постало питання про вилучення з його реєстру слів обмеженого вжитку, зокрема вузькоспеціальних термінів. Через відсутність термінологічних словників, зазначає І. М. Кириченко, довелось у *Російсько-українському словнику* подати більше термінологічної лексики, ніж це звичайно робиться в загальномовних словниках. Але все ж є в ньому такі терміни, зокрема іншомовного походження, що їх не можна вважати належними до поширених, тому недоцільно залишати в Російсько-українському словнику, наприклад: *элонгация* (в астрономії), *энциклика* (церковне), *эпакта* (в астрономії), *этеризм* (в медицині), *сегарсы* (морський термін) і под. Зауважимо, що в тритомному *Русско-украинском словаре* 1968 року терміни *энциклика* і *сегарсы* залишено, інші – вилучено з реєстру.

Зауваження і пропозиції, висловлені учасниками лексикографічної наради, були уважно вивчені й враховаані під час підготовки нового видання Російсько-українського словника, яке побачило світ 1968 р. у форматі

тритомного *Русско-украинского словаря,* який став помітним явищем в історії української лексикографії, а його авторський колектив удостоєно Державної премії Української РСР у галузі науки і техніки 1971 року.

Досвід роботи над *Русско-украинским словарем* у трьох томах відомий лексикограф С. І. Головащук узагальнив у монографії «Перекладні словники і принципи їх укладання» (К., 1973), в якій висвітлено важливі питання практичної лексикографії стосовно обсягу та реєстру перекладного словника, розмежування значень слів та їх стилістичної характеристики, еквівалентності відповідників, обсягу, розміщення та перекладу фразеології та ілюстративних словосполук (екземпліфікацій) у перекладному словнику. Наукові основи та принципи побудови цього словника використано під час укладання нових перекладних словників як в Україні, так і за її межами.

Російсько-український словник у трьох томах, упродовж чотирьох десятиліть був настільною книжкою і важливим довідником у праці величезного загону перекладачів і журналістів, працівників освіти, науки, культури, редакцій і видавництв як в Україні, так і далеко за її межами.

У 1980–1981 роках Російсько-український словник у трьох томах з деякими виправленнями перевидала Головна редакція Української радянської енциклопедії. Нелегке завдання перегляду всього корпусу словника, виправлення помилок, огріхів, виявлених авторами офіційних і неофіційних рецензій, врахування численних зауважень і побажань користувачів Словника взяв на себе заступник голови редакційної колегії, завідувач відділу лексикології та лексикографії доктор філологічних наук, професор Леонід Сидорович Паламарчук.

У 1987–1988 роках Головна редакція Української радянської енциклопедії перевидала Російсько-український словник у 3-х томах без будь-яких змін як третє, стереотипне видання.

У 90-х рр. XX ст., розпочинаючи роботу над новим (уже четвертим) виданням РУСа, члени авторського колективу, в якому на той час працювали ще автори та редактори першого видання РУСа 1968 р. С. І. Головащук, Л. С. Паламарчук, Л. Г. Скрипник, бачили своє завдання в незначному поліпшенні та вдосконалені трьох попередніх видань. Але вже в процесі перегляду матеріалів Словника стало зрозуміло, що таким шляхом іти недоцільно, а потрібно, використовуючи лексичний матеріал попередніх видань, створювати нову лексикографічну працю, яка б могла задовольнити сучасні потреби надзвичайно широкого й різноманітного кола читачів, що використовують словник цього типу в своїй роботі або ж звертаються до нього за довідками.

Перед авторами Російсько-українського словника постало завдання доповнити його новою лексикою, яка увійшла до російської та української мов упродовж останніх десятиріч, розширити фразеологію, переглянути значення слів, їх відтінків, переглянути термінологію та привести її у відповідність із сучасними поняттями науки і техніки, переглянути стилістичну характеристику слів, посилити нормативність словника. В результаті до тексту попереднього видання було внесено велику кількість змін, а його обсяг значно збільшився.

Російсько-український словник у 4-х томах зберігає тісний зв'язок з попереднім виданням, оскільки спирається на концептуальні принципи і технологічні засади тритомного РУСа. Однак продовжуючи традиції, що склалися в українській перекладній лексикографії впродовж багатьох десятиліть, словникарі не могли не врахувати розвитку як самого об'єкта опису, так і лінгвістичної теорії та лексикографічної практики. Принциповою відмінністю нової редакції РУСа є те, що в ньому змінено та вдосконалено загальні принципи опису словникового складу зіставлюваних мов. Адже в сучасну добу не лише кількісно, але й якісно змінюються загальномовні словники російської та української мов, особливо лексика суспільно-політичного характеру, загальновживана спеціальна термінологія, активно поширюються лексичні запозичення з інших мов. Тому, по-перше, реєстр словника потребував актуалізації і суттєвого поповнення. По-друге, алфавітний спосіб подавання реєстрових одиниць доповнено елементами гніздового розташування реєстру з метою компактнішого подавання моносемічних лексичних одиниць і реєстрових слів, не обтяжених значним ілюстративним матеріалом. По-третє, уточнено принципи добору і переглянуто послідовність подання українських еквівалентів (відповідників) до російських реєстрових слів, коментарів і ремарок до них. По-четверте, посилено нормативний характер як російської, так і особливо української частини Словника. По-п'яте, внесено зміни в загальну композицію РУСа, оскільки його нова редакція передбачила Додатки: двомовні списки найуживаніших антропонімічних і географічних назв, а також список найуживаніших невідмінюваних абревіатур.

Російсько-український словник у чотирьох томах, виконуючи своє безпосереднє призначення посібника для перекладу лексико-фразеологічних засобів російської мови на українську, паралельно має виконувати також і роль надійного довідника з багатьох складних питань слововживання, граматики, правопису й акцентології двох мов. Зіставлення російської і української мов у чотиритомнику в усьому їх стилістичному багатоманітті сприяє їх глибшому вивченню і володінню ними.

РУС-4 багато в чому ґрунтується на концептуальних і технічних засадах, які склалися в українській лексикографії упродовж багатьох десятиліть її розвитку. Передусім узято за основу матеріали «Російсько-укра-

їнського словника» в 3-х томах (К.: Наукова думка, 1968). Принциповою відмінністю нового РУСа є те, що в ньому змінено та вдосконалено загальні принципи опису словникового складу зіставлюваних мов. Автори Словника виходили з того, що лексика обох мов потребує актуалізації і суттєвого поповнення словникових матеріалів. Інші ж принципові зміни в характеристиці словникового складу стосуються насамперед української частини Словника. За той період понад 40 років, що минув від часу створення попереднього РУСа, значно поповнилася Лексична картотека Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні, а тепер Інституту української мови НАН України, був створений академічний тлумачний «Словник української мови» в 11 томах, з'явилася низка нових загальномовних і галузевих словників української мови. Все це дало змогу повніше і адекватніше подати лексику української мови в новому словнику. З другого боку, з кінця 1980-х – початку 1990-х рр. відбувається помітна зміна лексико-стилістичних норм української мови, актуалізується певна частина лексики попередніх десятиліть, з тих чи інших причин не відбита в РУС-68. Завдання нового видання Російсько-українського словника полягло в: 1) поповненні та актуалізації як російської, так і української частин; 2) уточненні й оптимізації семантичних, граматичних, стилістичних та ін. аспектів перекладу; 3) посиленні нормативного характеру як російської, так і особливо української частин; 4) усуненні окремих конкретних помилок і неточностей.

У перекладній, тобто українській, частині Словника автори дбали про актуалізацію та посилення її нормативного характеру. Це, зокрема, знайшло вияв у: 1) знятті русизмів (буквалізмів), вузьких діалектизмів, рідковживаних та штучних відповідників; 2) зміні стилістично-частотного статусу українських відповідників із можливою зміною порядку їх подання, напр.:

РУС 1968:	**РУС 2011-2014**:
БРИЛЛИА́НТ БРИЛЬЯ́НТ, ДІАМА́НТ;	**БРИЛЛИА́НТ** ДІАМА́НТ, БРИЛЬЯ́НТ;
ВЫШЕСТОЯ́ЩИЙ ВИЩЕСТОЯ́ЩИЙ; (*высший*) ви́щий;	**ВЫШЕСТОЯ́ЩИЙ** ви́щий;
ЗАЛО́ЖНИК зало́жник, зару́чник;	**зало́жник** зару́чник;
провинциа́льный провінціа́льний, *реже* провінці́йний.	**провинциа́льный** провінці́йний, *менее реком.* провінціа́льний.
спаса́тель рятівни́к; *уст.* рятува́льник;	**спаса́тель** рятува́льник;

3) збагаченні перекладної частини статті, напр.:

РУС 1968:	**РУС 2011-2014**:
лжесвиде́тельствовать *юр.* лжесві́дчити, неправди́во (фальши́во) сві́дчити;	**лжесвиде́тельствовать** *юр.* кривосві́дчити, неправди́во (фальши́во) сві́дчити;
тече́ние… ◊ **в ~ние** (чего) *предл.* про́тягом, на про́тязі (чого); (*иногда*) че́рез (що).	**тече́ние**… ◊ **в т**. (чего) *предл.* про́тягом, упродо́вж (чого); (*иногда*) че́рез (що).

Послідовніше відображено особливості української мови, зокрема те, що в ній значно більша, ніж у російській мові продуктивність творення назв осіб жіночої статі за родом занять, становищем тощо, слів зі зменшувальними та збільшувальними суфіксами. Напр.: **а́втор** а́втор; (*о женщине – ещё*) а́вторка; **премье́р** *политол.* прем'є́р (*о женщине – ещё, разг.*) прем'є́рка; **спать** спа́ти (сплю, спиш), *дет.*, *ласк.* спа́тки, спа́тоньки, спату́сі; **настоя́щий** ... **2.** (*подлинный*) спра́вжній, *усилит., разг.* справжні́сінький ...

4) посиленні уваги до семантичної та стилістичної адекватності перекладу, зокрема до:

а) семантичної конкретизації перекладу:

РУС 1968:	**РУС 2011-2014**:
ла́сковый ласка́вий; ...	**ла́сковый** ласка́вий; (*ласковый и добрый*) ла́гідний; ...
безвозме́здный безпла́тний; *разг.* дармови́й; (*неоплачиваемый*) безопла́тний, безвідпла́тний, беззапла́тний;	**безвозме́здный** безопла́тний; (*бесплатный – ещё*) безпла́тний, безкошто́вний;
е́сли *союз* коли́, якщо́, як.	**е́сли** *союз* якщо́, коли́, як;

б) усунення семантично і стилістично неточних відповідників, надлишкової синоніміки тощо.

Порівняно з виданням РУСа 1968 р. більше ніж на третину доповнено та актуалізовано **реєстр Словника**. У його основу лягли насамперед матеріали тритомного РУСа із залученням даних нових словників російської мови: «Сводного словаря современной русской лексики» в 2-х томах (М., 1991) з його реєстром понад 170 тис., опублікованих томів другого видання «Словаря современного русского литературного языка» в 20-ти томах, «Словаря русского языка» С. І. Ожегова – Н. Ю. Шведової (М., 1994), «Большого толкового словаря русского языка» С. А. Кузнецова (Санкт-Петербург, 1998), «Російсько-українського словника» за ред. В. В. Жайворонка (Київ: Абрис, 2003), нових орфографічних та інших нормативних словників російської мови, що не ввійшли до джерел «Сводного словаря», словників особових імен, скорочень, географічних атласів, перекладних галузевих російсько-українських словників останніх років, а також нових явищ російської мови, ще не відображених у словниках (за матеріалами засобів масової інформації і т. ін.; використано також матеріали Картотеки нових надходжень Інституту української мови). В опрацюванні словникових статей (у побудові статті полісемічного слова, граматичних та стилістичних характеристиках реєстрових одиниць, у поданні стійких сполучень та ілюстрацій) автори орієнтувалися насамперед на друге видання академічного «Словаря русского языка» в 4-х томах (М., 1981 – 1984).

Реєстр Російсько-українського словника по можливості якнайповніше охоплює:

а) усю загальновживану лексику і фразеологію російської літературної мови на нинішньому етапі її розвитку; при цьому Словник особливо повно подає лексику кінця XX – початку XXI ст., її функціонування в усіх жанрах і стилях сучасної літературної мови;

б) найбільш поширені наукові й технічні терміни з урахуванням того, що загальномовний перекладний словник не має підміняти собою термінологічний.

Реєстр РУСа поповнено:

1. Новою лексикою, а також тією лексикою попередніх десятиліть, що актуалізувалася й стала широковживаною лише останнім часом. Це слова і вислови соціального, політичного, економічного, культурно-освітнього характеру, нові наукові й технічні терміни, напр., *акселера́т, анаша́, аутотре́нинг, беспреде́л, валеоло́гия, валидо́л, веб-страни́ца, генофо́нд, гуманиза́ция, диза́йн, диза́йнер, диске́та, е́вро, и́мидж, импи́чмент, инова́ция, кикбо́ксинг, круи́з, ксе́рокс, ла́зер, ла́зерный, люстра́ция, лютеи́новый, марке́тинг, ме́неджер, менталите́т, приватизи́ровать, приватиза́ция, при́нтер, сайт, ска́нер, фитотерапи́я* та баг. ін.

2. Лексикою на позначення складних слів, або композитами, з префіксоїдами інтернаціонального характеру на зразок: *авиа…, авто…, агро…, астро…, аудио…, био…, видео…, гидро…, интер…, кино…, микро…, поли…, радио…, стерео…, теле…, электро…* та ін.

3. Юкстапозитами, тобто складними словами, утвореними поєднанням цілих слів в одне слово, що пишеться через дефіс. Серед них:

а) складні слова з початковими компонентами інтернаціонального характеру типу: *альфа-, бета-, гамма-, бит-, поп-* (*а́льфа-излуче́ние, бе́та-глобули́н, га́мма-астроно́мия, бит-ансáмбль, поп-музыка*);

б) слова на позначення відтінків кольорів, наприклад: *бле́дно-голубо́й, блёкло-лило́вый, тёмно-синий, я́рко-кра́сный*;

в) слова типу *ани́ка-во́ин, бал-маскара́д, гу́си-ле́беди, матч-рева́нш, сало́н-парикма́херская* тощо.

4. Лексикою, яка істотно доповнить окремі тематичні групи слів, зокрема:

а) назви народів, народностей, племен;

б) загальновідомі, поширені й засвідчені джерелами назви людей за назвою міста чи місцевості;

в) назви грошових одиниць;

г) спеціалізована лексика терміносистем різних наук – інформатики, екології, мінералогії, медицини, генетики, ботаніки.

Актуалізація російського реєстру полягає не тільки у введенні нових одиниць, а й у вилученні тих одиниць, які застаріли й деактуалізувалися, напр.: *Ливерпул*, *карло*, *теорик*, *правоведец*, *школярный*, *ране*, *взять участие* і под., критично переглянуто суспільно-політичну лексику (напр., зменшено кількість складних слів із *социал-…*: *социа́л-империали́зм*, *социа́л-преда́тель* і т. ін., абревіатур 20-х – 30-х рр. на зразок *тэжэ́, комву́з* та ін.).

Із літер сучасного російського алфавіту окремою статтею подається літера **А**, оскільки вона є основою фразеологічних зворотів.

Склад словникової статті. Словникова стаття містить відомості про написання, вимову, українські відповідники російських слів, особливості їхнього функціонування.

Російські (реєстрові) слова та українські відповідники до них подано в Словнику в початковій формі: іменники – в називному відмінку однини, прикметники та дієприкметники – в називному відмінку однини чоловічого роду, дієслова – в інфінітиві.

У заголовних позиціях Словника подано: 1) мовні одиниці, що супроводжуються перекладом, – це: а) слова, в т. ч. й такі, що самостійно не вживаються (**-ка**, **-то**); б) деякі граматичні форми слів – форми ступе-

нів порівняння, короткі форми прикметників, дієприкметники та окремі дієприслівники; в) самостійно не вживані компоненти стійких словосполучень, які зазвичай подано у тій граматичній формі, в якій їх ужито у вислові (**бана́хово: б. простра́нство**…; **дёру: дать д.** …; **ехи́дцей: с е.; ля́сы**: **л**. **точи́ть** …); 2) відсилання до відповідних заголовних слів (від менш до більш уживаних варіантів слова та – в окремих випадках – синонімів, особливо словотвірних).

Складені слова з написанням через дефіс залежно від їх семантико-номінативного статусу можуть бути подані як в окремих статтях (**бал-маскара́д**, **га́убица-пу́шка**, **дива́н-крова́ть** і т. ін.), так і в гнізді статті першого за порядком слова (**го́род-геро́й**, **кафе́-моро́женое**, **секрета́рь-машини́стка**, **телефо́н-автома́т**, **ку́пля-прода́жа** тощо). Повторювані (повністю або частково) вигуки, звуконаслідувальні слова, підсилювальні частки і подібні одиниці, що лише увиразнюють і підсилюють значення першого компонента, подають в його гніздовій статті: **ни-ни́**, **ни-ни-ни́** – при **ни**, **о-го-го́** – при **ого́**, **трах-тара́х** – при **трах**, **ха-ха-ха́** – при **ха-ха́**.

Елементи гніздового розташування реєстру. Деякі розряди лексики російського реєстру подано за принципом гніздового розташування:

1) у реєстровій позиції: а) варіанти слова з приблизно однаковим стилістичним статусом (**ба́сня,** *уст.* **баснь**); б) співвідносні члени видових дієслівних пар, утворених суфіксальним способом або переміщенням наголосу (**совмеща́ть / совмести́ть, подко́вывать / подкова́ть**);

2) у гнізді всередині статті: а) в ілюстративній частині – деякі розряди складених слів з написанням через дефіс; б) як окремі значення полісемічного слова – похідні лексико-граматичні значення: субстантивовані прикметники – при прикметниках, ад'єктивовані дієприкметники – при дієприкметниках і т. ін.

Варіанти слова з приблизно однаковим стилістичним статусом і частотністю вживання подано в одній реєстровій позиції (переважно через кому, рідше зі сполучником *и*; між ними може бути також позначка *реже*) за алфавітом або (у разі більшої відмінності між ними) за вживаністю. Напр., фонетичні варіанти: **ланч**, **ленч** …; **о**, **об**, **о́бо** *предл.* …; **благоприобретённый** *и* **благоприобре́тенный** …; акцентуаційні варіанти: **тво́ро́г** …; при деякій семантичній або більшій стилістичній відмінності між ними акцентуаційні варіанти подають також через кому: **пе́тля**, *разг.* **петля́** …; орфографічні варіанти: **парна́с 1**. (*П прописная*) *миф.* Парна́с, -у; **2**. (*п строчная*) *поэт.* парна́с, -у; морфологічні варіанти: **спазм**, **спа́зма** …; **галифе́** *нескл., с. и мн.* … Варіанти форм дієслівного виду подано через сполучник *и*: **насева́ть** *и* **насе́ивать** / **насе́ять**… Рідковживані варіанти подано з відсиланням до більш уживаних або взагалі знято. Одиниці, що розрізняються словотвірними морфемами (префіксами, суфіксами, основами в складних словах), є не варіантами слова, а окремими словами (словотвірними синонімами), і тому їх подають у різних статтях (хоч менш уживаний словотвірний синонім може також даватися не з перекладом, а з відсиланням до більш уживаного синоніма). Тому такі словотвірні синоніми, як **дезориенти́рование, дезориентиро́вка**; **лапови́дный, лапообра́зный** та багато інших розбито на дві і більше статей із відсиланням. Виняток становлять ті випадки, коли при розташуванні за абеткою ці статті стоять поруч або через одну реєстрову позицію. У такому разі вони залишаються в межах однієї совникової статті: **де́вичий, деви́ческий**; **куполови́дный**, **куполообра́зный**; **ла́стиковый, ла́стичный** і под.

Семантична характеристика словникових одиниць. Щоб забезпечити якнайповнішу еквівалентність українського перекладу, автори уважно стежили за поданням і порядком розташування українських синонімів та словотвірних дериватів, частіше, ніж у попередньому виданні, подавали в дужках семантичні пояснення. Напр.:

РУС 1968:	**РУС 2011-2014**:
ма́ленький мале́нький;	**ма́ленький** мали́й, мале́нький;
го́рец горя́нин, го́рець, -рця; *обл.* гірня́к, -а́, верхови́нець, -нця;	**го́рец** горя́нин, разг. гірня́к, -а́ (*преим. о кавказских горцах*) го́рець -рця; (*о жителях Карпат)* верхови́нець;
ко́шка 1. кі́шка; *разг.* ки́цька, кі́тка; (*кот – обычно*) кіт, *род.* кота́.	**ко́шка 1**. кі́шка, *разг.* ки́цька, *диал.* кі́тка; (*как родовое обозначение – обычно*) кіт (*род.* кота́) (*м.*).

Автори Словника зважали на те, що в українській мові значно більше, ніж у російській одиниць із десемантизованими зменшувальними і збільшувальними суфіксами, напр., **великова́тый** *обычно кратк. ф.*, *разг.* великува́тий; (*довольно большой*) *разг.* велич́енький; (*больше, чем нужно*) завели́кий; **небольшо́й** невели́кий, *разг.* невели́чкий; **мост 1**. міст (*род.* моста́ *и* мо́сту); (*небольшого и среднего размера*) місто́к, -тка́ (аналогічно **пруд**, **сад**, **река́**, **са́ни** тощо).

У разі неможливості подати український однослівний номінативний еквівалент переклад наведено у формі описового пояснення (з можливими семантичними уточненнями). На другому місці після цього в

перекладі може подаватися менш уживаний однослівний еквівалент. Напр.: **па́сха**... **2**. *кул.* сирна па́ска; **беспризо́рничать** р а з г. бу́ти безприту́льним, жи́ти (живу́, живе́ш) безприту́льним; **небезынтере́сный** (*довольно интересный*) до́сить ціка́вий. У разі факультативного вживання окремого слова (слів) в українському перекладі воно, як і в попередньому виданні РУСа, зазвичай подане в квадратних дужках: **да́ривать** м н о г о к р., р а з г. [ча́сто, *разг.* часте́нько, не раз] дарува́ти.

Назви російських реалій, що не мають відповідників в українській мові, передано описово, транслітеровано або наведено поморфемним калькуванням: **щи** *мн.*, *кул.* щі (*род.* щів); **расстега́й 1**. *кул.* розтяга́й.

У тих випадках. коли точний однослівний або описовий український еквівалент подати неможливо (це має місце перев. при перекладі фразеологізмів, прислів'їв та приказок), введено знак приблизної рівності значень російської і української одиниць (~), напр.: **горо́ховый**... ◊ **чу́чело ~вое**, **шут г.** *пренебр.*, *бран.* ~опу́дало (*с.*), ...; **щи** *мн.*, *кул.* щі (*род.* щів); ~капусня́к, -у́ (*м.*); ◊ **тех же щей, да пожи́же влей** *посл.* хоч того́ са́мого, аби́ в і́ншу ми́ску, ~хоч гі́рше, аби́ і́нше; **дере́вня** (*небольшое крестьянское селение*) ~село́ (*с.*); (*сельская местность*) село́.

Полісемія слова (сполучення слів) відтворюється в три способи: а) членуванням семантичної структури одиниці на значення за допомогою цифрової (для слова) або літерної (для різного роду стійких сполучень слів) рубрикації; б) у тих випадках, коли український переклад значною мірою повторюється для різних значень російського слова, – членуванням семантичної структури одиниці на відтінки значення (через крапку з комою; часто з позначками *ещё*, *обычно*); в) за допомогою подвійних стилістичних або стилістичної і семантичної (*перен.*) позначок, напр.: **во́лчий**...; ~**чья я́ма** *охотн.*, *воен.* во́вча я́ма; **апоге́й** *астр.*, *перен.* апоге́й, -е́ю; **варфоломе́евский**...: ~**кая ночь** *ист.*, *перен.* варфоломі́ївська ніч.

Якщо полісемічне слово у своїх різних значеннях має той самий переклад, воно може не членуватися на значення. Якщо при цьому в окремих випадках важливо підкреслити таке об'єднання різних значень, введено семантичну позначку в *разн. знач.*: **се́тка** (*в разн. знач.*) сі́тка.

Власні назви, похідні від загальних або вихідні для них, подано: **а**) в одній статті з останніми: **де́ва 1**. (*д строчная*) *поэт., высок.* ді́ва…; **2**. (*Д прописная*) *астр.* Ді́ва; **па́сха 1**. (*П прописная*) *рел.* Па́сха, *разг.* Па́ска; (*в православном культе – обычно*) Вели́кдень, -кодня (*м.*); **2**. *кул.* си́рна па́ска; **б**) астрономічні та географічні власні назви, особові імена – як омоніми.

У поданні назв тварин і рослин знято латинські еквіваленти (у зв'язку з неможливістю звірити їх відповідність із російськими та українськими одиницями).

Граматична характеристика словникових одиниць. У Словнику витримано традиційну десятичленну класифікацію частин мови. Належність до певної частини мови завжди зазначено при займенниках, прислівниках, службових словах та вигуках. При іменниках, прикметниках, дієсловах частиномовна належність визначається переважно за парадигмами їх відмінювання чи дієвідмінювання. Граматичну позначку біля цих частин мови подано лише в окремих випадках, зокрема:

1) за наявності омонімів (напр.: **мочь**[1] *глаг.* могти́…; **мочь**[2] *сущ., разг.* си́ла…) та значень полісемічного слова, що належать до різних частин мови (похідні граматико-категоріальні значення слова подаються при цьому з позначками *прил.*, *сущ.* і т. ін.). Напр.: **горново́й** *техн.* **1**. *прил.* горнови́й; **2**. *сущ.* горнови́й, -о́го; **визави́ 1**. *нареч.* візаві́; **2**. *сущ.*, *нескл.*, *м. и ж.* візаві́; **ха́ки 1**. *прил.*, *неизм.* ха́кі; **2**. *сущ.*, *нескл.*, *с.* ха́кі; **оди́н 1**. *числ.* оди́н; ...; **ба́иньки** *глаг.*, *неизм.*, *дет.* спа́тки, спа́тоньки, ...

Субстантивовані прикметники та дієприкметники подано в окремих статтях тільки в разі розриву їхніх лексичних значень і значень вихідних частин мови і за відсутності останніх: **ру́сская**[2] (*сущ.*, *ж.*: *танец*) ру́ська, -ої; **киноаппара́тная** *сущ.*, *ж.* кіноапара́тна, -ої. В інших випадках їх подано, на відміну від попереднього видання РУСа, в одній статті з вихідними граматико-категоріальними значеннями: **пу́льтовый 1**. *прил.* пу́льтовий; **2**. **пультова́я** *сущ.*, *ж.* пультова́, -о́ї; **молодо́й 1**. *прил.* молоди́й; ...; **2**. *сущ.* молоди́й, -о́го; ~**да́я** *ж.* молода́, -о́ї; ~**ды́е** *мн.* молоді́, -и́х, *ласк.* молодя́та, -я́т; **сле́дующий 1**. *прич.* ...; **2**. *прил.* насту́пний; ...; **3**. (*мест.*: *перед перечислением или пояснением*) такий, ...; **4**. **сле́дующее** *сущ.*, *с.* таке́, -о́го, ...

При полісемії в межах частин мови, що подаються в одній статті, можливе подвійне членування значень – римськими і арабськими цифрами, напр.: **ру́сский I**. *прил.* **1**. росі́йський; 2. (*относящийся к Киевской Руси*; *как прил. к «Русь»*) ру́ський; **II**. *сущ.* росі́янин; ~**ие** *мн.* росі́яни, -я́н; ~**кая** *ж.* росі́янка;

Замість вказівки на частину мови (в її традиційному розумінні) в значенні граматико-категоріальної характеристики слова можуть подаватися у відповідних випадках позначки *предик.*, тобто предикатив, і *вводн. сл.*, тобто вставне слово.

Окремими статтями в реєстрі наведено також такі граматичні форми:

1) форми ступенів порівняння. Із форм вищого ступеня порівняння прикметників та прислівників подано ті, що мають суплетивне і суфіксальне непродуктивне (із суфіксами **-е**, **-ше**: **жа́рче**, **деше́вле**, **твёрже**, **да́льше**) творення, а також форми з продуктивним суфіксом **-ее** в разі їх варіантності (синонімічності) з

формами на **-е** або наявності в них самостійного прислівникового значення, пор. **поздне́е** і **по́зже**, **краси́вее** і **кра́ше**, **да́лее** і **да́льше**, **ме́нее** і **ме́ньше** та ін.;

2) короткі форми прикметників і дієприкметників. Ті з них, що мають тільки коротку форму (**гора́зд**, **до́лжен**, **рад**; **радёхонек**, **радёшенек** і под.), подано в реєстрі з позначкою *предик.* Ті, що вживаються переважно в короткій формі, у реєстрі наведено в повній формі з позначками *кратк. ф.*, *обычно кратк. ф.*, *только кратк. ф.* зазвичай в одному зі значень, напр.: **причи́нный**…; **2.** (*причастный*) т о л ь к о к р а т к. ф. …;

3) окремі дієприслівники теперішнього часу, зокрема, якщо на основі дієприслівника розвивається значення прислівника або прийменника: **сто́я 1**. *дееприч.* сто́ячи; **2**. *нареч.* сто́ячи, навсто́ячки, сто́ячки, *уст.* сто́я (аналогічно: **си́дя**, **лёжа**); **благодаря́ 1**. *дееприч.* дякуючи; **2**. (кому-чему) *предл.* завдяки́; ◊ **б**. **тому́, что** *союз* завдяки́ то́му, що.

До реєстру Словника широко залучено дієприкметники, оскільки вони активно вживаються в російській книжній мові, зокрема в термінології. Значні труднощі для перекладу становлять пасивні дієприкметники теперішнього часу та похідні від них прикметники, дієприкметники з постфіксом **-ся** (**включа́емый**, **встреча́емый**, **возвраща́емый**, **изуча́емый**, **продава́емый**, **сбра́сываемый**, **спуска́емый**, **встреча́ющийся**, **меня́ющийся**, **неподдаю́щийся**, **неприсоедини́вшийся**, **несостоя́вшийся**, **поко́ящийся**, **скла́дывающийся**, **убира́ющийся** та ін.), а також похідні абстрактні іменники (**встреча́емость**, **храни́мость** і под.). Під час перекладу активних дієприкметників минулого часу не подаються складнопідрядні речення там, де в українській мові є відповідні дієприкметники (напр., біля рос. **опу́хший**, **оте́кший** та ін.). Подаючи переклад активних дієприкметників теперішнього часу, укладачі надавали перевагу похідним прикметникам та іменникам. Активні дієприкметники теперішнього часу, утворені від перехідних дієслів, у похідних прикметникових значеннях автори намагалися перекладати віддієслівними прикметниками на **-льний**: комплектува́льний, охоло́джувальний, передава́льний та ін.

Зміни в поданні додаткових граматичних форм **іменника** порівняно з попередніми виданнями РУСа стосуються таких моментів:

а) додаткові форми здебільшого подано, починаючи з останньої незмінної літери або – при подвоєнні літер – з незмінних літер: руб́ідій, -ію; по́вість, -ті; важли́вість, -вості; рілля́, -ллі́. Це стосується й інших частин мови: ба́тьків, -кова, -кове; розма́зувати, -ую, -уєш;

б) якщо скорочення додаткових форм неможливе, їх наведено повністю в дужках: сіль (*род.* со́лі), про́стір (*род.* про́сто́ру), я (*род.* мене́), що (*род.* чого́), спа́ти (сплю, спиш);

в) закінчення родового відмінка однини -я біля іменників, що закінчуються на м'який приголосний, крім -р, не подаються, але: слю́сар, -я;

г) позначки, що вказують на спільну граматичну характеристику російського і українського іменників, подаються між ними, а не після українського слова: **манто́** *нескл.*, *с.* манто́; **ко́ми 1**. *нескл.*, *м. и ж.* ко́мі; **2**. *прил.*, *неизм.* ко́ми;

ґ) відмінність у роді російського і українського іменників відзначається так: **грани́ца**... корд́он, -у (*м.*); **соба́ка** соба́ка (*м.*, *редко ж.*). Біля іменників спільного або подвійного роду і невідмінюваних іменників відповідну граматичну позначку подають у дужках і після російського слова: **брюзга́** (*м. и ж.*) буркоту́н, -а́ (*м.*), буркоту́ха (*ж.*), бурку́н, -а́, буркуха, *м.* бурма́к, -а́, бурми́ло; **ко́фе** (*нескл.*, *м.*) ка́ва (*ж.*), *реже* ко́фе (*нескл.*, *с.*);

д) у разі відмінності в числі російського та українського іменників це зазначено: **черни́ла** (*мн.*) чорни́ло (*с.*);

е) при множинних іменниках та інших іменниках, що подаються в реєстрі у формі множини, ставиться позначка *мн.*: **сли́вки** *мн.* **1**. вершки́, -і́в, ...; **вьюно́вые** *сущ.*, *мн.*, *ихт.* в'юно́ві, -их;

є) іменники, що означають парні предмети, страви, що складаються із сукупності певних однорідних предметів, термінологічні іменники, що означають групи речовин та організмів, та інші іменники, що частіше вживаються у формі множини (**ва́ленки**, **ту́фли** і под., **варе́ники**, **галу́шки** і под., **абрази́вы**, **альдеги́ды**, **анаэро́бы**, **галоге́ны**, **гербици́ды**, **канцероге́ны**, **эритроци́ты** і под., **адено́иды**, **антресо́ли**, **апартаме́нты**, **бо́ны** та ін.), подано в реєстрі за зразком **лы́жи**: **лы́жи** *мн.* ли́жі (*род.* лиж); **~жа** *ед.* ли́жа.

У поданні **дієслів** також є деякі відмінності, порівняно з попереднім виданням. Зокрема, члени видових дієслівних пар, поданих в одній статті, розділяються не комою, а – для їх чіткішого розмежування – скісною рискою: **заика́ться / заикну́ться 1**. заїка́тися *и реже* заї́куватися / заїкну́тися; **выезжа́ть[1] / вы́ехать** (*уезжать*) виїжджа́ти *и* виїзди́ти, -їжджу́, -їзди́ш / ви́їхати, -їду, -їдеш, (*сов. мног. – ещё*) повиїжджа́ти *и* повиїзди́ти. У фразеологізмах так само подано й члени тих видових пар, що розробляються в окремих статтях: **аборда́ж**...; **брать / взять на а**. ...

Двовидові дієслова подано так: **автоматизи́ровать** *несов. и сов.* автоматизува́ти, -у́ю, -у́єш; **ликвиди́ровать** *несов. и сов.* ліквідува́ти, -у́ю, -у́єш, *сов. также* зліквідува́ти. Для української мови

двовидові дієслова менш характерні, ніж для російської: **мебли́ровать** (*несов. и сов.*) меблюва́ти, -ю́ю, -ю́єш / умеблюва́ти; **организо́вывать / организова́ть** (*несов. и сов.*) організо́вувати, -о́вую, -о́вуєш / організува́ти, -у́ю, -у́єш (*сов.*), *сов. также* зорганізува́ти; **ра́нить** (*несов. и сов.*) ра́нити (*несов.*, *реже сов.*) / пора́нити; **роди́ться** (*несов. и сов.*) **1**. наро́джуватися, -уюся, -уєшся / народи́тися, -оджу́ся, -о́дишся *и мног.* понаро́джуватися, *несов. и сов.* роди́тися; *не реком., сов.* уроди́тися.

У разі відмінності в наявності видових форм для російських і українських дієслів це також зазначено: **пона́добиться** с о в. бу́ти (бу́ду, бу́деш) (*несов.*) потрі́бним; *(пригодиться) сов.* знадоби́тися, -блю́ся, -би́шся, прида́тися, -да́мся, -даси́ся, зда́тися…; **состоя́ться** (*сов.*) **1**. відбува́тися (*несов.*) / відбу́тися, -у́деться (*сов.*) **2**. (*оправдать возлагавшиеся надежды*) реалізува́тися.

Російські багатократні дієслова подано з позначкою *многокр.* перев. урозбивку (див. **да́ривать**; аналогічно **гова́ривать**, **заха́живать**, **пева́ть**, **си́живать**, **ха́живать** і под.). Значно рідше ця ремарка стосується дієслів обох зіставлюваних мов: **знава́ть** *многокр.*, *разг.* знава́ти (аналогічно **пива́ть**).

Російські однократні дієслова перекладено українськими відповідниками на -ну́ти, після яких можуть подаватися також підсилювальні форми на -ону́ти (тільки в тому разі, якщо в російському реєстрі відсутні такі форми з підсилювальним значенням). Російські підсилювальні форми на **-ану́ть** перекладено відповідними формами на -ону́ти. Напр.:

РУС 1968:	**РУС 2011-2014:**
резну́ть *разг.* різну́ти, *усилит.* різону́ти; (*черкнуть*) черкну́ти, шаркну́ти, *усилит. разг.* черкону́ти, шаркону́ти; (*рубнуть*) *разг.* сікну́ти, *усилит.* сікону́ти;	**резну́ть** різну́ти; (*черкнуть*) черкну́ти, шаркну́ти;
резану́ть 1. *разг.* різну́ти, різону́ти; (*черкнуть*) черкну́ти, шаркну́ти, *разг.* черкону́ти, шаркону́ти; (*рубнуть*) *разг.* сікну́ти, сікону́ти; **2**. … *Ср.* **ре́зать 1**, **4-6**.	**резану́ть** *усилит. разг.* різону́ти; (*черкнуть*) черкону́ти, шаркону́ти; *ср.* **резну́ть**.

Предикативи. З позначкою *предик.* подано прислівники, що виступають тільки у функції головного члена односкладного безособового речення (**не́чего**, **не́где**, **не́когда**, **не́куда** і под.; **жаль**, **жела́тельно**, **мо́жно**, **необходи́мо**, **ну́жно** і под.; **безлю́дно**, **ви́дно**, **вью́жно**, **сты́дно** і под.; **темне́нько**, **темнёхонько**, **темнёшенько** і под.), слово **нет** та окремі короткі форми пасивних дієприкметників у безособовому вживанні. Напр.: **не́чего**[2] (*предик.*: *нет необходимости, не стоит*) *разг.* ні́чого, ...; **вью́жно** *предик.* хуртови́на (*о состоянии погоды в конкретное время*), хуртови́ни (*мн.*: *о частом или обычном состоянии*), *разг.* хурде́лить (*безл.*); **сегодня в**. сьогодні хуртови́на (хурде́лить); **всю зи́му было в**. всю зи́му були хуртови́ни (хурде́лило).

З позначкою *предик.* подано окремі значення прислівників, іменників та дієслів (**бо́льно**, **грешно́**, **доса́дно**, **неудо́бно** і под.; **грех**, **лень**, **охо́та**, **пора́**, **стыд** і под.; **сле́дует**, **сто́ит**), а також більшість коротких форм пасивних дієприкметників у безособовому вживанні.

Вказівку **на синтаксичну функцію** одиниці подано переважно щодо слів, які вживаються тільки в позиції присудка двоскладного речення (*сказ.*): а) при коротких формах прикметників; б) при певних іменниках і прислівниках (частіше при їх окремих значеннях): **кви́ты** *нескл.*, *сказ.*, *разг.* кви́ти; **молоде́ц**... **2**. (*как похвала*) *сказ.* молоде́ць; **ра́вно́**... **2**. (*равняется*) *сказ.* дорі́внює; **ничего́**[1] *разг.* **1**. (*неплохо*) *нареч.* ніче́го, нівро́ку, нічоге́нько... **2**. (*неплохой*) *сказ.* ніче́го, нівро́ку, нічоге́нький; **3**. (*всё равно*) *предик.* ніче́го, *усилит.* нічогі́сінько.

В окремих випадках у перекладній частині можуть даватися вказівки на інші синтаксичні функції, якщо це має значення для перекладу, напр.: **отве́тный** у (*реже* на) ві́дповідь (*в функции определения*), *спец.* відпові́дний.

Відображення синтаксичних зв'язків словникових одиниць стосується таких моментів:

а) керування в Словнику зазвичай наведено біля дієслів, віддієслівних іменників та прийменників російської та української мов у всіх випадках, де в обох мовах воно різне;

б) у Словнику зазначається граматичне керування, пов'язане з різними значеннями слова, напр.: **обраща́ться** (к чему), **обраща́ться** (в кого-что), **обраща́ться** (с кем), **обраща́ться** (с чем);

в) при позначенні керування може даватися вказівка на те, що слово вживається і без додатка або з інфінітивом, напр.: **ви́деть сон (во сне́)** ба́чити сон (у сні, у́ві сні *кого-що*); (*во сне – ещё*) прови́джуватися (привиджа́тися) у (у́ві) сні; (*без доп.: грезить – ещё*) сни́ти (сню, сниш).

Стилістична характеристика словникових одиниць. Стилістичне ремаркування в двомовних словниках має на меті: а) визначити сферу вживання слів кожної мови зокрема; б) показати стилістичне співвідношення між відповідниками обох мов. Широка система стилістичних позначок, запропонованих у

Словнику всебічно розкриває сферу вживання слів обох мов, їх емоційно-експресивне та емоційно-оцінне забарвлення, а також історико-часові параметри. Зокрема:

а) позначку *диал.* слід подавати з діалектними словами, які подано обмежено, тільки найпоширеніші, особливо це стосується російського реєстру; б) введено позначку *жарг.* з відповідною лексикою в російському реєстрі, напр.: **беспреде́л**, **кайф**, **пара́ша**, **приши́ть**, **сала́га**, **стука́ч**, **тусо́вка**; в) ширше застосовано позначку *дет.* із введенням відповідної лексики, особливо до української частини: до **ку́шать** – ї́сти, ї́стоньки, ї́сточки, до **молоко́** – мо́ня та ін.; г) позначку *прост.*, порівняно з попередніми виданнями, використовувано значно рідше і в багатьох випадках змінено на *разг.*, оскільки останнім часом норми російської літературної мови помітно змінилися і чимало тих одиниць, що раніше були марковані як *прост.*, увійшли до розмовного стилю літературної мови і їх слід подавати з позначкою *разг.* Наприклад, якщо в попередніх виданнях словників російської мови слова **де́вка, деньга́, конду́кторша** кваліфікувалися як просторічні, то сучасні словники наводять їх з позначкою *разг.*; д) замість позначки *канц.* введено позначку із ширшим функціонально-стильовим діапазоном *офиц.-дел.*; е) замість позначки *поэз.* вводиться позначка *поэт.*; є) замість позначок *торж.*, *рит.* введено позначку *высок.*: **град**[2] (*город*) *уст.*, *высок.* град; ж) крім позначок *уст.* и *ист.*, введено позначку *устарев.* – для характеристики тих одиниць, що виходять з активного вжитку; з) введено позначку *недобр.* (перед нею може бути позначка *разг.*), напр. щодо **суди́лище**, **таба́чи́ще**, **зама́шка**, **кампане́йщина**, **штурмовщи́на** і под.: **деви́ца 1**. *фолькл.* также **де́вица** у с т. ді́вчина, *фолькл.* діви́ця; **2**. *разг.*, *неодобр.* діви́ця; (*также увел.*) діву́ля, діва́ха.

Ортологічно-нормативна і частотна характеристика слів передбачає:

а) введення позначки *менее реком.* і *не реком.* – для характеристики одиниць, які не зовсім або й зовсім не відповідають нормам сучасного українського літературного слововживання, але поки що відзначаються високою частотністю функціонування, подаються в словниках і можуть помилково сприйматися як цілком нормативні і навіть основні позначення відповідних понять, напр.: **да́нный** да́ний; на́да́ний, по́даний; (*этот*) цей; (*теперешний*) тепе́рішній; **в ~нное вре́мя** тепе́р, у цей час, *менее реком.* у да́ний час; (*сейчас*) за́раз; **в ~нном слу́чае** у цьо́му ра́зі, *менее реком.* у да́ному ра́зі; **пододея́льник** підко́вдра (*ж.*), *менее реком.* підодія́льник; **уче́бный** навча́льний, *не реком.* учбо́вий;

б) послідовніше застосування позначки *реже* (*и реже*), яка подається перед одним з варіантів слова або його синонімом, граматичною формою, синтаксичним керуванням і т. ін., які самі по собі не є рідковживаними, але значно поступаються за вживаністю перед іншим варіантом (синонімом), напр.: **единоду́шие** односта́йність, -ності, *реже* однодушність (*ж.*); **по́льзоваться 1**. (кем-чем) користува́тися, ... *и реже* кори́стуватися, ...; **официа́льный** офіці́йний, *реже* офіціа́льний.

Для посилення нормативності української частини Словника повніше й адекватніше застосовуються різноманітні обмежувальні позначки напр.:

РУС 1968:	**РУС 2011-2014**:
гвоздь I. цвях, гвіздо́к, -дка́;	**гвоздь I**. цвях, *разг.* гвіздо́к, -дка́;
дире́кторша *разг.* дире́кторка;	**дире́кторша** п р о с т. дире́кторка (*разг.*);
здоро́ваться... віта́тися...,	**здоро́ваться**... віта́тися...,
здоро́ватися, здоро́вкатися...	*разг.* здоро́вкатися, *устарев.* здоро́ватися...

Численні позначки, які відносять слова до певного стилістичного шару, наведено курсивом (*книжн., разг., ист.*). Слова, подані без таких позначок, стилістично нейтральні.

Подання стійких сполучень слів (ССС) та ілюстративного матеріалу. У Словнику подано й перекладено стійкі сполучення слів сучасної російської мови, дібрані в основному за тлумачними словниками російської мови. Із прислів'їв і приказок наведено тільки ті, які широко вживаються в російській літературній мові. Крилаті вислови, що не втратили авторства, історичні афоризми, анекдоти, казкові формули тощо укладачі до словника не вносили, напр.: **а воз и ны́не там, рождённый по́лзать лета́ть не мо́жет** і т. ін. При доборі ССС автори Словника брали до уваги, з одного боку, усталеність і вживаність їх у російській літературній мові, а з другого – потребу в ССС як в прикладі-ілюстрації до перекладу того чи того значення чи відтінку значення російського слова.

Укладачі РУС-2011 дотримувалися думки, що в перекладному словникові, на відміну від тлумачного і тим більше суто фразеологічного, немає потреби в чіткому розмежуванні різних типів ССС і навіть у відмежуванні їх від вільних синтаксичних конструкцій – ілюстрацій слововживання.

Для цього типу словника при поданні ССС велике значення має не тільки повнота їх охоплення та адекватність перекладу, а й ступінь зручності для користування, легкість їх знаходження. Тому, крім подання ССС та ілюстративного матеріалу в алфавітному або семантичному (для ілюстрацій відтінків значення реєстрового слова) порядку, автори Словника намагалися послідовніше подавати ті ССС, що не стосуються

жодного із значень полісемічного слова, а також ті, що мають самостійний, не поданий у заголовній позиції український переклад, у кінці словникової статті за ромбом, напр.: **ёж** їжáк, -á; **морскóй ёж** *зоол.* морськи́й їжáк; ◊ **[и] ежý понятно** *что* я́сно як бóжий день *що*; **сор** смíття́; (*хлам*) *разг.* мóтлох, -у; ◊ **выноси́ть с. из избы́** винóсити смíття́ з хáти, носи́ти смíття́ під чужý хату, розголóшувати хáтні спрáви.

Оскільки основну масу ССС подано в загальній частині словникової статті, тобто без ромба, укладачі дбали про відповідне їх семантичне і фразеологічне ремаркування. При ССС з образним змістом дано ремарки *перен.* (напр., при **бéлая ворóна**), *посл.* і *погов.*, (напр., позначку *погов.* дано при висловах **и вóлки сы́ты, и óвцы цéлы**; **рыбáк рыбакá ви́дит издалекá** та ін.). Якщо потрібно підкреслити, що ССС має як пряме, так і переносне значення, подано позначку *также перен.*, напр. біля висловів **игрáть в пря́тки**, **игрáть пéрвую скри́пку**.

Полісемію в межах ССС зазначено в два способи: 1) за допомогою позначення малими літерами: а) ...; б) ... і т. ін.; 2) за допомогою подвійних (потрійних) ремарок, а також відповідної стилістичної ремарки з продовженням *и пр.*: **вóлчья я́ма** *охотн.*, *воен.*; **варфоломéевская ночь** *ист.*, *перен.*

ССС подано в Словнику, як правило, один раз – при опорному слові (відсилання практикується рідко, напр., при варіантності порядку однорідних членів речення: **сей**…; **ни сё ни то** *см.* **тот**).

Основний критерій визначення опорного слова – семантичний, тобто ССС наведено біля того слова, яке можна вважати семантичним центром вислову. Напр., при **волк**, **вóлчий**: **волк в овéчьей шкýре**, **вóлком смотрéть**, **хоть вóлком вой**, **вóлчий аппети́т**, **вóлчьи закóны**, **вóлчьи я́годы**; при **равнó** – **всё равнó.**

У разі неможливості визначити семантичний центр ССС їх подано за граматичними критеріями:

а) за граматично провідним членом словосполучення: **мáнна небéсная –** при **мáнна**, **со всех ног –** при **ногá**, **сапоги́ всмя́тку –** при **сапоги́**;

б) за порядком слів – при першому повнозначному слові (якщо ССС починається із займенника або займенникового прислівника, – при першій іншій повнозначній частині мови): **содóм и гомóрра**; **ни в скáзке сказáть, ни перóм описáть**; **от á до я́**; **как ры́ба в водé**; **хоть кол на головé теши́**; **промóкнуть до ни́тки**; **льёт как из ведрá**.

ССС зі словами (архаїзмами, термінами тощо), що вживаються тільки або перев. у їх складі, подано при цих словах: **áвгиевы конюшни** – при **áвгиевы**; **ля́сы точи́ть** – при **ля́сы** і под.

ССС, для яких характерна лексична варіантність, подано при тому компоненті, що виступає як постійний: **чýчело горóховое**, **шут горóховый** – при **горóховый**.

ССС як графічно, так і за допомогою порядку слів відмежовуються від вказівки на його синтаксичні зв'язки, які подаються курсивом:

РУС 1968:	**РУС 2011-2014**:
судья́...; **бог вам** (**тебé**) ~**дья́**...;	**судья́**...; **Бог** *кому* **с**. ...;
глаз...; с **каки́ми ~зáми появи́ться**	**глаз**...; **с ~зáми** *какими* **появи́ться** *куда* …;
куда ...; **смотрéть на что чьи́ми глазáми** ...	**смотрéть** ~зáми *чьими на*
	на что...

Екземпліфікації, тобто типові приклади (ілюстрації) вживання реєстрового слова, показують, у яких типових ситуаціях і мовних контекстах слово функціонує. Як екземпліфікації наведено в основному вільні, термінологічні та образні словосполучення, передусім поширені або такі, що можуть становити труднощі для перекладу. Укладачі Словника прагнули істотно розширити коло екземпліфікацій, переклад яких українською мовою має свої особливості, зокрема: коли компоненти (або один із них) у російській і українській мовах відрізняються; коли російське словосполучення перекладається двома або кількома українськими синонімічними аналогами; коли російський багатозначний фразеологізм передається кількома українськими відповідниками. Особливу увагу звернено на такі ілюстративні одиниці, що мають широковживаний однослівний український відповідник, аналога якому в російській мові немає, напр.: **алфави́т**...; **располагáть / расположи́ть** (**размещáть / размести́ть**, **расставля́ть / расстáвить**) **по ~ту** абеткувáти *и* заабеткóвувати / заабеткувáти, розташóвувати / розташувáти (...) за алфавíтом (за абéткою); подібним чином у перекладній частині статей **возмóжный**, **невозмóжный**, **обя́занный** відображено українські однослівні відповідники уможли́влювати, унеможли́вити, завдя́чувати.

Створення Російсько-українського словника в 4-х томах, вихід його окремих томів та Словника в цілому супроводжувався як внутрішньою, так і зовнішньою критикою, осмисленням його місця в сучасному лексикографічному процесі. Аналіз та оцінку наукової концепції Словника містять відгуки рецензентів його окремих томів під час рекомендації до друку. Матеріали Російсько-українського словника в 4-х томах рецензували: член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, профессор С. Я. Єрмоленко, доктори філологічних наук, професори К. Г. Городенська, Є. А. Карпіловська, Л. Т. Масенко, С. О. Соколова, В. М. Труб, кандидати філологічних наук, доценти Н. Г. Горголюк, І. А. Казимирова.

«Перед укладачами Словника, – зазначено в рецензії Є. А. Карпіловської, – стояло непросте завдання: зберегти загальну концепцію вже добре відомої й авторитетної праці, стабільне ядро її корпусу, проте оновити її відповідно до зміненого сучасного стану української мови й сучасних вимог до неї українського суспільства, його нових мовних смаків і потреб. Свою основну увагу автори Словника й зосередили на мобільних ділянках російського та українського лексиконів. Наслідки їх опрацювання виявлено в усіх складниках корпусу рецензованої праці: в її російському реєстрі, українських відповідниках, у поясненнях і ремарках до них, в ілюстративному матеріалі. Обшир і розмаїття змін корпусу Словника доводять ретельність і уважність укладачів до тенденцій оновлення сучасних російської та української мов, їх прагнення врахувати в своїй праці кращі здобутки сучасної славістики в галузі вивчення динаміки мови, але водночас і їх обережний, вдумливий підхід до кодифікації мовних змін» (Узято з рецензії на 2-й том, 2012-й рік).

З-поміж відгуків користувачів Словника наведемо рядки з листа до Інституту української мови НАН України Віталія Бондаренка від 12 липня 2014 року: «Нещодавно придбав 4-й том російсько-українського словника, створеного Вашим інститутом, і тепер маю всі 4 томи. Перш за все, хочу подякувати за цей величезний і дуже корисний труд. Великі академічні словники – рідкість у наш час, тож вихід Вашого словника – визначна подія для української лексикографії. Постійно ним користуюся, враження цілком позитивні. Маю також декілька запитань: 1. Найголовніше – чи планується електронна версія словника? Дуже-дуже потрібна! 2. Чи є у Вас сайт, на якому можна дізнатися про поточну роботу над словниками і т. ін.? Чи планується випуск інших академічних словників? 3. Ви, певно, знаєте про такий ресурс, як gramota.ru, що був створений за сприяння Інституту російської мови РАН і де можна отримати фахові поради зі складних питань, пов'язаних з російською мовою. Чи не планується створення подібного джерела для української мови? Це був б надзвичайно корисний і, думаю, популярний сайт».

Великий інтерес до РУС-2011 засвідчило його обговорення в соціальних мережах, адже, як констатував журналіст Юрій Рибачук, «відтепер журналісти, літредактори, перекладачі мають у розпорядженні ресурс, який встановлює сучасні, офіційні норми перекладу українською мовою» [Гнатюк 2014].

Яскравим прикладом деструктивної критики стала рецензія на перший том «Російсько-українського словника» (К., 2011) за підписом співробітників Українського мовно-інформаційного фонду НАН України к. філол. н. Л. Л. Шевченко, д. філол. н. О. А. Стишова, опублікована в журналі «Мовознавство» [Шевченко 2012]. Розглянемо детальніше зауваження рецензентів і спробуємо дати відповіді на них.

1. Автори рецензії за основний недолік першого тому РУСа вважають неможливість знайти подані в ньому реєстрові слова в пошуковій системі Google, яка не відгукується на запити щодо окремих слів.

Основне завдання перекладного академічного словника полягає у якнайповнішому охопленні лексики та фразеології російської та української мов на сучасному етапі їх розвитку; лексикографи зазвичай звертають увагу на функціонування лексики в різних жанрах і стилях сучасних літературних мов. Повнота лексикографічної праці – це неодмінна запорука її авторитетності. Задля досягнення такої повноти автори Російсько-українського словника (РУСа) прагнули до максимального використання інформації всіх доступних лексикографічних праць перекладного типу, нових нормативних словників російської мови, перекладних галузевих російсько-українських словників. Усі джерела, покладені в основу формування реєстру РУС-2011, названо в Передмові (РУС-2011:1, с. VIII). Там само йдеться й про засади формування реєстру РУС-2011 – 2014, тому дивно, що в рецензентів «склалося враження, що автори випадково беруть перші-ліпші слова, які потрапили під їхню руку» [Шевченко 2012: 88].

Кожен новий академічний словник узагальнює попередній лексикографічний досвід, у нашому випадку – досвід перекладних російсько-українських словників; не можна ігнорувати ті опрацювання лексики, які вже освячені лексикографічною практикою. У реєстровій частині нового РУСа немає жодного слова, якого б не зафіксував якийсь із попередніх словників, і це свідчить якраз про сумлінність його авторів.

Відсутність слова в пошуковій системі Google ще не є свідченням його відсутності в мові та в опрацьованих численних лексикографічних джерелах. До прикладу, слова ***абиссофил, аблепсический, аблептический, аблефарический, авенида, автооксидационньш, автостанва, агамни*** узято з галузевих словників, усі ці реєстрові слова подає «Російсько-український та українсько-російський словник» в одному томі за ред. В. Т. Бусла (К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2008. – С. 1, 2, 3, 4), окремі – в «Російсько-українському словнику» за редакцією В. В. Жайворонка, але в першому томі РУС-2011, на відміну від названих словників, кожне подібне слово супроводжується галузевими ремарками (***автооксидация*** – *техн., хим.*). Часто поряд із вузькоспеціальним іншомовним терміном, який фіксують сучасні словники, автори наводили синонімічні українськомовні відповідники, щоб полегшити користувачеві сприйняти незрозуміле слово та відкрити перспективу заміни іншомовної лексеми українською, напр.: **аблефари́ческий** *мед.* аблефари́чний, *безпові́ковий*. Прикметник ***безповіковий*** – 'той, що без повік' – семантично прозорий, відповідає словотворчим моделям української мови; його подає словник за редакцією В. Т. Бусла. Google не містить у своїй базі достатньої кількості лексикографічних праць і сучасних, і попередніх десятиліть, тому не може бути «арбітром» у роботі словникарів.

Наведені рецензентами й прокоментовані як невдалі приклади реєстрових слів та їх українських відповідників є елементом лексикографічної традиції – вони наявні в інших словниках, зокрема: Російсько-українському словнику за редакцією В.В.Жайворонка (РУСЖ), Українському орфографічному словнику за редакцією В.Г.Скляренка (УОС-9), Російсько-українському та українсько-російському словнику за редакцією В.Т. Бусла (Бус), Російсько-українському словнику наукової термінології. Суспільні науки (РУСНТ-1994), Російсько-українському словнику наукової термінології. Біологія. Хімія. Медицина (РУСНТ-1996), Російсько-українському словнику наукової термінології. Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос (РУСНТ-1998) та ін.

абора́льний	РУСЖ, УОС-9, РУСНТ-1996 (+відротови́й)
забре́зговать	Бус
загре́бувати	Бус
забри́дити	Бус *диал.*
загидува́ти	Бус
абиссофи́л	РУСЖ, СІС
аблепси́ческий	Бус (+сліпи́й)
аблепти́ческий	Бус (+сліпи́й)
аблефари́ческий	Бус (+безпові́ковий)
авени́да	РУСЖ *(улица)*
автооксидацио́нный	РУСЖ (автооксида́ция), Бус
автоста́нва	Бус
ага́мни	РУСЖ
безпові́ковість	Бус (до аблефари́я)
безпові́ковий	Бус (до аблефари́ческий)
абалиена́ция	Бус (абалиена́ция *юр., ист.* і *мед.*)
абана́ция	Бус
абдоминалги́я	РУСНТ-1996
абдоминализа́ция	Бус, РУСНТ-1996
абдоминоскопи́я	Бус, РУСНТ-1996
абецеда́рий	Бус
абиссопели́т	РУСЖ
абнега́ция	Бус
абомазотоми́я	РУСЖ, РУСНТ-1996
абъюдика́ция	РУСЖ абъюра́ция *(отречение)* УОС-9 (аб'юра́ція), Бус

2. «Навіщось до реєстру вводиться така російська екзотика, як *групповодство*, що перекладається українською через *груповідництво.* Звідки взято цей покруч? [Шевченко 2012: 88]. Назвати «екзотикою» російське слово ***групповодство***, а також український відповідник ***груповідництво*** «покручем», тільки на тій підставі, що в пошуковій системі Google немає цього слова, м'яко кажучи, недоречно. Якби рецензенти не були так засліплені упередженістю, то могли б виявити, що тільки в пошуковій системі «Яндекс» лексема *групповодство* проілюстрована 868-ма прикладами й лексикографічно опрацьована в українських і російських словниках.

У російській мовній практиці розглядане слово аж ніяк не належить до рідковживаних. Лексикографічно воно описане в «Современном толковом словаре русского языка» за ред. Т. Ф. Єфремової (2000) [див.: http://dic.academic.ru/dic.nsf/efremova/156052/Групповодство]. Крім того, лексема *групповодство* також зафіксована в академічному «Словаре современного русского литературного языка» в 17-ти томах (1948–1965). У «Російсько-українському словнику» за ред. В. В. Жайворонка (2002) засвідчено російську лексему *групповодство* та її український відповідник *груповідництво* (с. 197).

У «Російсько-українському словнику» за ред. В. В. Жайворонка (2002) засвідчено російську лексему ***групкомовский*** та її український відповідник ***групкомівський*** зі стилістичною ремаркою *розм.* (с. 197). Слово введене до орфографічних словників російської мови (див.: Орфографический словарь русского языка ; под ред. С. Г. Бархударова, И. Ф. Протченко, Л. И. Скворцова. – М., 1974; Слитно или раздельно? Орфографический словарь-справочник / Б. З. Букчина, Л. П. Какалуцкая. – М., 1998;

Отже, в обох мовах слова мають за собою певну традицію лексикографічного опису (***групповодство*** вперше описане, щонайменше, майже 50 років тому) і будь-які закиди щодо їхньої «екзотичності», «ненормальності» безпідставні.

3. «Іноді в словникових статтях укладачі подають тлумачення слова, причому то українською, то російською мовою. Незрозуміло, правда, з яких системних міркувань, адже це робиться спорадично без жодного обґрунтування» [Шевченко 2012: 89].

Цей закид рецензентів також є виявом неналежного ознайомлення з теоретичними засадами лексикографічної праці, викладеними в Передмові, де в розділі «Семантична характеристика словникових одиниць» передбачено можливість перекладу російського реєстрового слова у формі описового пояснення з можливими семантичними уточненнями та короткими тлумаченнями в круглих дужках при маловідомих іншомовних назвах одиниць виміру, грошових і адміністративно-територіальних одиниць та при інших менш відомих назвах, напр.: **аба́з** *(старинная восточная серебряная монета)* аба́з; **абрикоти́н** *(ликёр)* абрикоти́н, -у; **абъюра́ция** *(отречение)* аб'юра́ція; **авени́да** *(улица)* авені́да; **австрало́рп** *(порода кур)* австрало́рп.

Однак, такі короткі побіжні тлумачення та семантичні уточнення, які вже усталилися в перекладній лексикографії, аж ніяк не можна підміняти докладними багатослівними дефініціями тлумачних словників, які пропонують рецензенти на стор. 89 до слів **абандо́н, аваліст, абера́ція, абонеме́нт** та ін. Запропоновані тлумачення доречні лише в словниках тлумачного типу. Український відповідник **передпла́та** до реєстрового слова **абонеме́нт,** як і **передпла́тний** до **абонеме́нтный** наведено й іншими словниками, зокрема «Російсько-українським словником» за редакцією В. В. Жайворонка:

абонеме́нт абонеме́нт, передпла́та;

абонеме́нтный абонеме́нтний, передпла́тний.

4. «Часто у зоні словосполучень наводяться зовсім випадкові.. у той же час багато поширених усталених словосполучень не наводиться (абонентская плата, абонентское обслуживание, абразионный процесс» [Шевченко 2012: 89].

Ілюструючи вживання реєстрового слова, укладачі наводили в основному вільні, термінологічні та образні словосполучення. передусім типові, або такі, що можуть становити труднощі для перекладу. Джерельною базою для поповнення ілюстративної частини словника слугували в першу чергу академічні загальномовні словники російської мови (*Словарь современного русского литературного языка*: в 17 тт., перші томи *Словаря современного русского литературного языка:* в 20 тт.*, Словарь русского языка:* в 4 тт. (под ред. А. П.Евгеньевой. – М.: Рус. яз., 1981 – 1984), а також останні російсько-іншомовні словники типу *Русско-английского словаря* (М.: Рус. язык, 1992), *Русско-немецкого словаря* (М.: Рус. язык, 1992) і под. Чи становлять труднощі для перекладу словосполучення ***абонентская плата, абразионный процесс, абразионная платформа, анатомия человека, анатомия растений, анатомия животных?*** А от наведене авторами РУСа словосполучення ***абонентский ящик*** може становити труднощі, оскільки українською мовою воно перекладається як ***абонентська скринька .***

5. «Викликає подив подання в словнику складених прикметників, компонентами яких є назви народів. Воно є абсолютно безсистемним» [Шевченко 2012: 90].

На це зауваження рецензентів зазначимо, що, подаючи такі прикметники, укладачі РУС-2011 орієнтувалися виключно на реєстри сучасних російських перекладних, орфографічних та енциклопедичних словників, нічого не додаючи та не конструюючи за цими моделями всіх можливих прикметників. Запропоновані в російських лексикографічних кодексах складені прикметники є актуальними та реально вживаними в мові.

6. Авторський колектив РУС-2011, працюючи над словником, спирався насамперед на різноманітні лексикографічні праці та на матеріали Лексичної картотеки Інституту української мови НАН України. З огляду на це, т. зв. «комічний» приклад перекладу російського словосполучення ***скрипка заливается*** українським ***скрипка вихиляється*** [див: Шевченко 2012: 91] підтверджується наявністю в Лексичній картотеці Інституту картки-ілюстрації з творів С. Васильченка: *А скрипочка вихиляється, до живого доймає* (Твори, т. 1, 1959, стор. 242) та даними другого тому «Російсько-українського словника» за ред. А. Кримського, де в словниковій статті **Заливаться, залиться** в значенні *(о музыкальном инструменте)* подано українські відповідники «вихилятися, грати аж співати» (РУСКр 1929: 44).

Цей приклад свідчить, з одного боку, про цінність збереження паперової картотеки Інституту української мови НАН України, а з іншого – про упередженість рецензентів.

7. «У словнику подається український переклад російського слова *виброгрохот.* Словникова стаття має такий вигляд: **виброгро́хот** *спец.* віброгу́ркіт, -коту. .. Що ж дало авторам підстави перекласти *виброгрохот* як *віброгуркіт*? Зрозуміло, що це – не що інше, як лексикографічний «ляп». Це все одно, що російське «теленеделя» перекласти українською як «теленеділя» або «я считаю» (тобто вважаю) як «я рахую». У перекладацькій практиці такі речі одержали назву «фальшивих друзів перекладача» [Шевченко 2012: 90 – 91].

Нагадаємо, що одним із найважливіших завдань РУС-2011 було посилення нормативного характеру як російської, так і особливо української частини Словника. Зокрема, переглянуто і знято росіянізми, змінено стилістично-частотний статус українських синонімічних еквівалентів із можливою зміною порядку їхнього подання, напр.: *заложник* замінено на *заручник*, *брильянт* – на *діамант* (*брильянт* – на 2-му місці), *янтар* – на *бурштин*, *склока* – на *чвари* і под. Щодо лексем, які набули термінологічних значень, то укладачі

залишали ті відповідники, які усталилися в науковому стилі, спиралися на термінологічні словники. Справді, РУСНТ-1998 подає статтю **виброгрохот** *техн.* віброгрохот, -та (с.79).

Позиція, яку зайняли укладачі РУС-2011 щодо перекладу спеціального терміна *виброгрохот*, є (можливо, й підсвідомим) виявом прагнення зламати цей стереотип, бо тільки в страшному сні може наснитися, що в сучасному словнику знайдеться місце для такої очевидної кальки з російської мови! Бо що ж таке *грохот*? ЕСУМ дає таке визначення: **грохот** «велике решето», *грохотник, грохотити;* – очевидно, запозичення з російської мови; р. *грохот* «велике решето» етимологічно неясне (ЕСУМ 1: 602). Щодо етимології слова **гро́хати** висловлено припущення про пізнє власне слов'янське звуконаслідувальне утворення (Там само). То якщо звуконаслідувальне слово російської мови перекласти звуконаслідувальним відповідником української мови, чому в цьому слід убачати лексикографічний «ляп»?

Зауважимо, що переклад спеціалізованого значення російської лексеми **виброгро́хот** українським «віброгу́ркіт» з відповідним тлумаченням засвідчує і ВТС-2004: **ВІБРОГУРКІТ, -**коту**,** *ч.* Пристрій для калібрування сипучих і грудкових матеріалів просіюванням крізь сито, що вібрує (с. 122).

Запропонований укладачами ВТС-2004, РУС-2011 українізований варіант ***віброгуркіт*** набуває поширення в мовній практиці, наприклад: *Процес збагачення вугілля включає в себе кілька етапів. Перший з них - це просівання, або поділ сировини на фракції за розмірами і сортами. Для того щоб здійснити первинну обробку, використовується таке обладнання, як* ***віброгуркіт.*** *Це надто велике сито* (https://ukr.mentorbizlist.com/4241352-coal-dressing-features-technology-rules-and-design); ***Віброгуркіт*** *ВГ-1 має високу продуктивність, він застосовується не тільки для того, щоб просіяти пісок або щебінь, а й виконати їх сортування* (https://tokitay.ru/uk/setka-dlya-proseivaniya-peska-kak-svoimi-rukami-sdelat-proseivatel.html); *Електромагнітний віброгуркіт для сит* (https://prozorro.gov.ua/tender/UA-2017-12-13-002631-c).

8. Рецензованому Словникові приписано окремі характеристики, яких він не має, зокрема, висміяно авторський колектив буцімто через використання «корпусу обсягом 1 мільйон слововживань» (с. 10). Рецензенти навіть не прочитали Передмови до Словника, в якій жодним словом не згадано про використання такого джерела під час укладання РУСа.

9. Щодо зіставлення першого тому рецензованого РУСа з «відомим і авторитетним Російсько-українським словником за ред. В. В. Жайворонка» зазначимо, що Віталій Вікторович Жайворонок був співвиконавцем теми «Російсько-український словник» у 4-х т. в Інституті української мови НАН України, але оскільки його видання затримувалося, то Віталій Вікторович разом із колегами опублікував матеріали словника в трансформованому (гніздовому) варіанті; В. В. Жайворонок – член редколегії та автор значної частини матеріалів «Російсько-українського словника» в 4-х томах. Тому вважаємо протиставлення словників з використанням імені д. філол. н. В. В. Жайворонка недоречним.

Небажання критиків Словника заглибитися в принципи, засади створення РУСа, які було детально опрацьовано та викладено в проспекті та інструкції з користування словником, у Передмові до нього, а також стиль рецензії демонструють упередженість у розгляді праці, відсутність належного професіоналізму, а, отже, й деструктивний характер критики Словника.

Підсумовуючи, зауважимо, що «Російсько-український словник» у 4-х томах – це нова універсальна лексикографічна праця перекладного типу, в якій максимально відображено сучасний стан російської та української літературних мов, що в останні десятиліття зазнали відчутних змін. Ця праця враховує значні зміни лексики в обох мовах; у ній систематично відтворено зміни лексико-стилістичних норм сучасної російської й української мов з кінця 80-х років XX ст., актуалізовано лексику попередніх десятиліть, яку з різних причин не відображали інші словники.

Упорядники чотиритомника ретельно і всебічно вивчили й критично оцінили всі зауваження і побажання, висловлені на адресу попередніх академічних видань російсько-українських словників, подбали про значне розширення російського реєстру, про серйозне поповнення й уточнення української частини, про вдосконалення семантичної, стилістичної й правописно-акцентуаційної характеристики кожного слова, кожного наведеного в чотиритомнику словосполучення. Тому створений у відділі лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України «Російсько-український словник» у 4-х томах є, по суті, якісно новою лексикографічною працею, яка засвідчує відчутний розвиток лексиконів сучасних російської та української мов, як і здобутки лексикографії XX – початку XXI століття обох національних шкіл.

Порівнявши різні видання академічного «Російсько-українського словника» в 3-х томах (К., 1968) з його сучасним аналогом «Російсько-українським словником» у 4-х томах (К., 2011 – 2014), простежуємо нові явища в лексико-фразеологічному складі української мови, зокрема процеси актуалізації та пасивізації лексикону, його семантичні трансформації, зміни в стилістичному маркуванні слів тощо.

Іншим продуктивним аспектом дослідження стало порівняння концепцій створення словників з їхньою практичною реалізацією в процесі укладання лексикографічної праці. Аналіз наукових концепцій

перекладних словників свідчить про те, що кожен новий академічний словник чи його доопрацьоване перевидання створювався з урахуванням критичних матеріалів, уміщених у наукових статтях, рецензіях, оглядах, спеціальних монографіях, у яких підсумовувався досвід роботи, містилася оцінка попередніх видань, що було рушієм розвитку наукових концепцій словників.

Саме внутрішня лексикографічна критика – критика всередині наукового колективу, невідома користувачам словника та його рецензентам – один із головних рушіїв розвитку словникової концепції, що допускає елементи розвитку.

Iryna Hnatiuk

LEXICOGRAPHIC CRITICISM AND DEVELOPMENT OF CONCEPTS OF TRANSLATED DICTIONARIES

The work of Ukrainian lexicographers on the creation of Russian-Ukrainian dictionaries in the light of lexicographic criticism is generalized; an attempt was made to compare the scientific concepts of the Russian-Ukrainian dictionary in three volumes (K .: Naukova Dumka, 1968) and the new academic Russian-Ukrainian dictionary in 4 volumes (K .: Znannia, 2011 - 2014). The analysis takes into account two types of lexicographic criticism: external and internal. It is concluded that external scientific lexicographic criticism, as a critique of vocabulary by the scientific community, can be both constructive and destructive. The main driver of the development of the scientific concept is the internal lexicographic criticism - criticism within the scientific team.

Keywords: lexicographic criticism, external scientific lexicographic criticism, internal scientific lexicographic criticism, translated dictionary, Russian-Ukrainian dictionary.

Ольга Миронюк

ДІЄПРИКМЕТНИК ЯК ОБ'ЄКТ ЛЕКСИКОГРАФІЇ. ЙОГО СЕМАНТИЧНА Й ТЕКСТУАЛЬНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТА ЛЕКСИКОГРАФІЧНЕ ВІДТВОРЕННЯ

Дієприкметник (далі – Д) – особливий клас слів, навколо якого точаться дискусії з давніх пір. Д цікавий своїми особливими якостями. Поєднуючи властивості дієслова і прикметника, Д відзначається подвійною природою на всіх мовних рівнях. Так, до дієслова тяжіють граматичні категорії стану, виду й часу, до прикметників – категорії роду, числа й відмінка [Гнатюк 2007: 158]. Саме ця подвійна природа Д, на наш погляд, породжує теоретичні питання про його дефініцію, семантичну інтерпретацію та труднощі при перекладі, наприклад, з російської мови на українську.

На сьогоднішній день існує три підходи до визначення Д:

1) як дієслівної форми (найпоширеніша думка);

2) як прикметника дієслівного походження;

3) як окремого утворення, що займає проміжне місце між дієсловом і прикметником, тобто, Д – своєрідний гібрид, що поєднує ознаки обох цих частин мови [Вихованець, Городенська 2004: 146]. Ми схиляємося до думки, що саме останнє твердження найбільше відповідає природі цього класу слів.

Багато списів ламається при обговоренні питання про наявність чи відсутність в українській мові активних дієприкметників (далі – АД).

Ще в позаминулому столітті П. Житецький стверджував: «Щодо активних дієприкметників, то їх зовсім нема в народній мові» [Житецький 1906: 24].

Порівнюючи переклади Євангелій П. Морачевського, П. Куліша, М. Лободовського, П. Житецький звертає увагу на те, що, наприклад, П. Морачевський АД перекладає за допомогою дієслівних зворотів: «і плачуть, і кричать дуже», тоді як інші перекладачі вживають АД *пла́чущий, голо́сячий* (П. Куліш), *слу́хаючий, пита́ючий, несу́чий* (М. Лободовський) [Там само].

Напевне, П. Житецький мав підстави стверджувати, що П. Морачевський «понад усякий сумнів» у великій мірі володів чуттям народної мови, так би мовити, психологією її [Житецький 1906: 39].

У далеких 20-х роках минулого століття Олена Курило, звертаючись до теми Д, загалом поділяє думку П. Житецького щодо відсутності АД в українській мові [Курило 1923: 12]. Вона наводить численні приклади помилкового залучення до АД слів з інших частин мови тільки на тій підставі, що вони мають у своїй структурі формальні суфікси Д: **-уч, -юч, -ач, -яч**. Так, наприклад, *важучий мішок* від *важкий, добрячі люди* від *добрий* і под. [Курило 2004: 18 – 22]. Але це твердження О. Курило не слід сприймати як тотальне заперечення існування АД теперішнього часу в українській мові. Тяглість наявності в нашій мові цього граматичного утворення протягом значного періоду простежено в статті Л. А. Москаленко [88 – 114].

Вочевидь, не можна підібрати однослівних відповідників до таких російських *причастий* (далі – П), як ***восходя́щий, соше́дший, соблю́дший, образу́ющий, де́лающий, вя́нувший*** та великої кількості інших.

Нас цікавить динаміка виражальних можливостей Д, їхня здатність відображати при перекладі, наприклад, з російської мови на українську, закладену в них семантику, та фіксація Д у словниках.

Спробуємо на конкретному матеріалі показати специфічні особливості перекладу і тлумачення Д.

Наприклад, у російській мові *действительное причастие* (далі – ДП) **несу́щий** функціонує у двох значеннях – і як Д, і як прикметник (С-Л I: 703). Як у старому, так і в новому Російсько-українських академічних словниках П **несу́щий** перекладають також двома значеннями – Д і прикметника. Значенню Д в обох словниках відповідає дієслівний зворот «який (що) несе» (РУС-68 2: 138; РУС-2011 2: 546), але у значенні прикметника, крім лексеми «**несу́чий**», у РУС-2011 на першому місці стоїть лексема «**носі́йний**». Той самий технічний термін **несу́щая пове́рхность самоле́та** (загальна назва крил і оперення літака – БТС: 643) перекладено у РУС-68 як «несу́ча пове́рхня літака́» (РУС-68 2: 138), а в РУС-2011 – «носі́йна пове́рхня літака́» (РУС-2011 2: 546).

Розгляньмо аналогічне словосполучення **несу́щая констру́кция**. У російській мові цей вислів тлумачиться як «конструкція, яка приймає на себе основні навантаження і забезпечує будівлі, споруді і т. п. міцність і стійкість» (БТС: 643).

У СУМі лексема «несу́чий» подається зі значенням (її друге значення) «який використовується як опора для п і д т р и м у в а н н я (розрядка – О. М.) чого-небудь» з такою ілюстрацією: *«По всій Україні* ***несучою*** *основою для перекриття є дерев'яна балка»* (СУМ V: 392).

І якщо в старих словниках термін **несу́щая констру́кция** перекладають як «несу́ча констру́кція» (РУСНТ $_{1998}$: 268), то в нових словниках синонімічний за значенням термін «**несу́щая стена́**» цілком логічно перекладають як «трима́льна стіна́» (МФХ $_{2013}$: 407).

Технічний термін **несу́щий ка́бель** перекладають як «несни́й ка́бель», а для перекладу словосполучення **несу́щий винт** уживається прикметник «тяговий» – «тягови́й гвинт» (МФХ $_{2013}$: 407). Точність змісту при перекладі термінологічних словосполучень **несу́щий сигна́л** і **несу́щая частота́** передається іменниками-прикладками «сигна́л-носі́й» і «частота́-носі́й» (МФХ $_{2013}$: 407).

Як бачимо, відбувається заміна російської кальки «несу́чий» на питомо українські лексеми «носі́йний, несни́й» (хоч останній приклад, можливо, не зовсім вдалий новотвір).

П **блоки́рующий** у російській мові вживається у значенні Д і прикметника (С-Л І: 94). У старому РУСі ця лексема відсутня. Новий РУС П **блоки́рующий** подає у двох значеннях: Д «яки́й (що) блоку́є» і прикметника «блокува́льний» (РУС $_{2011}$ 1: 162).

Цікаву розбіжність у перекладі П **блоки́рующий** спостерігаємо у словнику РУСНТ $_{1998}$. У статті **блоки́рующий** подається тільки один переклад – «блокува́льний». Приклад «**блоки́рующий рыча́г**» відсилається до статті **рыча́г**, там знаходимо такий переклад: «блоку́ючий (блокува́льний) ва́жіль». (РУСНТ $_{1998}$: 643]. У Д «блокуючий» наявна сема «дія».

У деяких словниках П **блоки́рующий** перекладають як «блоку́ючий»; блокува́льний; яки́й (що) блоку́є» (МФХ $_{2013}$: 59]. Цікаво, що словосполучення **блоки́рующее де́йствие** перекладають у цьому словнику як б л о к у́ ю ч а (розрядка – О. М.) дія, а **блоки́рующее устро́йство** – «б л о к у в а́ л ь н и й при́стрій». А от у перекладі вислову «**блоки́рующая спосо́бность**» – «блокува́льна зда́тність, блокува́льність» вже яскраво виражена втрата семи «дія», а відображено функціональну властивість.

У реченні *«**Блокирующая** уличное движение снегоуборочная машина дви́нулась»* – правильніше вжити АД «блоку́ючий»: *«**Блоку́юча** вуличний рух снігоприбира́льна маши́на рушила»*. Звичайно, можна сказати *«снігоприбира́льна маши́на, яка́ (що) блокує вуличний рух»*, але з огляду на прагнення до економії мовних засобів, все-таки нададуть перевагу саме вислову *«Блокуюча вуличний рух снігоприбира́льна маши́на»*.

Розгляньмо ще П **блужда́ющий.** У російській мові ця лексема вживається і як Д, і як прикметник. На українську також перекладають двома значеннями. Але якщо у старому РУСі у значенні прикметника подається на першому місці АД «блука́ючий», а на другому – «мандрівни́й *и* мандрі́вний, *реже* блу́дний (РУС-68 : 165), то в новому РУСі у значенні прикметника АД «блука́ючий» вже не фіксується, є тільки «блукли́вий, мандрівни́й, *реже* блу́дний» (РУС-2011 1: 163). Додамо, що лексема «блудний» стилістично маркована з негативною конотацією («блудний син»). Якщо стале словосполучення **блужда́ющие огни́** у старому РУСі перекладають як «мандрівні́ (блука́ючі) вогні́» (РУС $_{1968}$ 1: 65), то в новому РУСі – як «мандрівні́ (блукли́ві) вогні́» (РУС $_{2011}$ 1: 163). Але саме за допомогою АД «блука́ючий» (із семою «дія») перекладають цей вислів у природничих словниках: «блука́ючий вого́нь» (РУСНТ $_{1998}$: 412; МФХ $_{2013}$: 59).

Деякі словники перекладають вислів **блужда́ющие огни́**, крім уже наведених «блукли́ві (мандрі́вні́) вогні́», ще й в поетичному варіанті – «блука́й-вогні́» (РУСЖ: 55).

Зауважмо, що мова йде про одне й те саме явище: самозагоряння метану при гнитті органічних решток, що спостерігається на болотах, кладовищах (СУМ І: 204; БТС: 85).

Якщо простежити за перекладом термінологічного сполучення **блужда́ющий ток**, також спостерігаємо відкидання АД «блука́ючий» і заміну його на віддієслівний прикметник «блукли́вий»: «блука́ючий струм» (РУСНТ $_{1998}$: 761), «блукли́вий струм» (РУС $_{2011}$: 163), «блукли́вий струм» (РУСЖ: 55). Вислів **блужда́ющий ток** не фіксують ні РУС $_{1968,}$ ні МФХ $_{2013}$.

Розгляньмо побіжно ще П **пульси́рующий**. У старому й новому Російсько-українському академічних словниках воно перекладене АД «пульсу́ючий» (РУС $_{1968}$ 3: 70; РУС $_{2011}$ 3: 627) і, відповідно, астрономічний термін **пульси́рующая звезда́** – «пульсу́юча зоря́ (зі́рка)» (РУСНТ $_{1998}$: 203).

У Д «пульсу́ючий» виразно відчувається сама «дія». Мотивуючим дієсловом для утворення цього АД є дієслово «пульсува́ти» – ритмічно розши́рюватися, коливатися, переміщуватися, ритмічно змінювати розмір, форму, тиск (СУМ VIII: 388). Так само в російській мові **пульси́рующий** – «який (що) відбувається з ритмічними змінами параметрів (сили, напряму, швидкості) (БТС $_{1998}$: 1045).

Та в деяких словниках при перекладі П **пульси́рующий** поряд з відповідником «пульсу́ючий» на першому місці стоїть віддієслівний прикметник «пульсува́льний» (МФХ $_{2013}$: 568). Аналогічний за структурою астрономічний термін **коллапси́рующая звезда́** перекладають тільки за допомогою АД «колапсу́юча зі́рка» (МФХ $_{2013}$: 272)[1].

Розглянемо як подано в перекладних словниках часто вживане словосполучення «**па́дающие звезды**», «**па́дающая звезда**».

[1] Жоден інший словник (РУСНТ $_{1998}$; РУС $_{1968}$; РУС $_{2011}$; РУСЖ) цього терміна не фіксує.

П **па́дающий** у російській мові функціонує і як Д, і як прикметник. Так само у двох значеннях перекладають П па́дающий у старому й новому російсько-українських академічних словниках. Але якщо у старому РУСі у значенні прикметника на першому місці стоїть АД «па́даючий», «па́даюча (паду́ча, летю́ча) зі́рка» (РУС $_{1968}$ 2: 360), то новий РУС подає переклад тільки як «летю́ча (паду́ча) зі́рка» (РУС $_{2011}$ 3: 2). Такий самий переклад подає і РУСЖ.

У віддієслівних прикметниках «паду́чий, летю́чий» суфікси **-уч, -юч** виражають, очевидно, вже більше ознаку, а не дію.

Цікаво, що словосполучення **па́дающая звезда́** тлумачиться у російській мові як «метеор» (БТС: 774), а «метеор» в українській – «падаюча зірка» (СУМ IV: 688).

На підтвердження існуючої тенденції до позначення АД однією лексемою замість підрядного звороту знаходимо виразні приклади в літературі:

*«Перша половина серпня традиційно є найкращим часом для споглядання одного з найкрасивіших небесних явищ – «**зір, що падають**»* [виділення в тексті. – О. М.]*, а насправді дрібних часток космічної речовини, які, на великій швидкості влітаючи в земну атмосферу, згорають у її верхніх шарах»* (Безуглий Володимир, Зорепад посеред ночі. – СВ, 3 серпня 2018 рік. – С. 6). Через два місяці той же автор пише: *«На території України метеорний дощ востаннє можна було бачити впродовж приблизно чотирьох годин у першій половині ночі з 9-го на 10 жовтня 1933-го, коли щохвилини з'являлося до 100 видимих неозброєним оком неяскравих **падучих*** (виділення наше. – О.М.) зір» (Безуглий Володимир, Метеорні феєрверки. – СВ, 2 жовтня 2018 рік. – С. 4).

Згадаймо розповіді про падаючі зірки в серпні, коли загадують бажання, та рядки з відомої пісні на слова М. Петренка *«Намалюй мені ніч, коли п а д а ю т ь* (розрядка наша. – О. М.) *зорі…»*. Справді, усі ми бачили яскраві блискучі смуги в нічному небі від зірок, що падають, летять.

Цікаво, що в тлумачних словниках російської та української мов П **па́дающий** (па́даючий) ілюструють у значенні прикметника (здійснюваний шляхом падіння): *карбюра́тор с **па́дающим** пото́ком* (БТС: 744); *карбюра́тор з **па́даючим** потоком повітря* (СУМ VI: 12).

Аналогічне словосполучення «***па́дающий** луч*» як фізичний термін подають як «***па́даючий** про́мінь*» (РУСНТ $_{1998}$: 306) і «***падни́й** (па́даючий) промінь*» (МФХ $_{2013}$: 472). Як математичний термін у значенні «уменьшающийся» (зменшуваний) П **па́дающий** перекладають віддієслівним прикметником «спадни́й» (РУСНТ $_{1998}$: 306). Так само подані технічні терміни **па́дающая засло́нка** – спадна́ за́слінка (РУСНТ $_{1998}$: 197–198), **па́дающий гре́бень** – спадни́й гре́бінь (РУСНТ $_{1998}$: 143).

Цілий ряд віддієслівних прикметникових синонімів, крім Д «па́даючий», подає новий МФХ словник – «падни́й; спадни́й, впадни́й» (МФХ $_{2013}$: 472).

Проаналізуємо П **рабо́тающий**. Це слово не фіксує С-Л, хоч воно активно функціонує в російській мові. Речення «*Шум **работающего** реактивного двигателя достигает уровня 150 децебел*» (Вокруг света, № 6, июнь, 2015. – С. 84) слід перекласти як «*Шум працюючого реактивного двигуна досягає рівня 150 децебел*».

П **рабо́тающий** як технічний термін саме так і перекладають: «працю́ючий» (РУСНТ $_{1998}$: 586)[2].

Новий РУС подає переклад П **рабо́тающий** у значенні Д «яки́й (що) працю́є (тру́диться); працю́ючий» і прикметника «за́йнятий у пра́ці (в робо́ті, на виробни́цтві); трудящий» (РУС $_{2011}$ 3: 643).

Якщо взяти протилежне за семантикою, але однотипне за структурою П **нерабо́тающий**, то його перекладають (відносно людини) як «незайнятий», а про мотор – «застопо́рений, нерухо́мий» (РУС $_{2011}$ 2: 534).

Як тоді перекласти поширений вислів **рабо́тающий** / **нерабо́тающий пенсионе́р** – за́йнятий / неза́йнятий пенсіоне́р? Адже основна семантика лексеми «зайнятий» у значенні прикметника: «який займається ким-, чим-небудь» і «який не має вільного часу» (СУМ III: 135).

Або як перекласти **рабо́тающий** /**нерабо́тающий дви́гатель** – рухо́мий / нерухо́мий (застопо́рений) двигу́н? Лексема «рухо́мий» тлумачиться як такий, що «перебуває в постійному русі, яки́й переміщається з місця на місце» (СУМ VIII: 917). І хоч іменник «рух» має також значення «робота якого-небудь механізму, машини, пристрою (між іншим, це твердження ілюструється в СУМі прикладом, придуманим самим укладачем) (СУМ VIII: 914), основна сема слова «рух» – це «зміна положення кого-, чого-небудь» (Там само). Семантика АД «працю́ючий / непрацю́ючий» – це відображення процесу функціонування / не функціонування кого-, чого-небудь. «Віднині киянам не доведеться платити за *непрацюючі* ліфти» (Передача «Голос Києва». Перша програма українського радіо. 28 жовтня 2015 рік. 18.20).

Розглянемо ще П **расту́щий**. Його не фіксує С-Л, не тлумачить його й БТС, відсутній цей Д і в старому РУСі. Новий РУС $_{2013}$ подає П **расту́щий** у двох значеннях: як дієприкметник – описово «яки́й (що) росте́ *и т. п.* і однослівно «зроста́ючий». Ілюструється такими прикладами: «**расту́щая в болота́х клю́ква** журав-

[2] П **Работающий** РУС1968, РУСЖ, Ганич не фіксують.

ли́на, яка́ (що) росте́ на болота́х (на боло́ті); **расту́щая луна́** зроста́ючий мі́сяць». До значення прикметника наводяться такі відповідники: «деда́лі (чимра́з, щора́з) бі́льший, ви́щий, ду́жчий *и т. п.*; (*о растении*) гінки́й» (РУС $_{2011}$ 3: 825 – 826).

Як математичний і технічний термін П **расту́щий** перекладають АД «зроста́ючий»: **непреры́вно расту́щий** непере́рвно зроста́ючий (РУСНТ $_{1998}$: 618); **расту́щий автома́т** зроста́ючий автома́т (РУСНТ $_{1998}$: 20).

В інших словниках поряд з АД «зроста́ючий» знаходимо «росту́чий» (МФХ $_{2013}$: 594). Там же словосполучення **расту́щий быстре́е, чем** (виразно підкреслена сема «дія») подають як «зроста́ючий шви́дше, ніж».

Метеорологічне словосполучення **расту́щее атмосфе́рное давле́ние** слід перекладати як «зроста́ючий атмосфе́рний тиск». Саме так цей термін звучить у повідомленнях Українського гідрометеоцентру.

В Абрисі, щоб підкреслити сему «дія», фразеологізм «**расту́щий как грибы́ (не по дня́м, а по часа́м)**» перекладають, крім «гінки́й як з води́, ростови́тий», і Д «виросто́ючий як з води́» (РУСЖ: 1027).

Розглянемо П **путеше́ствующий**, мотивуючим словом для якого є дієслово **путеше́ствовать** – «совершать путешествие» (БТС: 1049). У російській мові **путеше́ствующий** кваліфікується тільки як *причастие* (П – дієприкметник). З багатьох словників цей Д подають тільки новий РУС і РУСЖ у такому перекладі: як Д – «яки́й (що) подорожу́є (мандру́є); як прикметник – «мандрівни́й, подоро́жній»; як іменник – «подорожа́нин, мандрі́ве́ць» (РУС $_{2011}$ 3: 632; РУСЖ: 971).

Як бачимо, тут нема АД «подорожу́ючий», хоч у конфесійному стилі він часто вживається: *отпра́вить моле́бен за* ***путеше́ствующих*** – відпра́вити моле́бен за подорожу́ючих.

Ще слід розглянути переклад субстантивованих АД на зразок **главнокома́ндующий, председа́тельствующий, заве́дующий, руководя́щий** і под. Давно вже існує тенденція до вилучення «з української мови одиниць, що виникли за аналогією до російської, та заміни їх лексемами, утвореними на базі українських засобів словотворення» [Лихошерстова 2001: 10]. Так, наприклад, **главнокома́ндующий** у старому РУСі перекладають віддієслівним іменником «головнокома́ндувач» і субстантиватом «головнокома́ндуючий» (РУС $_{1968}$ 1: 242). У новому РУСі знаходимо вже тільки один перекладний відповідник – «головнокома́ндувач»: **Верхо́вный главнокома́ндующий** Верхо́вний головнокома́ндувач (РУС $_{2011}$ 1: 462). Аналогічно щодо П **кома́ндующий**. Якщо в старих словниках уживається як синонім «кома́ндувач», «кома́ндуючий» (РУС $_{1968}$ 1: 567; Ганич: 290), то в нових знаходимо у значенні АД підрядний зворот – «яки́й (що) кома́ндує» та іменник «кома́ндувач» (РУС $_{2011}$ 2: 81; Абрис: 403).

Щодо поширеного словосполучення **управля́ющий дела́ми**, то в академічних російсько-українських словниках його перекладають як за допомогою субстантивата «керу́ючий» – «керу́ючий спра́вами», так і за допомогою іменника – «керівни́к – керівни́к справ» (РУС $_{1968}$ 3: 555; РУС $_{2011}$ 4: 593), хоч, на наш погляд, слід вживати АД «керуючий». Пор. сучасний канцеляризм «керуюча компанія» і под.

Звернімося до П **а́лчущий** і **жа́ждущий**, які часто вживаються в біблійних текстах (***а́лчущие*** *и* ***жа́ждущие*** *пра́вды*). Лексему **а́лчущий** кваліфікують в російській мові як причастие (С-Л 1: 32) і тлумачать у двох значеннях: «той, хто голо́дний» і «той, хто при́страсно бажа́є чого-небудь» (БТС: 36). П **а́лчущий** походить від застарілого дієслова **алка́ть** з тими ж значеннями – «відчува́ти голод» і «си́льно, при́страсно бажа́ти чого-небудь» (БТС: 35). Як П **а́лчущий** перекладено так «яки́й (що) пра́гне, жада́є; пра́гнучий, жада́ючий», а як прикметник – «неси́тий, ненаже́рливий» (РУС $_{1968}$ 1: 13). В інших словниках до П **а́лчущий** знаходимо прикметникові відповідники «голо́дний» (РУС $_{2011}$ 1: 35), «спра́глий, жаду́щий» (РУСЖ: 10), «жаду́щий, хти́вий; жажди́вий, спра́глий чого» (Кар.: 2).

Так само П **жа́ждущий** в російській мові має два значення, як і дієслово, від якого походить: **жа́ждать** – «відчува́ти спра́гу, си́льно хоті́ти пи́ти» і «си́льно, при́страсно бажа́ти» (БТС: 298).

Основні відповідники до П **жа́ждущий** у старому РУСі у значенні прикметника з семантикою «страстно желающий» – «жада́ючий» і з семантикою «стремящийся к чему» – «прагнучий (чого, до чого)» (РУС $_{1968}$ 1: 339).

Дієприкметникове значення «яки́й (що) хо́че пи́ти» перекладають однаково в усіх словниках (РУС $_{1968}$ 1: 339; РУС $_{2011}$ 1: 657; РУСЖ: 24) як цим дієслівним зворотом, так і прикметниками «спра́глий, жа́діб́ний, жа́дни́й, жажде́нний» (Там само).

При перекладі вислову **а́лчущие и жа́ждущие** одні перекладачі надають перевагу прикметниковим значенням «спра́глі й голо́дні» (РУС $_{2011}$ 1: 35), інші – дієприкметниковим «пра́гнучі й жада́ючі» (Ганич: 21), ще інші – змішаним формам: «спра́глі й жаду́щі» (РУСЖ: 10; Кар.: 3). Цей фразеологізм з додатком «правды» знаходимо й у варіанті «пра́гнучі і жа́дні (жада́ючі) пра́вди» (Вирган: 13).

Проаналізуємо ще переклад на українську мову назву відомого твору Олександра Гріна «Бегущая по волнам». П **бегу́щий** старий РУС не фіксує, а словосполучення **бегу́щая по волна́м** новий РУС подає у варіанті «яка́ (що) біжи́ть пле́сом вод» (РУС $_{2011}$ 1: 106), але найчастіше перекладають «Та, що біжить по хвилях».

Саме під такою назвою ця казка-феєрія видана в перекладі І. Л. Базилянської[3] і саме так у Google називають дівочу фігурку над могилою О. Гріна в місті Феодосія (Крим).

Рекомендований переклад часто вживаного вислову **бегу́щая строка́** – «безупи́нний рядо́к» (РУС $_{2011}$ 1: 106). Правильний переклад – «рухо́мий рядо́к»: *«На телеканалі «24» у* ***рухомому*** *рядку телеглядачі своїми SMS реагували на вчинок Володимира Парасюка»* (День, № 217–218, 27–28 листопада 2015 р. – С. 27). Можливо, варто подати як розмовне «біжу́чий рядо́к». Хоч АД «біжучий» вживається і в літературі. *Ти теж нібито відаєш про погоду – запросто, хоча б із* ***біжучого*** *рядка в телевізорі, тільки ж те, що там написано – то тільки нотні знаки. А жива погода – то як* ***текуча*** *музика.* (Віталій Жежера, Граки в снігу. Газета по-українськи. 15 лютого. – С.30). У цьому уривкові вжито ще один АД – «текучий». Вислови «теку́ча вода́», «біжу́ча вода́» часто можна почути у північно й середньополіських, а також у степових і подільських говірках [Москаленко: 88 – 114]. Ймовірно, що АД, утворені від основ дієслів другої дієвідміни, в українській мові можна вважати нормативними, хоча ми свідомі того, що це питання потребує окремого ґрунтовного дослідження.

Цікаво простежити, як змінюється функціонування П **наступа́ющий** у таких поширених привітаннях на кшталт «**С наступающим праздником!», «С наступающим Новым годом!**». У статті на **наступа́ющий** і в старому РУСі, і в Абрисі ці поширені привітання не подаються. Звичайно, П **наступа́ющий** утворений тут від дієслова **наступа́ть** – «наставати» з часовою семантикою «надходити, наближатися, розпочинатися (про час, пору і т. ін.) (СУМ V: 196).

Словосполучення **наступа́ющий год**, яке є основою новорічного привітання, перекладають у старому РУСі так: «наступа́ючий (будущий: насту́пний, майбу́тній) рік; рік, який (що) наста́є (надхо́дить, наступа́є, захо́дить, іде́)» (РУС $_{1968}$ II: 70), а в Абрисі **наступа́ющий год** – це переклад вже тільки прикметниками «прийде́шній, насту́пний, майбу́тній рік» (РУСЖ: 552).

В обох названих словниках П **наступа́ющий** подається у двох значеннях: у першому як Д, у другому – власне прикметника. Тож у старому РУСі вираз **наступа́ющий год** має ширше значення – і прикметника, і дієприкметника, що подає більше варіантів для перекладу, в Абрисі – тільки прикметника. То – з «прийдешнім» чи з «наступаючим»? Це залежить від конкретної мовної ситуації. Наприклад, речення «Что принесёт нам **наступающий** год?» можна цілком перекласти так: «Що принесе нам прийдешній (наступний, майбутній) рік?» А от у новорічному привітанні «**С наступа́ющим Новым годом!**», яке широко побутує в розмовній мові, де панує суржик, П **наступа́ющий**, що виражає часове значення «наставати» [СУМ V: 207], звучить як «наступа́ючий». І вживання АД теперішнього часу **наступа́ючий** з темпоральною семантикою ми знаходимо в літературі дуже часто: *До Діда Мороза в кімнату зайшов (у формі солдатській) пілот Ковальов. Зайшов, Привітав з* ***наступаючим*** *роком І рапорт склада, не моргаючи оком: – Літак вас чекає, товариш Мороз!* (С. Олійник, Вибране, 1959 р. – С. 161); *Сонячні промені мерехтіли в просвітах поміж стовбурами дерев, здавалося, ніби вогняний човник переплітав їх золотими нитками* ***наступаючого*** *дня* (О. Бердник. Вогнесміх, К., 1988. – С. 325); *Лампадка спалахнула і погасла. Все пірнуло в хмурій пітьмі, тільки крізь шибки в вікні ледве-ледве сірів* ***наступаючий*** *ранок* (М. Старицький. Облога Буші, 1961. – С. 22); *Зараз йому захотілося, щоб вона щось казала, загубила одним словом цей вечір, ніч,* ***наступаючий*** *ранок* (Ульяненко Олесь, Жінка його мрії // Кур'єр Кривбасу, № 210-211. Травень-червень, 2007. – С. 23).

Розглянемо ще як приклад П **восходя́щий**. У російській мові **восходя́щий** функціонує з відповідною фіксацією у словниках у двох значеннях – власне Д і прикметника. У старому РУСі П **восходя́щий** як Д перекладають «яки́й (що) схо́дить (вихо́дить, підійма́ється, підніма́ється и т. п.» (РУС $_{1968}$ 1: 162), а в значенні прикметника – «висхідни́й».

У новому РУС $_{2011}$ **восходя́щий** у першому значенні як П подають так само: «який (що) схо́дить (вихо́дить, підійма́ється, підніма́ється и *т. п.*» (РУС $_{2011}$ 1: 327–328) з відсиланням до дієслова *восходи́ть*.

Як прикметник лексему **восходя́щий** у новому РУСі перекладають також як «висхідни́й». Щодо цього прикметника, то тут подані ті самі приклади, що й у старому РУСі: **восходящая интонация** – *висхідна́ інтона́ція*, **восходящее ударение** – *висхідни́й на́голос* (лінгвістичні терміни) (РУС $_{2011}$ 1: 328). У прикладах **восходя́щая звезда́, восходя́щее свети́ло** з переносним значенням у переклад додається, як і в Абрисі, прикметник **східни́й:** *нова́ (східна́) зі́рка, нові́ світи́ла*. Словосполучення **восходя́щее со́лнце** скрізь перекладають однаково – «со́нце, що схо́дить»; «сонце на сході» (як Д), хоча переклад «сонце на сході» дуже віддалений за значенням від основного змісту П **восходя́щий**. Так можна сказати і про значно пізніший час від моменту сходу цього світила.

У новому РУСі, як позитив, слід визнати введення і переклад поетичного виразу, яким часто називають Японію – **Страна́ Восходя́щего Со́лнца**. Цей вислів подано у другому значенні як прикметник і у такому

[3] Грін Олександр. Та, що біжить по хвилях. / Переклад І. Л. Базилянської. Харківський видавничий дім «Школа». – Харків, 2014.

перекладі: «Країна Вра́нішнього Со́нця», «Країна Со́нячного Схо́ду». Щодо останнього виразу, то, на наш погляд, він дуже поетичний, не передає тієї конкретики, що міститься у семантиці П **восходя́щий**.

До вищезазначеного в новому РУСі виразу «Країна Вранішнього Сонця» знаходимо ще такі відповідники: ***У Країні Світанкового Сонця*** *це* [сакура. – О. М.] *одне з найулюбленіших дерев* [СВ, 5 травня 2011 р. – С. 4]; *Японія є одним із найбільших у світі споживчих ринків тунця, зокрема й блакитного – мешканці* ***Країни Східного Сонця*** *споживають 80 відсотків цього делікатесу, виловленого в Тихому й Атлантичному океанах* (Україна молода, 6–7 січня 2012 р.).

Як уже зазначалося, вираз **восходя́щее со́лнце** у РУСі$_{2011}$ перекладено словосполученнями в значенні Д «со́нце, що схо́дить»; «со́нце на схо́ді» (РУСі$_{2011}$ 1: 328), та мовний матеріал показує, що перевагу здебільшого надають перевагу перекладу з прикметниками.

У трансляційних медіа доводилось також чути і вислів «У Країні Висхідного Сонця». На нашу думку, прикметник «висхідни́й» – «який піднімається вгору» (СУМ І: 506), – як і в російській **восходя́щий** – «поднимающийся, повышающийся» (БТС: 153) не відображає семантики вислову **восходя́щее со́лнце** – народження сонця після ночі (воно піднімається із-за горизонту вранці).

Трапляються переклади словосполучення **восходя́щее со́лнце** з обставинами місця: *громадянка Країни, де сходить сонце* (Волинь нова, 18 червня 2015 р. – С. 11); *Країна, звідки сходить сонце* (Кар.: 41). У цьому ж словнику Св. Караванського подибуємо вислови «*Країна Сходу Сонця, Країна Сонячного Сходу* (у тексті «соняшного». – *О. М.*) (Там само).

Звичайно, не слід вживати АД «схо́дячий» (схо́дяче со́нце), хоч позначення протилежного явища – заходу сонця – АД «захо́дячий» в літературі початку XX ст. (1918-1929 рр.) зустрічаємо: «*Зачало вечоріти. Крізь венецькі шиби вікон султанської палати заблисті́ла червень* ***заходячого*** *сонця і заграла на дорогих коврах стін і долівки* (Назарук Осип. Роксолана. – Київ: Знання. 2015. – С. 275).

Розглянемо ще для прикладу лексему **увлажня́ющий.** У російській мові вона кваліфікується тільки як прикметник (С-Л 2: 573). У старому РУСі це слово перекладають підрядним зворотом «яки́й (що) зволо́жує (зво́гчує)» і Д «зволо́жуючий», суфікс якого юч прямо вказує на активність дії (РУС$_{1968}$ 3: 504).

Новий РУС$_{2011}$, крім уже наведених перекладів, подає у другому значенні як прикметник (*прил.*) лексему «зволо́жувальний»: **увлажня́ющий крем** зволо́жувальний крем (РУС$_{2011}$ 4: 510). В РУСЖ, крім звороту «яки́й (що) зволо́жує (зво́гчує)», у значенні прикметника подано два відповідники: «зволо́жуючий», «зволожувальний» (РУСЖ: 1238).

Як технічний і фізичний терміни **увлажня́ющий** перекладають так: «зволо́жувальний», «зволо́жуючий» (РУСНТ$_{1998}$: 787); «зволо́жувальний; яки́й (що) зволо́жує; зволо́жуючий»; **увлажня́ющее вещество́** «зволо́жувальна речовина́» (МФХ: 734).

Можна навести багато інших прикладів, де в перекладах використовуються як суфікс **-уч- (-юч-),** що виражає активність дії, так і суфікс **-аль-**, що більше вказує на ознаку – властивість речовини.

Візьмемо лексему **возмуща́ющий**. У російській мові вона кваліфікується як прикметник (С-Л 1: 154). У термінологічних словниках як астрономічний, математичний і фізичний терміни **возмуща́ющий** перекладають з обома варіантами суфіксів (**-уч-, -юч-, -аль-**). До прикметникового значення додається ще лексема **збу́рний,** поставлена на перше місце, підкреслюючи вираження ознаки: **возмуща́ющий** – «збу́рний, збу́рювальний, збу́рюючий» (РУСНТ$_{1998}$: 90 – 91). У цьому ж словнику на реєстрове слово **си́ла** вислів **возмуща́ющая си́ла** перекладено як «збу́рювальна (збу́рююча) си́ла» (РУСНТ$_{1998}$: 672).

В інших словниках, наприклад МФХ$_{2013}$, П **возмуща́ющий** перекладають ще прикметником «збу́рли́вий». Але вислів **возмуща́ющий и́мпульс** тут перекладають тільки за допомогою АД: «збу́рюючий і́мпульс» (МФХ$_{2013}$: 90).

В РУСЖ **возмуща́ющий** з ремаркою *специальное значение, употребление* перекладають тільки віддієслівними прикметниками «збу́рювальний, збу́рливий» (РУСЖ: 115).

Слід зазначити, що у старому РУСі лексема **возмуща́ющий** відсутня (РУС$_{1968}$), а в новому її перекладають тільки підрядним зворотом, що вказує на загальну семантику слова **возмуща́ть** (*вызывать негодование, гнев и т. п.*) (БТС : 144) обу́рювати / обу́рити, де відчутний сильний семантичний компонент дії. Тож **возмуща́ющий** – «яки́й (що) обу́рює» (РУС$_{2011}$: 304).

Розглянемо ще П **де́йствующий.** У російській мові цю лексему кваліфікують і як Д, і як прикметник (С-Л 1: 262). У старому РУСі **де́йствующий** так само перекладають і Д, і прикметником. Як Д – підрядним зворотом «яки́й (що) ді́є и т. п.» Прикметникових значень більше: «ді́ючий, дійови́й»; (*находящийся в силе – обычно*) чи́нний; (*деятельный – еще*) дія́льний, акти́вний» (РУС$_{1968}$ 1: 280). Як «діючий» перекладають словосполучення, в яких є вказівка на активну дію, силу, міць, потугу: **де́йствующая а́рмия** ді́юча а́рмія (Там само). І в Абрисі вислів **де́йствующие а́рмия и флот** перекладають як «ді́ючі а́рмія і флот» (РУСЖ: 209).

Показовий із цього приводу переклад вислову **де́йствующий вулка́н.** Як географічний термін словосполучення «діючий вулкан» уживається тільки з АД «ді́ючий»: *Вулкани поділяються на* ***діючі****, заснулі і*

згаслі. До ***діючих*** *відносять вулкани, в яких постійно або періодично відбувається виверження; вулкани, які виділяють гарячі гази* (УРЕ 2: 427). Як бачимо, недіючі вулкани позначають пасивними дієприкметниками «засну́лий», «зга́слий», що сприймаються як прикметники і є вже по суті ними. У старому РУСі цей термін перекладають тільки АД «ді́ючий» (РУС $_{1968}$ 1: 280). У РУСЖ до перекладної частини додано прикметник «живи́й»: **де́йствующий вулка́н** ді́ючий (живи́й) вулка́н (РУСЖ: 209). З цим же прикметником термін **де́йствующий вулка́н** подає і новий РУС – «ді́ючий (живи́й) вулка́н» (РУС $_{2011}$ 1: 540).

Словосполучення **де́йствующее законода́тельство** у старому РУСі подають як «чи́нне (ді́юче) законода́вство» (РУС $_{1968}$: 280). Цілком слушно у новому РУСі вислови **де́йствующее законода́тельство, де́йствующий зако́н** перекладають тільки прикметником «чи́нний»: «чи́нне законода́вство», «чи́нний зако́н» (РУС $_{2011}$ 1: 540).

Цікаво, що хімічний термін **зако́н де́йствующих масс** у більшості словників (крім старого РУСа і словника РУСНТ $_{1998}$, де цей термін відсутній) перекладають однаково – «зако́н ді́ючих мас» (РУСЖ: 209; РУС $_{2011}$: 540; МФХ $_{2013}$: 199).

Слід зазначити, що в найновіших словниках до слова **де́йствующий** додається багато нових прикметникових значень, як-от: «дієвий; (*в рабочем состоянии*) робо́чий» (РУСЖ: 209); «(*живой – ещё*) живи́й»; (*деятельный – ещё*) діяльний, акти́вний; (*в работе, в рабочем состоянии – ещё*) робо́чий, ефекти́вний, ходови́й» (РУС $_{2011}$ 1: 540). Тут же вислови **де́йствующая моде́ль** перекладаються як «робо́ча моде́ль», **де́йствующая си́ла** як «дієва (чи́нна) си́ла», **де́йствующий прибо́р** як «ді́ючий (робо́чий, ходови́й) при́лад» (РУС $_{2011}$ 1: 540).

Широковживаний технічний вислів **де́йствующий механи́зм** перекладають однозначно як «ді́ючий механі́зм» (МФХ: 153), хоча в РУСНТ $_{1998}$, РУСі $_{1968,}$ РУСі $_{2011,}$ РУСЖ це словосполучення відсутнє.

Звичайно, у технічній літературі термінологічні вислови повинні перекладатися однозначно, тоді як в літературній мові цілком можливе вживання синонімічних лексем, кожна з яких вносить у загальновживане поняття додаткові семантичні відтінки.

Цікаво порівняти технічні терміни **возмуща́ющая си́ла** і **де́йствующая си́ла.** У РУСНТ $_{1998}$ обидва ці вислови відсилають до слова **фу́нкция**. Словосполучення **возмуща́ющая фу́нкция** перекладають як «збу́джуюча фу́нкція» (РУСНТ $_{1998}$: 825), де суфікс **-уч-** виразно вказує на активність дії.

Розгляньмо ще, як змінюється переклад слова **обезбо́ливающий.** У російській мові ця лексема кваліфікується як причастие (С–Л 1: 724). У старому РУСі (так само і в Ганича: 444) **обезбо́ливающий** перекладають як за допомогою підрядного звороту, так і лексемами з суфіксами **-юч-**, що вказує більше на активну дію, і з суфіксом **-аль-**, що виражає властивість, ознаку: «яки́й (що) знебо́лює (обезбо́лює), знебо́люючий, знебо́лювальний, обезбо́люючий, обезбо́лювальний; **обезбо́ливающие сре́дства** знебо́люючі (знебо́лювальні, обезбо́люючі, обезбо́лювальні) за́соби» (РУС $_{1968}$ 2: 167).

У новітніх словниках АД **знебо́люючий**, як і скалькований АД **обезбо́люючий,** уже не подають: у значенні Д уживається підрядний зворот «яки́й (що) знебо́лює», а як прикметник – «знебо́лювальний, протибольови́й»: «**обезбо́ливающие сре́дства** знебо́лювальні (протибольові) за́соби» (РУС $_{2011}$ 2: 592). Поява у перекладі прикметника **протибольови́й** однозначно вказує на тенденцію виражати не дію, а ознаку.

Обезбо́ливающий у значенні Д перекладають підрядним зворотом ще такими дієсловами: «яки́й (що) знебо́лює (обезболює, знечу́лює), а словосполучення **обезбо́ливающие сре́дства** – знебо́лювальні (обезбо́лювальні) за́соби (РУСЖ: 616).

Що ж до настанов мовознавців усіляко «уникати вживання активних дієприкметників теперішнього часу» [Голосовська 2011: 70 – 71], то чи завжди це можливо і, головне, чи потрібно, а також чи не шкодить це загалом доцільності і точності визначення понять?

Чи завжди можна замінити АД «працюючий» / «непрацюючий» дієсловами «працює» / «не працює»? Наприклад, у теперішній час широко вживається вислів «працюючі пенсіонери» на позначення соціальної категорії людей старшого віку, які змушені працювати після виходу на пенсію. Зайнятий пенсіонер? Нелогічно. Мовець, очевидно, швидше скаже «непрацюючі ліфти», ніж «застопорені ліфти», а також не замінить вислів «крокуючий екскаватор» на «кроковий екскава́тор» (див. вище).

Висновуємо, що АД, як окреме утворення між дієсловом і прикметником, яке відображає у своїй семантиці рух, процес, дію, розвиток, а також властивості предмета, органічно функціонують у мові і широко зафіксовані у словниках. Спостерігається свідоме витіснення з мови АД теперішнього часу з суфіксами **-уч-, -юч-, -ач, -яч-**. Зазначаємо, що АД широко використовуються у сфері наукової термінології. Можна стверджувати, що утворення АД не суперечить морфологічним законам української мови, вони є економними у вживанні та зрозумілими для абсолютної більшості людей. Очевидно, не слід насильно формалізувати живу мову, рекомендуючи використовувати замість АД слова і словосполучення, які штучно притягаються до конкретної ситуації, і, найімовірніше, в ній не приживуться.

Словопокажчик проаналізованих дієприкметників

А

а́лчущие, *29*
а́лчущий, *29*

Б

бегу́щая, *30*
бегу́щий, *30*
Блокирующая, *27*
блоки́рующая, *27*
блоки́рующее, *27*
блоки́рующий, *27*
блужда́ющие, *27*
блужда́ющий, *27*

В

возмуща́ющая, *31*
возмуща́ющий, *31*
восходящая, *30*
восходя́щая, *30*
Восходя́щего, *30, 31*
восходящее, *30*
восходя́щее, *30, 31*
восходя́щий, *30, 31*

Г

главнокома́ндующий, *29*

Д

де́йствующая, *31*
де́йствующее, *32*
де́йствующий, *31, 32*
де́йствующих, *32*

Ж

жа́ждущие, *29*
жа́ждущий, *29*

К

коллапси́рующая, *27*
кома́ндующий, *29*

Н

наступающий, *30*
наступа́ющий, *30*
наступающим, *30*
наступа́ющим, *30*
нераб́отающий, *28*
несу́щая, *26, 27*
несу́щий, *26, 27*

О

обезбо́ливающий, *32*
Обезбо́ливающий, *32*

П

па́дающая, *27, 28*
па́дающие, *27*
па́дающий, *28*
па́дающим, *28*
пульси́рующая, *27*
пульси́рующий, *27*
путеше́ствующий, *29*
путеше́ствующих, *29*

Р

работающего, *28*
раб́отающий, *28*
расту́щее, *28, 29*
расту́щий, *28, 29*

У

увлажня́ющее, *31*
увлажня́ющий, *31*
управля́ющий, *29*

Olga Myronyuk

THE PRESENT PARTICIPLE AS AN OBJECT OF LEXICOGRAPHY. ITS SEMANTIC AND TEXTUAL INTERPRETATION AND LEXICOGRAPHIC REPRODUCTION

The article is devoted to controversial issues on the use of active participles in the modern Ukrainian language. The study is based on the materials of various academic dictionaries and other literature. As a result of our study, we state that there is a clear tendency in the modern Ukrainian language to replace subordinate clauses (when translating into Ukrainian) with one-word active participles. We argue that it is not worth to formalize artificially the living language by neglecting the active participles. Ukrainian language is developing dynamically and has enough expressive means to designate active actions. The one-word active participles does not contradict to the spirit and morphological structure of the Ukrainian language.

Keywords: active participles, dictionaries, modern Ukrainian language, active participles present with the suffix *uch, yuch, ach, yach*.

РОЗДІЛ 2

Збагачення лексичного складу сучасної української літературної мови в словниках тлумачного типу

Зінаїда Козирєва

ДИНАМІКА СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ЛЕКСИКОНУ І СТАНДАРТИЗАЦІЯ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (У ЗАГАЛЬНОМОВНИХ СЛОВНИКАХ)

Сучасний етап життєдіяльності українського народу позначений зміною соціокультурної ситуації, видозміною інформаційної бази українського народу, оновленням національної картини світу і відповідно – реорганізацією концептосфери, що відбивається на її вербальному вираженні. Таким чином, змінюється склад актуалізованої лексики, тобто тієї частини системного словникового складу української мови, яка охоплює лексичні одиниці, що потрапляють до соціально значущого контексту. Це стимулює як притік запозичень в українську мову, так і активізує внутрішні джерела, насамперед словотвірні ресурси, семантичні процеси. Останнім часом лінгвокогнітивна і культурологічна специфіка, тематика і склад актуального лексикону привертає увагу науковців у германістиці, славістиці, зокрема русистиці, україністиці та білорусистиці (пор., напр., останні праці Г.М. Скляревської, Н.Ф. Клименко, О.О. Тараненка, Є.А. Карпіловської, С.Я. Єрмоленко, О.А. Стишова, Б.М. Ажнюка та ін.).

Два взаємозумовлені, взаємозалежні і, на перший погляд, діаметрально протилежні процеси, як зазначають дослідники, – поповнення (надходження ззовні або формування в системі самої української мови нових лексичних одиниць) і скорочення (вилучення окремих лексем чи витіснення їх на периферію словникового складу) – визначають динаміку сучасного українського лексикону. Однак ці тенденції лише до певної міри можна вважати протилежними, оскільки виразно помітна їх односпрямованість. Спостерігається поява, становлення і розвиток протягом короткого часового проміжку абсолютно нових шарів лексики (напр., лексичне забезпечення українського інтернет-простору, медіа-простору, яке дає змогу лінгвістам говорити про становлення інтерлінгвістики [Карпіловська 2008: 148 – 158] і водночас перебудова, розвиток лексики окремих галузей суспільно-політичного, економічного, культурного і т. ін. життя українського суспільства. Ці процеси здійснюються через конкурування різних часткових тенденцій розвитку сучасного українського лексикону: інтернаціоналізації / націоналізації, інтелектуалізації / демократизації, економії мовних засобів / деталізації номінацій, нейтралізації семантики мовних одиниць / їх комунікативно-прагматичної диференціації через залучення різних мовних ресурсів – як питомих, так і запозичених, різних способів номінації [Там само: 151]. Сьогодення, на думку дослідників, характеризується значною активізацією процесів як подальшого шліфування, так і певного перегляду нормативних засад української літературної мови в бік її національної самобутності, що виявляється, з одного боку, у прагненні до розширення в ній питомих елементів (національно-мовна тенденція, яка виявляється, зокрема, у відновленні питомих українських словотвірних моделей), з другого – кардинальні зміни в настановах щодо кодифікації лексикону, очищення словникового складу від залишків радянського минулого (соціально-мовна тенденція) [Тараненко 2008: 159; Тараненко 2015: 13].

Перший процес – частково об'єктивний – викликаний необхідністю номінування нових об'єктів, понять, явищ, що з'являються в різних сферах позамовного середовища внаслідок суспільно-економічних, політичних зрушень, науково-технічного прогресу, нових відкриттів у сфері живої природи і т. ін., а крім того, внаслідок глобалізаційних процесів. Як наслідок, розвивається варіативність, дублетність, розширюються номінативні і синонімічні ряди, особливо, якщо це не вузькотермінологічна лексика, а в термінології відбувається переорієнтація на нові джерела запозичення порівняно з традиційними (напр., англіцизми чи англо-американізми поряд з усталеними греко-латинськими інтернаціоналізмами); близьким до цього

є відновлення пасивних до недавнього часу шарів лексики, переосмислення, наповнення новим змістом подібних одиниць, відбувається взаємообмін між пасивним і активним лексиконом (напр., разом з певними поняттями актуалізуються історизми *гетьман, клейноди, козак, джура, січові стрільці* тощо, і, навпаки, ще донедавна загальновживана лексики пасивізується, причому втрачають актуальність цілі шари лексики, що входили до певної концептосфери, окремі слова або форми слів, зокрема лексика, пов'язана з радянсько-комуністичними реаліями, космічною сферою, старослов'янізми тощо). Така лексико-семантична варіативність є досить умовною і не завжди закріплюється лексикографічно. На це вже звертали увагу українські мовознавці (С.Я. Єрмоленко, О.О. Тараненко, Б.М. Ажнюк, Є.А. Карпіловська, П.О. Селігей, Л.О. Симоненко, О.А. Стишов та ін.).

Динамічні зміни в лексичній системі сучасної української мови, що супроводжуються появою нових слів і словосполучень, зумовлені зовнішніми (бурхливий розвиток наук, політичні події, розвиток спорту, зрушення в мистецьких сферах, науково-технічний прогрес – виробничий та побутовий, зміни в освіті, харчовій галузі, медицині) та внутрішньомовними (перегляд наявного лексичного фонду під кутом зору усунення російськомовних кальок, активізація питомих словотворчих ресурсів, активізація пасивної лексики, іншомовні запозичення на позначення слів і понять – нових і вже відомих) чинниками.

Формування сучасного лексикону позначене також скороченням, втратою лексичних одиниць, що набуває останнім часом досить помітних масштабів. З ужитку вилучаються, часто штучно, цілі шари лексики, зокрема активні дієприкметники теперішнього часу, пасивні дієслова, цілі словотвірні моделі, запозичені слова, які потрапили в українську мову через посередництво російської мови. Цей процес – скорочення словникового складу – неоднозначний, як і попередній, адже процеси пасивізації та активізації лексики взаємозумовлені і мають спільні причини. Це дає змогу узагальнено визначити такі основні різновиди змін кількісного та якісного складу сучасної української мови: а) повна заміна слова; б) підпорядкування форми слова іншій словотвірній моделі; в) зміни семантичного обсягу слова або сфери його функціонування [Клименко та ін., 2003: 105; Клименко та ін., 2008; Карпіловська 2007; Карпіловська 2008].

Активний процес поповнення сучасної української літературної мови іншомовними запозиченнями, характерний для кінця XX ст., на початку XXI ст. посилився під чужомовним глобалізаційним тиском, що дає підстави дослідникам кваліфікувати це явище як загрозу для подальшого органічного розвитку лексичної і словотвірної підсистем сучасної української літературної мови, загалом як «деструктивне явище сучасної української мовної практики» [Городенська 2009: 3].

Як зазначалося вище, лексико-семантична система національної мови зазнає відчутного впливу як зовнішньополітичних, так і внутрішньолінгвістичних чинників. Джерелом поповнення сучасної української літературної мови є: 1) нові слова, утворені за наявними (рідше – за новими) дериваційними моделями і типами; 2) активізовані лексичні одиниці, що функціонували на периферії словникового складу; 3) актуалізовані слова, що зазнали переорієнтації; 4) семантичні інновації.

Тенденцією до демократизації літературної мови пояснюється використання лексичних одиниць розмовного різновиду української літературної мови (*гуру, федерали, дерибан*). Спостерігається також зворотний «орозмовлюванню» мови процес – використання книжної, актуалізованої лексики (*фронда, реконкіста, хартія, варвари, тамплієри*).

У вживанні застарілої лексики поєднуються два різні процеси: активізація її використання (*латифундисти, батраки, заробітчани*) та актуалізація значення слова для нейтральної номінації (*губернатори, комісари*).

Конкуренція синонімічних номінацій виникає внаслідок різноспрямованих процесів називання: неозапозичення і актуалізація пасивного фонду (*мер, градоначальник, міський голова*; *хостел, нічліжка, (г)отель*).

Найпотужнішим джерелом поповнення лексичного складу мови залишається словотворення в усіх стилях української мови. Активізацію тих чи тих способів словотворення визначають стилі. Появу нових слів, утворених афіксальним способом, осново- та словоскладанням найвиразніше засвідчує газетно-публіцистичний стиль. Якщо в перші роки незалежності, як відзначають дослідники, цей стиль демонстрував виразну тенденцію до появи слів і розчленованих одиниць номінації – словосполучень з прагматичними значеннями, «що відображали настанову заперечити стару радянську парадигму сприйняття дійсності» (пор. з переважно негативним забарвленням слова та словосполучення – *бюрократично-комуністичний, комідеали, партноменклатура* тощо) [Клименко та ін. 2003: 101], то тепер як відображення реального життя цей ряд поповнюється новими назвами на взірець: *розповсюджувач демократії, професійний шкідник, підпільник лібералізму* і т. ін. Зазнають таких змін також моделі словотворення, як-от:

а) похідні з суф. **-чик (-щик)** в іменниках – назвах діяча поступаються на користь **-ник**: *атомник, газівник, заправник, доменник, ядерник, відкупник, виборник, барабанник, обкатник* (хоч зберігаються *відкупщик,*

гонщик, антирадянщик, доменщик, заводчик); взагалі така модель набуває особливої продуктивності, поряд із суф. **-ець**: *кримінальник, урядник, телевізійник, перевіряльник, протестувальник, мітингувальник, урядовець, посадовець* тощо, зокрема назви осіб-членів або прихильників партій, а також певних угруповань, напр., *рухівці, бютівці, костенківці, симоненківці, тягнибоківці*;

б) функціональне розширення моделі на **-ння** у віддієслівних іменниках – назвах дій: *з'явлення, оброблення, чищення, доставляння, добавляння, завезення, розкачування* і т. ін. замість моделі з **-к(а)**: *явка* (зберігається у значенні «місце зустрічі»), *обробка, чистка, доставка, добавка, завозка, розкачка,* однак зберігається ще *розрядка*, поряд із *розрядження, розробка* – з ремаркою *рідше*, поряд із *опрацювання, розроблення*; *обробка* як менш рекомендоване поряд із *оброблення*;

в) розширення моделі **-к-ов** у відносних прикметниках замість **-очн-, -ечн-** (*виставковий, копійковий* замість *виставочний, копієчний*);

г) активізація творення і вживання форм без суфіксів іншомовного походження **-ир-/-ір-**: *дотувати, компостувати* (проїзний документ, хоч *компостер*; значення дієслова *компостувати* в СУМі – «перетворювати на компост, збираючи городні рештки»);

ґ) заміна колишніх активних дієприкметників також у похідних прикметниковому та іменниковому значеннях на віддієслівні прикметники та іменники, а також на іншокореневі лексичні одиниці: *відбілювальний, знеболювальний, завідувач, відбілювач, годувальник, потопельник, довкілля = оточуюче середовище*, ще *навколишнє* [Тараненко 2008: 162 – 163].

Через послаблення в ЗМІ вимог щодо дотримання правил творення іменників жін. р. від іменників чол. р. як офіційних назв на позначення стійких занять, соціального статусу набирає дедалі більшої активності тенденція до творення співвідносних форм жіночого роду із суф. **-к-, -ин-**: *поетка, членкиня, мисткиня, майстриня, лідерка, прем'єрка, держсекретарка, професорка, депутатка, керівничка, директорка, організаторка, мерка, докторка* і под., що іноді доходить до абсурду, напр., у ЗМІ досить часто вживається *прем'єрка-міністерка*, або цитата з перекладного серіалу «Місце злочину: Майамі»: *Бігунка знайшла його* [труп] *під час тренування.* СУМ та інші словники, зокрема й РУССЛ С. Караванського визначають слово *бігунка* як «розлад шлунка, пронос» (пор. у переносному значенні: *Готувався до коротенької інформації про записку, а списав дві сторінки. Просто бігунка словесна, пробачте на слові. Спинитися не можу* – В.Дрозд), до рос. *бегунья* у С. Караванського тільки переклад *бігун.* Однак відповідник *бігунка* до рос. *бегунья* дає РУС-довідник 2005 і повторює ВТС, причому *бігунка* в первинному значенні супроводжується ремаркою *розмовне, застаріле.* На відміну від СУМа, зазначені словники не наводять цитат, тому важко відстежити, коли і як з'явилося нове значення.

Поряд із відзначеною мовознавцями інтелектуалізацією української мови за рахунок зростання абстрактної лексики і підвищення продуктивності словотворчих засобів їх творення [Клименко 2008: 136 – 147], у цій ділянці також досить відчутна полонізація внаслідок розширення запозичених з польської мови і підтримуваних західноукраїнською діаспорною мовною практикою словотвірних моделей, напр.: іменникові **-ов-ець, -ів-к(а)** (*автівка, кредитівка, таксівка, візитівка, бізнесовець, спортовець*), прикметникові **-ов-ий, -ат-ивн-ий, -ій-ськ-ий** (*бізнесовий, спортовий, конгресовий, провокативний, азійський, канадійський, бразилійський*) і под. (детальніше див.: [Тараненко 2008: 176 – 177]).

Другий процес – скорочення словникового складу – неоднозначний, як і попередній, адже процеси пасивізації та активізації лексики взаємозумовлені і мають спільні причини. Узагальнено можна окреслити такі основні різновиди змін кількісного та якісного складу сучасної української мови: а) повна заміна слова; б) підпорядкування форми слова іншій словотвірній моделі; в) зміни семантичного обсягу слова або сфери його функціонування [Клименко та ін. 2003: 105; Карпіловська 2007; 2008; Тараненко 2015].

Повна заміна виявляється у вилученні з активного складу слів-радянізмів і слів-«метеликів». Тенденція до негативно оцінного переосмислення радянізмів (особливо ключових слів з виразним ідеологічним забарвленням) засвідчує активізацію в них потенціалу для реалізації інших аксіологічних моделей і переконує в доцільності включення подібних лексем до реєстрів словників (див., напр. [Скляревская 2000]). З другого боку, непослідовність у введенні / вилученні подібної лексики сигналізує про необхідність більш зваженого і неупередженого її осмислення. Наприклад, до слів, коротке життя яких у мові зумовлене їхнім внутрішнім змістом (так звані слова-«метелики», -«амеби», -«привиди», безкореневі слова), належить *ваучер.* Донедавна вживане як спеціальний комерційний термін, іншомовне слово *ваучер* поряд з такими назвами на позначення комунікативно важливих понять, як *приватизація, демократизація* на початку 90-х років потрапляє в зону соціальної уваги і за короткий термін завдяки високій частотності в мовленні стає надзвичайно популярним і вживаним у найрізноманітніших жанрах і стилях, утворює похідні, а також стає об'єктом свідомого обігрування, каламбурів і структурних переробок. М.Я. Китайгородська [2000: 154] відзначає, що *ваучер* разом з іншими асоціативно актуальними словами склав своєрідну обойму різних за семантикою слів, що стали прикметою часу: *реформи, монетаризм, наркобізнес, мафія, рекет* тощо.

Уперше назва *ваучер* з'явилася в мові ЗМІ у вересні 1992 р. і невдовзі нею буквально рясніли рядки періодичних видань, а за частотою вживання слово займало одне з перших місць. Словник Л.А. Крисіна [2000: 141] тлумачить його як «державний фінансовий документ, що дає право власнику на купівлю за вартістю чека акцій, нерухомості; тс. приватизаційний чек». Саме в цьому значенні слово було впроваджене в обіг на території СНД. Зафіксовані також похідні *ваучерний* «який стосується ваучера, ваучерів» і *ваучеризація* «процес забезпечення населення ваучерами» [Там само]. Г.М. Скляревська [2000: 122] уточнює лексему *ваучеризація* як «безоплатна видача ваучерів», додає до тлумачення *ваучера* означення *цінний* і лексикографічно фіксує дві розмовні назви *ваучерист* «торговець цінними паперами, який спеціалізується на ваучерах; перекупник ваучерів» і *ваучерник* «скупник ваучерів у населення; вуличний торговець ваучерами» [Скляревская 2000: 123]. Свідченням швидкої втрати суспільної актуальності поняття, що позначається цим словом і відповідно згасанням комунікативної активності самого слова є фіксація *ваучера* вже без похідних у ВТС, пор. також [Стишов 2005: 256]. Інша причина, що зумовила короткотривале життя цього слова, криється в його сугестивній функції. Крім спільної для всіх лексикографічних джерел вказівки на походження слова з англ. voucher «поручитель, поручительство» від to vouch «ручатися. підтверджувати», дослідники звертають увагу також на існування цього слова в словнику американського біржового жаргону з нелітературним значенням [Кара-Мурза 2006: 154]. Вважаємо за доцільне внести певні корективи в лексикографічне тлумачення лексеми *ваучер*, яка вже стала майже історизмом, і викласти його так: «державний папір, що видавався замість іменного сертифіката громадянам України під час обвальної приватизації загальнонародної власності після розвалу СРСР».

Ще одним прикладом дії тенденції до усунення небажаних одиниць може бути вживання активних дієприкметників теперішнього часу. Детально процес їх вилучення з мови і засоби заміни проаналізовано в циклі статей О.О. Тараненка [Тараненко 2008: 163; 2007: 69 – 76], тому, щоб не повторювати, лише зауважимо, що форми таких дієприкметників, властиві давньоруській мові, були успадковані українською, на відміну від російської, де утвердилися старослов'янські за походженням форми на **-ший**. Українська мова зберігає лише окремі віддієприкметникові прикметники на **-щий** (*видющий, завидющий, загребущий* – СУМ подає як *розм.: очі завидющі, а руки загребущі*; вони фіксуються словником Б. Грінченка і досить широко вживаються в художній літературі, напр.: *Ми не вмремо, бо ми <u>невмирущі</u> і вічні* – І. Нечуй-Левицький; *Живи, народе мій! – ти ж бо єсть <u>невмирущий</u>* – П. Тичина; *На траурних марах в хмелю забуття Лежать <u>невмирущі</u> герої* – О. Олесь; *Спасибі Вам.. від усього мого серця, а ще більше за Вашу <u>невсипущу</u> працю на користь рідній мові* – П. Мирний; [С і н о н :] *Признатись мушу, ти ж бо <u>всевидюща</u>* – Л. Українка; *Та куди тобі сховатися перед чотирма парами <u>всевидющих</u> очей* – І.Франко; *Вона здавалася.. повною огородною маргариткою, що так щиро ходили коло неї невтомні дівочі руки, доглядали <u>невсипущі</u> очі* – П. Мирний; *Мостом, обабіч якого стояла <u>невсипуща</u> сторожа, князь Святослав вийшов з Гори й попрямував до Нового города* – С. Скляренко; *Прояснює в мені любов, Як сонце <u>неминуще</u>, Все, що в моїй душі моє джерельне і <u>цілюще</u>* –Д. Павличко). Вилучення активних дієприкметників із суф. **-уч-** спричинює значну лексичну варіативність, появу синонімічних рядів, особливо в науковому мовленні, де це неприйнятне, а крім того, переосмислення позначень, оскільки значення процесуальності, властиве дієприкметникам, заступається значенням констатації певної якості, результату, призначення або ж взагалі змінюється лексичне значення слова, що також є небажаним. Пор. доведене до абсурду вживання таких дієприкметників у словниках: ВТС тлумачить лексему *аналгезуючий* синонімом *знеболюючий*, замість якого в реєстрі зафіксовано *знеболювальний* (ВТС: 27).

Заміна іншомовних (неслов'янських за походженням), усталених в українській мові насамперед через посередництво російської мови, на власне українські слова, на словотвірні кальки, а також на інші іншомовні слова (переважно полонізми), які відсутні в російській мові, є виявом національно-мовних тенденцій [Тараненко 2008: 160]. У цьому плані відбувається взаємоперетин двох протилежних процесів – поповнення і скорочення. Наприклад, за аналогією до кальки з німецької мови *дописувач* замість узвичаєного раніше запозичення *кореспондент* у першому значенні, зафіксованому в СУМі зі значенням «той, хто листується з ким-небудь», з'явилося ще й *додзвонювач* – той, хто спілкується по телефону в прямому ефірі з представниками радіо- чи телестудії. Витісняються за межі нормативного слововжитку основні або єдині до 90-х рр. назви, напр., *вуз* на користь *ВНЗ* (нова абревіатура від *вищий навчальний заклад*) або *виш* (стара абревіатура від *вища школа*) [Тараненко 2008: 162], проте нормативні словники ще зберігають лексему *учбовий* (див. напр., УОС 2009, де зафіксовані одиниці *вуз, учбовий, навчальний*).

Національно-мовна зорієнтованість виявляється насамперед у прагненні до обмеження наслідків російськомовного впливу – русизмів, незважаючи на історичну і структурну близькість обох мов, що нерідко супроводжується відштовхуванням від одиниць спільної історичної спадщини. Переважна більшість слів, які вважаються русизмами, насправді є давньорусизмами, які так само російські, як і українські

[Толочко 2004: 23]. Наочним прикладом цього може бути власне сам термін *русизм*, який у СУМі тлумачиться як «слово, зворот, запозичені з російської мови іншою мовою» (VIII, 911) і дещо ширше у ВТС: «слово, його окреме значення, зворот, вислів, граматична форма тощо, запозичені з російської мови або утворені за її зразком іншою мовою» (1279), і вважається також запозиченням з російської мови і може вводити в оману як стосовний до руської, а не російської мови. Намагання останнім часом замість терміна *русизм* уживати небездоганний, на думку науковців, зі словотвірного погляду *росіянізм* (*Росіянія* як дублетна назва до *Росії* наявна також у сучасній російській мові, але з негативною конотацією і дуже обмежено – лише на позначення пострадянської дійсності) і правильний у цьому плані *росіїзм* проблему не вичерпує. Лексикографічно оформлені *зросійщення, зросійщений, зросійщування, зросійщувати* (ВТС, 480) активно конкурують зі словом *русифікація*, а для заміни *дерусифікація* вже з'явилися *відросійщення, дезросійщення* [Тараненко 2008: 161]. Найбільше непорозумінь виникає саме зі словами з коренем **рус-/рос-**.[1]

Соціально-мовна тенденція виявляється в заміні старих ідеологем новими на позначення концептуальної картини нового українського суспільства, його, як зазначають дослідники, «кардинально зміненої не лише суспільно-виробничої, державної та політичної сфери, а й сфери ментальної, духовної, культурної» [Клименко та ін. 2003: 109]. Переформатування сучасної української концептосфери і її відповідне вербальне забезпечення, що яскраво відбиває взаємовплив розгляданих тенденцій, можна ще проілюструвати такими прикладами. Для підкреслення «неукраїнськості» (російськості) сучасних нормативних *ради, радянський* у мовостилі певних кіл замість них відновлена практика вживання старих і сучасних західних діаспорних форм з негативною конотацією – *совєти (совіти), совєтський (совецький, совітський, совіцький)*; частина з них уже лексикографічно оформлена, напр., *совіти, совітський* (ВТС, 1353). Такий спосіб подання реалій радянської історії номінативними засобами іншої мови – російської – засвідчує прагнення до відчуження української мови і українського народу від радянської історії. Українському мовному середовищу нав'язують вузькорегіональні форми. Водночас російські новотвори подібного типу, але з негативним відтінком у значеннях, як-от: *Совдепія* у значенні 1) радянська країна; 2) радянська влада; 3) радянська державна система; *совок* – охоче запозичаються пуристами. Слово-характеристика, вживане з оцінною метою, *совок* – одне з найпоказовіших для нашого часу як найбільш індивідуальне за способом творення і за семантикою. Нетрадиційно утворене шляхом додавання до скороченої від *совєтський* форми **сов-** суфікса **-ок**, назва *совок* була засвоєна українською мовою з російської. За даними СУМа, *совок* – це «лопатка з загнутими догори бічними краями і переважно короткою ручкою; пристрій, що формою нагадує таку лопатку» (IX, 436). Найчастіше це слово вживається в словосполученнях *залізний совок, совок для сміття*. З новим значенням «радянська людина, духовно скалічена тоталітарною системою», запозиченим з російської мови, назву *совок* як українське слово фіксує ВТС (1353). Метафоричне вживання цього слова для зневажливого позначення звичайної радянської людини зумовлене фонетичною близькістю, однак важливішою тут видається реалізація асоціативного потенціалу слова: *совок* – це щось малозначуще,

---

[1] Відмовившись від назви Русь (Руська земля, свята Русь), українці забувають, що до XVIII ст. (а західні області до поч. XX ст.) були русичами, руськими. Дублетна форма Русь-Россия з'явилася в російській мові на поч. XVI ст., коли Московія прийняла спершу у формі Русия грецький «державний» термін Rōssía, що прийшов з мови патріаршої канцелярії в Константинополі (навіть Велика Русь і Мала Русь мають грецькі відповідники цієї установи [Колесов 2000: 291]. Про руських князів, руський закон, руський рід, руську землю говориться в договорі князя Олега з Візантією (911 р.). У давньоруських пам'ятках русин уживається на позначення окремої людини, у множині – руські, збірна назва – русь / Русь як етнічний і територіальний термін [Родин 2006: 29].

У СУМі лексема руський – синонім до російський (з ремаркою розм.), український (з ремаркою зах., заст.) і прикметник до Русь; руський / руська – це «людина російської національності», а також «радянська людина, представник Радянського Союзу» (VIII, 913). ВТС фіксує це слово лише як прикметник до Русь і як відповідник назві український (з ремаркою іст., зах.) (1280). Намагання утвердити лексему руський як абсолютний синонім до український триває: Оскільки мова йде про кінець XVIII століття, то можна припустити, що бунчукові товариші справді вивчали російську мову, а не «руську» (тобто українську) (З газ.). Показовим щодо свідомого виштовхування з уживання слів з коренем рус- є видання українською мовою «Тараса Бульби» М. Гоголя видавництвом «А-ба-ба-га-ла-ма-га» за ред. І.Малковича: замість Русская земля (у виданні 1971 р. – Руська земля) у цьому перекладі маємо безлике наша земля; князья русского рода в І. Малковича замінені князями козацького роду, а русское чувство – козацьке почуття (112 – 113). Пор. ще доведений до абсурду принцип подання українського матеріалу в словниках, відштовхуючись від лексикографічної і термінологічної спадщини «золотого десятиліття» і трактування українського мовознавства від доби українізації як суцільну русифікацію і русифікаторство: рос. украинец – укр. русич, русин, українець (цит. за: [Тараненко 2007: 31]). О.А. Стишов фіксує серед відад'єктивних суфіксальних утворень на позначення національної або етнічної належності лексему русинство. У цьому самому ряду й калька з російської мови російськомовні (рос. русскоязычные) – субстантивований прикметник на позначення «частини людності в державах, що з'явилася після розпаду СРСР, яка послуговується лише російською мовою» [Стишов 2005: 177].

пов'язане з прибиранням сміття [Чудинов 2007: 111], підгрібанням, згрібанням: *совком* називають: а) колишній СРСР; б) усе, що типове для Радянського Союзу, радянського ладу; в) радянську людину [Земская 2000: 106].

Ця сама тенденція позначається на переосмисленні вже відомих слів, розширенні або зміні значення чи переході другорядних і переносних значень у ранг домінантних. Наприклад, слово *рекрут*, яке СУМ подає з ремаркою *іст.* «солдат-новобранець» і наводить ряд похідних: *рекрутка* «дружина рекрута», *рекрутувати* «1. *іст.* брати в рекрути; 2. *заст.* залучати людей до якоїсь справи, набирати їх для чого-небудь; вербувати», *рекрутчина* «рекрутський набір» і под. похідні, пов'язані із цим самим значенням: *рекрутований, рекруточка, рекрутський, рекрутство, рекрутування, рекрутуватися.* У сучасній українській мові з'явилися нові похідні *рекрутер, рекрутинг, рекрутинговий*, що передають не нове значення, а переосмислене в нових умовах друге значення дієслова *рекрутувати.* При цьому вихідна лексема *рекрут* набуває значення фахівець, спеціаліст з відповідною конкретизацією.

Соціально-політичними чинниками можна пояснити і взаємозаміну лексем *хрещення – хрищення.* В українській мові донедавна переважала форма з **е**, оскільки пов'язувалася з хрестом як основним знаком Ісуса Христа – доктринальним принципом офіційно визнаних в Україні православної і католицької церков. Але в сучасних українських виданнях її витісняють форми з **и**, причому поява слів-дублетів, що належать до одного синонімічного ряду, спричиняє зникнення одного з них або появу нових значень. З 1991 року в Україні з'явилося чимало нових церков, активізувалася релігійна і видавнича діяльність християнських угруповань і течій, які раніше були заборонені. Чимало течій (меноніти, методисти, мормони тощо) не визнають хрест за християнський символ, а обряд навернення в християнство (хрищення) пов'язують виключно з Христом, чи, визнаючи хрест як символ християнства (напр., українська лютеранська церква), не надають йому визначальної ваги в обряді посвяти в християнство. Тому саме в їхніх виданнях наявна форма з **и**: *Взяти на себе ім'я Христа, хрищенням.. тоді прийде хрищення вогнем і Святим Духом; Священство дає можливість забезпечити нерозривність лінії передачі уповноваження христити і надавати Святого Духа* (З журн.). Так, у Біблії, виданій Українським біблійним товариством, виявлено лише форми з **и**: *Тоді прибуває Ісус із Галілеї понад Йордан, до Івана, щоб охриститись від нього. Але перешкоджав він йому й говорив: «Я повинен христитись від тебе, і чи тобі йти до мене?» ..І охрестившись, Ісус зараз вийшов із води* (Мт 3: 13 – 16). Отже, відбувається змішування понять і відповідно їх визначень. Таким чином, маємо лексеми *христити, христитися, христини,* які в СУМі визначаються як *заст.,* та *хрестити, хреститися, хрестини*. У ВТСі на додачу до СУМа з'явилися: а) варіантні форми: *хрестити / христити, хрестинний / христинний, хрещений / хрищений, хрещеник / хрищеник, хрещениця / хрищениця, хрещення / хрищення*; б) нові слова: *хрестичок, хрестоматійність, хрестоподібність, хрестопоклонний, хрестопоклонник, хрестці* (мн., *церк.* Середпістя); *хрещатик, діал.* «перехрестя»; *хрещатість, хрещенята; христини, христинний, христити, христитися; христограма, христолюбність, христосанка* (особлива пісня релігійного змісту, яку співають на Різдво), *христосання, христосати, христування, христувати, христуватися*. Проте ПССУМ С. Караванського чітко розмежовує ці поняття і ряд: *хрест, хрестити, хреститися, хрещений, хрещеник, хрещення* не має синонімів з коренем *христ-/хрищ-,* а до *хрещений (люд)* наводить точне визначення «християнський, православний» (466 – 467). Тому варто було б уточнити значення цих слів: *христити* зі значеннями: Здійснювати над ким-небудь обряд хрищення. || Навертати в християнство через обряд хрищення і т. ін. З літерою **е** слід уживати слова, похідні від власне *хрест: Хресний.* Стос. до ім. *хрест,* пов'язаний з ним. || Властивий хресту, характерний для нього і т. ін.

Швидкими темпами відбувається нині термінізація (зростання питомої ваги спеціальної лексики, наприклад, унаслідок розвитку наявних терміносистем виникає потреба в спеціалізації окремих термінів, розмежуванні близьких, але нетотожних понять) та детермінізації (заміна точних значень книжних слів значеннями менш точними і перехід їх зі сфери спеціальної до розмовної, насамперед через ЗМІ) загальнолітературної мови. Цей процес охоплює всі стилі, проте найбільш відкриті для нього економічна, особливо у фінансово-банківській сфері, політична і комп'ютерна термінологія (пор.: *пам'ять, шлейф* – в інформатиці; *модуль* – у різних сферах, зокрема освітній; *сателіт* – супутник зв'язку; *фол* – порушення норм, правил, обов'язків; *клон* – популяція клітин або організмів, що походять від єдиного предка або точна копія якого-небудь організму, *клонування, клонувати*; *номінація* лінгв. – називання, найменування, відповідно похідні *номінований, номінатив* та *номінація* – категорія, за якою хто-небудь або що-небудь оцінюється в конкурсі, *номінований* (*номінований на премію*), *номінант*). Близьким до цього є процес так званого семантичного калькування (*виклик, пірат, піратський, пілотний* «пробний», *меню*) [Ажнюк 2008: 198], який є одночасно виявом другої тенденції – зміни і скорочення словника.

Сучасний український лексикон репрезентує нові явища, серед яких:

1) поява відносних прикметників нового типу (тенденція до оякіснення відносних прикметників): *легі-*

онерська команда, подіумна зовнішність, кухонна політика, голлівудська посмішка, диванний революціонер, хмільні фужери;

2) поява нових видів професійного сленгу – програмістів, операторів електронної пошти тощо;

3) заміна громіздких описових конструкцій компактнішими універбами (мобільний телефон – *мобілка*, обмінний пункт – *обмінка*, мінімальна пенсія – *мінімалка*);

4) розширення можливостей утворення і зростання частотності вживання демінутивів і оціночних прикметників (*мобілочка, планшетник, айфончик, емейлик*);

5) збільшення продуктивності словотворення фемінітивів (*органістка, трасовичка*); зафіксовані в СНЗ (у списку скорочень є СНЗ. Якщо йдеться про словник Нелюби-Редька, то в новому виданні 2017 р. жодного з цих слів нема! Отже, не витримали випробування часом назви (*автодилерка, автореса, анатоминя, бар'єристка, барменка, бійчиня, бодибілдерка, військовичка, воякиня*, *гастроентерологиня*, *гладіаторка, гравчиня, деканка, державотвориця*, а також парні форми *водійка* і *водійчиня, вождиня* і *вождиха, детективістка* і *детективниця* тощо) репрезентують практичну необмеженість цього процесу, водночас засвідчуючи недовговічність таких назв: нове видання 2017 р. жодного з перелічених слів не фіксує;

6) активізація словотворення абстрактних іменників (*європейськість, конкурсність, позитивність, майданність, українськість*). У низці Nomina Abstracta суф. **-к**(а) успішно конкурує з адекватними літературними аналогами: *обкатування – обкатка, проявлення – проявка*.

Як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники не дійшли одностайності щодо синонімії і варіантності в літературній мові і галузевих терміносистемах: питання досі залишається дискусійним. У літературній мові синонімія розглядається як позитивне явище (слова з однаковою номінативною функцією, виражаючи додаткові смислові відтінки одного з понять, сприяють глибшому розкриттю цього поняття), а в термінології – як негативне (характеризують ті самі властивості того самого поняття чи об'єкта) [Чумак, Овсейчик 2007: 212]. Дослідники виокремлюють три основні погляди на цю проблему в термінологічних працях: 1) варіантність є виявом синонімії; 2) синонімія є виявом варіантності; 3) варіантність та синонімія розглядається як окремі явища (детальніше див.: [Чумак, Овсейчик 2007: 212]). За О.С. Ахмановою, до синонімів належать лише різнокореневі лексеми, а словотворчі синоніми вважаються межею варіювання слова [Ахманова 1957: 232]. Проблеми унормування термінів галузевих терміносистем, що нерозривно пов'язані з виявленням специфічних синонімічних відношень у кожній з них, потребують окремих детальних досліджень термінологів. Наше завдання окреслити загальні тенденції цього процесу.

Частково поява дублетів викликана національно-мовними тенденціями, насамперед пуристичного плану. Так, дублети (слова без жодних семантичних відмінностей) з'являються через зміну родової належності: *зал – зала, туфель – туфля, мозоль – мозоля, оазис – оаза, парад – парада, філіал – філія, агентство – агенція, тезис – теза, катехізис – катехиза* (переважно під впливом мови української західної діаспори або регіонального, південно-західного мовлення) – та заміну іменників – назв осіб чоловічої статі II відміни іменниками I відміни (*поет – поета, юрист – юриста, артист – артиста* і т. ін.) під впливом польської мови (п. artysta, jurysta, poeta тощо); деякі дублети зумовлені зміною словотвірної моделі: дедалі частіше перевага надається множинним іменникам, утвореним власне-українським суфіксом **-ощ(і)**, замість сингулятивів із праслов'янським з походження суфіксом абстрактності **-ість**: *радощі, грубощі, гордощі, хитрощі, жалощі, прикрощі* замість *радість, грубість, гордість, хитрість, жалість, прикрість* тощо. Значний масив запозичень з польської мови або західноукраїнські регіоналізми витісняють або спільноруські слова, або запозичені з інших мов через посередництво російської мови: *кава* (п. kawa) зам. *кофе,* фіксована ще ОСУМ 1994, РУС-довідник 2005 – з ремаркою «*реже*», але відсутня в УОС 2005, 2009, однак ці словники наводять похідний прикметник *кофейний*; *кав'яр* (п. kawior) зам. *ікра*, хоча останнє має досить поширене словотвірне гніздо і в загальномовному, і в спеціальному лексиконі (пор. *ікряний, ікринка, ікристий* тощо); виникає часткова омонімія основ з похідними від *кава – кав'ярня, кав'ярник*; стокротки (п. stokrotka) – маргаритка; *потяг* (п. pociąg) – поїзд, валіза (п. waliza) – *чемодан, сумка*; *мапа* (п. mapa) – *карта*, однак зберігається *картографія, картографування, картограф*; *уболівати – боліти, спортовець – спортсмен, філіжанка – чашка, церата* (п. cerata) – *клейонка*, *цитрина* (п. cytryna) – *лимон, поліціянт – поліцейський, полісмен, розвій* (п. rozwój) – розвиток, *наклад* (п. nakład) – *тираж*, хоч активними залишаються похідні *тиражний, тиражувати, тиражування*; *відсоток* (п. odsetek) – *процент, копальня* (п. kopalnia) замість шахта, хоча *шахтар, шахтний* (*метод*), *летовище – аеродром, мірило – масштаб, мірник – вимірювальний приклад, приціл; речник* (п. rzecznik) замість *прес-секретар, наплечник* замість *рюкзак* і под. – цей ряд можна продовжувати практично безмежно; подібна лексика вже кодифікована нормативними словниками, зокрема УОС 2005, 2009, які подають обидва варіанти, і навіть у мовознавчих статтях пуристичного спрямування трапляються полонізми *на кшталт, наразі, шпальта* (останній з німецької практики) [Селігей 2007; Тараненко

2008][2]. Особливо це позначилося на термінології, де пропонувалося ввести терміни на зразок *мутра – гайка, цівка – котушка, звій – виток, витворець – генератор, червінка – дизентерія* тощо, які засвідчуються різногалузевими словниками 90-х рр. Захоплення чужоземними словами позначається навіть на дефінітивній частині сучасних тлумачних словників. Пор. тлумачення дієслова *обуржуазитися* в СУМі і його недоречне осучаснення шляхом заміни питомого слова на іншомовний відповідник: «стати буржуазним, уподібнитися буржуазії за способом життя, цілями, світоглядом і т. ін.» (СУМ, V, 597) і «сприйняти триб життя буржуазії, її риси, менталітет та ін.» (ВТС, 822) [підкреслення наше. – З.К.].

Соціально-психологічними причинами, зокрема орієнтуванням на моду або економію мовних засобів, можна пояснити значний приплив англо-американських дублетів на місці цілком придатних із семантичного і стилістичного погляду українських або раніше запозичених слів (напр.: *маркет* замість *магазин, крамниця*; *стоковий магазин – магазин-склад*; *менеджер – адміністратор, управитель; трендовий одяг – модний одяг відомих фірм*; *блейзер – жакет, піджак*; *кутюр'є – модельєр*; *тинейджер – підліток*; *байк – велосипед*; *тур – мандрівка*; *римейк – нова версія* (фільму, пісні і т. ін.); *бренд – марка, фірма; мейнстрим – провідна течія* в чому-небудь (мистецтві, літературі, моді); *андеграунд – контркультурний напрямок протестного спрямування*; *саміт – зустріч, зібрання*; широко вживані в суспільно-політичній сфері *мер, парламент, парламентарі, спікер, сенатор* щодо українських реалій і под.). (Пор. ще детально досліджену Є. Карпіловською одиницю *мас-медіа* – засоби масової інформації, ЗМІ [Карпіловська 2007: 155]). Тобто односпрямованість сучасного українського пуризму тільки проти російської мови не перешкоджає іншомовним запозиченням у цілому, питома вага яких значно зростає: це насамперед англіцизми та англо-американізми на позначення нових понять особливо зі сфери суспільно-політичної, економічної, розважальної, які потрапили до сучасного українського словника через посередництво російської мови, напр., *дайджест, месидж, спікер, дефолт, офшор, масмедіа, піар, фол, бренд, блокбастер, трилер, фастфуд, ламінат, спам, хакер, брифінг, банкінг* і багато інших. Деякі науковці оперують поняттям «паралельний семантичний розвиток», яке є по суті евфемізмом до звичайної кальки з російської мови. Отже, досить помітною стає тенденція до полонізації і вестернізації українського словника (остання виявляється ще й у появі так званих вульгаризмів – запозичених слів, які передаються графікою мови-джерела, або своєрідних структур з поєднанням англійської й української графіки, напр.: *SMS-повідомлення, Java-гра, Internet-клуб, IT-система* і похідне *IT-шник, VIP-зона, VIP-ложа, VIP-обслуговування, VIP-стажер, PR-кампанія, PR-технологія, WEB-портал, WEB-сторінка* і под., які все частіше передаються українською графікою: *інтернет-клуб, інтернет-провайдер, віп-зона, віп-обслуговування, віп-ложа, віп-кімната, піар-кампанія, піар-технологія, веб-портал, веб-сайт, веб-сторінка* – УОС 2009), особливо на рівні публіцистичного (ЗМІ), розмовно-побутового та наукового стилів мовлення, хоча характерні для всіх стилів і фіксуються лексикографічно, напр., *VIPівський* (СНЗ, 81).

---

[2] Польські запозичення заполонили сучасний український лексикон поряд з давніми, усталеними полонізмами, які на сьогодні вже не сприймаються як такі (хлопець, непереливки, певний, господар, господа тощо). Ця експансія настільки потужна поряд із впливом російської мови, що деякі поважні мовознавці із замилуванням говорять про те, що, виявляється «часом, крім спільних елементів із російською і польською, українська мова має ще й власні суто українські слова» [Ткаченко 2005: 7]. Цікаво, що ще Є. Тимченко у своїх рукописних «Матеріалах до словника писемної та книжної української мови XV-XVIII ст.» відзначає польські запозичення в українській мові, подаючи їх відповідники в словникових статтях (напр.: ПОСТАТЬ, с.ж. (пл. postać). Образ, вид, фигура...; ШКЛО, с.ср. (пл. szkło). Стекло...; ШТУЧНИЙ, прил. (пл. sztuczny). Искусственный; притворный, неискренний...; ШПИТАЛЬ, с.м. (пл. szpital). 1. Больница. 2. Странноприимный дом, бьгадельня...; ШПЕТИТИ, гл. (пл. szpecić). Безобразить, уродовать; искажать, портить...; ШКАРПЕТКА, с.ж. (пл. szkarpetka). Носок... і под.

Взагалі простежується досить дивна тенденція: з одного боку, намагання будь-що утвердити самобутність, інакшість української мови, відкидаючи все нібито чуже, іншомовне і основний натиск роблячи на запереченні всього, що єднає з російською мовою, а з другого, – все ширше введення чужомовних елементів – свідомо чи несвідомо, внаслідок інтерференції, спричиненої суспільно-політичними умовами, – насамперед полонізмів або англіцизмів. Проте найчастіше цей процес є цілком усвідомленим нав'язуванням українській мові чужих моделей. Від таких спроб віє почуттям меншовартості, залежності від іншого пана (300-річне панування Польщі, про яке чомусь забувають, але добре пам'ятають 300-річне панування Росії). Відбувається певна «суржикізація» – суржик під впливом російської мови замінюється суржиком польським та англо-американським. А гасла на взір «вирішити всі проблеми вивчення української мови: не якою вона мусить бути в ідеалі, а якою вона є *насправді*» [Ставицька 2005: 20] сприяють цьому, водночас розхитуючи й орфографічні правила, заперечуючи чинний правопис; навіть у деяких наукових виданнях можна знайти докази цього, прикриті сором'язливою обмовкою «зберігаємо орфографію автора» (достатньо лише переглянути підшивки академічних ж. «Мовознавство» або «Українська мова» за останні роки). Про це, між іншим, свідчить ще одна модель, утворена за аналогією до російської: *русангл* (русский + английский) та *укрлиш* (українська + English), останній асоціюється вже не з англійською мовою, а з якоюсь залишковістю (другий корінь виходить -*лиш*-). У цьому самому ряду і таке утворення, як *новомова* – калька з російського новояз.

Останнім часом досить помітною стає тенденція до певного зниження стилістики мовлення, що позначається й на відборі лексичних засобів. На означення цього процесу науковці вживають евфемізм «демократизація нормативних засад української мови» – своєрідне онароднення, етнографізація, спрощення мовлення, обмеження книжної лексики, цілком свідоме використання просторічної, жаргонної лексики не лише в розмовних стилях, а й у писемних. Напр., прислівники, які ще недавно ремаркувалися як розмовні або діалектні на зразок *геть-чисто, годі, звісно, очевидячки, бодай трохи, попри, окрім, заразом, навзаєм, навзамін*, дієслова *гибіти* замість *гинути, доправити* замість *доставити, постачити*; *попоїсти* замість *поїсти*; іменники *музи́ки* стосовно музикантів симфонічного оркестру, *харчі* замість *продовольство* (*Доправити харчі потерпілим від повені* – з мовлення диктора 5 каналу); дієслово *подейкують* у мові ЗМІ нині вживається не лише як вставне слово *кажуть,* але й у значенні «говорити, повідомляти, перемовлятися»: *Подейкують, що має відбутися зустріч Голови Верховної Ради* (з програми новин 24 каналу); пор. ще: *На початку матчу Шевченко тільки те й робив, що розтринькував гольові моменти* (зі спортивного коментаря), *Спілка підприємців США схвалила оборудку, за якою буде створено найбільшу броварну компанію* (Радіо ВВС-Україна) – хоча лексема *оборудка* має негативну конотацію «сумнівна угода, афера, махінація» (СУМ, V, 552). У межах цієї тенденції перебуває й активне використання згаданих вище фемінітивів із суф. **-к(а), -кин(я)**. Причиною цього може бути й те, що в сучасних словниках не подаються обмежувальні стилістичні ремарки до багатьох слів, які в СУМі визначалися як *діал., розм., рідко* [Тараненко 2008: 162].

Разом з тим з мовлення витісняються давні форми і моделі, давньоруські і старослов'янські. Зокрема, це помітно в перекладах богослужбової літератури. Звичайно, це особливий стиль, особливе мовлення, але воно досить помітно впливає на загальнонародну мову, водночас зазнаючи дії тих самих тенденцій, що й загальновживана лексика. Загальна тенденція до зниження стилістики торкнулася й цієї сфери. Напр., *єлей* замінюється нині лексемою *олива.* Останнє слово вживається й у побутовій та технічній сфері: *олива* «рослинна олія: соняшникова, кукурудзяна, оливкова тощо» і «мастило». СУМ фіксує це слово зі значенням «1. Вічнозелена рослина родини маслинових.., маслина; плід цієї рослини. 2. Нижчий ґатунок олії, який добувається з плодів цього дерева... 3. *заст., рідко.* Мастило». Змінюються форми – фонетичні і граматичні – раніше прийнятих назв згідно з практикою західноукраїнської літературної мови до поч. 30-х рр. XX ст. та мови діаспори, напр., *жертовник – жертівник* (уже кодифіковано УОС 2009), *престол – престіл, святіший – святійший, катехизис – катехиза* і под. Українські переклади Біблії передають назву *Євангеліє* у формі жін. р. та з іншим наголосом *Євангелія* (напр.: *Свята Євангéлія від Матвія* – пер. І. Огієнка, *Євангелія від сьв. Маттея* – пер. П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, В. Пулюя; пор. ще: *повноваження проповідувати євангелію і виконувати її обряди* – Учення і завіти, 7), яка з'явилася, очевидно, за аналогією до слова *Біблія* – з гр. Βιβλια мн. «книги»). Нормативність форми с. р. підтверджується відповідною формою слова в мові-джерелі: *Євангеліє* через ц.-сл. *еван(ь)гєлиє* (с. р.) «блага вість» з гр. ευαγγέλιον (с. р.). Єдиний випадок уживання можливої форми жін. р. – цитата із Супрасльського рукопису XI ст., в якій можна вбачати, швидше, с. р. (ССС, 206; SjS 13). Словники давньоруської мови дають лише форму с. р., як і історичні словники української мови (ССУМ XIV – XV ст., СУМ XVI – п.п. XVII ст.). Цього самого порядку і передача імен євангелістів та інших євангельських персонажів або за польським варіантом (*Маттей, Тимотей*), або ж у формі, наближеній до загальновживаної, всупереч православній традиції: *Іван, Йоан, Йосип, Матвій* і под. Навіть у виданні пам'ятки XIII ст. – «Євсевієвому євангелії» – редактор подає ім'я євангеліста у формі *Йоан,* що неприпустимо для тогочасного православного тексту. Звичайно, це питання більше стосується орфографії, але такий напрям нормалізаторської діяльності впливає і на формування лексикону, оскільки відбувається зсув значення відповідних лексем, їх переосмислення. Так, у випадку заміни повноголосною формою *голова* «розділ» старослов'янської за походженням *глава* відбувається зміна значення і зниження стилістики, подібно й *завіт – заповіт, вождь – провідник, возз'єднання – злука, вторгатися, вторгнення – проникати, вдиратися, проникнення,* заміна в композита першої частини *благо-* на *добро-* і под.

Пошук нових виражальних засобів для нової цільової установки, зорієнтованої на масову аудиторію і створення загальнонаціонального комунікативного і культурного простору, спричинився до втрати наприкінці минулого століття художньою літературою як методу естетичного самовираження особистості своєї нормотворчої значимості і перехід цієї функції до ЗМІ (передусім усних), зорієнтованих на масового споживача (читача / глядача). Таким чином, з кінця XX ст. мова ЗМІ з масовим вторгненням розмовної стихії в найрізноманітніших формах її реалізації стає еталонним, нормотворчим чинником, «що впливає на формування норми сучасної літературної мови, а також на рівень етнічної мовної культури в цілому» [Нещименко 2001: 101].

Значна втрата уваги лінгвістів до вивчення мовних процесів через призму літературної мови, дотримання кодифікованої норми якої суворо контролювалося центральною мовною політикою через відповідні важелі впливу, передусім спеціальні науково-дослідні інститути і широкі редакторсько-коректорські кола, пояснюється зниженням її мовної планки наприкінці минулого століття внаслідок стрімкого зростання реальних користувачів літературною мовою, при одночасному скороченні справжніх носіїв її норми.

Стандартизація. Відобразити лексико-семантичні зміни, що відбуваються в мові, покликаний словник. Кодифікацію, нормалізацію і подальше вдосконалення норм офіційної мови О.С. Гердт залічує до основних напрямків мовної політики будь-якої держави [Гердт 2005]. С.Я. Єрмоленко наголошує, що ознакою нормативності й кодифікованості літературної мови є практика створення лексикографічних праць [Єрмоленко 2007: 3]. Словник є найзручнішою формою узагальнення результатів теоретичного осмислення і всебічного опису мовних явищ і фактів, він, як зазначає Ю.М. Караулов, «стає метою і підсумком дослідницької праці» [Караулов 1981: 42]. Накопичений у мовознавчих працях і найновіших загальномовних і галузевих словниках мовний матеріал, а також практична робота укладачів над Додатком до 11-томного СУМ і УЛ дають змогу простежити тенденції розвитку українського лексикону й окреслити перспективи його розширення. Встановленню тенденцій і конкретних засобів заміни кальок або запозичень на створені за питомими українськими номінативними моделями лексеми сприяють також відомості, зібрані в найновіших дослідженнях українських лексикологів.

Формування лексикону нового літературного стандарту української мови вимагає нині від лексикологів і лексикографів посиленої уваги як до визначальних процесів слововживання, так і до принципів і форм лексикографічного опрацювання сучасного словникового складу. Неупереджених словників не існує, та поєднання процесів об'єктивного оновлення лексичного складу зі свідомо здійснюваним упорядниками суб'єктивним оновленням стало специфікою роботи з упорядкування, кодифікації та розбудови українського лексикону [Клименко та ін. 2003: 97]. Швидкість модернізації лексики в наш час є причиною того, що словник не може встигати за змінами, які відбуваються в житті, адже ще Л.В. Щерба зауважував, що словник застаріває уже в процесі його укладання. Мовознавцями аргументовано доведено необхідність створення неологічних словників [Карпіловська 2003: 5]. І все ж формальні, змістові і функціональні властивості нової лексики потребують опису передусім у словниках диференційних, зокрема тлумачних, які являють собою перший ступінь у взаємоналаштованому і взаємозалежному двоступеневому процесі лексикографічного опрацювання нової лексики. Поява інтегральних неологічних словників – другий ступінь у цьому процесі [Карпіловська 2006: 6]. Нова українська лексикографія задовольняє усі сфери суспільного життя: науку, освіту, виробництво, медицину тощо.

У ланцюжку термінів на позначення поняття «приведення чого-небудь до єдиної форми» «спостерігається певна ієрархічна підпорядкованість» [Симоненко 2007: 22]: систематизація «приводити в систему» (СУМ IX: 204; ВТС: 1321), «розташування чого-н[ебудь] у певному порядку і зв'язку частин» (НСІС: 563), унормування – дія за знач. унормувати / унормовувати «визначати, запроваджувати норму в чому-небудь» (СУМ X: 452; ВТС: 1508), уніфікація «зведення чого-небудь до єдиної форми, системи, єдиних нормативів» (СУМ X: 451; ВТС: 1508), кодифікація «зведення в єдине ціле (в кодекс) різних правових законів, постанов тощо» (СУМ IV: 207; ВТС: 550; НСІС: 304), «процес вироблення загальноприйнятих норм літературної мови» [Симоненко 2007: 22], заключним етапом у якому є стандартизація (стандартування): 1) «встановлення єдиних обов'язкових норм і вимог на готову продукцію, сировину, матеріали та ін.; 2) зведення багатьох видів виробів до невеликої кількості типових для раціональної організації виробництва» (СУМ IX: 644; ВТС: 1383; СІС: 633; НСІС: 575), «дотримання єдиних стабільних граматико-стилістичних норм у національній мові (перев. у науково-технічному та офіційно-діловому її стилях» (СУМ X: 644; ВТС: 1383).

Відбір слів у словнику. Динаміку розвитку мовної системи зумовлює поява нових понять і термінів на позначення досягнень науки і техніки, яка потребує перегляду, систематизації та кодифікації значного за обсягом лексичного матеріалу. При створенні словників тлумачного типу цілком природно постає питання про відбір спеціальної лексики до його реєстру (які терміни і на яких підставах мають до нього залучатися). Особливо актуальне це питання сьогодні, коли відбувається активне поповнення словникового складу термінологією різних галузей науки, техніки, виробництва, а особливо зі сфери інформаційних та комп'ютерних технологій. Питання про місце спеціальної лексики в загальних словниках одне з найскладніших в сучасній лексикографії. Одні терміни, щойно з'явившись, швидко поповнюють склад загальнолітературної мови, інші можуть так ніколи і не вийти за межі професійного вжитку. Це залежить передусім від ступеня залученості, пов'язаності широкого кола людей з тією чи іншою професійною діяльністю. Відбір слів у будь-якому словнику залежить від концептуального рішення про тип словника. Принцип добору слів, зокрема термінів, залежить від мети словника, його обсягу, а також від того, на кого він розрахований [Сороколетов 1957: 123]. У словниках сучасної української літературної мови (СУМ, ВТС, СУМ-Дод.) один об'єкт опису – лексика літературної мови і одні часові межі описуваного об'єкта – від Шевченка до сьогодення. Лексичну систему літературної мови регулюють принципи нормативного відбору.

Прискіпливішої уваги потребує введений до словника значний знижений шар лексики, щоб необачно не легалізувати непристойне і нелітературне. Суспільна роль словників інструктивна, тому україністам не слід остерігатися «нормалізаторського» підходу. Хоч жоден словник не може зупинити засмічення й естетичну деградацію мови, проте невиправдана толерантність до того, що перебуває «на дні» лексики, згубно позначається на культурі мовлення (і людського морального суспільства).

Останнім часом українською мовою з англійської запозичені назви нових понять (*грант, бартер, дивіденд*), нових реалій і предметів (*пазл, памперс, ксерокс*), нових професій (*іміджмейкер, провайдер*) тощо. Вторинні найменування, запозичувані українською літературною мовою, поповнюють переважно галузеві терміносистеми (*суїцид* (мед.) – *самогубство, евальвація* (фін.) – *оцінка, бренд* (екон.) – *ярлик*). Важливою проблемою є входження в українську мову нових іншомовних слів та їхній правопис. Складний і багатосторонній процес формальної і семантичної адаптації («обробки», «націоналізації») запозичуваного слова до його стабільного функціонування в мові-реципієнті як повноправної одиниці нової мовної системи тривалий у часі, що створює неабиякі проблеми для лексикографічної практики. Адаптація нових лексичних запозичень шляхом транслітерування, транскрибування, калькування, гібридизування та ін. не убезпечує від появи й неадаптованих форм цих лексичних одиниць, що негативно позначається на всіх підсистемах української мови. Найяскравіше неконтрольованість процесу запозичення нових лексичних одиниць та основ віддзеркалює термінологія, оскільки в умовах світової динаміки терміносистеми почали активно розвиватися й інтенсивно поповнюватися іншомовними словами. Українські друковані та електронні засоби масової інформації, які професійно зобов'язані захищати національно орієнтовані процеси в мовотворчості, самі рясніють англомовними словами, не сприяють виробленню «узвичаєного мовного стандарту» [Єрмоленко 2001: 8].

Варіанти. Відомо, що найвиразніше варіювання виявляється в період бурхливого запозичення нової лексики. Як зазначають дослідники, увиразнене функціонування варіантності, що виявляється як варіантність власне мовних одиниць і (меншою мірою) як варіантність правописних кодексів, засвідчує настання якісно нового етапу в розвитку літературної мови з виразним виділенням двох тенденцій, одна з яких продиктована суто номінативними потребами, друга – потребами нормативно-стилістичного характеру [Тараненко 2007: 26]. Причиною варіювання є індивідуальна модифікація зовнішньої оболонки (звукової або/і графічної) слова у процесі його адаптації – фонетичної, орфоепічної, графічної, орфографічної, граматичної – до нової системи функціонування.

Загальномовні словники української мови засвідчують численні приклади формальних різновидів (іншими словами – модифікацій, або варіантів) іншомовної лексики української мови.

Відомо, що до варіативності спричиняються як зовнішні (екстралінгвістичні), так і внутрішні (власне мовні) чинники. Зовнішньою причиною варіативності є: а) проникнення генетично споріднених семантично тотожних слів з різних мов-джерел або з мови-джерела і мови-посередника, в яких ці одиниці мають неоднакову вимовляльну і графічну форму. Як наслідок, такі запозичення стають варіантами однієї і тієї ж лексеми; б) різні граматичні форми одного і того ж слова (напр., *мафіозі – мафіозо* – відповідно множина і однина в італійській мові-донорі).

Українізації, тобто пристосування до системи української мови, зазнають обидві складові лексичної одиниці – формальна (фонетична і граматична) і змістова (значеннєва). Дериватив активність виявляють тільки ті слова, лексичне значення яких успішно засвоєне мовцями. У процесі засвоєння зовнішня форма слова зазнає змін, модифікації, внаслідок чого з'являються формальні різновиди, варіанти лексеми. Історичні лексикографічні джерела як складові Українського лексикону репрезентують велику кількість варіантів слів до набуття ними сучасної кодифікованої форми.

УЛ дає змогу простежити шляхи поступової адаптації, «націоналізації» запозиченого слова на чужому для нього лінгвістичному ґрунті. Чимало таких лексичних одиниць засвідчують історію становлення від первісної фіксації фонетичної, графічної і граматичної форми до повноправної словникової одиниці в сучасній українській мові. Відомо, що окрім формального пристосування запозиченого слова до звукової і морфологічної системи мови-запозичувача, основними ознаками вростання чужого слова є наявність похідних (словотвірного гнізда) і поява нових значень. Деривативні можливості кожного слова УЛ фіксує, а простежити за семантичною активністю слова (розвитком на його базі смислових відтінків, полісемії) допомагає спеціальна увага до фразеологічної активності слова.

Натепер орфографія більшості давніх запозичень кодифікована (закріплена новітніми словниками). Проте первісне варіювання деяких таких слів, зафіксоване давнішими лексикографічними джерелами і об'єднане в УЛ, становить неабиякий інтерес для порівняння орфографічної історії уже засвоєних слів і нових запозичень з остаточно не унормованою орфографією. УЛ в історичній ретроспективі засвідчує численні приклади формальних різновидів (іншими словами – модифікацій, або варіантів) іншомовної лексики української мови. Тут слід назвати передусім характерне для XIX –XX ст. варіювання непідвладного суворим правилам у сфері запозичень подвоєння приголосних (*гутентоти – гуттентоти, капела – капелля, опера-буф – опера-буфф*). Групу орфографічних варіантів іншомовних слів становили також лексичні одиниці, що різнилися написанням голосних, наприклад, **о – а** (*фарватер – форватер*), **о – е** (*рієлтер – рієлтор, конвертер – конвертор*), **и – е** (*катехизис – катехезис, компостир – компостер*), **и – і** (*йоркшир – йоркшір, конвиссарь – конвісар*), **а – е** (*нафта – нехта, конвайєр – конвейєр*), **у – ю** (*металурґія – металюрґія*) тощо.

Варіативно – разом, з дефісом чи окремо – писались іншомовні слова з етимонами-складними словами у мові-джерелі (*ковбой – ков-бой, а-ля фуршет – аляфуршет, натюрморт – натюр-морт – натюр морт*).

До зовнішніх, нечисленних причин появи варіантів чужомовних слів належить проникнення генетично споріднених слів з різних мовних джерел, або з мови-джерела і мови-посередника, напр., *матрос – матроз, іхтіозавр – іхтіосавр, ішемія – ісхемія,* а також слів – різних граматичних форм одного і того ж слова (*мафіозо* одн. – *мафіозі* мн.).

До внутрішніх, численніших причин породження формальних варіантів належать:

1. Акцентні варіанти внаслідок зміни деякими іменниками на **-ер**, **-ор**, **-ир** наголосу, напр., *ім́порт* (СУМ, ВТС, СУМ-12, Орф, ВЗОС, ОЕ, УРС, СІС, ССІС, УРЕ, УРЕС), *ім́по́рт* (УАС) і *імпо́рт* (Гол, УНС) з низкою варіативних похідних: *імпорте́р* (СУМ, ВТС, СУМ-12, Орф, ВЗОС, ОЕ, Гол, УНС, УАС, УРС, ССІС) і *ім́порте́р* (УАС), *ім́портний* (СУМ, ВТС, СУМ-12, Орф, ВЗОС, ОЕ, УРС, ССІС), *ім́по́ртний* (УАС) і *імпо́ртний* (Гол), *імпорто́ваний* (СУМ, ВТС, СУМ-12, Орф, ВЗОС, ОЕ, Гол, УНС, УАС), *імпорто́вий.*(Гол, УНС, УАС), *імпортозамі́щення* (ВТС, ВЗОС), *імпортува́льний* (Орф-9), *імпортува́ння* (СУМ, ВТС, СУМ-12, Орф, ВЗОС, ОЕ, УРС), *імпортува́ти* (СУМ, ВТС, СУМ-12, Орф, ВЗОС, ОЕ, Гол, УНС, УАС, УРС, ССІС), *імпортува́тися* (СУМ, ВТС, СУМ-12, Орф-9, ВЗОС).

2. Тенденція до спрощення вимовляння: а) втрата важких для вимовляння приголосних (*орангутан – орангутанг, маркитан – маркитант*); б) втрата однієї з двох голосних у складі кореневої морфеми, не властивих українській мові (*бівуак – бівак, мафія – мафіа*) для звучності вимовляння без зіяння; в) переміщення наголосу в багатоскладових словах на середину слова: *меліорува́ння* (СУМ-12), *меліорува́ти* (СУМ, ВТС, СУМ-12, Орф-94, Орф-9, ВЗОС, ОЕ), *меліорува́тися* (СУМ, ВТС, СУМ-12, Орф-9), *меліоро́ваний* (ВТС, СУМ-12, Орф-94, Орф-9, ВЗОС, ОЕ). Акцентуаційне хитання, властиве багатоскладовим субстантивам із закінченням -ія, викликане взаємодією грецької і латинської моделей наголошування, а також західноєвропейським впливом [Горбачевич 1989: 96]. Пор. переважання грецької моделі з наголосом на -ія, напр., *металу́ргія* (СУМ, ВТС, СУМ-12, Орф, ВЗОС, ОЕ, СІС, ССІС, УРЕ, УРЕС), *металу́ргі́я* (УРС, УРЕ); г) передавання різними способами одних і тих самих фонем засобами української мови: чергування [в] – [у] при передаванні [w] (*уїкенд – вікенд, аутентичний – автентичний*), [г] – [х] при передаванні придихового [h] (*хакер – гакер*), [х] – [к] сполучення «ch» (*галстук – галстух, меланхолія – меланколія*), [л] – [л’] напівм’якого [l] (*лампа – лямпа, клас – кляса*), [а] – [е] англійського [æ] (*ланч – ленч, омбурдсман – омбудсмен, Станлі* і *Стенлі* < англ. Stanly).

Зміна мов у процесі історичного розвитку нерідко супроводжується зміною звукових відповідників між мовою-донором і мовою-реципієнтом: колишнє варіювання с – ш при передаванні німецького s (*снур – шнур, слюз – шлюз*) втрачено: для передачі s використовують тільки ш (*штрудель,* а не *струдель*), тому в УЛ *струдель* розташований у додатковому рядку під *штрудель* як його варіант. Так само двоспособове передавання грецького приголосного Ѳ через т – ф, що варіювалося до середини XX ст., коли остаточно утвердилася фонема т, напр.: *естетика – есфетика, алгоритм – алгорифм, апофеоз – апотеоза*. Пор. також збереження лат. -ius і грец. -ος , -ις флексій як частини основи (*-ий, -ос, -ис*) в адаптованих запозиченнях (згодом вони втрачалися), напр.: *семінарій – семінар, апострофос – апостроф, аналізис – аналіз.*

Брак точних звуко-звукових і звуко-літерних відповідників досі залишається однією з головних причин варіативності іншомовних слів [Маринова 2008: 78].

Сучасне орфографічне варіювання іншомовних слів в українському лексиконі слід пов’язувати з правописними правилами, що уможливлюють факультативне написання, нечіткістю формулювань деяких з чинних правил або відсутністю правил правопису певних лексичних груп.

До фонематичних варіантів належать вокалічні (різняться голосними звуками), консонантні (різняться приголосними звуками), вокально-консонантні (різняться голосними і приголосними звуками).

Вокалічні варіанти розрізняються:

1) чергуванням голосних, а саме: е – а (*сендвіч – сандвіч, кіднап – кіднеп, мерчандайзер – мерчендайзер, лаптоп – лептоп*), о – у (йогурт – югурт, моджахеди – муджахеди), о – а (браузер – броузер), е – і (*моджахеди – муджахіди*), е – и (*е-мейл – и-мейл*), а – у (*тамагочі – тамагучі*), у – ю (*консорціум – консорціюм*);

2) наявністю / відсутністю голосного звука (*секвестр – секвестор, кегль – кегель, паблік рилейшн – паблік рилейшен*); останнє зафіксоване ВЗОС, ВТС.

Консонантні варіанти розрізняються:

1) окремими приголосними: а) за дзвінкістю / глухістю (*іхтіозавр – іхтіосавр, сенситив – сензитив*), б) за місцем чи способом утворення – с – ш (*сусі – суші*), н – м (*ахімса – ахінса*), ф – с (*реберфінг – реберсинг*), г – х (*хакер – гакер*);

2) наявністю / відсутністю приголосного звука: а) найчастіше в середині слова (*андеграунд – андерграунд, бейдж – бедж, прайвесі – правесі, продюсер – продьюсер, дерматин – дермантин, орангутан – орангутанг*); б) рідко на початку слова (*унісекс – юнісекс*) або в кінці (*трансфер – трансферт*); в) варіанти з

наявністю / відсутністю в англіцизмах граматичного форманта -с, що передає множину в мові-джерелі і не впливає на значення слова в українській мові (*паблік рилейшн – паблік рилейшнз, ф'ючер – ф'ючерз, снек – снекс*).

Вокально-консонантні варіанти розрізняються:

1) окремими голосними і наявністю / відсутністю приголосної фонеми (*кілобайт – кілобіт, супервайзер – супервізор, кітч – кіч*);

2) наявністю / відсутністю поєднання голосної і приголосної фонем (*бейдж – бейджик, імплантат – імплантант, інвестор – інвеститор, легітимація – легітимізація, канцероген – канцерогенез*);

3) взаємозамінне чергування голосної – приголосної диференційної фонеми (*уїкенд – вікенд,* вигук *вау – уау, бієнале – б'єнале*).

Новітні словники фіксують акцентні варіанти слів *ма́ркетинг* (ВТС, ВЗОС) – *марке́тинг* (НСІС) і *ма́рке́тинг* (НСЗ), відповідно і похідні *ма́ркетинговий, марке́тинговий* і *ма́рке́тинговий*; *скібо́б* (НСІС, ВЗОС) – *скі́боб* (ВТС), *ха́йвей* (ВЗОС) – *хайве́й* (НСІС) і *ха́йве́й* (ВТС). Чимало слів – давніх запозичень втратили акцентну варіантність і новітніми словниками фіксуються з одним наголосом: *афа́зія* (ВЗОС, ВТС, НСІС), *графі́ті* (ВЗОС, ВТС, НСІС, НСЗ), *ре́фері* (ВЗОС, ВТС, НСІС). Пор., напр., акцентне хитання в новітніх запозиченнях: *йо́гурт* (ВТС, СУМ-12, ВЗОС, ССІС, НСЗ), *йо́гу́рт* (Орф-9), *йогу́рт* (Орф-94, ОЕ), *йогу́рт* (УНС), *іогу́рт* (СІС), *югу́рт* (ВТС).

Властива багатьом запозиченням акцентна варіативність, що виявляється на початкових етапах засвоєння побічним наголосом у словах, відповідники яких у мові-джерелі є композитами, тобто мають два корені (*інтерфе́йс, бі́лбо́рд, бе́стсе́лер, бі́гбо́рд, бі́гма́к* тощо), з часом може втрачатися і кодифікуватися словниками з одним наголосом: *інтерфе́йс* (НСІС, НСЗ, ВЗОС), *бестсе́лер* (ВТС, ВЗОС, НСЗ), *бігбо́рд* (НСЗ), *бі́борд* (НСІС) або зовсім без наголосу – *біг-борд* (ВТС).

Орфографічна невпорядкованість лексикографічно кодифікованих іншомовних слів, що етимологічно сягають складних слів, пов'язується з дією кількох, нерідко суперечливих чинників, а саме: написанням етимона в мові-джерелі, компонентним членуванням назви на окремі слова в українській мові, наявністю в українській мові слів в таким само словотвірним компонентом.

До вузьких місць українського правопису належить передусім написання разом / з дефісом нових іншомовних назв – складних і «псевдоскладних» слів, напр.: *копіцентр* і *копі-центр, максисингл* і *макси-сингл* (НСЗ), *маркетмейкер* (НСЗ) і *маркет-мейкер* (ВЗОС), *контентпровайдер і контент-провайдер* (НСЗ), *паде-катр* і *падекатр* (ВТС).

До випадків різного написання іншомовних слів, не пов'язаних з орфографічними правилами і орфографічними нормами, належать графічні варіанти в написанні як кирилицею, так і латинкою і також зафіксовані сучасними словниками української мови. Передусім це стосується запозичення іншомовних абревіатур, при передаванні яких може використовуватися практична транскрипція – передача звучання прототипів (*сідіром* < англ. CD-Rom, *сідіерве* < англ. CD-RW, *сідіер* < англ. CD-R, CD-Recordable, *сіді-плеєр* < англ. CD-player – НСІС), транслітерація з різними способами читання транслітерованої абревіатури: політерним (*ПК* [пека] 'персональний комп'ютер' (НУЛ) < англ. PC), звуковим (*віп, топ*), змішаним – читання транслітерованої абревіатури відповідно до її звучання в мові-джерелі (*піар* (НСІС), пі-ар (ВТС, ВЗОС) < англ. PR), а також в оригінальному написанні – PR (НУЛ).

Як бачимо, орфографія багатьох іншомовних неологізмів останнього часу остаточно не стабілізувалася – нормативний механізм вибору варіантів багатьох слів не діє. Лексикографічна фіксація неологізмів засвідчує, з одного боку, продовження традиції попередніх століть, з іншого, демонструє певні особливості. Традиційна орієнтація на звучання етимона (практична транскрипція) є визначальною. Формальне (фонематичне, орфографічне, графічне) варіювання залежить головним чином від внутрішніх причин, як-от: використання різних способів – транскрипції і транслітерації для передавання одного прототипу (*супервайзер – супервізор* < англ. supervisor), варіантність у передаванні чужої фонетичної одиниці (*уїкенд – вікенд*). Посилило варіативність правописне закріплення передачі [g] і [h] однією літерою [г] (*хакер – гакер*), а також неусталені орфографічні норми для написання запозичень разом, з дефісом або окремо. При цьому найважливішим залишається етап первісного нормування чужомовного слова при його першій лексикографічній фіксації.

Із входженням запозичень в український лексикон пов'язана ще одна тенденція його формування. Динаміку розвитку мовної системи зумовлює нині термінізація (зростання питомої ваги спеціальної лексики, наприклад, унаслідок розвитку наявних терміносистем виникає потреба в спеціалізації окремих термінів, розмежуванні близьких, але нетотожних понять) та детермінізація (заміна точних значень книжних слів значеннями менш точними і перехід їх зі сфери спеціальної до розмовної, насамперед через ЗМІ) загальнолітературної мови, що потребує перегляду, систематизації та кодифікації значного за обсягом лексичного матеріалу. Систематизація, кодифікація та стандартизація наукової термінології є основним завданням практичного термінознавства, що включає створення й видання державних стандартів на терміни, правових ко-

дексів, галузевих словників та енциклопедій. Стандартизація (приведення термінології до єдиної системи), як зазначають термінологи, «безпосередньо залежить від розв'язання низки проблем, зумовлених порушенням лексичної загальнолітературної норми» [Симоненко 2009: 14].

Цей процес охоплює всі стилі, проте найбільш відкриті для нього економічна, особливо у фінансово-банківській сфері, політична і комп'ютерна термінологія (пор.: *пам'ять, шлейф* – в інформатиці; *модуль* – у різних сферах, зокрема освітній; *сателіт* – супутник зв'язку; *фол* – порушення норм, правил, обов'язків; *клон* – популяція клітин або організмів, що походять від єдиного пращура або точна копія якого-небудь організму, *клонування, клонувати; номінація* лінгв. – називання, найменування, відповідно похідні *номінований, номінатив* та *номінація* – категорія, за якою хто-небудь або що-небудь оцінюється в конкурсі, *номінований* (*номінований на премію*, *номінант*). Близьким до цього є процес так званого семантичного калькування (*виклик, пірат, піратський, пілотний* «пробний», *меню*) [Ажнюк 2008: 198], який є одночасно виявом протилежної тенденції – зміни і скорочення словника.

Поява нових видів професійного сленгу – фінансистів, програмістів, операторів електронної пошти, діячів масової культури тощо зумовлює необхідність лексикографічного трактування, зокрема правописного (скажімо, абролексем, юкстапозитів, використання замінників активних дієприкметників і под.) цих одиниць.

Сучасний лексичний вибух спричинений науково-технічною революцією: науково-технічна термінологія є найважливішим джерелом поповнення словникового складу української мови. Діаметрально протилежні точки зору дослідників пов'язані з питанням відбору спеціальнотермінологічних мовних новацій до тлумачного словника літературної мови, а саме: які з них належать загальнолітературній мові, а які вузькоспеціальному вжитку. Не схиляючись до жодної з крайніх точок зору, дослідники слушно зауважують: «Словник включає до свого складу ту частину спеціальної термінології, яка, входячи до складу тієї чи іншої термінологічної системи, є разом з тим частиною системи загальнолітературної мови» [Сороколетов 1978: 12]. Термінологія як найбільш рухлива частина словникового складу мови зазнає постійних змін: терміни на позначення старих засобів виробництва виходять з активного словникового складу, на їх місці з'являються нові спеціальні слова на позначення нових спеціальних реалій і явищ. Практична лексикографія, виходячи з накопиченого досвіду, визначає умови можливості / неможливості включення спеціального слова в словник загальнолітературної мови, а саме: важливість і актуальність понять і реалій, позначених терміном, його суспільна значимість (*наноампер* (*-ват, -генрі*) – ВТС: 725), *ксерокс* – 593, *бартер* – 63). Першим кроком у визначенні групи термінів для внесення їх до словника літературної мови є дослідження шляхів і закономірностей перетворення вузькоспеціального терміна а загальновживане і загальновідоме слово. Отже, вирішальним при розв'язанні питання про фіксацію терміна в словнику є його зв'язок із загальнолітературною мовою і місце в системі мови. Вільніше в загальнонародну мову потрапляють спеціальні слова на вираження загального (родового) поняття порівняно зі словами, що означають видове поняття. Вагомим аргументом для включення терміна в словник літературної мови є його поява на сторінках художньої літератури і публіцистичних творів. Звідси ніби випливає, що всі терміни, засвідчені у творах письменників, мають вводитися в словник, що загрожує перетворити його на довідник зі спеціальної термінології. Проте твори деяких письменників переобтяжені вузькоспеціальними термінами через втрату їх авторами відчуття відмінності між професійною лексикою і словами загальнонародної літературної мови або внаслідок надмірного захоплення відтворенням реалістичного зображення професійного буття з натуралістичною точністю. Прикладом іронічного ставлення до зловживання спеціальною термінологією є твір Л. Костенко «Записки українського самашедшого», де вона, наводячи низку термінологічних одиниць з різних сфер, водночас демонструє надмірність чужомовних вузькоспеціальних запозичень (*У нас уже є маркети й супермаркети. Холдинґи, лізинґи й консалтинґи. Рейтинґи, брифінґи, автобани й хабвеї. Жлоб-шоу, фаст-фуди і сендвич-бари. Рейдери, трейдери, рокери, брокери, кілери, ділери, трасти і педерасти. Все як у людей* – 120).

Основою укладання тлумачного словника будь-якого обсягу і критерієм відбору слів до нього є якомога повніша картотека з творів художньої, публіцистичної, науково-популярної тощо літератури. Словниковий реєстр поповнюють спеціальні слова:

1. Уже відомі в загальному вжитку терміни і засвідчені творами відомих майстрів: (*магнето, магнітер, т(х)еквондо, мо(у)ндіаль*).

2. Терміни на позначення родових понять якої-небудь спеціальної області знань (напр., *амід* (хім.) слугує загальною назвою аміногрупних кислот).

3. Маловживані в загальній мові, але особливі за морфологічною структурою складні терміни, частини яких є словами загальної мови (*повітророзподільник, повітросушник* – ВТС: 999, *землевоз* – 456, *водовимірювач, водовипуск* – 198). Від повноти і багатства картотеки, наповненості її матеріалами з художньої літератури і публіцистичних творів залежить рішення укладачів про включення / невключення до словника термінів на позначення застарілих виробництв (*магнітола, магніторадіола*).

У наш час унаслідок стрімкої зміни звичного способу життя (тотальна деіндустріалізація – постіндустріальне / інформаційне суспільство) разом із засобами праці відмирають слова на їх позначення. Різко звузилося коло слів на позначення колишніх засобів виробництва у творах на сучасну тематику: тепер старим термінам протистоїть нова термінологія (*друкарська машинка – комп'ютер*).

При сучасному стрімкому темпі життя і розвитку новітніх технологій швидко накопичується склад нової термінології, яка стає надбанням широких кіл. Уважне стеження за змінами, що відбуваються в системі спеціальної термінології, – необхідна умова відображення актуальної сучасної термінології в словниках. У ЗМІ ці зміни широко відображаються.

Необхідною умовою того, щоб термін став компонентом певної термінологічної системи, є його чітка дефініція. Скажімо, словосполучення *ринкова економіка* вживається як евфемізм замість назви *капіталізм*, щоб уникнути небажаних асоціацій, пов'язаних з експлуатацією. При цьому лексикографічне визначення, що це «тип господарства, головним регулятором і рушійною силою розвитку якого є ринок» (ВТС, 339) видається фікцією, адже головна ознака ринкової економіки – перетворення на товар того, що властиво товаром не є: грошей, робочої сили та землі. На жаль, бракує лексикологічного і лексикографічного тлумачення широко розповсюдженого в сучасному мовному дискурсі словосполучення *громадянське суспільство*, хоч у роботах із соціології цьому питанню приділяється велика увага. Очевидно, річ у тім, що лінгвісти ще не готові сформулювати прийнятну для широкого загалу дефініцію прихованого за цим висловом явища. Попри те, що український дискурс рясніє вживанням цього словосполучення, з контексту неможливо навіть приблизно уявити, що це таке, напр.: *Які ж загальні риси громадянського суспільства? ..першорядна риса випливає із самої назви такого суспільства – головною його цінністю є громадянин, людина..* (Голос України, 26.04.1991); *Одним з актуальних, але водночас і найскладніших питань, що вимагають культурно-історичного висвітлення, є проблема національного характеру державності, громадянського суспільства, розвитку України* (Віче, 1(10) січень, 1993). Як зазначають дослідники, теорія громадянського суспільства і конкуренція «народжується на кістках слабких», а суть її полягає в тому, що економічно успішна частина суспільства «об'єднується в окремий клас громадян, мета якого – захищатися від пограбованих» [ПР І: 162]. С.Г. Кара-Мурза дає стисле визначення цьому словосполученню – республіка власників: «багаті об'єдналися в громадянське суспільство – республіку власників і утвердили демократію як найвищий спосіб захистити себе від бідних» [Кара-Мурза 2007: 218; Кара-Мурза, Смирнов 2009]. Спираючись на соціологічні дослідження, лексикографічно оформити словосполучення можна у такий спосіб: *громадянське суспільство* – тип суспільства, побудованого за матрицею ринку, головним засобом примусу в якому є маніпуляція свідомістю; ліберальне («демократичне») суспільство; прот. традиційне («тоталітарне») суспільство.

Виражаючи спеціальні поняття, національні терміни творяться за законами відповідної мови. Внаслідок усвідомлення власної культурної ідентичності дедалі більше країн розуміють, що попри засилля англійських слів у всіх сферах буття обслуговувати їх повинна саме національна мова. При цьому свідченням надмірного захоплення словникарським термінотворенням є «Російсько-український медичний словник» О. Мусія, С. Нечая (Умань, 1992), пор.: *жильник, літавець, тремтівка, нормаля, сторч, простопад, бігун, бігляк, розладунок, лівар, щава, байця, відосердниця, мертвиця, спалень, зубовина, гоп'як, повитуха, нервовиця, нервозапал* тощо.

У практичній роботі над загальномовним словником української мови виявляються різні тенденції щодо включення нових слів спеціальної лексики: від прагнення якнайповнішого її охоплення (ВТС) до аргументованого відбору (СУМ-Дод.). У теоретичних дослідженнях обґрунтовується необхідність включення до реєстру словників тлумачного типу тієї частини термінологічної лексики, яка є частиною терміносистем і водночас являє собою надбання літературної мови. Свідченням міцного входження термінологічної одиниці в літературну мову є широке вживання в літературі (науковій, науково-популярній, публіцистичній, художній, мемуарній) і власне мовні ознаки перетворення терміна на лексичну одиницю загальнолітературної мови (вживання у складі порівнянь, стійких образних, жартівливо-іронічних вживань, поява нетермінологічних значень): *вена, геморой, маразм, котел, акліматизуватися*. Обґрунтовується фіксація в загальних словниках вживаної спеціалістами різних наук загальнонаукової термінологічної лексики (*формат, інструмент, модель*).

Прагнення до якомога повнішого відображення мовної дійсності сформувало критерії відбору термінологічних одиниць до загальномовного словника, а саме:

– суспільна значимість (актуальність) термінів науки і техніки (сфера інформаційних і комп'ютерних технологій);

– врахування структурних умов, що сприяють адаптації терміна до системи літературної мови (словотворчі і термінотворчі моделі);

– вивчення сфери функціонування спеціальної лексики.

Термінологічний фонд сучасної української мови активно поповнюється за рахунок термінів-словосполучень – багатокомпонентних, але семантично цілісних утворень. Дослідники галузевих терміносистем

(С.М. Дорошенко, І.І. Козловець, Г.В. Наконечна та ін.) відзначають, що аналіз динаміки номінативних процесів в українській термінології засвідчує стійку тенденцію зростання продуктивності синтаксичної деривації. Багатокомпонентні словосполучення як самостійні термінологічні одиниці активно проникають і в загальномовні словники. Тому важливо окреслити критерії виокремлення цих словосполучень, їх кодифікації і стандартизації. Лінгвістичний чинник є вирішальним для визначення меж терміна і його оптимальної довжини у певній мові в певну епоху [Лейчик 1987: 67; Даниленко 1977: 87]. Для термінологій наук, що мають давню історію і продовжують активно розвиватися, дослідники окреслюють межі терміна-словосполучення не за кількістю компонентів у його складі, а за здатністю виступати цілісним позначенням наукового поняття [Малевич 2009: 35].

Три типи термінів-словосполучень (вільні словосполучення, стійкі словосполучення, нерозкладні словосполучення) репрезентують структурно-семантичні одиниці, утворені синтаксичним способом:

а) термінологічні вільні словосполучення; їхні елементи можуть функціонувати самостійно поза рамками вільного словосполучення або входити до складу іншої терміноодиниці [Малевич 2009: 36], оскільки характеризуються відносно вільним порядком розміщення складників: *логічна адреса запису в базі даних* (ВТС: 13), *адитивна теорія чисел* (12);

б) сталий порядок слів термінологічних стійких словосполучень не може бути змінений без зміни значення терміноодиниці: *стохастичні радіаційні ефекти* (ВТС, 358), *навколоротовий пігментний еритроз* (355), *елемент інтегрованої мікросхеми, елементарна теорія музики* (348), *техногенно змінений радіаційний фон* (1195); сюди ж належать і складні найменування з одним, рідше – кількома інформаційно надлишковими компонентами: *Кюрі закон (точка)*, *руслові переформування, метод Блейні і Криддла*. Питання про кодифікацію та стандартизацію таких номінацій мають вирішувати з урахуванням частотності їх уживання та ступеня спеціалізації значення [Малевич 2009: 37];

в) не сума значень компонентів, а метафоричне осмислення певних властивостей денотата лежить в основі термінологічних нерозкладних словосполучень (*арбітражний тунель* – ВТС: 38; *артезіанський колодязь* – 23; *пальмовий злодій* – 879).

Підставою для фіксації таких термінів у словниках є не мотивованість термінологічним характером складових компонентів, а цілісно виражена усією структурою терміна термінологічність нерозкладних словосполучень.

Таким чином, на двох основних критеріях – структурно-семантичному та статистичному – має базуватися виокремлення багатокомпонентних словосполучень як самостійних термінологічних одиниць, що підлягають кодифікації й стандартизації.

Принципи нормалізації мови в сучасній українській лексикографії. Відомо, що одним з головних засобів здійснення науково обґрунтованої мовної політики і підвищення мовленнєвої культури є словник. Сучасні тлумачні словники, передусім академічні, це ґрунтовні нормативні посібники, укладання і вдосконалення яких потребує скрупульозної дослідницької роботи. Мовна політика щодо динамічного характеру норм літературної мови полягає в її кодифікації – встановленні правил слововживання в словниках і граматиках. Дослідники застерігають, що хоч кількісні показники істотні для нормативної оцінки, проте не слід абсолютизувати формально-числові дані і при встановленні норми покладатися лише на статистику: часто вирішальними виявляються не кількісні, а культурно-історичні чинники, а також суспільно-естетична оцінка. Науково визнано, що норма – це не тільки соціально схвалюване правило, але й правило, «об'єктивоване реальною мовленнєвою практикою, правило, що відображає закономірності мовної системи і її еволюції» [Горбачевич 1978: 38].

Засадничий принцип нормативної лексикографії не зводиться до штучного консервування мовних пережитків чи безапеляційного пуризму щодо новотворів і силової уніфікації варіантів. Завдання лексикографа-нормалізатора полягає в урахуванні передусім функціональної значимості і культурно-історичного змісту конкретної мовної одиниці. Окреслимо основні тенденції, що простежуються в новітніх словниках.

1. Вихід з наукового вжитку слів на позначення фахівця, який спеціалізувався на вирощуванні чогось, утвореного за допомогою суфіксоїда **-вод** (уживався паралельно з назвами з суф. **-івник, -ар/-яр**), хоч деякі з них зафіксовані в словниках з відсиланням до відповідних суфіксальних слів, іноді з супровідною обмежувальною ремаркою: *буряковод* «тс. буряківник» (ВТС, 103), *садовод* «тс. садівник; *розм.*») (ВТС, 1284).

2. Вживання питомо українських словотвірних типів, як-от:

а) віддієслівних іменників з суф. **-ння**, **-ття** замість іменників з суф. **-к**(а): *обкатування* замість *обкатка, обмивання* замість *обмивка, обточування* замість *обточка*, хоч *обклеювання* і *обклейка* (СУМ, ВТС, СУМ-12, Орф'и, ВЗОС, УРС), *обсмолення* і *обсмолка, обточування* і *обточка, обтягування* і *обтяжка* (Там само);

б) відносних прикметників із суф. **-ов** замість прикметників із суф. **-очн**: *обдувний* замість *обдувочний, обгортковий* замість *обгорточний*, але *посадковий – посадочний* (ВТС);

в) прикметників із суф. **-н**(ий) замість таких з іншомовним суф. **-альн**(ий), хоч словники фіксують оби-

два варіанти (*професійний – професіональний*), нерідко з відсиланням саме до лексеми з чужомовним суфіксом, пор.: *бактерійний* тс. бактеріальний (ВТС, 57);

г) віддієслівних прикметників на **-альн**(ий) замість активних дієприкметників на **-уч**(ий), **-юч**(ий): *керувальний, облягальний, обтікальний, обвинувальний* (ВТС);

ґ) іменників із суф. **-увач** на позначення осіб за посадою замість субстантивованих прикметників на **-уч**(ий), **-юч**(ий), хоч деякі з них словники фіксують паралельно: *завідувач – завідуючий* (ВТС, 380);

д) префіксів **збез-**, **зне-** замість **обез-** у словах на позначення: процесу видалення, знищення чого-небудь (*збезводнення, збезземелення, збезлісіння, збезчещення, знекиснення, знекровлення, зневуглецьовування, знегазовування, знежирення, знепилення* тощо, хоч наявні також деякі паралельні форми: *обезжирення, обезкровлення* (ВТС), штучного усунення відчуття болю за допомогою лікарських засобів (*знеболення,* хоч наявне й *обезболення* – ВТС), знищення хвороботворних мікроорганізмів (*знезаражування* поряд з *обеззаражування* – ВТС);

е) віддієслівних іменників з нульовим суфіксом на позначення дій, процесів: *обмелювання – обмел, обдування – обдув*.

Цілком логічно зайняла незаповнену номінативним фондом української мови лексикографічну нішу низка віддієслівних прикметників – відповідників до російських пасивних дієприкметникових форм недоконаного виду на **-мый** в ад'єктивованому значенні та віддієслівних форм на **-ся**: *асоційовний* «якого можна асоціювати», *конвертовний* «якого можна конвертувати», *самовимкний* «такий, що здатний до самовимикання» (ВТС).

<u>Орфографічний аспект опису лексики в тлумачному словнику</u>. Будь-який тлумачний словник декларує принцип дотримання сучасних правил орфографії як у дефінітивній, так і в ілюстративній частинах, тобто графічне оформлення слова підпорядковане останнім нормам Правопису або написанням, зафіксованим в останньому виданні найбільш авторитетного Орфографічного словника. До спірних, суперечливих або й неправильних написань слів у тлумачних словниках (не тільки в ілюстраціях, а і в заголовках словникових статей) спричиняється як недостатня нормалізація правописного кодексу, так і непослідовне дотримання орфографічних норм, на що нерідко хибують також орфографічні словники.

Головний принцип графічного оформлення слів у словниках тлумачного типу – неухильне дотримання норм. Український правопис в основному впорядкував написання слів. Проте внаслідок динамічних мовних процесів на сучасному етапі на письмі трапляється багато правописно не нормалізованих слів. Суперечності, породжені різнобоєм у графічному оформленні таких слів, можуть поставити під сумнів вартісність усього лексикографічного видання.

Не сприяє якості видань, зокрема лексикографічних, і так звана революція у видавничій справі та редагуванні, коли в комп'ютеризаційному завзятті ігнорується класична, перевірена століттями технологія роботи з текстом.

Сучасні неологізми спочатку з'являються і функціонують у мові ЗМІ. Узвичаївшись у мовній практиці, такі лексичні одиниці можуть увійти у спеціальні та загальномовні словники. Скажімо, *девелопер, тренд*, *клеймс,* які активно використовують ЗМІ, зафіксовані в [НСЗ].

Порушення норм чинного правописного кодексу характерне не тільки для засобів масової інформації. Нерідко трапляються вони у творах художньої літератури і що найприкріше – навіть у нормативних словниках.

Дослідники стану української мови на межі XX – XXI століть підкреслюють посилення чужоземного впливу на неї зокрема через інтенсифікацію запозичення. Серед причин масового запозичення іншомовних лексичних одиниць одні дослідники називають їх «престижність» порівняно з відповідними словами рідної мови, а також розмежування «свого» і «чужого» [Крысин 2008: 171], інші шляхом порівняння значень нових запозичених слів і значень питомих синонімів виявляють передусім відмінності денотативного характеру [Горбов 2001: 39]. Проте не завжди наведені авторами приклади підтверджують достовірність припущень про «престижність» запозичуваного слова чи рангове підвищення його значення в мові-реципієнті як причини інтенсифікації процесу запозичення. Визначення точного значення іншомовних неологізмів необхідне як для правильних висновків щодо причин запозичення, так і з лексикографічною метою. Так, слово *шоп* як самостійний загальний іменник зустрічається рідко (не в останню чергу з причини своєї неблагозвучності в новому мовному середовищі) і в зв'язку з українськими реаліями виключно в іронічних та пейоративних контекстах. Натомість як компонент частотних композитів (*шоптур, шоптуризм, сексшоп* тощо) має значення відповідної основи мови-джерела. Так *сексшоп* (ВТС, 1303) і в неправильному написанні через дефіс *секс-шоп* (НСЗ, 227) у словниках має дефініцію «магазин, кіоск, що торгує літературою сексуального змісту, товарами сексуального призначення» (ВТС, 1303; НСЗ, 227). За типом вживання не у складі композитів вживається як екзотизм – на позначення закордонних реалій або для підкреслення належності закладу до «західної» цивілізації. Пор. суперечність між тлумачною частиною лексикографічного джерела і його ж ілюстративним матеріалом: <u>Шоп</u>, -у, *ек.* «магазин товарів легкої промисловості». *Всюди одна картина: шопи, бутики, реклама іноземних фірм,*

цигарок, продуктів, одягу (НСЗ, 270). Так само в іменниках-композитах з означальним компонентом **топ-** (від англ. іменної основи top «верх» і низки переносних метафоричних значень) «чужоземець», на відміну від питомого прикметника *кращий*, під кутом зору успішності, місця в ієрархії, орієнтації суспільства на певні зразки містить значення «престижний, дорогий, високооплачуваний», що не знайшло відображення в лексикографічно засвідчених композитах: *топ-красуня* (подаємо написання згідно з оригіналом) «найвродливіша дівчина зі списку призерів (перші 10 – 20 місць) конкурсу краси», *топ-менеджер* «головний менеджер підприємства», *топ-модель* «модель високого класу (про манекенниць), людина, яка є втіленням еталону краси», *топ-стиліст* «стиліст найвищого класу, міжнародний майстер» (НСЗ, 248).

Важливою проблемою є входження в українську мову нових іншомовних слів та їхній правопис. Адаптація нових лексичних запозичень шляхом транслітерування, транскрибування, калькування, гібридизування та ін. не убезпечує від появи й неадаптованих форм цих лексичних одиниць, що негативно позначається на всіх підсистемах української мови. Найяскравіше неконтрольованість процесу запозичення нових лексичних одиниць та основ віддзеркалює термінологія, оскільки в умовах світової динаміки терміносистеми почали активно розвиватися й інтенсивно поповнюватися іншомовними словами. Українські друковані та електронні засоби масової інформації, які професійно зобов'язані захищати національно орієнтовані процеси в мовотворчості, самі рясніють англомовними словами, не сприяють виробленню «узвичаєного мовного стандарту» [Єрмоленко 2001: 8].

Надмірне використання іншомовних слів, головним чином англійських, за наявності усталених україномовних лексем – інша виразна тенденція у підготовці новітніх словників: *транспарентний* замість укр. *зрозумілий, саміт* замість усталеного дипломатичного вислову *зустріч на найвищому рівні, зустріч верхівки, креативний* (творчий)*, месидж* (повідомлення)*, дивіденд* (прибуток), *коаліція* (об'єднання, союз), *спікер* (голова парламенту), *спіч* (коротка промова), *стагнація* (застій), *амбасадор, амбасада* (посол, посольство), *екзитпол* (опитування)*, електорат* (виборці)*, маркет* (магазин), *паркінг* (стоянка автомобілів, автостоянка). *сек'юриті* (охорона), *бодигард* (особистий охоронець), *бебіситер* (нянька), *бренд* (відома марка), *ритейл* (роздрібна торгівля), *кросинг* (обмін), *кастинг* (відбір), *екшн* (бойовик) тощо.

До найпоширеніших порушень написання загальновживаних слів належать:

1) написання апострофа замість знака м'якшення (**ь**) у словах іншомовного походження після приголосних **д, т, з, с, л, н** перед **я, ю, є, ї, йо**: *т'ютор* (замість *тьютор*) (НСЗ, 254), *конс'єрж, конс'єржка* (замість *консьєрж, консьєржка*) (НСЗ, 114);

2) написання **е** замість **є** після апострофа, **е, і, й, ь** (крім префіксів в споріднених з ними елементів): *оваріектомія* (ВТС, 825), *артеріектазія, артеріектомія* (40).

Не можна не погодитися з тим, що функція захисту мови стосується й «фахівців-мовознавців, які повинні оперативно вивчати процеси лексико-словотвірних інновацій, давати їм правильну лінгвістичну кваліфікацію, ..формувати суспільну свідомість щодо збереження національно-мовних пріоритетів» [Городенська 2009: 4]. Основними причинами орфографічного варіювання слів на сучасному етапі є: а) допуск деякими орфографічними правилами факультативного написання слів; б) нечітке формулювання деяких орфографічних правил; в) відсутність правил для написання деяких груп слів. Нерідко саме мовознавці й ініціюють порушення чинного правопису, а саме:

– передавання на письмі дифтонга **au, ou** через **ав, ов** (а не через **ау**, **оу** як у правописі) [УП 2019: 103], хоч у ряді слів, згідно з правописом, **au** передається через **ав;** тож варіанти на взір *інавгурація* (НСЗ, 88; ВТС, 494) і *інаугурація* (ВТС, 494), *авдиторія* і *аудиторія, авдитор* і *аудитор, австерія* і *аустерія, автодафе* і *аутодафе* (ВТС) можливі;

– передавання звука [**ґ**] у нових лексичних запозиченнях відповідно до вживання їх у мові-джерелі (детальніше див.: [Городенська 2009: 5-6]). Прагнення розмежувати звуки [**h**] і [**g**] у нових запозиченнях, які згідно з правописом мають один український відповідник [**г**], природним чином призводить до передавання звука [**h**] з германських мов через звук [**х**], що спричиняється до появи так званих фонетичних варіантів, кодифікованих лексикографічними джерелами, напр.: *гакер* (ВЗОС: 122) і *хакер* (ВЗОС: 752), *хакер* (ВТС: 1554; Орф-9, 950; НСІС: 642), *хоспіс* (ВТС: 1571; ВЗОС: 760), *хоспис* (УОС-9: 960; НСЗ: 266). Причиною появи цих варіантів є як лінгвістичні, так і екстралінгвістичні чинники. Тоді, коли світ все владніше входить у глобалізаційну стадію, українці, за влучним висловом П.П. Толочка, «лишилися в епосі етнонаціонального романтизму» і «заходилися реформувати правопис української мови» [Толочко 2004: 8]. Попри оптимістичні завіряння деяких вчених, що «скільки б не було у нас іншомовних слів із **ґ**, вони ніколи не зруйнують фонологічної структури української мови, а тільки підтримають те (**ґ**), що в ній існує принаймні з другої половини XII – XIII ст. внаслідок незалежного розвитку на власному ґрунті» [Німчук 2002: 47], у словниках маємо: *гринджоли* (ВТС: 261) і *ґринджоли* (ВТС: 270), *біґос* і *бігос* (ВТС: 79);

– новим Українським правописом 2019 унормовано передавати англійську букву **w** на позначення звука **[w]** «органічним для української мови» **в** [Городенська 2009: 5], за винятком тих слів, що передаються

за традицією **у** (пор. УП: 103 і УП 2019: 156): *уотергейт* (НСЗ: 255), *уїк-енд* (ВТС: 1500), *вікенд* і *уїк-енд* (УОС-9: 142).

До безумовних порушень правописних норм адаптації нових запозичень фонетичного характеру належать:

1) недотримання правила «дев'ятки» в загальних назвах: *меркуріметрія, меркуріфікація* (НСІС: 378) замість *меркуриметрія, меркурифікація*; бодібілдинг, бодібілдер (РУС І: 106); *бебісітер* (ССІС: 99), *бодібілдер*, *бодігард, бодібілдинг* (ССІС: 113), *праймеріз* (НСІС: 491) всупереч зафіксованому орфографічним словником нормативному написанню *бодибілдер, бодибілдинг, бодигард* (УРС: 63), *праймериз* (УОС-9: 668) тощо;

2) ігнорування правила незбереження в словах іншомовного походження – загальних назвах подвоєння приголосних відповідно до їхньої української вимови: *скудетто* (НСЗ: 232) (замість *скудето*), *офф-лайн* (НСІС: 442) (замість *офлайн*) тощо;

3) непослідовність передавання **l** у запозичуваних словах. Цей приголосний передається твердим або м'яким **л** залежно від того, як узвичаєне те чи інше слово в українській мові. Якщо традиційно слова з коренем **фольк-** (*фольклорист, фольклористика, фольклористичний, фольклористка, фольклорний, фолькслойч* тощо) пишуться з м'яким **л**, чому раптом у словниках з'являються назви *фолк* «музичний жанр, який поєднує народні мелодії з естрадним жанром» (НСЗ: 261), *фолк-гурт, фолк-шоу* (НСЗ: 262), хоч тлумачна частина словникової статті чітко вказує саме на «фольклорне» походження назви: *фолк-музика* «музика, що основана на фольклорі» (ВТС: 1542), *фолк-рок* «напрямок музики року, «електрифікований» варіант поєднання фольклору з роком, що виник у США після Другої світової війни» (Там само).

Серед типових порушень граматичного складу української мови слід передусім назвати:

а) закінчення родового відмінка іменників другої відміни, а саме: назви танців у твердій і мішаній групі мають закінчення **-у** (*вальсу, краков'яку*, але *гопака, козака*). Натомість в останніх виданнях орфографічного словника подано *вальса* (УОС–9: 82), пор. у попередніх виданнях: *вальсу* (УОС–75: 60, УОС–94: 64).

Сучасні тенденції в граматичній структурі української мови також відбиті сучасними словниками, напр., у межах родової категоризації всупереч чинному правопису відбувається визначення роду невідмінюваних запозичених іменників загальних назв за т. зв. метаіменниками (узагальненими назвами), напр., *броколі, кольрабі* (капуста), *урду, гінді* (мова) і под., *івасі, путасу* (риба) – ж.р., *цунамі, торнадо* (вітер, ураган) – ч. р. і под.; або ж розрізнення за родом залежно від позначуваного предмета: *фіджі* – ж. (мова), ч. (народ), що фіксується словниками, напр.: *сек'юриті* – ж. (охоронна фірма), ч. (охоронець) (УОС: 797). Однак і цей критерій не дотримується послідовно. Наприклад, сучасні орфографічні словники кваліфікують *бароко* як іменник середнього роду (УОС: 45), а *рококо* – чоловічого (УРС: 776), хоч ССІС тлумачить обидва слова як напрям, тобто іменник ч. р. (до речі, це стосується не лише запозичень, помітне також коливання у визначенні роду іменників із суф. **-ищ-** і закінченням -е (*вовчище* – ч.р. (УОС: 152), *свекрушище* – ж. *і* с. р. (УОС: 792), *бабище* – с. р. (УОС: 36) та ін.). Пор. ще випадки тиражування помилок попередників: *недбальство* у СУМі помилково визначене іменником жіночого роду; ВТС автоматично дублює цю помилку (754); так само іменник с. р. *нутро* в обох словниках кваліфікується ч. р.

Дискусійною проблемою в сучасному українському мовознавстві залишається проблема словотвірного освоєння нових запозичень – слів, основ та неоформантів. Невмотивовані написання складних слів, як наслідок словотвірного освоєння нових слів, основ, абревіатур та афіксів, створюють чимало проблем, особливо в лексикографічній діяльності. Одні дослідники наголошують на високій словотвірній активності цих запозичень на ґрунті української мови і за її словотвірними типами і моделями [Клименко, Карпіловська, Кислюк 2008; Стишов 2005], інші вказують на очевидну фотографічність виконаних досліджень, що виявляється в намаганні подати всі похідні одиниці від запозичень, зафіксовані в різних джерелах (серед яких трапляється чимало й псевдоваріантів – правописних, фонетичних, словотвірних, граматичних та ін.) [Городенська 2009: 6]. Хронологію появи таких одиниць визначають за словниками, залишаючи поза увагою «відповідність нових дериватів традиціям українського словотворення, словотвірним нормам, ..чи заповнює такий новий дериват потрібну номінативну лакуну, чи дублює питому одиницю, тобто є надлишковим» [Городенська 2009: 6].

Нові складні одиниці, що останнім часом з'явилися в українській мові, одні вчені зараховують до юкстапозитів (складних іменників, утворених з двох самостійних іменників без сполучного голосного) [Клименко, Карпіловська, Кислюк 2008: 185], інші вважають таку кваліфікацію нових складних одиниць, утворених з двох іменників, що з'явилися під впливом глобалізаційних тенденцій безпідставною, адже вони деформують граматичну традицію української мови виражати атрибутивність за допомогою прикметника: перший іменник таких складних слів «виражає атрибутивне значення, що є наслідком перенесення на ґрунт української мови англійського словотвірного типу» і порушують питання про «виважений професійний аналіз цих одиниць і з погляду відповідності словотвірним та граматичним нормам, і з погляду

потрібності їх українській мові» [Городенська 2009: 7]. Пор. різнобій у поданні таких лексичних одиниць у лексикографічних джерелах: *бізнес-еліта, бізнес-індустрія, бізнес-карта, бізнес-каталог, бізнес-клас, бізнес-клуб, бізнес-ландшафт* тощо і усталене *бізнесмен* (ВТС: 80; УОС-9: 59; ВЗОС: 48; НСІС,), але *бізнесвумен* (УОС-9: 59; НСІС,), *бізнес-леді* (ВТС: 80; УОС-9: 59; ВЗОС: 48). Композити з першою частиною *інтер-, піар-, медіа-* в словниках послідовно зафіксовані в написанні з дефісом з поодинокими прикладами правильного передавання цих слів: *медіаімперія* (ВЗОС: 343), *медіамагнат* (ВТС: 655; ВЗОС: 343), *медіатека* (УОС-9: 428).

Як видно з наведених прикладів, лише незначна частина серед цих слів правильно словотвірно оформлена – вони написані разом відповідно до норм української орфографії, оскільки згідно з правописом, усі складноскорочені слова пишуться разом.

Непослідовності у словотвірному освоєнні однотипних за словотвірним значенням похідних одиниць донедавна спричиняла словотвірна і правописна неврегульованість нових запозичень – морфем та словотворчих формантів, що маркують інтенсивність ознаки, професійності (*топ-, віп-, бліц-, біт-, біч-* та ін.) – функціональних аналогів уже словотвірно освоєних іншомовних префіксів *супер-, гіпер-, архі-, екстра-, ультра-* та українських *над-, за-,* які всупереч українській традиції писати префікси інтенсивності разом у нових запозиченнях і новотворах пишуться з дефісом: *топ-менеджер, віп-зал, бліц-опитування, біт-кафе* [Городенська 2009: 7], можна додати ще *віп-гість, віп-номер, віп-обслуговування, віп-перевезення*.

За словотвірною нормою творення складних іменників і написання їх через дефіс адаптовано запозичені лексичні одиниці – не юкстапозити в українській мові. Такі слова порушують чинні правила написання слів разом і з дефісом, пор. у лексикографічних джерелах: послідовно *бліцвізит, бліцкриг, бліцопитування, бліцтурнір* (ВТС: 88), *бліцкриг, бліцкриговий,* але *бліц-візит, бліц-вікторина, бліц-інтерв'ю, бліц-операція, бліц-опитування, бліц-таксі, бліц-турнір* (ВЗОС: 52); *топ-менеджер, топ-менеджмент, топ-модель, топ-модельний* (УОС-9: 884), *топ-хіт* (НСІС: 599); *віп-гість, віп-зал, віп-зона, віп-клієнт, віп-клуб, віп-ложа, віп-обслуговування, віп-персона* (УОС-9: 143); *бігбенд, бігборд, бігмак* (УОС-9: 58), *бігмак* (НСІС: 90), але *біг-бенд, біг-біт, біг-борд* (ВТС: 79), *біг-бенд, біг-біт* (ВЗОС: 47), *біг-бізнес* (НСІС: 90); *бічламар* (ВЗОС: 51), *бічбол* (УОС-9: 6), але *бічволей* і *біч-волей* (там само), *біч-рок* (ВЗОС: 51); *бодибілдер, бодибілдинг, бодигард* (УОС-9: 66), *бодибілдинг* (ВЗОС: 54), *бодіпірсинг* (РУС І: 166), але *боді-арт, боді-пірсинг* (УОС-9: 66), *боді-арт* (ВЗОС: 54), *боді-стайлінг* (РУС І: 166), *ретро-мода* (УОС-9: 740), але *ретростиль* (Там само). Послідовно в лексикографічних джерелах подані композити з першою частиною **веб-** у значенні «частина складних слів, яка означає «призначений для Інтернету», «який працює в Інтернеті»; «графічна, мультимедійна частина Інтернету» (НСЗ: 42): *веб-адреса, веб-архів, веб-вузол, веб-графік, веб-дизайн, веб-камера, веб-клієнт, веб-конференція, веб-крамниця, веб-майстер, веб-навігатор, веб-портал, веб-ресурс, веб-ринок, веб-сайт, веб-сервер, веб-сервіс, веб-сторінка, веб-форум, веб-цензура, веб-щоденник* (УОС-9: 89), *веб-каталог, веб-майстер, веб-портал, веб-сайт, веб-сервер, веб-сторінка* (НСЗ: 42 – 43).

Якщо *диск-гігант* «платівка з великою кількістю записів» (ВТС: 298) написана з дефісом цілком слушно, то *диск-жокей* «той, хто веде музичну програму на дискотеці або на радіо» (Там само) мало б писатися разом як композит, попри його англійський відповідник *disk-jockey* (НБАРС І: 583). Різнобій у написанні з переважанням дефісної форми поширюється навіть на слова, які в мові-донорі пишуться разом або окремо, напр.: *біг-борд* «великий рекламний щит з автономним освітленням» (ВТС: 79) (англ. *bigboard*), *біг-бенд* «великий джазовий окрестр із 17 – 20 музикантів» (ВТС: 79) (англ. *big bend*), *біг-біт* «форма популярної музики з акцентованим ритмом і яскраво вираженим звучанням басової партії» (ВТС: 79) (англ. *big beat* – НБАРС І, 228), *боді-арт* «напрям авангардизму в живопису: розмальовування фарбами людського тіла» (ВТС: 90) (англ. *body art*), але *бодибілдинг* «мистецтво формування свого тіла; культуризм» (ВТС: 90) (англ. *body-building*), *тайм-аут* 1) «перерва в спортивній грі на вимогу команди або учасника змагання, передбачена її правилами»; 2) *перен.* «перерва в якій-небудь діяльності» (ВТС: 1427) (англ. *time(-)out* – НБАРС ІІІ: 513]), *тайм-чартер* «договір про оренду морського судна, його частини на певний строк» (ВТС: 1427) (англ. *time charter*) і варіанти *тайм-шит* і *таймшит* «судновий документ на вантажні операції, що його складають у закордонних портах і в якому фіксується витрата часу на навантаження і розвантаження під час закордонних перевезень» (ВТС: 1427) (англ. *time-sheet*), *форс-мажор* «надзвичайна обставина, яку неможливо передбачити і усунути» (ВТС: 1545) (фр. *force majeure*).

Варіативність фонетичного складу запозичень до української мови є як наслідком складного і тривалого в часі декількафазного процесу адаптації запозичуваних лексичних одиниць, так і значної відмінності між українською і англійською лексичними системами (*месидж – меседж, рієлтер – рієлтор, масмедіа – мас-медіа*) і навіть порушення чинних правописних норм (*тинейджер – тінейджер, гендерний – ґендерний, бігборд* – біґборд).

Правописна невпорядкованість іншомовних запозичень негативно позначається на функціонуванні українських назв: нерідко трапляються неправильні написання питомих слів, особливо в рекламних оголошеннях, на взір *спорт-клуб, авто-мийка, ретрошоу і ретро-шоу* тощо.

Тенденція відштовхування від російської мови призводить до появи немилозвучних слів навіть у нормативних документах, напр., у назві держстандарту України (№ 3966-2000): «Засади і правила *розробляння* стандартів на терміни і визначення понять» (виділено нами – З.К.)

На відміну від російської, в українській мові дієслова іншомовного походження, що мають у мові-джерелі суфікс **-ір-**, втрачають цей суфікс у всіх формах і відповідно в похідних від них іменниках [УП; Вихованець, Городенська 2004: 233], отже, відповідником до рос. *мелировать* (нім. *melieren*) має бути *мелювати* – освітлювати або контрастно фарбувати окремі пасма волосся, а дія за значенням цього дієслова – *мелювання,* пор. *мелінувати, мелінування* (НСЗ: 147).

Один із найсуперечливіших пунктів українського правопису про подвоєння приголосних у власних назвах з деструктивно розпливчастими формулюваннями *як правило* і *здебільшого* дослідники слушно радять спростити з огляду на жорстке правило, якого дотримуються науковці всього світу при творенні відпрізвищевих термінів: прізвища та терміни, що від них походять, завжди належить писати однаково [Карпіловська 2007: 62]. Утворені від власних назв терміни в українській мові найчастіше вживаються у формі двослівних сполук, де прізвище виступає у ролі присвійного прикметника (*Лапласове перетворення* – ВТС: 606) чи семантичного суб'єкта у формі родового відмінка іменника (*Лапласа рівняння* – УРЕС), або, оминувши стадію словосполучення, відразу з'являються у вигляді однослівного терміна (*ампер, вольт, кюрі, ват* – ВТС), або зазнають скорочення (*фарад* – ВТС: 1528*, кулон* – 595) чи входять до складних термінів як одна з основ (*кулонометр* – ВТС: 596 і *кулон-метр* – 595*, вольтаметр* і *вольтметр* – 201, *вольт-ампер* – 201) чи складова словосполучення (*міжнародний кулон* – ВТС: 595), або твірної основи термінів (*дарвінізм* – ВТС: 221*, месмеризм* – 661). Намагання узалежнити написання через дефіс поширеної групи аналітичних форм з невідмінюваною власною назвою у препозиції, уподібнюючи її морфологічну природу до аналітичних прикметників [Туровська 2007: 92] не підтверджується практичною лексикографією, пор.: *кюрітерапія* (ВТС: 601), *рентгенапарат, рентгенапаратура* (ВТС: 1213) і *рентген-еквівалент* (Там само).

Отже, виваженим шляхом розбудови і нормалізації українського літературного лексикону з огляду на динамічні процеси, які його формують на сучасному етапі, має бути принцип розумної збалансованості між традицією і потребами в нормативному оновленні. Український лексикон потребує обережного опрацювання, вироблення мовознавцями надійних рекомендацій щодо його подальшого вдосконалення, щоб не розірвати історичних традицій у розвитку української літературної мови, адже саме стрижневі традиції забезпечують повагу до неї з боку суспільства.

Zinaida Kozyreva

REGISTER OF VOCABULARY AND GENERAL LANGUAGE LEXICOGRAPHICAL STANDARD

In scientific article the basic tendencies and directions of development of a modern Ukrainian lexicon are defined. Author determined the importance of the academic summary index of vocabulary of the Ukrainian language late XVIII – early XXI century for the development of modern integrated studies of the dynamics of language system. Contains determining the direction of leading Ukrainian modern lexicography to secure renewed source basis. The author pays attention to some aspects of it process in sphere of word usage and word-formation.

Keywords: Lexicon, replenishment and lexicon reduction, doublets, loans speaking another language.

Ірина Самойлова

РОЗВИТОК СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ СЛІВ ТА ЙОГО ВІДОБРАЖЕННЯ В ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ

У процесі еволюції мови формується словниковий фонд, який репрезентує, зокрема, номінативну спроможність мовних одиниць, комунікативні можливості людей у всіх сферах їхньої діяльності різних історичних епох. Загальновизнаним є факт залежності мовної еволюції як від екстралінгвальних, так і інтралінгвальних чинників [Будагов 1977; Муромцева 1985: 6–7; Німчук 1992: 6; Тараненко 1989; Шмелев 1964; Языковая номинация.. 1977: 3]. До позамовних чинників зараховують соціально-історичну, виробничу, культурну, естетичну сфери дійсності. Це ті імпульси, які йдуть з позамовного середовища і пов'язані передусім з особливостями історичного розвитку суспільства, переселеннями і міграціями, об'єднанням і розпадом мовних колективів, прогресом культури і техніки тощо [Общее языкознание.. 1970: 220].

Серед позамовних чинників окремо виділяють психологічні фактори – явища табу, евфемізми, прагнення до гіперболізації, іронії, бажання висловити суб'єктивні почуття [див., напр., Поливанов 1968; Шмелев 1964: 56–57].

На лексико-семантичний розвиток впливають і зміни у складі носіїв загальновживаної мови. Важлива роль у мовному розвитку належить окремому носієві мови. Спочатку окремий індивідуум створює будь-яку інновацію – нове слово, форму, словосполучення, синтаксичну конструкцію. У подальшому цю інновацію оцінюють, приймають або відхиляють інші члени суспільства [Языковая номинация.. 1977: 153].

До внутрішньомовних стимулів лексико-семантичного розвитку зараховують універсальні тенденції до економії мовних засобів (використання однослівних найменувань замість описових зворотів, конденсацію, усічення слів, різного типу скорочення), до регулярності, однотипності внутрішньомовних відношень (дія аналогії, уніфікація способів позначення за їх типовими характеристиками), до експресивності (розширення стилістично різних позначень з різними емоційно-експресивними значеннями [Будагов 1977: 234; Волков, Сенько 1983: 45–53; Котелова 1982: 6]. Щоправда, стосовно тенденції до економії мовних засобів Р. О. Будагов висловив власну думку. Він заперечив існування принципу «економії» у функціонуванні й розвитку мови. Розглядаючи історію виникнення цього питання, залучаючи матеріал на синхронному і діахронному рівнях, проводячи міжмовний аналіз у хронологічному аспекті і порівняльний аналіз кількох мов, учений дійшов висновку, що розвиток мови не визначається принципом «економії», оскільки будь-яка жива мова поповнюється певними засобами вираження. «Економію» мови можна розглядати лише у площині конкретної комунікативної ситуації. Не лише мова, але й сама людина не підлегла «закону економії». Певна річ, людина може, а інколи й зобов'язана виконувати роботу «економно» [Будагов 1976: 141–172].

Власний погляд стосовно «принципу економії» висловлює і В. В. Левицький. Він вважає, що висунутий у низці праць такий принцип не можна прийняти як причину мовних змін. Дослідник розмірковує, що якщо вживати слово «економія» в його буквальному сенсі, то тоді виходить, що в мові постійно діє тенденція до кількісного скорочення всіх її одиниць на всіх рівнях, а це неминуче потягло б за собою до спрощення всіх макро- і мікросистем мови. Оскільки таке припущення абсолютно не відповідає лінгвістичним фактам, термін «економія» доводиться вживати в дуже широкому і нечіткому значенні. У цьому разі «економія» означає не що інше, як «оптимізація», удосконалення мови, її постійне прагнення оптимально виконати комунікативні потреби суспільства [Левицький 2012: 434–435].

Також внутрішньомовні процеси можуть бути пов'язані з породжувальною функцією мовлення. Окремі висловлювання на рівні мовлення, які не є фактами мови, можуть набувати стереотипності, відтворюваності, починають функціонувати як самостійні одиниці номінації [Котелова 1982: 4–5].

В. М. Русанівський убачав внутрішнє джерело мовної еволюції в тих суперечностях, які виникають у лексичній системі через невідповідність між значеннями слова (сукупністю його семем) і його значеннєвістю (синтагматичними можливостями). Ці суперечності викликають появу низки протилежних тенденцій, взаємодія між якими є основою постійного семантичного розвитку: 1) прагнення слова до однозначності – розвиток у його семантичній структурі різних значень; 2) автономність семантичної структури слова – схрещення семантичної структури різних слів; 3) зближення в семантиці різних слів (синонімізація) – специфікація значень колишніх синонімів; 4) розвиток синонімії – розвиток омонімії; 5) метафоризація – деметафоризація як засіб нової номінації; 6) емоційна маркованість слів і морфем – нейтралізація емоційної маркованості; 7) емоційна нейтральність – розвиток емоційної маркованості та ін. Учений зауважив, що під дією соціальних факторів одні діалектично взаємопов'язані процеси виявляються сильніше, інші – слабше [Русанівський 1988: 63].

Як самостійне джерело розвитку лексико-семантичної системи розглядають міжмовне контактування, запозичення іншомовної лексики і фразеології. В. М. Русанівський характеризував явища, викликані міжмовним контактуванням, як належні до проміжної сфери, яка існує поряд із внутрішніми (мовними) і зовнішніми чинниками. Учений поділяв запозичення на мотивовані, зумовлені внутрішнім розвитком лексико-семантичної структури, і немотивовані, не зумовлені системою. Своєю чергою, немотивовані запозичення – це здебільшого дублети іншомовного походження до наявних питомих слів [Русанівський 1983: 662]. «Глобалізація світових процесів в економіці, науці, культурі, інформаційному просторі істотно впливає на словниковий склад мови, сприяє формуванню нових понять, появі нових термінів, швидкому проникненню їх до загальнолітературної мови, отже, її термінуванню. Збільшуються потоки неозапозичень, що називають суспільно-політичні, культурні, наукові, технічні явища. Інакше, проходить процес інтернаціоналізації мови, формування фонду слів-інтернаціоналізмів <…>» [Клименко, Карпіловська, Кислюк 2008: 3].

Зміни у словниковому складі можуть відбуватися також унаслідок перерозподілу мовних засобів у видах і жанрах мови, – унаслідок перерозподілу на часовому відтинку (відродження, актуалізація) [Котелова 1978: 6; Котелова 1982: 5]. Так, М. І. Толстой поряд з інтралінгвальними і екстралінгвальними факторами виділив екстернолінгвальні – змішування різних мовних (діалектних) структур унаслідок мовного (діалектного) змішування, вплив, взаємодія літературної і діалектної норми тощо, які ведуть до змін внутрішньої структури мови [Толстой 1974: 18].

Отже, природний рух у мові зумовлюється складною взаємодією всіх чинників. У процесі вивчення цієї проблеми дослідники неодноразово порушували питання про існування основного, центрального, фактора мовного розвитку. Так, Т. П. Ломтєв основне джерело розвитку мови вбачає в такій суперечності: «Основною внутрішньою суперечністю, подолання якої є джерелом розвитку мови, джерелом утворення і нагромадження елементів нової якості і відмирання елементів старої якості, є суперечність, яка виникає між наявними засобами певної мови і зростаючими потребами обміну думками» [Ломтев 1976: 13–14]. Такий погляд постулював і Р. О. Будагов, який зазначав, що всі численні фактори – і соціальні, і лінгвістичні – залежать різною мірою від центрального чинника – потреби (у широкому розумінні) людей, які говорять певною мовою [Будагов 1977: 233]. У праці вітчизняних лінгвістів «Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія» подано таке розуміння поняття «потреба». Це, по-перше, потреба людини давати назви новим предметам, явищам, поняттям, якостям, властивостям, діям; по-друге, потреба людини замінити вже наявну назву предмета, явища, поняття тощо; по-третє, бажання назвати образно той чи той предмет, те або те явище тощо [СУЛМ 1973: 244].

За кілька десятиліть, виходячи з комунікативних потреб суспільства, В. В. Левицький, розглянувши класифікації причин мовних змін і семантичних змін зокрема, висновковує, що кінцева і універсальна причина будь-якої мовної зміни зумовлена природою і призначенням самої мови – виконувати основні функції – комунікативну, номінативну й експресивну [Левицький 2012: 433].

Питання семантичної структури слів та лексико-семантичних процесів традиційно перебувають у колі інтересів багатьох лінгвістів. Дослідження змістового аспекту мови дає змогу зрозуміти її як один з видів соціальної, психологічної діяльності, зв'язок мови з мисленням, поведінкою людини. Сучасний стан лінгвістичних розвідок свідчить про підвищену увагу до питань функціонування різних груп лексики і семантичних зрушень у словах. Поява і зникнення, відродження й архаїзація слів, значень, синтагматичних конструкцій стимулюють активізацію потенційних можливостей у самій лексико-семантичній системі. Ідеологічна переорієнтація в розвитку української мови, як і інших слов'янських, за останні роки сприяла відродженню значних масивів слів, процесам семантичних і стилістичних зрушень, змінам соціальних конотацій, звільненню від багатьох штампів.

Розвивається суспільство, розвивається і мислення. Мова відображає цей рух. В. фон Гумбольдт писав: «І як неможливо вичерпати зміст мислення у всій нескінченності його зв'язків, так невичерпне багатство значень і зв'язків у слові» [Гумбольдт 1984: 82]. Активні процеси неологізації в різних мовах зумовили посилену увагу до проблем не тільки нових слів, але й їхніх значень. Семантична структура слова, з одного боку, є відносно сталою величиною, вона не зазнає раптових змін, завдяки чому різні покоління мовців розуміють одне одного, з іншого боку, спостерігається процес змістового наповнення слів.

З появою нових значень безпосередньо пов'язують питання удосконалення лексики, прогресу мови загалом. Кількісне зростання слів відіграє незаперечну роль у розвиткові будь-якої мови. Водночас удосконалення лексики можна виявити через лексичну полісемію, через функціонування слів, їхню здатність адекватно передавати думки і почуття людей. Із семантичними можливостями пов'язують поняття якості мови [Будагов 1977: 35]. Необхідно зазначити, що існує неоднаковий підхід до розуміння прогресу мови. Деякі вчені вважають його єдиним процесом [див, напр., Будагов 1977]. Інші виділяють абсолютний і відносний прогрес [ЛЭС 1990: 159–160; Серебренников 1968: 122–124]. Абсолютний прогрес виявляється в задоволенні мовними засобами все нових потреб суспільства. Він здійснюється лише по висхідній лінії. Відносний

прогрес – це вдосконалення мовної техніки, яка може поліпшуватися в одному місці і погіршуватися в іншому.

Нові, постійно утворювані мовні одиниці, становлять найрухливішу частину словникового складу. Важливою особливістю низки праць, присвячених вивченню похідних одиниць, є розгляд фактичного матеріалу з урахуванням функціонування мови, рухливості мови в синхронії (О. А. Земська, О. С. Кубрякова, Л. О. Кудрявцева, І. С. Улуханов). Питання про статику і динаміку стосовно історії мови та її сучасного стану були поставлені І. О. Бодуеном де Куртене. Учений пов'язував дослідження динамічних форм з вивченням причин, умов змін. «Немає нерухомості в мові <…>. В мові, як і взагалі в природі, все живе, все рухається, все змінюється. Спокій, зупинка, застій – явище, яке тільки здається; це частковий випадок руху за умови мінімальних змін. Статика мови є тільки частковим випадком його динаміки» [Бодуэн де Куртенэ 1963: 349]. Динамічні моделі співвідносні як з діахронним, так і з синхронним станом мови. Ідея ж чіткого розмежування статики і динаміки належить Ф. де Соссюру. На його погляд, мовний динамізм – це, насамперед, процес змін мовних явищ у часі. Але намагання ототожнити, з одного боку, синхронію і статику, а з іншого – діахронію і динаміку «неправомірно звужують рамки синхронії» [Якобсон 1985: 132]. Початок і кінець процесу будь-якої мовної зміни стосується також синхронного стану. Жодну мовну зміну не можна зрозуміти безвідносно до системи мови, у якій здійснюється ця зміна. «Мовні зміни належать до динамічної синхронії» [Якобсон 1985: 412–413]. О. С. Кубрякова слушно зауважує, що те чи те синхронне явище можна розглядати і статично, коли констатують саму наявність явища, і процесуально, коли намагаються визначити, унаслідок якого процесу воно виникає або перетворенням якої мовної одиниці вважається [Кубрякова 1980: 217].

Підхід до аналізу фактичного матеріалу з погляду динамічної синхронії зумовлює і вибір джерел дослідження. У працях такого напрямку підкреслюється неабияка роль публіцистичних текстів у збагаченні не тільки лексико-семантичного, а й фразеологічного складу літературної мови, у розвитку граматики, функціональних стилів [Ермакова 1996: 32; Жовтобрюх 1970: 3; Коць 2010; Клименко, Карпіловська, Кислюк 2008: 8; Стишов 2003; Земская 1992: 6; Котелова 1978: 18; Розен 1971: 11; Навальна 2011]. Також варто нагадати слова відомого дослідника мови української публіцистики 1920-х років М. Гладкого: «Лексика, словниковий матеріал, що ним орудує наша преса, – це якраз те, що найбільше впадає кожному в око, що легко зауважити всякому, бо чудне, незнайоме слово завсіди просто безпосередньо вражає наше вухо, чи наш зір та, ламаючи цілий механізований лад живої мови, її традицію, скупчує на собі нашу увагу – цим почасти можна пояснити й цікаве явище швидкого розповсюдження нових слів і нових форм у всякій живій мові» [Гладкий 1927: 20].

Проблеми лексичної семантики в різний час висвітлювали такі дослідники, як Г. Пауль, С. Ульман, О. О. Потебня, М. М. Покровський, В. В. Виноградов, В. А. Звегінцев, О. І. Смирницький, Д. М. Шмельов, Г. А. Уфімцева, Ю. Д. Апресян, Ю. М. Караулов, Л. О. Новиков, А. А. Залізняк, О. В. Падучева та ін.

В українському мовознавстві вивченню природи лексичного значення, системним семантичним зв'язкам слів, історичним змінам у словниковому складі і лексичній семантиці присвячено монографічні дослідження Л. А. Булаховського, В. М. Русанівського, В. В. Німчука, Л. С. Паламарчука, М. П. Кочергана, О. О. Тараненка, О. Г. Муромцевої, Ж. П. Соколовської, Ю. О. Карпенка, В. С. Ващенка, Л. А. Лисиченко та ін. Із середини 60-х років XX ст. опубліковано праці І. Ю. Шашкіна, А. А. Москаленка, Г. П. Їжакевич, В. Т. Коломієць, К. В. Ленець, низку досліджень з окремих галузей термінології, де висвітлено нові лексико-семантичні явища в українській літературній мові 50–70-х років XX ст.

Однією з проблем, яку розв'язують під час досліджень і статичного стану мови, і динамічних явищ, є та, яким чином пов'язані між собою значення полісемантичного слова, які механізми утворення одних значень від інших. Класифікацію типів семантичних змін проводять на основі логічного, психологічного, емоційного та інших принципів. Ґрунтовний аналіз різних підходів до виділення типів змін значень слів, запропонованих Г. Паулем, А. Дарместетером, М. Бреалем, В. Вундтом, А. Мейє, С. Ульманом, М. Покровським та ін., знаходимо у працях В. А. Звегінцева, Д. М. Шмельова, В. Г. Гака, О. О. Тараненка, В. В. Левицького.

Поширення набув логічний принцип класифікації, характерний для досліджень Г. Пауля, А. Дарместетера, М. Бреаля та їхніх послідовників Р. О. Будагова, В. Г. Гака та ін. В. Г. Гак, спираючись на праці з логіки Д. П. Горського, вважає, що в основі п'яти основних семантичних типів лежать п'ять основних відношень між поняттями: 1) відношенню рівнозначності, ідентичності (збіг об'єктів двох понять) відповідає лексико-семантична синонімія; 2) відношення виключення (обсяги двох понять виключають одне одного, проте обидва належать до ширшого поняття) лежать в основі процесу зміщення, тобто використання певної назви для позначення іншого видового поняття в межах спільного родового поняття; 3) відношенню контрадикторності (обсяги виключають одне одного) відповідає антонімія, енантіосемія; 4) відношення підпорядкування, включення (обсяг одного поняття складає частину другого, тобто відноситься як видове до родового) породжує два протилежно спрямованих семантичних процеси: розширення або звуження; 5) відношення перехрещування – це перенос, який існує у двох різновидах: перенос за подібністю (метафора) і перенос за суміжністю (метонімія) [Бородина, Гак 1979: 16–17].

На інших принципах побудована класифікація С. Ульмана. Спираючись на психологічний принцип класифікації В. Вундта, типологію змін значень Г. Стерна, зумовлену мовними чинниками, С. Ульман запропонував свою схему семантичних змін: 1) перенос смислу на основі подібності імен (метафора); 2) перенос смислу на основі суміжності імен (метонімія); 3) перенос імені на основі подібності смислів (явище «народної етимології»); 4) перенос імені на основі суміжності смислів («зараження» одного з членів словосполучення значенням іншого); 5) змішані зміни (механізм подальшого поширення вже наявних моделей) [див., напр., Тараненко 1989: 5–6]. Схему лексико-семантичних змін С. Ульмана взято за основу при класифікації семантичних змін не лише на лексичному, але й на інших структурних рівнях мови. Так, О. О. Тараненко обґрунтовує існування п'яти основних семантичних процесів: метонімії, яка виникає на основі суміжності об'єктів дійсності; метафори – на основі їхньої подібності; процесів, які базуються на основі суміжності самих мовних одиниць у тексті (атракція, компресія, синтагматичні зміщення смислу, конденсація і под.); аналогії – на основі подібності мовних одиниць у тексті; контамінації – процесу схрещування мовних одиниць, який виникає на основі суміжності або подібності одночасно на рівні як об'єктів дійсності, так і мовних одиниць [Тараненко 1989].

Низка дослідників за основу виділення типів семантичних змін поклала поняття парадигматики і синтагматики (Р. Якобсон, Р. Барт, А. Ф. Журавльов).

М. В. Нікітін, проводячи паралелі між зв'язками значень полісемантичного слова і зв'язками понять, вважає, що як поняття об'єднані концептуальними зв'язками, так само значення багатозначного слова об'єднані змістовими зв'язками. Він виділяє три основні типи концептуальних зв'язків: імплікаційний, класифікаційний і знаковий [Никитин 1996: 225]. Частковим виявом імплікаційних зв'язків є метонімічні зв'язки між значеннями, класифікаційних зв'язків – гіпер-гіпонімічні (родо-видові) та симілятивні (метафоричні) зв'язки.

Семантична структура багатозначного слова має ієрархічну організацію, яка пов'язана з виділенням головного (основного) і вторинних значень, узуального і оказіонального значень, прямого і переносного значень тощо. Ідея виділення основного значення присутня вже в дослідженнях О. О. Потебні. Він розумів під основним значенням те панівне уявлення, згідно з яким відбувається називання предметів і явищ цим словом і яке в певних випадках допомагає втримати слово в «пам'яті народній», тобто зумовлює справжній зміст слова.

Щоправда спостереження дослідників упродовж тривалого часу стосовно уявлення сукупності значень багатозначного слова засвідчує неоднозначність у питанні ієрархічного принципу відношень між значеннями одного слова. Так, В. В. Левицький висловив сумнів щодо поширеної тези, що більш висока частота вживання одного ЛСВ з-поміж інших ЛСВ є доказом існування між ними ієрархічних відношень, тобто відношень підпорядкування [Левицький 2012: 209]. Учений вважає, що доцільно розрізняти два види ієрархії: функціонально-семантичний і дериваційно-семантичний. Функціонально-семантична ієрархія означає, один ЛСВ слова виконує більше за обсягом і функціональною значущістю семантичне навантаження, відіграє важливішу роль і частіше вживаний порівняно з іншими ЛСВ. Дериваційно-семантична ієрархія означає, що деякі ЛСВ утворені на базі інших.

З погляду семантичної похідності структуру полісемантичного слова розглядають як сукупність лексико-семантичних варіантів (ЛСВ), які перебувають у відношеннях змістової похідності. Одні значення можуть бути мотивовані іншими значеннями. У зв'язку з цим визначають такі топологічні типи багатозначності: 1) радіальна полісемія, коли всі значення мотивовані головним значенням; 2) ланцюжкова полісемія, коли кожне нове значення походить від найближчого, попереднього; 3) радіально-ланцюжкова полісемія, яка об'єднує перші два типи. Для похідних значень твірними виступають як прямі, так і переносні значення.

Якщо семантичну структуру слова складає сукупність лексичних значень (у разі полісемантичності слова), то структура ЛСВ – це упорядкований набір мінімальних одиниць плану змісту. Для їхнього позначення існує ціла низка термінів: «семантичний компонент», «семантичний маркер», «ноема», «диференційний елемент», «фігура змісту», «семантичний множник» та ін. Широкого використання набув термін «сема» (уведений В. Скаличкою) з огляду на його лаконічність, словотвірні можливості. Таким чином, змістова структура значення складається з елементарних компонентів, сем, де кожна сема відображає у свідомості мовців різні ознаки, властивості предметів і явищ дійсності – як ті, що об'єктивно їм належать згідно з їхньою природою, так і приписувані їм певним мовним колективом [ЛЭС 1990: 437]. На основі порівняння семних структур кількох значень встановлюють схожість і відмінність між ЛСВ. Вивчення питання безперервного семантичного простору пов'язують з існуванням на асоціативному рівні імпліцитних (прихованих) ознак, потенційних сем. Центральною і головною в ієрархії є родова сема – архісема (термін уведений Б. Потьє), яка відображає загальні категоріальні ознаки певного класу слів. Видові, диференційні, семи відображають власне властивості конкретних предметів і явищ – форму, розмір, якість, дію, функцію тощо.

Метою дослідження є спостереження над формуванням похідних значень шляхом зіставлення семних структур твірних і похідних значень слів, зафіксованих у лексикографічних джерелах, що побачили світ у

XXI ст. і які є найповнішими за поданням семантики слів після тлумачного «Словника української мови» в 11 т., опублікованого у 1970–1980 рр. Твірні значення слів подано за «Словником української мови» в 11 т.

Лексикографічні джерела належать до тих джерел, які в писемній формі засвідчують існування слова в мові певного періоду. Порівняльний аналіз структурної і функціональної специфіки слова за різними словниками дає змогу простежити зміни кількісного складу лексико-семантичних варіантів одного слова, у функціональному навантаженні ЛСВ, зміну основного ЛСВ, який репрезентував загальну характеристику слова в певний історичний період, а також перетворення у зв'язках між ЛСВ окремих слів. Окремі ЛСВ формують синонімічні, антонімічні, паронімічні, омонімічні відношення між певними словами. Утворення нових чи зникнення (поступовий занепад) старих відношень свідчать про рух, розвиток лексичного фонду української мови.

Опис значеннєвої структури слова подано за тлумачними словниками: «Словник української мови» в 11 т. (1970–1980) (далі – СУМ), «Словник української мови» у 20 т. (2010–2015) (далі – СУМ–20), однотомні «Великий тлумачний словник сучасної української мови» за редакцією В. Т. Бусла (2007) (далі – ВТС) та «Словник української мови» (2012) (далі – СУМ 2012).

Розглянемо приклади розширення значення слів. Явище розширення значення визначають як можливість вживання слова для позначення більшого кола об'єктів, понять, тобто це розширення предметної віднесеності слова [Булаховський 1955: 58–59; Лисиченко 1997: 36–37]. Для цього процесу характерні відношення «вид → рід», «гіпонім → гіперонім». Формування семної структури похідного значення здійснюється шляхом уведення нових диференційних сем, а родова сема – архісема – зберігається або модифікується (варіюється в межах однієї лексико-семантичної парадигми).

Зауважимо, що стосовно такого типу трансформації, як семантичне зрушення, для якого характерні відношення «вид → вид», то існують різні думки про його виявлення. Зокрема, деякі вчені розглядають явище семантичного зрушення як гетеросистемне – діалокальне (наприклад, міждіалектне) або діахронне (в історії однієї мови) – розходження, одним з виявів семантичного варіювання за принципом зрушення є енантіосемія. Інші дослідники виділяють таку групу похідних значень слів при описі функціонування мовних одиниць, визначаючи процес семантичного зрушення як заміну диференційного семантичного компонента твірного значення при збереженні родової семи і змістового обсягу в похідному ЛСВ [див., напр., Кудрявцева 1993: 90]. Подібні випадки формування похідних значень слів можна віднести до так званого першого ступеня розширення, при якому збільшується кількість видових понять одного роду.

Розглянемо слово *квінтет*

1) «група, ансамбль із п'яти виконавців (співаків або музикантів)» (СУМ IV: 134; ВТС: 533; СУМ 2012: 429);

2) «музичний твір для п'яти інструментів або голосів» (СУМ IV: 134; ВТС: 533; СУМ 2012: 429);

3) *перен*. «про групу людей (перев. спортсменів у кількості п'яти осіб, котрі виконують яке-небудь загальне завдання» (ВТС: 533).

У ВТС зафіксоване третє переносне значення. Семантичну єдність усіх значень слова підтримує загальна ознака 'кількість' – п'ять – стосовно суб'єкта – людини. Між першими двома значеннями існують функціонально-семантичні відношення. Відношення між першим і третім значеннями дериваційні (дериваційно-семантичні), де перше твірне, а третє – похідне.

Контексти, у яких може реалізовуватися третє значення, свідчать про певні семантичні зміщення щодо суб'єкта (спортсмен → клуб → команда). Пор.: *Квінтет <…> найсильніших клубів вищої ліги цими днями у Києві завершив ігри другого туру* (Спортивна газета); *Напружені поєдинки квінтету кращих команд України <…> – це не могло не привернути уваги київських любителів спорту* (Спортивна газета).

Слова *секстет* і *сольний* подано у словниках на позначення музичних понять, хоча аналогічно в контекстах, тематично пов'язаних із спортивною сферою, реалізуються переносні значення: «група, ансамбль із шести виконавців (співаків або музикантів)» (СУМ IX: 114) → «група спортивних команд, клубів і т. ін. із шести учасників»; «який виконують соло» (СУМ IX: 453) (див. також *соло* «без участі інших, окремо від інших (про виконання музичних творів, танців)» (СУМ IX: 444)) → «який виконують без участі інших, окремо від інших (про виконання завдання спортсменом)» – на підставі актуалізації семантичної ознаки «кількість» – 'шість' і 'один, сам, без участі інших'. Напр., у таких контекстах: *секстет учасників головного фіналу* (Спортивна газета); *потрапляння з дебютантів ліги до головного секстету* (Спортивна газета); *сольні таранні проходи півзахисників* (Вечірній Київ); *результативний сольний рейд з глибини поля* (Спортивна газета).

У розгляданих похідних ЛСВ відбувається заміна диференційних компонентів. Зазначимо, що змістовий розвиток термінів *квінтет, секстет, сольний* здійснюється за аналогією до таких членів лексико-семантичної групи, як *дует, тріо, квартет*. Ці слова вже давно увійшли до загальновживаної лексики для позначення осіб, пов'язаних між собою певними стосунками. Що ж до слів *квінтет, секстет, сольний,* то тут можна говорити поки що про розвиток змісту при перенесенні в іншу термінологічну сферу. Загалом про

тісний зв'язок музичної лексики і спортивної, про взаємопереходи слів свідчать і спостереження Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловської, Л. П. Кислюк [Клименко, Карпіловська, Кислюк 2008: 20].

Слово *десант*

1) «висадка війська з літака, морського судна і т. ін. на територію, зайняту противником для ведення там бойових дій» (СУМ II: 255; СУМ–20 4: 155; ВТС: 288; СУМ 2012: 222)

2) «війська, призначені для висадки або висаджені на територію, зайняту противником для ведення там бойових дій» (СУМ II: 255; СУМ–20 4: 155; ВТС: 288; СУМ 2012: 222)

3) *перен*. «група людей, що перебуває де-небудь із якоюсь метою» (СУМ–20 4: 155; ВТС: 288)

Друге значення слова *десант* є твірним для похідного переносного ЛСВ. Спостерігаємо модифікацію архісеми «війська» – перехід в узагальнений родовий компонент «група осіб», випадіння сем-спеціалізаторів «противник», «бойовий» твірного значення, уведення в структуру похідного ЛСВ узагальнених диференційних сем на позначення місця і мети дії. В основі зв'язку двох значень лежить семантична ознака структури дії «висаджуватися, прибувати».

Численна кількість ілюстрацій свідчить про надзвичайно активне вживання цього слова в переосмисленому значенні впродовж досить тривалого часу. Напр.: *трудовий десант* (Хлібороб України); *науковий десант* (Вечірній Київ); *перший десант* (Робітнича газета); *десант дружби* (Робітнича газета); *новий десант* (ж. «Перець»); *десант спеціалістів* (ж. «Україна»); *журналістський десант* (Молодь України). Основні форми реалізації похідного значення – означальні словосполучення, у яких ознакою виступають прикметники і іменники в родовому відмінку. Дистрибутивні властивості лексеми свідчать, що вона може утворювати підрядний синтаксичний зв'язок як з іменниками-істотами, так і з іменниками-неістотами.

Текстовий фрагмент з повісті Олеся Гончара «Бригантина», опублікованої ще 1973 р., засвідчує також, що іменник *десант* вжито в ролі прислівника: *Цей виїзд був особливий: їхали хлоп'ята збирати черешню! Десантом мали викинутись на <…> сади.*

Варто відзначити цікавий факт, що на таке переосмислене значення слова *десант* натрапляємо вже у статті С. Пилипенка «Семафоромайбутники бумерангують»: *десант футуристів* (журнал «Плужанин», 1927, № 6, с. 25). Це підтверджує думку низки вчених про складність визначення часу виникнення семантичних неологізмів.

Поняття метафори, процеси метафоричного утворення були й залишаються традиційним об'єктом дослідження не лише лінгвістів, а й літературознавців, філософів, логіків, психолінгвістів, психологів, фахівців інших гуманітарних наук. У багаторічній історії вивчення цього справді таки феномена різними дослідниками запропоновано різноманітні класифікації на основі тих чи тих ознак (детальний розгляд класифікацій подано, зокрема, в праці В. М. Вовк [Вовк 1986: 38–45]). Спираючись на загальноприйняту кваліфікацію метафори як порівняння, як перенесення позначення з одного денотата на інший, як похідну мовну одиницю, що утворюється шляхом такого перенесення, учені в галузі філології продовжують приділяти пильну увагу змістові цього поняття, семантичним, граматичним, стилістичним, функційним виявам, механізмам метафоризації, особливостям використання художньої метафори в ідіостилі окремого письменника тощо.

Метафора є одним із найбагатших джерел лексичної багатозначності [Зализняк 2006: 57]. Не втрачає актуальності думка В. В. Виноградова, висловлена кілька десятиріч тому: «Питання про метафору як принцип семантичного перетворення надзвичайно складне й важке. І насамперед воно потребує розчленування: класифікація типів метафор, пояснення їхніх відмінностей з психологічної та лінгвістичної точок зору – невідкладні питання семантики» [Виноградов 1976: 427].

Сучасність висловленої ще в 70-і роки минулого століття думки визначного вченого підтверджують праці українських, російських, інших зарубіжних учених, у яких розглядають ті чи ті напрями вивчення мефори.

О. О. Тараненко окреслює чотири узагальнювальні підходи до розгляду метафори: 1) при семасіологічному підході її вивчають як шлях утворення переносного значення, розвитку мовної семантики; 2) при ономасіологічному – як один з принципів номінації; 3) при поетично-стилістичному підході – як один з тропів; 4) при лінгвофілософському та етнолінгвістичному підходах – як когнітивний процес, спосіб світобачення, спосіб моделювання світу і творення мовної картини світу [Тараненко 2007: 350].

На дискусійності семасіологічної проблеми, пов'язаної із поясненням механізму метафори, наголошує О. О. Селіванова [Селіванова 2008: 97]. Дослідниця з опорою на фахові праці зарубіжних учених характеризує процеси метафоризації в рамках кількох аспектів, не лише власне мовознавчих, а й інших, дотичних до лінгвістики, галузей знання: логіко-філософського, логіко-психологічного, психологічного, лінгвістичного, когнітивного, лінгвокультурологічного, етнопсихолінгвістичного, комунікативної лінгвістики.

Розглядаючи лінгвістичний аспект, О. О. Селіванова звертає увагу на пояснення механізму метафоризації через семну динаміку, коли інтегральна сема у структурі значення слова згасає і поступається місцем диференційній чи потенційній семі [Селіванова 2008: 100].

Про намагання сучасних дослідників вивчати феномен метафори на підставі різних чинників свідчить виокремлення Г. М. Скляревською одинадцяти самостійних напрямків [Скляревская 1988: 2–5]:

1) семасіологічний напрямок, який вивчає семну структуру мовної метафори, семантичні процеси, внаслідок яких формується метафоричне значення, співвіднесеність сем у твірному і метафоричному значеннях, механізми утворення метафори, специфіку денотата метафори тощо;

2) ономасіологічний напрямок, який розглядає метафору щодо її предметної віднесеності, з погляду співвідношення мовних одиниць з позамовними об'єктами;

3) гносеологічний напрямок, який досліджує пізнавальні функції метафори;

4) логічний напрямок, який вивчає мовну метафору в аспекті теорії референції;

5) власне лінгвістичний напрямок, який виявляє і класифікує мовні властивості метафори (морфологічні, словотвірні, синтаксичні);

6) лінгво-стилістичний напрямок;

7) психолінгвістичний напрямок, який вивчає мовну метафору в аспекті теорії мовотворення і сприйняття мовлення;

8) експресіологічний напрямок, який пов'язано з описом експресивних властивостей метафори;

9) лінгвістико-літературознавчий напрямок, який описує лінгвістичні властивості художньої метафори;

10) лексикологічний напрямок, який вивчає мовну метафору в межах тієї або тієї лексичної групи;

11) лексикографічний напрямок, пов'язаний з представленням метафори в словникових статтях.

У пропонованому дослідженні розглядаємо метафоризацію як один із семантичних процесів, коли переосмислюється значення слова при виконанні ним нового номінативного завдання, формується метафоричне значення. М. А. Жовтобрюх, аналізуючи лексику української періодичної преси кінця XIX – початку XX століть, зазначав, що «метафоризація, вживання слів не в прямому, а в переносному значенні, є одним із важливих і постійно діючих засобів розширення й збагачення лексичного фонду мови без утворення нових словесних одиниць. Метафоричне вживання існуючих слів сприяє наповненню їх новими лексичними значеннями й відтінками значень» [Жовтобрюх 1970: 146].

Отже, метафора – це семантичний процес, за якого форма мовної одиниці переноситься з одного референта на інший на основі тієї чи тієї подібності останніх при відображенні у свідомості мовця [Тараненко 1989: 108].

Виділяють загальні моделі метафоричної деривації за подібністю зовнішнього вигляду, функції, структури дії, фізіологічних і психологічних вражень від сприйняття різних об'єктів дійсності.

Розглянемо деякі моделі метафоричної деривації, в основі яких лежить актуалізація семантичної ознаки 'зовнішній вигляд', а саме подібність за формою, способом зображення, кількістю, сукупністю, місцем розташування.

слово *бублик*

1) «круглий крендель із заварного тіста, що має форму кільця» (СУМ I: 244; СУМ–20 1: 662; ВТС: 99; СУМ 2012: 75);

2) *розм*. «рульове колесо автомашини» (СУМ I: 244; СУМ–20 1: 662; ВТС: 99; СУМ 2012: 75);

3) *розм*. «про нуль очок, балів у спортивних змаганнях» (ВТС: 99).

Перше пряме номінативне значення слова є твірним не лише для другого ЛСВ, а й третього ЛСВ, зареєстрованого поки що тільки у ВТС. Про емоційно-експресивне забарвлення другого і третього ЛСВ свідчить ремарка *розм*. Третє похідне значення реалізується в таких контекстах: *Досить сказати, що господарі були єдині, хто обійшовся без «бубликів», здобувши залікові бали в усіх видах програми* (Спортивна газета); *Із семи клубів України на черговому відрізку відкритого чемпіонату найбільше «бубликів» схопили чоловіки київського Локомотива* (Спортивна газета). Його розвиток відбувається таким чином: заміна архісеми 'кренделі' твірного значення на архісему 'очки' похідного ЛСВ, випадіння диференційних сем 'заварний', 'тісто' з твірного і уведення нових видових сем 'спортивний', 'змагання' у структуру семантичного деривата. В основі зв'язку двох ЛСВ лежить семантична ознака 'форма', яка має експліцитне вираження в семі 'круглий' твірного ЛСВ. Зазначимо, що подальше лексикографічне опрацювання третього ЛСВ вимагає й граматичної характеристики: *тільки мн.* чи *перев. мн*., як покаже реальне функціонування цього слова в спортивній сфері.

слово *тарілка*

1) «кругла посудина з широким плескатим дном і низькими вінцями куди насипають або накладають страву; // кількість страви, що вміщується в цій посудині» (СУМ X: 40; ВТС: 1432; СУМ 2012: 1137);

2) *перев. мн.* «ударний музичний інструмент у вигляді двох тонких металевих дисків, один із яких звичайно прикріплений до барабана» (СУМ X: 40; ВТС: 1432; СУМ 2012: 1137);

3) *спец*. «назва якої-небудь деталі, що має форму плескатого диска» (СУМ X: 40; ВТС: 1432; СУМ 2012: 1137).

Кількість словникових дефініцій іменника *тарілка* залишається незмінною під час лексикографічного опрацювання. Але фразеологічна частина словникової статті СУМ 2012 містить семантично цілісну фразу *літаючі тарілки* із тлумаченням ‘нерозпізнані літаючі об’єкти’. У різноманітній публіцистичній літературі ще з 60-х рр. минулого століття вживано цей вислів. Пор.: *Сорок один рік тому пілот Кен Арнольд помітив у горах штату Вашингтон дев’ять невідомих літаючих об’єктів. Його вразив характер їхнього руху, який він порівняв з поведінкою тарілок, що пливуть на хвилях. Отак у наш ужиток увійшов цей вислів «літаючі блюдця», «літаючі тарілки»* (ж. «Наука і суспільство», 1989); *Останнім часом у різних частинах світу знову спостерігали незвичайні небесні явища, відомі під назвою «літаючих тарілок»* (ж. «Знання та праця», 1966); *Про горезвісні літаючі тарілки преса вже писала* (Вечірній Київ, 1968); *Багато мовлять і пишуть про них. Ну, тих, що із космосу навідуються. На тарілках літаючих* (ж. «Перець», 1990). Ілюстрація з художньої літератури: *Можна було б і жом із цукрового заводу доставляти на літаючій тарілці* (Є. Гуцало, Позичений чоловік. Приватне життя феномена, 1982). Варто говорити про активізацію вживання метафори в останні десятиліття, очевидно, у зв’язку з розвитком уфології – науки, яка вивчає аномальні явища. Про популярність її використання свідчать і словотвірні деривати від слів *тарілка, блюдце*: *За науковими даними, тарілчани бувають трьох типів: до метра зросту, <…> до трьох метрів, і нарешті, так звані гуманоїди* (А. Крижанівський, Томагавки і макогони, 1990); *Приводом до «блюдцевого буму» стало повідомлення американського бізнесмена про дивні блискучі предмети, які він побачив 1947 року з борту літака* (ж. «Наука і суспільство»).

Наявність відіменникових дериватів слугує одним із факторів того, що фраземи *літаюча тарілка* (рідше *літаюче блюдце*) є не такими вже й семантично цілісними і синтаксично неподільними. Унаслідок семантико-структурного стягнення фраземи відбувається випущення прикметникового (дієприкметник у ролі прикметника) компонента і якісна значеннєва зміна іменника. Тобто для похідного ЛСВ «об’єкт у формі диска, який рухається по небу і світиться в сутінках» твірним може бути 3 спеціальне значення слова *тарілка*. В межах семантичної структури слова *блюдце* такий похідний ЛСВ матиме дериваційний зв’язок із другим термінологічним ЛСВ (слово *блюдце* зафіксоване з двома значеннями: 1) «чайний посуд»; 2) *геол.* «полога западина округлої або овальної форми» (СУМ I: 204; СУМ–20 1: 564; ВТС: 89; СУМ 2012: 64 (у цьому словнику слово *блюдце* зафіксоване лише з першим значенням)). Також відзначимо, що вживання метафори супроводжується різним експресивним забарвленням: і нейтральним, і жартівливим.

слово *вакуум*

1) *спец.* «розріджений стан газу або повітря всередині закритого резервуара» (СУМ I: 282; ВТС: 108);

2) *техн., фіз.* «стан газу при тиску, значно нижчому за атмосферний» (СУМ–20 2: 33–34);

3) *фіз., техн.* «стан розрідженого газу, тиск якого гранично нижчий від атмосферного» (СУМ 2012: 85);

4) *спец.* «простір, у якому немає речовини» (СУМ I: 282);

5) *спец.* «простір, у якому немає речовини, порожнеча» (ВТС: 108);

6) *фіз., техн*. «штучно обмежений простір, у якому відсутня речовина» (СУМ 2012: 85);

7) *фіз., техн.* «міжзоряний простір» (СУМ 2012: 85);

8) *перен.* «відсутність, недостача чого-небудь; порожнеча» (СУМ–20 2: 33–34);

9) *перен.* «відсутність чи брак чого-небудь» (ВТС: 108).

Те саме змістове навантаження мають перший, другий і третій ЛСВ, потім – четвертий, п’ятий і шостий ЛСВ, потім – восьмий і дев’ятий ЛСВ. Незважаючи на однаковий зміст, словникові дефініції в різних джерелах мають дещо відмінну структуру, що й мали на меті продемонструвати. Переносне значення зафіксовано у СУМ–20 і ВТС. Воно реалізується, наприклад, в таких контекстах: *Збираємося демонтувати старий механізм господарювання, не створивши, по суті, нового. А вакуум є вакуум: він заповнюється чим завгодно* (Вечірній Київ); *Людина не зносить духовного вакууму* (Вечірній Київ); *Одним з перших кроків також стане створення прес-центру, який сприятиме заповненню інформаційного вакууму* (Молодь України). Твірним для нього виступає термінологічне значення «простір, у якому немає речовини». Актуалізована ознака репрезентована диференційним компонентом ‘немає’ у структурі твірного ЛСВ і компонентами ‘відсутність’, ‘недостача’ у структурі похідного ЛСВ. Цікаво, що сема ‘порожнеча’ виявляє свою неоднозначність. У ВТС вона наявна у складі термінологічного значення, а у СУМ–20 – у складі переносного значення. Організація семантики слова *вакуум* у СУМ 2012 має свою специфіку: структуру становить три термінологічних значення.

слово *букет*

1) «пучок зірваних або зрізаних і складених докупи квітів» (СУМ I: 252; СУМ–20: 675; ВТС: 101; СУМ 2012: 77);

2) «сукупність ароматичних і смакових властивостей, характерних для певних сортів продуктів» (СУМ I: 252; СУМ–20: 675; СУМ 2012: 77);

3) «сукупність ароматичних і смакових властивостей» (ВТС: 101);

4) «кущик молодих рослин» (СУМ I: 252; СУМ–20: 675; ВТС: 101);

5) *перен.* «про які-н. однорідні предмети, явища, зібрані воєдино» (СУМ 2012: 77).

Друге і третє значення мають майже те саме змістове навантаження. Просто у ВТС це значення оформлене без семи-конкретизатора ‘продукт’, і воно за змістом тяжіє до розширення предметної віднесеності. Переносне, похідне, значення зафіксоване лише у СУМ 2012. Твірним для нього виступає пряме номінативне перше значення. Семантична ознака ‘сукупність’ актуалізується при утворенні метафоричного деривата. Напр.: *На першому місці серед них* [хвороб куріння] – <…> *мозговий інсульт, рак легень, гортані, стравоходу. Є в цьому “букеті” чимало інших захворювань* (Сільські вісті); *Їх* [кефірних грибків] *мікрофлорний “букет” складається з молочнокислих палочок, дріжджів, оцтовокислих бактерій* (ж. «Наука і суспільство»). Значна кількість цитат свідчить про досить активне вживання слова *букет* у метафоричному значенні. Проте варто зазначити, що це слово в такому переосмисленому значенні трапляється вже у творах художньої літератури: *З цілого букету слів залишився в Нелі тільки присмак чогось гріховного* (І. Вільде, Сестри Річинські); *Букет скель підпирає хмари, як колони підпирають бані храма* (І. Нечуй-Левицький, В Карпатах). Отже, очевидно, можна говорити про відродження цього слова в переносному значенні в публіцистичних текстах останніх десятиліть. Але якщо в художніх текстах слово *букет* у переосмисленому значенні має нейтральне стилістичне забарвлення, то в публіцистиці наявна тенденція до переважного вживання цього слова з несхвальною оцінкою (чому сприяє і контекстуальне оточення зі слів з негативним предметним змістом, напр., зі словом *хвороби*). Пор. подання в СУМ 2012 ілюстративного словосполучення з семантичним поясненням: *букет хвороб* (ряд захворювань однієї людини).

слово *синдром*

1) *мед.* «комплекс характерних для певного захворювання симптомів» (СУМ IX: 181; ВТС: 1316);

2) *мед.* «сукупність характерних для певного захворювання симптомів. // *публіц*. Про комплекс різних явищ, зумовлених тією самою причиною» (СУМ 2012: 1043).

У ВТС і СУМ 2012 зафіксовано моносемічність слова *синдром* як медичного терміна, так само як і було в СУМ. Поширення цього терміна в публіцистичній літературі із переосмисленим значенням фіксує СУМ 2012. Словникова дефініція СУМ 2012 містить семантичний відтінок із ремаркою *публіц*. і ілюстрацію *афганський синдром*. Детермінологізацію слова репрезентують й такі контекстуальні словосполучення з публіцистики: *синдром всезагального невміння і некомпетентності; звичний синдром відштовхування критики; синдром наростання авторитету; синдром великих мистецьких тусовок*. Після аварії на Чорнобильській АЕС 1986 р. у мові з’явився вислів *чорнобильський синдром* «сукупність психологічних, екологічних, економічних та інших наслідків аварії на Чорнобильській АЕС».

Зважаючи на поширені дистрибутивні властивості слова як детермінологізованої мовної одиниці, логічно було б під час його подальшого лексикографічного опрацювання показати результат семантичного розширення – два дискретних ЛСВ.

Тут в основі метафоричної деривації лежить семантична ознака ‘збірність, сукупність’. Семи-спеціалізатори ‘захворювання’, ‘симптоми’ термінологічного значення випадають, з’являються узагальнені диференційні компоненти ‘різні’, ‘явища’, ‘події’. Стосовно стилістичного навантаження лексичне значення терміна *синдром* має «негативну» стилістику (саме слово *захворювання* не викликає позитивних емоцій). Контекстуальне оточення детермінологізованої лексеми свідчить про те, що таку саму «негативну» стилістику переймає й вона.

Метонімія, як і метафора, є універсальним способом переосмислення, який полягає у вживанні одного слова замість іншого на основі їхньої суміжності, дотичності. Основу метонімічних найменувань можуть становити просторові, поняттєві, ситуаційні, процесуальні, логічні, часові та ін. відношення між різними категоріями об’єктивної дійсності, відображуваними в людській свідомості, – між предметами, особами, діями, процесами, явищами, соціальними інститутами і подіями, місцем, часом тощо [ЛЭС 1990: 100].

У лінгвістичній літературі представлено різні підходи до вивчення поняття метонімії (так само, як і до метафори). У стилістиці метонімію досліджують як вид тропа, суть якого полягає в перенесенні назви одного предмета на інший на основі внутрішніх або зовнішніх зв’язків між цими предметами. При ономасіологічному підході метонімію розглядають як один із основних способів формування змісту вторинної номінації. У семасіологічному аспекті це явище вивчають як один із шляхів утворення переносного значення слова і розвитку лексико-семантичної системи мови. Метонімія виступає як спосіб розвитку семантичного змісту на основі суміжності ознак того, що вже позначене в попередньому значенні слова і нового позначуваного [Языковая номинация.. 1977: 190].

Метонімічне переосмислення, як і метафоричне, характеризується регулярними виявами. Лексичні моделі, в основі яких лежать метонімічні зв’язки між словами, досить ґрунтовно представлені у працях Ю. Д. Апресяна, Ю. Л. Гінзбурга, Л. О. Новикова, Д. М. Шмельова. У мовознавчій літературі поширеним є витлумачення метонімічних відношень як денотативних зв’язків між реаліями дійсності. З приводу цього, наприклад, Ю. Л. Гінзбург відзначав, що метонімічним конструкціям належать не лексичні одиниці, а їх семантичні складники.

Деякі дослідники відзначають неефективність методу зіставно-семного аналізу для виявлення механізму метонімічної деривації, оскільки можливі помилкові висновки (див., напр., з цього приводу міркування Л. О. Кудрявцевої [Кудрявцева 1993: 127–128]). На рівні метонімізації у семних структурах твірної і похідної мовних одиниць іноді немає жодного спільного семантичного компонента. Можуть утворюватися семантичні моделі, які поєднують принципово різні типи значень (предметні, ознакові і т. ін.). Напр., модель «предмет – ознака»: *валюта* ‘грошова одиниця’ і ‘смарагдово-перламутровий’: *Новенька нардепівська «дев'ятка» кольору «валюта» безслідно вивітрилася з платної стоянки* (Молодь України). Семантичне переосмислення відбувається на основі актуалізації ознаки ‘колір’. У цьому випадку необхідно відзначити, що метонімічний перенос супроводжується явищем звуження поняття *валюта*. Бо йдеться не про будь-яку валюту, а саме про грошові купюри Сполучених Штатів Америки, які мають смарагдово-перламутровий колір.

Метонімічні деривати можуть формуватися, наприклад, за такими моделями: 1) властивість – людина, яка має таку властивість (*запрошення усіх інтелектів світу*); 2) житель держави, континенту – людина, діяльність якої пов'язана з цією державою, континентом (*госпіталь побудували для афганців*); 3) предмет як символ певної діяльності – людина, яка займається цією діяльністю (*перші українські пера* (про письменників)); 4) підприємство – товар (*цікавимось у продавця, що це за така дорога фірма. – Книжки з приватного зібрання*).

Розглянемо приклад метонімічного деривата *структура*, який набув уже узуального статусу в українській мові, за моделлю «устрій, будова чого-небудь – установа, об'єднання».

структура

1) «взаєморозміщення та взаємозв'язок складових частин цілого; будова» (СУМ IX: 789; ВТС: 1405);

2) «внутрішня будова чого-н., певний взаємозв'язок складників цілого» (СУМ 2012: 1115);

3) «устрій, організація чого-небудь» (СУМ IX: 789; ВТС: 1405; СУМ 2012: 1115);

4) «підприємство, установа, що має певну організацію» (СУМ 2012: 1115);

5) «об'єкт з певною організацією, будовою» (Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики: 330);

6) «те, що має певний устрій, організацію» (Т. П. Мартиняк. Російсько-український словник іншомовних слів: 285 [за Ідеографічним словником нової лексики: 330]).

Перше і друге значення мають однакове значеннєве навантаження. Мотивацією наведення двох ЛСВ слугувала різна організація і впорядковність семантичних компонентів. Метонімічними дериватами від основного значення виступають четвертий, п'ятий і шостий ЛСВ. Маємо фіксацію в лексикографічних джерелах двох змістових центрів слова *структура* ‘будова чого-небудь’ і ‘об'єкт, що має будову’. Фіксація у різних за цільовим призначенням словниках похідного значення іменника *структура* свідчить, що і другий змістовий центр цього слова став частиною узусу.

У ВТС у словниковій статті *структура* шляхом подання термінологічного словосполучення вказується на нове семантичне навантаження лексеми: *виробнича структура* «сукупність виробничих підрозділів підприємства». В Ідеографічному словнику нової лексики докладно описано змістові, словотвірні, дистрибутивні, функціональні особливості слова *структура* (329–332).

Отже, вивчення семантичної структури слів і значеннєвих зрушень зберігає важливість з огляду на лексикографічну діяльність та спроби структурувати словниковий склад мови. Дослідження руху в мові пов'язують не тільки з діахронним планом. Семантичні зміщення в словах як динамічні мовні явища значною мірою виявляються вже на синхронному рівні мови. Лексико-семантична еволюція зумовлена складною взаємодією як позамовних, так і внутрішньомовних чинників.

Полісемантичне слово представляє складну систему взаємопов'язаних значень, які перебувають в ієрархічних відношеннях. З погляду семантичної похідності структура багатозначного слова – це твірні і похідні ЛСВ. Для похідних значень твірними можуть виступати як прямі, так і переносні значення.

Спостереження щодо фіксації похідних ЛСВ слів у лексикографічних джерелах показують, що більшою мірою словниковому опрацюванню підлягають ті значення, які постають унаслідок процесу метафоризації.

Iryna Samoilova

DEVELOPMENT OF THE SEMANTIC STRUCTURE OF WORDS AND ITS DISPLAY IN LEXICOGRAPHIC SOURCES

The study of the semantic structure of words and lexico-semantic processes remains relevant for structuring the vocabulary composition of the language, lexicographic activity. The study of semantic shifts in language is

associated not only with the diachronic plan. Semantic biases in words are dynamic phenomena that appear already at the synchronic level of the language. The subsection provides a comparative analysis of the structural and functional specifics of a number of words in different dictionaries. Such an analysis provides an opportunity to trace changes in the quantitative composition of the lexical and semantic variants of one word, the functional load of the variants, transformations in the connections between variants of one word. The formation of new or the disappearance of old synonymous, antonymic, homonymous relations between words indicates changes in the lexical and semantic fund of the Ukrainian language.

Keywords: language lexico-semantic system, semantic structure of a word, reference meaning, derivative meaning, sema.

Валентина Балог

МАРКУВАННЯ ГАЛУЗЕВОЇ ЛЕКСИКИ В ЗАГАЛЬНОМОВНОМУ ТЛУМАЧНОМУ СЛОВНИКУ
(недоліки: систематизація та характеристика)

Немає, напевне, жодної такої книги, як словник,
яку було б так важко підготувати,
з такою користю для себе читати,
й так легко при бажанні критикувати.
В. Сергеєв

Загальномовний тлумачний словник покликаний лаконічно й достатньо повно донести до користувача інформацію про слово в лексико-семантичному, граматичному, стилістичному аспектах, дати поняття про правописні та контекстні норми вживання слова, його місце в лексичному фонді мови. «Тлумачний (нормативний) словник, в якому фіксується словниковий склад мови, .. свідчить не тільки про рівень розвитку даної мови, але й про рівень її наукового вивчення» [Кодухов 1974: 19].

У типологічній сітці лексикографічних праць [Дубичинский 1994: 21 – 23] тлумачний словник вказаний як нормативний довідник синтезувального типу, що подає різнобічну характеристику слова. Як правило, він належить до категорії одномовних словників, у яких лексичні одиниці описують за багатьма параметрами, в результаті чого в словниковій формі закріплені результати досліджень мови на різних рівнях. Так, наприклад, із 64 параметрів, за якими можливе фіксування лексичного складу української мови, за Ю. М. Карауловим [Караулов 1981: 34 – 74], у Словнику української мови в 11-ти томах використано 47, з яких 29 параметрів мають обов'язковий характер, решта – факультативний, (для порівняння: в «Словарі української мови» в 4-х томах за ред. Б. Грінченка – 36 і 22, у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» за ред. В. Т. Бусла – 45 і 29 відповідно). Значна кількість параметрів виражена у вигляді відповідних ремарок (граматична характеристика частин мови, стилістичне маркування, шляхи словотворення, парадигматичні відношення), вираження інших зумовлене концепцією входу лексичної одиниці в словник [Балог 2004: 25 – 40].

Загальномовний тлумачний словник максимально об'ємно й, що досить важливо, природно подає структуру та систему мови й виконує такі функції, як: а) наукову (наукове вивчення та опис мови, її історії, сучасного стану, наукові прогнози мовного розвитку); б) системну (систематизація лінгвістичних знань); в) нормативну (нормалізація рідної мови, встановлення правил усного та письмового мовлення); г) тлумачну (пояснення як загальномовних слів, так і запозичених, незрозумілих, рідковживаних, застарілих тощо). Усі підсистеми мови, а також контекстуальні норми, правила сполучуваності й варіанти вживання слова подані не автономно, а комплексно (так само, як і в процесі мовлення). Водночас лексична одиниця з усіма її можливими значеннями, значеннєвими відтінками та стилістичними маркерами подана як окремий абстрагований елемент мовної системи у рамках загальнонародної мовної практики.

У процесі введення галузевої лексики[1] до загальномовного тлумачного словника лексикографи стикаються з певними проблемами, насамперед, у двох аспектах: *семантичному* (семантична характеристика: тлумачення, визначення значеннєвої послідовності спеціального слова й рубрикація словникової статті, використання ілюстративного матеріалу) та *стилістичному* (добір галузевих слів до реєстру словника, стилістична характеристика: визначення стильової належності лексичної одиниці, використання ремарок та інших засобів для функціонально-стильового обмеження лексичного значення слова).

Наразі не існує чітких правил лексикографізації галузевої лексики. Всі завдання словникарі розв'язують шляхом синтезу теоретичних напрацювань і попереднього досвіду вітчизняної та зарубіжної практики укладання загальномовних словників. Таким чином, методологію семантико-стилістичної характеристики укладачі розробляють для кожного створюваного словника окремо.

Наше дослідження присвячене проблемам стилістичного маркування термінологічного сегмента реєстру загальномовного тлумачного словника.

Об'єктом ми обрали такі лексикографічні праці, як Словник української мови в 11-ти томах (1970 – 1980 рр.) (далі – СУМ), однотомний тлумачний Словник української мови (2012 р.) (далі – СУМ 2012) та

[1] У нашому дослідженні ми користуємося означеннями «галузева», «термінологічна», «спеціальна» щодо досліджуваної лексики як синонімічними.

Словник української мови в 20-ти томах (2010 – 2012 рр., тт. 1-3[2]) (далі – СУМ-20).

Безперечно, базовим у сучасній українській лексикографії є СУМ, багатолітній період функціонування якого засвідчив авторитетність цього видання. Цей загальномовний тлумачний словник, створений на основі багатомільйонної картотеки мовленнєвих фактів, став не лише конденсатором лінгвістичної інформації про слова, але й достатньо повним зібранням сталої лексики української мови, а отже, й незамінним джерелом знань. Звісно, зважаючи на тогочасні суспільно-політичні умови, можна критично ставитися до реєстрового складу та його лексикографічної інтерпретації, проте рівень і якість цієї праці – взірець словникарства, а лексичний матеріал і модель дотепер слугують базою для укладання нових тлумачних словників.

Традиційно вказівку на належність слова до спеціальної сфери вживання словникарі подають двома шляхами: 1) безпосередньо в тексті тлумачення, з якого чітко випливає та вужча галузь знань чи діяльності, в якій уживається слово; 2) шляхом додавання до тлумачення відповідного маркера: скороченої ремарки (загальної (*спец., наук.*) чи галузевої), або семантичної (повнотекстової) ремарки, тобто конкретної вказівки в тексті (*у гірничій справі, у кулінарії* тощо). Слід зазначити, що в усіх досліджуваних словниках ці способи поєднані.

У передмові до СУМ зазначено: «Слова спеціально-термінологічного вжитку подаються без стилістичного позначення. Сфера їх уживання, тобто належність до певної ділянки науки, мистецтва, техніки і т. ін., розкривається у тлумаченні цих слів; тільки відсутність такого розкриття у тлумаченні передбачає використання відповідної галузевої ремарки… Коли слово вживається в близькому значенні в кількох галузях, то при ньому ставиться позначка *спец.* …»[СУМ I: IX]. Однак, варто зазначити, що значна частина галузевої лексики в СУМ ремаркована. Використано як галузеві ремарки для розкриття функціонально-стилістичного значення слова, так і загальну ремарку *спец.*, яка слугує для кваліфікації слова як такого, що належить до декількох сфер спеціального призначення, або ж такого, галузь якого важко визначити.

У передмові до СУМ 2012 зазначено, що це видання спирається на наукові основи і реєстр СУМ [СУМ 2012: 3]. У пункті «Функціонально-стилістичний опис слова» йдеться: «У Словнику користуємося численними ремарками, що відносять слово до певного стильового або стилістичного шару, тієї чи іншої сфери діяльності людини і т. ін. .. Слова, які не мають жодних стилістичних або галузевих ремарок, належать до нейтральної лексики» [СУМ 2012: 5 – 6].

Укладачі СУМ-20 декларують широке застосування функціонально-стильових ремарок, конкретизуючи їхнє використання залежно від кількості термінологічних значень, а саме: на функціонування терміна в двох або трьох сферах вказують відповідні галузеві позначки, якщо ж слово вживається більше, ніж у трьох галузях, використовується ремарка *спец.* Якщо характеристика галузевої належності слова міститься в його тлумаченні, відповідні стилістичні позначки зазвичай не подаються [СУМ-20: 1: 32-33].

Широке застосування ремарок усіх типів, в основному, задовольняє потреби користувача, проте відсутність системного підходу та чіткого порядку ремаркування спричинює наявність хиб, що загалом зводяться до непослідовності в застосуванні відповідних засобів функціонально-стильової характеристики. Часто такі недоліки спричинюють недостатність інформації, а часом і дезінформацію, а відтак, знижують якість словника.

У дослідженні використано метод порівняння: а) шляхом зіставлення словникових статей у межах однієї лексикографічної праці; б) шляхом аналізу словникових статей через призму концепції досліджуваного словника; в) шляхом зіставлення словникових статей до одного слова в різних лексикографічних джерелах.

Будь-який словник, настановою якого є філологічне тлумачення загальновживаної лексики, об'єктом свого опису має відповідно лексичну систему мови, предметом – одиниці даної системи. Одиниця мови як елемент системи несе в собі певну різнопланову інформацію лінгвістичного характеру, проте в словнику вона є відірваною від інших мовних одиниць, автономною і незалежною. Потрапляючи в мовлення, лексична одиниця має певне контекстуальне оточення, що зумовлює її стилістичне забарвлення або його відсутність. Г.О. Винокур зазначав, що термін – це не окреме слово, а тільки слово в особливій функції [Винокур 1939: 5 – 6].

Лексична одиниця, яка на основі своїх семантичних характеристик перебуває в термінологічній системі мови, безперечно, має певні рамки вживання, що адекватно повинно бути зазначено в загальномовному тлумачному словнику. Є. А. Карпіловська слушно зауважує, що «..опис окремого слова має становити водночас 1) ***сув'язь*** усіх властивих йому відношень з іншими одиницями корпусу словника і 2) ***зав'язь,*** ключі для пошуку таких одиниць в словнику» [Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія 2012: 134]. Система функціонально-стильових характеристик, використаних у сучасних словниках, в основному задовольняє потреби споживача, проте тут має місце ряд хиб, що в цілому зводяться до непослідовності в застосуванні відповідних засобів функціонально-стильової характеристики.

У таблиці 1 наведено схему групування типових недоліків.

---

[2] Обсяг, що вийшов друком на час проведення цього дослідження.

Таблиця 1. Групування типових недоліків ремаркування галузевих слів
1. Відсутність ремарки.

У сучасній тлумачній лексикографії традиційно спеціальні слова можуть бути витлумачені без використання будь-якого типу ремарок. Однак низка фактів, виявлена шляхом зіставлення словникових статей до одного слова в різних лексикографічних джерелах, змусила критично поставитися до такого правила – значна частина слів потребує додаткового функціонально-стильового обмеження й уточнення, оскільки в тексті тлумачення не зовсім чітко або й зовсім не розкрита не тільки сфера функціонування термінологічної одиниці, а й, власне, термінологічність слова. Тому так оформлену словникову статтю вважаємо недоліком словника.

Визначено дві групи таких фактів:

1.1 Біля слів у разі потреби. Типовою для всіх сучасних тлумачних загальномовних словників є відсутність відповідної ремарки біля слова, де в тлумаченні не розкрита, або розкрита неповно його термінологіч-

ність, наприклад: **АЛЬБЕ́ДО** .. Число, що показує, яку частину падаючої на тіло променевої енергії відбиває його поверхня (СУМ I: 36); **МІЄЛІ́Н** .. Жироподібна речовина м'якушевої оболонки нерва (СУМ IV: 726); **СОЛЬВАТА́ЦІЯ** .. Взаємодія між частинами розчинника і розчиненої речовини (СУМ IX: 453), **ГОНІ́Т** .. Запалення колінного суглоба (СУМ-20 3: 698). Потребують стилістичного уточнення також термінологічні слова типу: **ІНЕ́РЦІЯ** .. 1. Властивість тіла зберігати стан спокою або прямолінійний рівномірний рух, поки яка-небудь зовнішня сила не виведе його з цього стану (СУМ IV: 28); **ІНКРИМІНА́ЦІЯ** .. Обвинувачення в злочині і т. ін. (СУМ IV: 31; СУМ 2012: 403); **МІКРОКО́К** .. Куляста бактерія (СУМ IV: 733); **МІЦЕ́ЛА** .. 1. Колоїдна частинка, заряджена електрикою. 2. *мн*. Найдрібніші кристалічні частинки, з яких складаються колоїдні речовини тіла рослин і тварин (СУМ IV: 757); **МОДИФІКА́ТОР** .. 1. Пристрій, який змінює роботу, дію машини. 2. Речовина, що додається до розплавленого металу для поліпшення його механічних властивостей (СУМ IV: 777). Уважання таких фактів хибними ґрунтується на результатах порівняльного аналізу як подання таких само слів в загальномовних тлумачних словниках інших мов (наприклад, слова **микроко́кк**, **мице́лла**, **модифика́тор** у «Словаре современного русского литературного языка: В 17-ти томах» відповідно ремарковані [Словарь современного русского литературного языка: В 17 томах 1949-1965: VI: 974, 1066, 1137], так і в українських словниках: **ІНЕ́РЦІЯ** .. 1. *фіз.* Властивість тіла зберігати стан спокою або прямолінійний рівномірний рух, поки яка-небудь зовнішня сила не виведе його з цього стану (СУМ 2012: 402). У разі аналогічних з погляду повноти семантичної характеристики тлумачень в інших словникових статтях ремарка має місце, наприклад: **КАРБЮРА́ТОР** .. *спец*. Пристрій, у якому з рідкого палива (бензину, спирту тощо) й повітря утворюється пальна суміш, що надходить до циліндрів двигуна внутрішнього згорання (СУМ IV: 104) (у СУМ 2012 – *техн*.); **ДИВ** .. *міф.* У слов'янській міфології – зловісна сила у вигляді птаха (СУМ 2012: 226); **ГІМЕНЀЙ** .. *міф*. У грецькій та римській міфологіях – бог шлюбу (СУМ II: 393; СУМ 2012: 188); **КОКО̀ШНИК** .. 2. *спец*. У російській архітектурі XVI – XVIII ст. – прикраса на фасадах будинків, що формою нагадує такий головний убір .. (СУМ IV: 215); **ЛІВОМІЦЕТЍН** ... *фарм*. Лікарський препарат – антибіотик (СУМ IV: 508) і под.

Гостра потреба ремаркування постає тоді, коли слово є українським терміном і витлумачене за допомогою іншомовного відповідника, наприклад: **ВЕРТІ̀Ж** .. *заст.* Ценуроз. *При вертежі у тварини з'являються своєрідні розлади руху, від яких отримала назву й сама хвороба* (із журн.). *Для уражених вертежем тварин характерні пригнічений вигляд, судоми, втрата зору й нюху* (з Інтернету) (СУМ-20: 2: 153) – про термінологічність цієї лексеми каже тільки неточно паспортизований ілюстративний матеріал[3].

1.2 Біля термінологічного значення у словниковій статті до полісемічного слова. У разі багатозначності надто важливим є виокремлення термінологічного значення лексичної одиниці, виділення його функціональних ознак. «Ремарка чи уточнювальна фраза суттєві, коли слово вживають у двох чи кількох різних дисциплінах із різними значеннями, або коли в одному сенсі його вживають фахово, а в іншому – популярно…» [Сидні І. Лендау 2012: 226]. Ця хиба виявлена у двох варіантах:

А. Інше значення розвинулося внаслідок термінологізації загальновживаного слова. У такому разі ремарка є особливо необхідною, оскільки відразу виокремлює термінологічний статус слова. Наприклад, **ВІДЛИВА̀ТИ** ... 1. Виливати частину рідини з якої-небудь посудини. 2. Вичерпувати, звільняючи що-небудь від води. 3. Відтікати від якої-небудь частини тіла. 4. Бризкаючи або поливаючи когось водою, приводити до притомності. 5. Мати при основному кольорі інший, додатковий; давати відблиск. 6. Литтям виготовляти які-небудь речі. 7. Проливати (сльози) (СУМ I: 600)[4] – це слово в 6 знач. вживають як термін у галузі металургії, проте це не позначено відповідною ремаркою[5], як не позначено й спеціальні терміни цього самого словотвірного гнізда **лі̀ти** (у 3 знач., виготовляти що-небудь із розплавленої речовини; СУМ IV: 494) та **лиття̀** (СУМ IV: 495), **литво̀** (СУМ IV: 494); аналогічно, наприклад, **ГОЛО̀ВКА** 1. Кулясте чи довгасте суцвіття або кулястий плід окремих рослин на верхівці стебла. ... 2. Заокруглене потовщення кінцевої частини чого-небудь (зубця, стрижня і т. ін.). ... 3. Те саме, що **голова̀** 9. ... 4. Те саме, що **голі̀вка**. ... 5. Передня частина чобота, що покриває пальці й верх ступні. ... (СУМ-20 3: 675) – у 2 знач. слово вживають переважно як технічний професіоналізм, і цю особливість слід ремаркувати; **ВУ̀ЗОЛ**[1] ... 1. Місце, де зв'язані кінці чого-небудь; петля, затягнута на мотузці, линві і т. ін. ... 2. Речі, зав'язані в хустку або іншу тканину; клунок. ... 3. Закручене жмутом і приколоте шпильками волосся. ... 4. Місце, де сходяться, перехрещуються колії, лінії і т. ін. ... 5. Сукупність механізмів, споруд, що мають одне призначення й розташовані в одному місці.

---

[3] Для порівняння: У СУМ – «Хвороба овець, кіз, яку викликають личинки стрічкового глиста, що потрапляють у мозок, внаслідок чого тварина кружляє в агонії» (СУМ I: 333).

[4] У СУМ 2012 і СУМ-20 кількість значень інша, відповідно п'ять і шість. 5 знач., зафіксоване СУМ (Мати при основному кольорі інший, додатковий; давати відблиск), у СУМ-20 подане як омонім.

[5] У СУМ 2012 відповідне значення позначене ремаркою техн., у СУМ-20 ремарка відсутня.

... 6. Місце скупчення певних клітин у живому організмі. ... 7. Місце на рослині, від якого відходить листя або нові пагінці, корені. ... 8. *перен.* Складне поєднання чого-небудь; збіг якихось обставин. ... 9. *техн.* З'єднання декількох деталей, що входять до більш складного механізму. ...(СУМ-20: 3: 381 – 382) – позначено як термінологічне лише 9 знач., однак 4, 5, 6 і 7 знач. також термінологізовані й це слід показати відповідною ремаркою, зважаючи на загальномовний статус слова в першому значенні.

Б. Функціонування галузевого слова з різними значеннями в різних термінологічних полях. Відсутність відповідних ремарок хибно націлює на думку про нейтральний статус лексичної одиниці. Наприклад, **ВІЗЍР**[1] .. 1. Пристрій у фото- або кіноапаратурі для наведення об'єктива на предмет, який фотографують; видошукач. 2. *військ*. Деталь прицілу з вузькою щілиною. 3. *спец*. Щілина для візування (СУМ I: 668) – у 1 знач. обов'язково мала б стояти ремарка *техн*. (технічне) або *мех*. (механіка)[6]. Аналогічно в словах: **ВЕРТЛЮ̀Г** .. 1. *анат*. Горб у верхній частині гомілкової кістки, до якого прикріплюються м'язи стегна. 2. *техн*. Деталь, що з'єднує дві частини механізму і дає можливість одній з них обертатись навколо своєї осі. 3. Другий від основи членик ноги комахи (СУМ I: 333) – у 3 знач. належність лексичної одиниці до ентомологічної терміносистеми не зазначена[7]; **ІЛЮЗІОНІ̀ЗМ** .. 1. *філос*. Суб'єктивно-ідеалістичний погляд, згідно з яким матеріальний світ є видимість, ілюзія. 2. Вид циркового мистецтва, суть якого в тому, що актор за допомогою спеціальної апаратури, приладів викликає у глядачів обманливі зорові та слухові враження (СУМ IV: 17) – у 2 знач. слід ужити ремарку *мист*. (мистецтво)[8]; **МАНО̀МЕТР** .. 1. Прилад для вимірювання тиску газу або рідини в замкненому просторі. 2. *спец*. Прилад для вимірювання тиску рідини в судинах та порожнинах живого організму (СУМ IV: 623)[9], **ВА̀НТИ** .. 1. *мор.* Канати, якими кріпляться щогли з бортів .. 2. Сталеві троси для кріплення висячих конструкцій .. (СУМ-20 2: 53 – 54). Натомість у деяких словникових статтях спостерігаємо надмірне ремаркування, наприклад: **КОНВЀКЦІЯ** .. *спец*. 1. *фіз*. Перенесення тепла або електричних зарядів рухливим середовищем .. 2. *гідр*. Водообмін між верхніми та нижніми шарами в озерах, морях і океанах унаслідок різниці їх температури, густини тощо. 3. *метеор*. Обмін повітря між верхніми та нижніми шарами атмосфери, що відбувається унаслідок їх нерівномірного нагрівання (СУМ IV: 256) і под.

Основною причиною такого типу недоліків ми вважаємо нечіткість концептуального підґрунтя словника, де (в переважній більшості словників) вказано, що слова з ознакою термінологічності слід супроводжувати відповідною ремаркою тільки в разі недостатньої вказівки про це в тлумаченні. Об'єктивний погляд на ситуацію показує, що інформація про слово, зрозуміла одному користувачеві словником, є мало або й зовсім незрозумілою для іншого. Також велику роль відіграє суб'єктивізм укладачів, різне бачення процесу укладання (наповнення інформацією) словникових матеріалів.

2. Непослідовність використання галузевих ремарок.

Порівняння тлумачень шляхом зіставлення словникових статей у межах досліджуваного словника дозволило виокремити велику групу фактів непослідовного ремаркування, які можна класифікувати за місцем:

2.1. *Біля однотипних одиниць*. Така непослідовність виявлена в процесі зіставлення тлумачень галузевих слів, що належать до однієї лексико-тематичної групи або перебувають у парадигматичних (синонімічних чи антонімічних) відношеннях, і простежена в рамках майже кожної терміносистеми або тематичної групи слів. Загалом усі типи непослідовності можна поділити на такі групи:

а) наявність / відсутність ремарки;

б) вживання повної / скороченої форми ремарки;

в) наявність повної або (і) скороченої форми / відсутність ремарки;

г) змішаний тип характеристики.

Порівняймо, наприклад: **АНО̀Д** .. Позитивно заряджений електрод; протилежне к а т о д (СУМ I: 47) та **КАТО̀Д** .. *фіз*. Негативно заряджений електрод; протилежне а н о д (СУМ IV: 119); **НЕОЛІ̀Т** .. *архл*. Новий кам'яний вік, заключний період кам'яної доби .. (СУМ V: 348) та **МЕЗОЛІ̀Т** .. Перехідний між палеолітом та неолітом період кам'яної доби; середній кам'яний вік (СУМ IV: 668); **ЧЕТВЕРТОКЛА̀СНИК** .. *шкільн*. Учень четвертого класу (СУМ XI: 319) та **ШЕСТИКЛА̀СНИК** .. Учень шостого класу (СУМ XI: 447) і всі слова цієї групи (**першокласник**, VI: 339; **другокла̀сник**, II: 423; **дев'ятикла̀сник**, II: 229 і т. ін.); **ЀПІК** .. *літ*. Автор епічних творів (СУМ II: 483) та **ЛІ̀РИК** .. Автор ліричних творів; ліричний поет (СУМ IV: 521) тощо. Яскравий приклад непослідовного стилістичного маркування наводимо в межах медичної терміносистеми: **АВІТАМІНО̀З**.. *мед.* Захворювання, зумовлене недостатністю або відсутністю того чи

[6] У СУМ-20 ремарки відсутні, у СУМ 2012 усі значення об'єднані з ремарками геод., астр., військ.

[7] У СУМ 2012 3 знач. не зафіксоване, у СУМ-20 супроводжується ремаркою анат.

[8] У СУМ 2012 так само.

[9] У СУМ 2012 значення об'єднано з ремаркою спец.

іншого вітаміну в харчах, що споживає людина (СУМ I: 10), **АТЕРОСКЛЕРО̀З**.. *мед.* Хронічне захворювання серцево-судинної системи (СУМ I: 70) та **КІР**.. Дитяча заразна хвороба, що супроводиться висипом, запаленням дихальних шляхів, слизової оболонки очей, ротової порожнини та гарячкою (СУМ IV: 168), **ВІ̀СПА**.. Інфекційна хвороба, що супроводиться гнійним висипом на шкірі та слизових оболонках (СУМ I: 684). Аналогічно, ремаркованими в СУМ є назви таких хвороб, як, наприклад: **апендицѝт** (I: 54), **бронхі̀т** (I: 239), **енцефалі̀т** (II: 481), **неврѝт** (V: 271), **остеї̀т** (V: 785), **остеомієлі̀т** (V: 786), **остѝт** (V: 787), **отѝт** (V: 805), **холецистѝт** (XI: 113) і под. та неремаркованими, наприклад, такі: **артрѝт** (I: 63), **гайморѝт** (II: 17), **гангрѐна** (II: 26), **гастрѝт** (II: 40), **ендометрѝт** (II: 479), **ентерѝт** (II: 481), **ентероколі̀т** (II: 481), **колі̀т** (IV: 225), **панкреатѝт** (VI: 47), **холѐра** (XI: 113) і под. Щодо характеристики назв хвороб та медикаментів слід враховувати паралельне функціонування в українській мовній практиці офіційних та розмовних їхніх варіантів, супроводжуючи відповідно марковане значення ремаркою *розм*. (розмовне).

Узагалі наявність вище описаної непослідовності простежуємо в рамках майже кожної терміносистеми або тематичної групи слів у СУМ[10]. Окрім зазначених прикладів можна навести також зразки непослідовності у викладі функціонально-стильових особливостей термінів:

хімії, зокрема, назв елементів періодичної системи та похідних прикметників: в одних випадках такі слова супроводжуються відповідною ремаркою *хім*. (хімія), наприклад, **германі̀й** (II: 54), **титàн** (X: 127), **германі̀євий** (II: 54) **і̀трієвий** (IV: 57), **бо̀рний** (I: 218) **ванàдієвий** (I: 288), **крѐмнієвий** (IV: 334) тощо, в інших – не супроводжуються, наприклад, **вуглецѐвий** (I: 780), **берѝлієвий** (I: 161), **мàгнієвий** (IV: 591), **лі̀тієвий** (IV: 530) тощо;

анатомії, наприклад: **вѐна** (I: 324), **носоглòтка** (V: 446), **таз**[2] (X: 15) супроводжуються ремаркою *анат*. (анатомія), а терміни цієї самої лексико-тематичної групи, наприклад, **артѐрія** (I: 62), **аòрта** (I: 53), **нѝрки** (V: 414), **трахѐя** (X: 240) подані без ремарки;

фармакології, наприклад: **тетрациклі̀н** (X: 103), **фенацетѝн** (X: 575) – з ремаркою *фарм*. (фармакологія), а, наприклад, **фурацилі̀н** (X: 654), **флориміцѝн** (X: 607) – без ремарки;

лінгвістики, наприклад: **парòнім** (VI: 74), **антòнім** (I: 51) ремарковано, а **синòнім** (IX: 185), **омòніми** (V: 695) – не відзначено ремаркою *лінгв*. (лінгвістика), або **дифтòнг** (II: 290) подається без ремарки, а **трифтòнг** (X: 269) подається з ремаркою *лінгв*., граматичні терміни **прикмѐтник** (VII: 641), **сполу̀чник** (у 2 знач.) (IX: 570) супроводжуються ремаркою *грам*. (граматика), а **імѐнник** (IV: 19), **дієслòво** (II: 301), **дієприкмѐтник** (II: 300) – не супроводжуються;

спорту, наприклад: **хокеї̀ст** (XI: 112), **ватерполі̀ст** (I: 297) ремарковано відповідно *спорт*. (спортивне), але **гандболі̀ст** (II: 26), **баскетболі̀ст** (I: 109), **волейболі̀ст** (I: 726) – неремарковано;

палеонтології, наприклад: **палеозàвр** (велика викопна ящірка; VI: 25), **трилобі̀т** (викопна морська ракоподібна тварина; X: 260), **мастодòнт** (величезний викопний ссавець третинного періоду, схожий на слона; IV: 643) неремарковані, проте слово **палеотѐрій** (викопна непарнокопитна тварина, яка є найдавнішим предком коня; VI: 25) супроводжується ремаркою *спец*;

зоології та ботаніки на позначення назв різних класів та підкласів флори і фауни, наприклад: **оленѐві** (V: 687), **хребѐтні** (XI: 138) ремарковано *зоол*. (зоологія), а **хамелеòнові** (XI: 15), **хом'якòві** (XI: 124), **непарнокопѝтні** (V: 352), **хрестоцві̀ті** (XI: 142) – неремарковано.

Непослідовність, яка виявляється в чотирьох варіантах, простежується в межах лексикографічної фіксації ботаніко-зоологічної номенклатури. У першому випадку номени супроводжуються і ремаркою, і латинським варіантом назви, наприклад: **ПЕРѐСТРІЧ** .. *бот*. (*Melampyrum L.*) Однорічна трав'яниста напівпаразитична рослина, верхнє листя – прицвітники якої мають ліловий або синій колір, а квіти, розташовані нижче листя, – жовтий (СУМ VI: 289), **ЧОРНѝЦЯ** .. *бот*. (*Voccinium myrtillus L.*) Дрібний ягідний дикорослий чагарник родини брусничних з чорними їстівними ягодами (СУМ XI: 355), а також **крижі̀внѝця**[1] (СУМ IV: 343) **хвоснѝк** (СУМ XI: 48), **яглѝця** (СУМ XI: 632) і т. п.; у другому випадку номени супроводжуються тільки галузевою ремаркою, наприклад: **ХРЕБТОПЛÀВ** .. *зоол*. Водяна блощиця (СУМ XI: 138), **ХРУЩ** .. *ент*. Жук родини пластинчастовусих, який має червоно-буре забарвлення; шкідник лісу й саду (СУМ XI: 160), **ХЛÒПАВКА** .. 2. *бот*. Багаторічний бур'ян родини гвоздикових з білими квітами, чашечка яких під час удару лопається і видає різкий звук (СУМ 11: 84), **ЧІП**[1] .. *іхт.* Річкова риба родини окуневих (СУМ X: 340), а також **ягуàр** (*зоол*., XI: 624), **ящірка** (*зоол*., XI: 662) і т.п.; у третьому випадку є тільки латинський відповідник, наприклад: **МЕЛІ̀СА** .. (*Melissa L.*) Трав'яниста багаторічна медоносна рослина, з білими або жовтими квітками та лимонним запахом, з якої добувають ефірне масло (СУМ IV: 669), **НАПЕРСТЯ̀НКА** .. (*Digitalis L.*) Трав'яниста лікарська рослина з квітами, схожими на наперсток .. (СУМ V: 141) і под.; у четвертому випадку відсутні й ремарка, й латинський відповідник, наприклад: **ХÀРІУС** .. Цінна прісноводна риба

[10] Слід зазначити, що в СУМ-20 поки що важко виявити таку непослідовність, а СУМ 2012 має послідовніший виклад досліджуваного матеріалу.

родини харіусових (СУМ XI: 26), **ХАМЕЛЕÒН** .. 1. Різновид невеликої ящірки, яка має здатність змінювати своє забарвлення під впливом зовнішніх причин (СУМ XI: 15), **ХОНДРЙЛА** .. Каучуконосна трава родини складноцвітих (СУМ XI: 124) і под.

Слід зазначити, що «важливою умовою правильної стилістичної характеристики таких слів [*лексики обмеженого вживання* – Б.В.] є відносна однотипність ремаркування стилістично однорідних рядів лексики ..» [Слово і фразеологізм у словнику 1980: 201].

2.2. *Біля слів у рамках словотвірного гнізда*. Послідовне виокремлення ремаркою спеціального значення похідного слова має принципове значення: не всі деривати зберігають термінологічне значення слова-основи, наприклад: **ЗОНД** ... 1. Медичний інструмент ... 2. Повітряна куля з самозаписувальними приладами, ... для спостереження за метеорологічними явищами. 3. Металевий бурав для дослідження глибоких шарів грунту; щуп. 4. Металевий електрод для визначення електричного потенціалу в чому-н. ... (СУМ III: 685)[11] – багатогалузевий термін, однак дієслово **зондувàти** у 2 знач. детермінологізувалося і означає «намагатися вивідати що-н.(чиїсь погляди, наміри і т. ін.)» (СУМ 2012: 386), у СУМ 2012 це значення супроводжується позначкою *перен.* (переносне значення), проте перше, галузеве, значення «досліджувати що-н. з допомогою зонда» не ремарковане (СУМ 2012: 386). Так само, наприклад: **ЛАНЦЮ̀Г** ... 1. Ряд послідовно з'єднаних металевих кілець. ... 2. ... Кайдани. ... (СУМ 2012: 498), однак прикметник **ланцюгòвий** у словосполученні **ланцюгòва реàкція** набуває галузевих ознак (*хім., фіз.:* у якій окремі моменти, етапи поступово спричиняють наступні (СУМ 2012: 489)). Аналогічно: слово **веснà** і всі похідні слова не мають галузевого призначення, проте **веснѐнка**, **веснѝвка** – це терміни етнології (**ВЕСНЯ̀НКА** ... 1. Хорова народнообрядова пісня ... (СУМ I: 341))[12].

Порівняльний аналіз функціонально-стильової характеристики спеціальних однокореневих слів дозволив виявити непослідовність використання відповідних ремарок, наприклад: **БЛОКУВÀЛЬНИЙ** .. Призначений для блокування (в 2 знач.); **БЛОКУВÀННЯ** ... 2. *зал*. Дія за знач. блокувати 2; **БЛОКУВÀТИ** ... 2. *зал*. Автоматично закривати залізничний проїзд за допомогою спеціального обладнання (блокіровки) (СУМ I: 202) – у першому випадку тлумачення відсилає до спеціального слова з ремаркою *зал*. (залізничний термін), проте саме слово неремарковане. Аналогічну непослідовність спостерігаємо в групі похідних від слова **ѝскра** (СУМ IV: 48): **іскрѝти** (значення 3 – *спец*. утворювати іскри при неповному контакті, IV: 48 – 49), **іскровѝй** (*спец*. Стос. до електричної іскри, IV: 49), **іскрѝння** (без ремарки; дія за значенням **іскрѝти** та **іскрѝтися**, IV: 49, причому ілюстративний матеріал засвідчує спеціальну сферу вживання). Тут не подано спеціального значення основного слова, а також термінологічного сполучення **електрѝчна ѝскра**, до якого, власне, відсилає тлумачення слова **іскровѝй**. Аналогічно, біля слова **ВІТРОМѝР** .. *метеор*. Прилад, за допомогою якого вимірюється сила вітру (СУМ I: 689) ремарка є, але вона відсутня в наступній словниковій статті, яка подає похідне слово **вітромѝрний** (призначений для вимірювання сили вітру); **ЕРОЗѝЙНИЙ** .. *геол., мед*. 1. Який становить собою ерозію. 2. Утворений ерозією (СУМ II: 486) – у переліку сфер вживання цього терміна пропущено технічну, яка мала би бути представлена ремаркою *техн*., оскільки біля одного зі значень основного слова ця ремарка має місце: **ЕРÒЗІЯ** .. 1. *геол*. Руйнування ґрунту, гірських порід водою, льодом або вітрами. 2. *техн*. Руйнування металу або поверхні металевих виробів під дією механічних факторів або електричних розрядів. 3. *мед*. Порушення цілості епітеліального шару шкіри або слизових оболонок під впливом різноманітних подразників (СУМ II: 486). Також ілюструють непослідовність ремаркування такі групи лексики: **гармонізувàння** (*муз.*), **гармонізувàтися** (*муз.*) і **гармонізàція** (без ремарки), **гармонізòваний** (без ремарки), **гармонізувàти** (без ремарки) (СУМ II: 32); **ендоскòп** (*мед.*), **ендоскопѝя** (*мед.*) і **ендоскопѝчний** (без ремарки) (СУМ II: 479), **гомеòзис** (*біол.*) і **гомеòзисний** (без ремарки) (СУМ-20: 3: 690 – 691), і, водночас, **гомоцентрѝзм** (*філос.*) і **гомоцентрѝчний** (*філос.*) (СУМ-20: 3: 696) тощо.

2.3. *Біля слів з релятивним тлумаченням*. Однозначною хибою ми вважаємо непослідовне використання галузевих ремарок біля слів з релятивним (відсильним) тлумаченням, оскільки саме така форма розкриття семантичного значення слова потребує додаткових засобів функціонально-стильової характеристики. Вищевказаний недолік спостерігаємо в межах багатьох терміносистем без будь-яких відмінностей у таких трьох варіантах:

1) ремарковане і основне слово, і релятив, тобто слово, до якого є відсилання, наприклад: **МЕМБРÀНОВИЙ** .. *спец*. Те саме, що мембранний (СУМ IV: 671), **МЕМБРÀННИЙ** .. *спец*. Прикм. до мембрана (СУМ IV: 671) та **МЕМБРÀНА** .. *спец*. 1. Гнучка перетинка, що розділяє дві порожнини з різним тиском або відокремлює замкнену порожнину від простору; застосовується у пристроях для вимірювання тиску, телефонах

[11] У СУМ 2012 усі наведені значення відповідно ремарковані, до того ж подано ще й 5 значення (*косм*. Літальний апарат для проведення фізичних досліджень навколо земного та міжпланетного простору).

[12] У СУМ 2012 слово веснянка має ремарку *фолькл*.

і т. ін. .. 2. Тонка гнучка перетинка, плівка, що відділяє одне від одного шари клітин, порожнини, м'язові тканини (СУМ IV: 671); **ТЕЛЕМѢ̀ТР** .. *спец.* Те саме, що далекомір .. (СУМ X: 61) та **ДАЛЕКОМІ̀Р** .. *спец.* Оптичний, радіотехнічний або акустичний прилад для визначення відстані без вимірювання її безпосередньо на місцевості або у просторі (СУМ II: 208) тощо;

2) ремарковане тільки основне слово, наприклад: **ВЕРСИФІКА̀ЦІЯ** .. *літ.* Те саме, що віршування (СУМ-20: 2: 147) та **ВІРШУВА̀ННЯ** .. 1. Дія за знач. віршувати 1. ... 2. Система побудови та організації вірша ... (СУМ-20: 3: 119); **ВІРШУВА̀ТИ** ... 1. Складати, писати вірші ... (СУМ-20: 3: 119); **ФІЗІА̀ТР** .. *мед.* Те саме, що фізіотерапевт (СУМ X: 587) та **ФІЗІОТЕРАПѢ̀ВТ** .. Лікар, фахівець із фізіотерапії (СУМ: X: 588); **ФОТОГЕЛІО̀ГРАФ** .. *астр.* Прилад для фотографування Сонця; геліограф (у 1 знач.) (СУМ X: 632) та **ГЕЛІО̀ГРАФ** .. 1. Прилад для фотографування Сонця .. (СУМ II: 47); **ТУРУ̀Н** .. (*Carabus*), *ент.* Те саме, що **жу̀желиця**[2] .. (СУМ X: 328) та **ЖУ̀ЖЕЛИЦЯ** .. Хижий жучок, що живиться комахами, молюсками, черв'яками та рослинами .. (СУМ II: 546) тощо;

3) усі слова неремарковані, наприклад: **ФЛІНТ** .. Те саме, що флінтглас (СУМ X: 607) та **ФЛІНТГЛА̀С** .. Оптичне скло із значною кількістю окису, завдяки чому має великий показник заломлення (СУМ X: 607) тощо.

2.4. *Біля термінологічних словосполучень*. Простежуємо також непослідовність застосування ремарок біля термінологічних словосполучень, які в загальномовному тлумачному словнику подано, як правило, в рамках словникової статті за значенням слова, з яким ці словосполучення мають семантичну близькість. За умови термінологічного характеру і слова, і словосполучення виявлено три варіанти функціонально-стильової характеристики:

а) ремарковані й слово, і терміносполучення, наприклад: **ДРЕЙФ** .. *мор.* 1. Пасивний рух плаваючого тіла під діянням течії, вітру, хвиль. 2. Відхилення судна або літака від узятого курсу під дією чого-небудь. **Лягà̀ти (лягтѝ) у дрейф,** *мор.* – маневруванням вітрил утримувати судно приблизно на одному місці. **Знімà̀тися (знѧ̀тися) з дрѐйфу,** *мор.* – змінивши напрям вітрил після того, як судно лежало в дрейфі, рушати вперед (СУМ II: 410); **ВАКЦѢ̀НА** .. *фарм.* Препарат .., який використовують для імунізації людей і тварин .. **Δ Живà̀ вакцѝна,** *фарм.* – вакцина, що містить перев. штучно модифіковані штами вірусів або бактерій .. (СУМ-20: 2: 35).

б) ремарковане тільки слово, наприклад: **ДИСПЕРСІ̀ЙНИЙ** .. *спец.* Прикм. до **диспѐрсія. Δ Дисперсі̀йне середо̀вище** — середовище, в якому знаходяться частини подрібненої речовини (СУМ II: 285), **ДИСТИЛЬО̀ВАНИЙ** .. *техн.* Дієпр. пас. мин. ч. до дистилювати; // *у знач. прикм.* Те саме, що **очѝщений. Δ Дистильо̀вана водà̀** — вода, очищена від розчинених у ній домішок перегонкою (СУМ II: 287);

в) ремарка відсутня і біля слова, і біля терміносполучення, наприклад: **ВАЛ**[3].. одна з найголовніших деталей машин і механізмів, що обертається навколо своєї осі й признач. для передачі руху пов'язаним із нею частинам .. Δ **Кардà̀нний вал** – конструкція, що складається з кількох валів .. (СУМ-20 2: 37)

У СУМ 2012 відповідно до абетково-гніздового способу укладання часто заголовне слово, що перебуває у складі сталого термінологічного словосполучення і не вживається окремо, не потребує ремарки, а саме словосполучення відповідно марковане, наприклад: **АЦЕТИЛСАЛІЦѢ̀ЛОВА**: ◊ **а. кислота**, *фарм.* – лікарський жарознижувальний і болетамувальний препарат; аспірин (СУМ 2012: 36). Однак і тут маємо приклади непослідовності ремаркування, наприклад: **БРѢ̀ЮЧИЙ** ... **б. політ** – політ літака на невеликій висоті над поверхнею землі (СУМ 2012: 73).

Окремо слід підкреслити необхідність ремаркування термінологічних словосполучень, якщо:

а) один із компонентів належить до узуальної лексики, оскільки саме тут непослідовність викладу спричинює проблеми адекватного сприйняття інформації. Порівняймо, наприклад: **МОЛО̀ЧНИЙ** ... 3. Який міститься в молоці або добувається з нього ... **Δ Моло̀чна кислотà̀** – хімічна сполука, що утворюється внаслідок молочнокислого бродіння вуглеводів ... (СУМ IV: 792); **ЗВѢ̀ВИНА** ... Дугоподібний заворот, вигин; звив ... **Δ Звѝвини мо̀зку** – хвилясті складки у півкулях головного мозку (СУМ III: 471) та **ЗА̀ВОРО̀Т** ... 2. Місце зміни напряму руху; закрут, вигин ... **Δ Зà̀воро̀т кишо̀к**, *мед.* – непрохідність кишечника, викликана перекручуванням кишкових петель (СУМ III: 61); **ПОРѧ̀ДКОВИЙ** ... Який вказує на місце або порядок кого-, чого-небудь при переліку ... **Δ Порѧ̀дковий числѝвник**, *грам.* – розряд числівників, що вживаються на позначення певної послідовності, порядку переліку предметів і мають формальні ознаки прикметників ... (СУМ VII: 301); **ПРИВ'ЯЗНѢ̀Й** ... Признач. для прив'язування ... **Δ Прив'язнѐ утрѝмання**, *с.г.* – утримання великої рогатої худоби на прив'язі ... (СУМ VII: 582) і под.;

б) один з компонентів поза терміносполукою функціонує в іншій галузі, наприклад: **ВАЛѢ̀НТНІСТЬ** .. 1. *хім.* Здатність атома утворювати хімічні зв'язки з іншими атомами. .. 2. *лінгв.* Здатність слова вступати у сполучення з іншими словами .. Δ **Екологѝчна валѐнтність** – ступінь пристосованості живих організмів до змін умов навколишнього середовища (СУМ-20 2: 38) – очевидно, термінологічне словосполучення обслуговує біологічну терміносистему; **РЕГІОНА̀ЛЬНИЙ** .. *наук.* Стос. до регіону .. Δ **Регіонà̀льна угò̀да**; **Регі-**

онàльний пакт — міжнародний договір з яких-небудь питань, укладений між державами, що розташовані в одному географічному районі (СУМ VIII: 477) – термінологічні словосполучення функціонують у сфері політики й дипломатії.

3. Неточність ужитої ремарки.

Часто вжита ремарка не зовсім точно характеризує лексичну термінологічну одиницю з точки зору її функціонально-стилістичних особливостей. Такі факти можна віднести як до синхронічних[13], так і до діахронічних[14] недоліків, оскільки на сьогоднішній день їх виявиться набагато більше у СУМ, аніж у СУМ-20 чи СУМ 2012, або виявилося б на час виходу СУМ. У результаті порівняння шляхом зіставлення словникових статей до одного слова в різних лексикографічних джерелах разом з аналізом термінологічного значення слова ми виявили приклади неточності застосованої ремарки, що спричинили звуження чи надмірне узагальнення семантики слова, а аналіз словникових статей крізь призму концепції досліджуваного словника дозволив виявити невідповідність між значенням ремарки та значенням позначуваної нею одиниці та використання ремарок, не зафіксованих у списку скорочень словника.

3.1. *Звуження галузевим ремаркуванням семантики слова*. Галузева ремарка біля деяких слів є недостатньою, наприклад: **АДАПТÀЦІЯ** .. *біол*. Пристосування організмів, органів чуття до умов існування, до оточення (СУМ I: 19) – семантика цієї лексеми виходить за рамки біологічної терміносистеми, поняття майже синонімізувалося з поняттям “пристосування”, що відзначено вже в СУМ 2012 (стор. 16); **НАДВЛÙЧНИЙ** .. *військ*. Який значно перевищує звичайний ступінь попадання; (СУМ V: 64) – термін стосується не тільки військової справи, але й спорту, мисливства; **ДІÒД** .. *радіо, техн.* Електронна лампа або напівпровідниковий прилад з двома електродами, що пропускає електричний струм лише в одному напрямі (СУМ II: 307) – це тлумачення термінологічної одиниці потребує узагальнювальної ремарки *спец*., оскільки термін використовується в галузі електротехніки, а також є фізичною термінологічною одиницею; **ДРЕЙФУВÀТИ** .. *мор.* 1. Пасивно рухатися під діянням течії, вітру, хвиль (про лід, судно і т. ін.). 2. Відхилятися від узятого курсу під дією чого-небудь (про судно або літак). 3. Маневруючи вітрилами, утримуватися приблизно на одному місці. (СУМ II: 411) – недоречно вжита ремарка *мор*. (морська справа), бо йдеться як про транспорт, не тільки морський, але й повітряний, так і про об’єкт, що не має стосунку до транспорту (тут – лід), тож попри належність слова до морської термінології, тут слід ужити загальну ремарку *спец*. Звуження семантики та непослідовність простежуємо й у поданні, наприклад, таких слів: **НАДВИСÒКИЙ** .. *спец*. Який значно перевищує норму, розмір, звичайний ступінь, стан чого-н. (СУМ 2012: 581) та **НАДДАЛÈКИЙ** .. *спец*. Який значно перевищує звичайний радіус дії чого-н. (СУМ 2012: 582), і водночас слова **надгустùй** (який значно перевищує звичайну густину) (СУМ 2012: 582) та **надзвуковùй** (який перевищує швидкість поширення звуку) (СУМ 2012: 582) не обмежені ремарками.

3.2. *Надмірне узагальнення семантики спеціального слова*. Цей недолік стосується узагальнювального ремаркування там, де чітко можна визначити сферу функціонування термінологічної одиниці, наприклад: **ДЕРИВÀЦІЯ** .. *спец.* 1. Відведення води від головного русла річки в бік по каналу. 2. Відхилення артилерійських снарядів і куль нарізної зброї в польоті. 3. Творення похідних слів від слова-основи (СУМ II: 252) – доречнішим, а також достатнім є використання галузевих ремарок на відміну від вжитої загальної ремарки відповідно *гідр*. (гідрологія), *військ*. (військова справа) та *лінгв*. (лінгвістика); **ІНДИКÀТОР** *спец.* 1. Прилад для визначення, вимірювання, записування фізичних величин (тиску, навантаження тощо). 2. Речовина, що після введення до розчину змінює свій колір розчину й таким чином дає змогу визначити його хімічну природу. 3. Бібліотечна картотека, картки якої показують, кому видана книжка (СУМ IV: 26) – слід ужити галузеві ремарки *фіз*. (фізика), *хім*. (хімія) та *бібл*. (бібліотекознавство) відповідно; **ГІН** .. 1. Дія за знач. гнати і гнатися. .. 2. *с. г.* Смуга поля, що обробляється машиною, знаряддям в один захват (загін). .. 3. *спец.* Стан і поведінка багатьох ссавців у період парування, що характеризується збудженням, підвищеною рухливістю, втратою сторожкості. (СУМ II: 71) – у 3 знач. слід відповідною ремаркою звузити сферу вживання лексеми до зоологічної; **ПРÌМА** ... 1. *спец*. Перший ступінь гами, а також основний тон тризвука. 2. *спец*. Інтервал у межах одного ступеня звукоряду. 3. *спец*. Провідна партія, що виконується на одному з інструментів в інструментальному ансамблі; Особа, що виконує провідну партію в ансамблі, а також інструмент, на якому вона виконується. 4. *театр*., *заст*. Те саме, що **примадòнна.** (СУМ VII: 664) – у 1 та 2 знач. слід уточнити сферу вживання цього слова ремаркою *муз*. (музика), як, наприклад, у словах тієї самої лексико-тематичної групи **дèцима** (СУМ II: 260), **квìнта** (СУМ IV: 13), **квàрта** (СУМ IV: 129), **октàва** (СУМ V: 683 – 684) тощо.

---

[13] Недоліки, допущені в процесі укладання словника (термін наш).

[14] Недоліки, зумовлені динамікою мовленнєвих процесів (термін наш).

У СУМ спостерігаємо також непослідовність використання загальної ремарки *наук*. на позначення наукових термінів (СУМ 1: XXVIII), проте аналіз словника виявив лише декілька слів, супроводжуваних цією ремаркою: **гермафродитѝзм** (II: 55), **гетероауксѝн** (II: 57), **екзогѐнний** (II: 456), **категѝрія** (у 2 знач., IV: 118), **латѐнтний** і **латѐнтність** (IV: 453), **органогенѐз** (V: 741), **регіонѝльний** (VIII: 477). Цей факт дає підстави для сумнівів щодо доречності використання цієї ремарки, оскільки на позначення наукових понять у СУМ застосовані галузеві ремарки відповідних наук, наприклад: **ФІЛОГЕНѐЗ** .. *біол.* Історичний розвиток як окремих видів і більших систематичних груп організмів, так і органічного світу в цілому (СУМ X: 593), **ЕВОЛЮ̀ЦІЯ** .. 2. *філос*. Форма розвитку, що полягає в безперервній, поступовій кількісній зміні, яка підготовляє якісну зміну (II: 453), також і в СУМ-20, наприклад: **ГЕРМАФРОДИТѝЗМ** .. *біол.* .. (СУМ-20 3: 538)[15] або **ГЕТЕРОАУКСѝН** .. *біохім*. (СУМ-20 3: 543), а загальнонаукові поняття або поняття наукознавства, як правило, неремарковані або ж супроводжуються ремаркою *книжн*. (книжне слово), наприклад: **ПАРАДО̀КС** … 1. … 2. *книжн*. Несподіване явище, яке не відповідає звичайним науковим уявленням … (СУМ VI: 63), **ПАЛІАТѝВ** … *книжн*. 1. Ліки чи який-небудь інший засіб, що дає тимчасове полегшення хворому, але не виліковує хвороби … (СУМ VI: 29) і под., або *спец*. (спеціальне), наприклад: **ПАРА̀МЕТР** … 2. *спец*. Величина, властива якому-небудь предметові, пристрою, явищу … (СУМ VI: 66), **ПІДСИСТѐМА** … *спец*. Додаткова або підпорядкована система … (СУМ VI: 499) і под.

Яскраво ілюструє вказану непослідовність, наприклад, подання в СУМ антонімічної пари **ЕКЗОГѐННИЙ** .. *наук*. Викликаний зовнішніми причинами; зовнішнього походження (II: 456) та **ЕНДОГѐННИЙ** .. *книжн*. Викликаний причинами внутрішнього походження (II: 479).

Є окремі зауваження щодо загальної ремарки *спец*. Вона є самодостатньою й універсальною для характеристики спеціальної лексики, однак у деяких випадках поряд з ремаркою *спец*. ужиті галузеві ремарки, наприклад: **ГРУНТО̀ВКА** .. *жив*., *спец*. Перший нижній шар фарби на полотні картини, на предметі, що є основою, на яку наносять інші фарби при малюванні або фарбуванні; // Речовина, якою покривають полотно картини або предмет, підготовлюючи їх до фарбування (СУМ II: 181), так само й у СУМ-20 – доречніше або залишити тільки *спец*., або замінити *спец*. на *буд*. (будівництво). Часто дублювання самої ремарки *спец*. в рамках словникової статті є надмірним, наприклад: **БАГАТОКЛІТѝННИЙ** .. *спец*. 1. Який складається з багатьох клітин. 2. *у знач. ім*. багатоклітинні ... *мн., спец.* Тваринні або рослинні організми, що складаються з великої кількості клітин різної будови (СУМ I: 81) – ремарка, подана перед порядковим номером, стосується усіх наведених далі значень.

3.3. *Невідповідність між значенням ремарки та значенням позначуваної нею одиниці*. У СУМ зафіксована хибність уживання деяких ремарок, зокрема, позначки *поет*. (поетичне слово), прикладів неправильного застосування якої подибуємо найбільше. У передмові до Словника зазначено: "§23. Лексичні елементи, властиві поетичній мові, подаються з позначкою *поет*." (СУМ I: IX), проте, аналізуючи лексикографічний матеріал, ми виявили інший критерій використання цієї ремарки – належність слова до сфери поетики (теоретичних засад написання поетичних творів), наприклад: **АКРОСТѝХ** .. *поет*. Вірш, у якому перші літери рядків утворюють слово або речення (СУМ I: 28); **ДВОСКЛАДО̀ВИЙ** .. *грам., поет.* Який складається з двох складів (СУМ II: 226); **ДВОСТО̀ПНИЙ** .. *поет.* Який складається з двох віршових стоп (СУМ II: 226); **ГЕКЗА̀МЕТР** .. *поет.* Шестистопний дактилічний вірш з постійною цезурою (СУМ II: 47) та похідні одиниці гекзаметровий, гекзаметричний; **СПОНДѐЙ** ... *поет*. В античному віршуванні – стопа з двох довгих складів; у силабо-тонічному віршуванні – стопа з двох ненаголошених складів (СУМ IX: 571) та спондеїчний і под. Водночас ця ремарка виконує свою пряму функцію – маркує слова, притаманні поетичному мовленню, наприклад: **МЕДОЦВѝТ** .. *поет*. Медовий цвіт; // Мед з цвіту (СУМ IV: 665) та дериват **медоцвѝтний** (прикметник до **медоцвѝт**); **ВІТРОВѝЙ** .. *поет*. Сильний вітер (СУМ I: 688), **ВІТРОВѝННЯ**, *поет*. Віяння вітру (СУМ I: 688), **ВІТРОНО̀ГИЙ** .. *поет*. Дуже швидкий (СУМ I: 689), а біля термінів поетики вживається ремарка *літ*. (літературознавство), наприклад: **ДО̀ЛЬНИК** .. *літ.* Перехідна форма від силабо-тонічного до тонічного вірша (СУМ II: 361), **ПОЛІМЕТРѝЯ** ... *літ*. Наявність у поетичному творі кількох віршованих розмірів (СУМ VII: 76), **ХРОНОГРА̀МА** .. *літ*. Латинський вірш, у якому початкові літери рядків підібрані з римських цифр (V, X, L) так, що утворюють рік тієї події, про яку йдеться у творі (СУМ XI: 154) тощо або ж такі слова взагалі не супроводжуються ремаркою, наприклад: **СИЛАБѝЗМ** ... Віршування, в основу якого покладено однакову кількість складів у віршових рядках (СУМ IX: 167).

Незначна неточність допущена щодо ремарки *іст*. (історія) та супроводжуваних нею понять. Наприклад, у СУМ ця ремарка вжита біля історизмів, проте у списку скорочень вона розшифровується як позначка, що супроводжує терміни історії (науки): **СПИСОНО̀СЕЦЬ** .. *іст.* Те саме, що **спѝсник** (СУМ IX: 510). Вже СУМ 2012 правильно подає тлумачення ремарки «*іст.* – історичне (ремарка для слів, що позначають реалії старовини) (СУМ 2012: 9).

[15] У СУМ 2012 це слово не ремарковане.

Мають місце також поодинокі неточності у використанні інших ремарок, наприклад: **ЯСТИК** .. *риб*. Статева залоза самиці, в якій міститься ікра; яєчник (СУМ XI: 658) – маркер неправильний, оскільки згідно зі списком скорочень[16] це сфера рибальства (наприклад: **ХРО̀КАТИ²** .. *риб*. Бити по воді хрокалом, видобуваючи глухі звуки під час ловлі риби (СУМ XI: 151), так само **хро̀кання²** (СУМ XI: 151), **підса̀чувати**, **підса̀чування** (СУМ XI: 496)), а тут доречно використати ремарку *іхт*. (іхтіологія); **ТУБАЗЍД** .. *мед*. Синтетичний протитуберкульозний препарат у вигляді білого кристалічного порошку (СУМ X: 309), **ТУБЕРКУЛІ̀Н** .. *мед*. Препарат для діагностики та лікування туберкульозу (СУМ X: 309) – тут варто біля наведених прикладів використати ремарку *фарм*. (фармакологія), оскільки ці терміни належать до назв лікувальних препаратів. Не зовсім доречною є ремарка *грам*. (граматика) біля словосполучення **дрижа̀чі прѝголосні** в словниковій статті до слова **дрижа̀чий** (СУМ II: 413), тут слід використати ремарку *лінгв*. (лінгвістика), як, наприклад, її використано біля термінів фонетики **назалізà̀ція**, **назалізува̀ти**, **назалізува̀тися**, **назà̀льний** (СУМ V: 88). Неточно використана ремарка *гірн*. (гірництво), наприклад, біля слова **ПОРО̀ДА** ... *гірн*. Мінерал або сукупність мінералів з більш-менш постійним складом, що є складовою частиною земної кори ... // Мінерал, в якому міститься корисна копалина ... (СУМ VII: 265) – тут варто використати ремарку *спец*., оскільки це слово використовується й у сфері мінералогії, і в гірничій справі, й у геології; на підтвердження цієї думки в СУМ похідні слова, що належать до геологічної терміносистеми **породотво̀рення**, **породотво̀рний**, **породоутво̀рюючий** (СУМ VII: 266) супроводжуються ремаркою *геол*. (геологія), а терміни гірничої справи **породовантà̀жний**, **породонавантà̀жувальний** (СУМ VII: 266) – відповідно ремаркою *гірн*. (гірництво).

3.4. *Використання ремарок, не зафіксованих у списку скорочень словника*. Незначним недоліком є використання галузевих ремарок, не зазначених у списку скорочень. Передовсім це стосується багатотомних словників, зокрема СУМ, наприклад: **ЗБІГ** .. 4. *ліс*. Поступове потоншення стовбура дерева або гілки від основи до вершини ... (СУМ III: 438 – 439), а також **збігà̀ння** у 2 знач. (СУМ III: 439), **збі̀жистий** (СУМ III: 442) – ремарка *ліс*. (очевидно, лісівництво), в інших випадках терміни цієї галузі позначаються інакше, наприклад: **ЗАЛІ̀СНЮВАТИ** .. **ЗАЛІСЍТИ** .. *спец*. Засаджувати лісом, лісовими смугами яку-небудь ділянку, місцевість (СУМ III: 192). **КОНВЕРГЀНЦІЯ** .. 3. *опт*. Сходження зорових осей очей на предметі, на який дивимося зблизька .. (СУМ IV: 256) – ремарка *опт*. (очевидно, оптика); **ГЕЛІОГРАВЮ̀РА** .. *полігр.* Спосіб відтворення малюнка з допомогою фотографічного і хімічного процесів; // Відбиток, виготовлений у такий спосіб (СУМ II: 47), а також **самонакла̀д** (СУМ IX: 40), **самонакладà̀ч** (СУМ IX: 40) – ремарка *полігр*. (поліграфія) у той час, як термін цієї самої галузі також позначається інше, наприклад: **ДЕКАЛЬКОМÀНІЯ** .. *спец.* Поліграфічний спосіб виготовлення перебивних зображень, признач. для перенесення на папір, дерево, фарфор, скло, метал тощо; // *розм.* Продукція, виготовлена шляхом переводу малюнків з одного предмета на другий; відбиток (СУМ II: 233). Справедливе це зауваження і щодо ремарки *геом*. (очевидно, геометрія), використаної при термінологічному словосполученні **тупѝй кут** у рамках словникової статті до слова **тупѝй** у 2 знач. (СУМ X: 320), в аналогічних випадках функціонально-стильової характеристики однородових термінів має місце ремарка *мат*. (математичне), див. словосполучення **прямі̀й кут** у словниковій статті до слова **прямі̀й** (СУМ VIII: 366-367) у 2 знач., або семантичну ремарку (**ТУПОКУ̀ТНИЙ** .. У геометрії – який має тупий кут (СУМ X: 322)), або вказівку в тлумаченні (**ГОСТРОКУ̀ТНИК** .. Геометрична фігура з гострими кутами (СУМ II: 146)), або ж позначка взагалі відсутня (див. словосполучення **го̀стрий кут** у словниковій статті до слова **го̀стрий** (СУМ II: 145) у 2 знач.).

Об'єктивно, довготривалий процес створення словника, з одного боку, та динамічність термінологічної системи мови, невпинний розвиток науки і техніки, формування нових терміносистем, з іншого боку, зумовили необхідність використання нових ремарок відповідно до розширення системи галузей науки й техніки. Однак, у такому разі варто було б на початку кожного тому, де мали місце нові ремарки, зазначати та пояснювати їх у додатковому реєстровому списку.

4. Позиційна невідповідність ремарки в рамках словникової статті.

У деяких випадках ремарка перебуває в хибній позиції (йдеться про позицію ремарки щодо порядкового номера рубрики в словниковій статті полісемічного слова), що суттєво змінює функціонально-стильову інтерпретацію цієї термінологічної одиниці або окремого її лексичного значення, оскільки перед порядковим номером ставлять ремарку тоді, коли вона позначає сферу функціонування слова в усіх значеннях; після порядкового номера перед тлумаченням ремарку ставлять за умови належності тільки цього значення до відповідної сфери – за таким зразком ремаркують у разі необхідності всі рубрики словникової статті. Наприклад: **ДИРЕКТРЍСА**[1] .. *мат.* 1. Пряма лінія, властивість якої полягає в тому, що відношення віддалі між будь-якою точкою кривої і її фокусом до віддалі між тією ж точкою і цією прямою є величина незмінна.

[16] Див. СУМ I: XXVIII.

2. Середня лінія сектора артилерійської стрільби: основний напрям, в якому проводиться стрільба (СУМ II: 282) – ремаркою *мат*. (математика) слід уточнити тільки перше значення, друге – функціонує у військовій справі; **ГІПЕРТРОФІЯ** ... *книжн*. 1. Надмірне збільшення об'єму тканини, органа і т. ін. *Г. серця.* 2. Будь-який надмірний розвиток, надлишок яких-н. властивостей, якостей, здібностей (СУМ 2012: 189) – ужита ремарка (книжне слово) уточнює друге значення, біля першого – слід використати ремарку *мед*. (медицина); **ДИГІТА̀ЛІС** .. *бот.* 1. Те саме, що **наперстя̀нка.** 2. Лікувальний препарат для хворих на серце, настій з листя цієї рослини (СУМ II: 273) – це слово у 2 знач. функціонує у фармакології; **ОРНАМЀНТИКА** .. 1. *мист*. Сукупність елементів в якому-небудь художньому стилі або творі мистецтва, архітектури. 2. Мистецтво, техніка орнаментування. (СУМ V: 748) – у 2 знач. слово також функціонує в сфері мистецтва, тому ремарку слід поставити перед порядковим номером; аналогічно у словниковій статті **ДЕГЕНЕРА̀ЦІЯ** ..1. *біол.* Процес руйнування органів або клітин організмів чи ослаблення їхньої життєвості. 2. Зниження життєвості у кожного наступного покоління організмів порівняно з попереднім; виродження (СУМ II: 230).

5. Непослідовність застосування
різних форм семантичного маркування галузевої лексики.

Вважаємо хибою, що має суто формальний характер, непослідовне застосування різних форм функціонально-стильової характеристики біля слів, що належать до однієї сфери, витлумачені за однією схемою, а також мають однакову наявність обмежувальної чи уточнювальної ремарки, але в одних випадках – це скорочена форма, наприклад: **ДЕГРАДА̀ЦІЯ** .. 1. *біол.* Спрощення будови й функцій організмів внаслідок зміни умов існування (СУМ II: 230), **ЦУГЦВА̀НГ** .. *шах*. Таке розташування фігур, коли кожен черговий хід одного з партнерів погіршує його позицію або веде до матеріальних втрат чи програшу (СУМ XI: 246), **ДУБЛЯ̀Ж** .. *кін*. Зміна текстової частини звукового фільму перекладом на іншу мову (СУМ II: 430), **ВЍРОБКА** .. 1. *гірн*. Місце, де видобувають корисні копалини .. (СУМ I: 472), **ЛАНГЀТ** .. *кул*. М'ясна страва, приготовлена з тонких шматочків вирізки .. (СУМ IV: 444) і багато подібних прикладів з використанням різних галузевих ремарок, а в інших – повна форма, наприклад: **УКЛО̀Н** .. *спец.* .. 2. У гірничій справі – похила підземна виробка, яка не має безпосереднього виходу на земну поверхню і призначена для піднімання вантажів за допомогою різних пристроїв. .. 3. У геодезії – перелом профілю земної поверхні у напрямку вниз (СУМ X: 418), **ШАХ²** .. У шаховій грі – безпосередній напад якою-небудь фігурою на короля супротивника, від якої він може закритися фігурою свого кольору, пересунутися на неатаковане поле або збити нападаючу фігуру (СУМ XI: 422) або **ПАТ¹** .. Положення у шаховій грі, при якому гравець не може зробити чергового ходу, не підставивши під удар свого короля, і при якому партія вважається нічиєю (СУМ VI: 92), **ПАЛІНГЕНЀЗИС** .. 2. У біології – поява у зародка ознак, властивих дорослим формам далеких предків (СУМ VI: 30), **МЕТАМОРФО̀ЗА** .. 2. У рослин – зміна форми і структури органів у процесі історичного розвитку внаслідок пристосування їх до виконання тих чи інших функцій. 3. У тварин – глибоке перетворення організму в процесі його індивідуального розвитку; виявляється в різкій зміні будови і способу життя (СУМ IV: 686), **ПАСТИЛА̀Ж** .. 2. В кулінарії – фігурний виріб з тіста, цукру і т. ін. (СУМ VI: 90), **НОВА̀ЦІЯ** .. В юриспруденції – припинення зобов'язання за згодою сторін через заміну його новим (СУМ V: 432), **ТИТР** .. *спец.* 1. У кінофільмі – напис на кадрі, що повідомляє назву фільму, дає перелік дійових осіб, містить пояснювальний текст і т. ін. .. 2. В аналітичній хімії – концентрація розчину, який застосовують для титрування. 3. У текстильній промисловості – товщина шовкової нитки, що визначається вагою мотка; ваговий номер .. (СУМ X: 128), **КА̀ТЕТ** .. У математиці – одна з двох сторін , що утворюють прямий кут у прямокутному трикутнику .. (СУМ IV: 119) тощо. Слід зазначити, що всі наведені як приклади семантичні ремарки мають скорочені відповідники і зареєстровані у списку ремарок (СУМ 1: XXVIII), тому варто дотримуватись одноманітності та послідовності, маркуючи галузеву лексику. «Важливою умовою правильної стилістичної характеристики таких слів [*лексики обмеженого вживання* – Б.В.] є відносна однотипність ремаркування стилістично однорідних рядів лексики ..» [Томіленко 2015: 201].

Окремі аспекти непослідовності семантичної характеристики галузевої лексики.

Уважаємо доцільним окремо виписати виявлену в СУМ низку недоліків у межах семантичної характеристики галузевих слів, які в цілому також зводяться до непослідовності. Така вада, яка є очевидною та об'єктивно визначеною, конденсує в собі всі зазначені нижче типи недоліків, оскільки їхня оцінка зроблена за результатами порівняльного аналізу однотипних елементів реєстру СУМ.

Це:

– непослідовність фіксації можливих значень та відтінків значень спеціальних слів;
– непослідовність у лексикографічній фіксації термінологічних словосполучень;
– непослідовність та неточності у використанні ілюстративного матеріалу.

1. Непослідовність фіксації можливих значень та відтінків значень спеціальних слів

Подекуди питання викликає семантична характеристика однотипних лексичних одиниць. Наприклад, порівняймо опис музичних термінів **ДѢЦИМА** .. *муз.* 1. Інтервал між першим і десятим ступенем діатонічної гами. 2. Десятий ступінь у діатонічній гамі (СУМ II: 260), **ОКТÀВА** .. 1. *муз*. Восьмий тон діатонічної гами, однорідний з першим звучанням, але відмінний від нього за висотою. 2. *муз*. Звуковий інтервал з восьми тонів між однойменними звуками гами .. (СУМ V: 683 – 684), **ТѢРЦІЯ** .. 1. *муз*. Третій ступінь діатонічної гами .. 2. *муз*. Інтервал вимірюваний трьома ступенями діатонічної гами .. (СУМ X: 100), **КВÌНТА** .. *муз*. 1. П'ятий ступінь від даного в діатонічній гамі // Інтервал між даним ступенем і п'ятим від нього в діатонічній гамі (СУМ IV: 13), **КВÀРТА** .. 3. *муз*. Четвертий ступінь у діатонічній гамі (СУМ IV: 129), **НÒНА** .. 1. *муз*. Дев'ятий ступінь у гамі .. (СУМ V: 441) – у перших трьох прикладах (децима, октава, терція) для двох музичних понять – ступеня діатонічної гами та музичного інтервалу – відведено дві рубрики, у другому випадку (квінта) поняття інтервалу інтерпретується як семантичний відтінок основного значення – ступеня діатонічної гами, у третьому випадку (кварта, нона) визначення слів як назв інтервалів узагалі відсутнє. Причому всі зазначені назви музичних інтервалів між ступенями діатонічної гами відрізняються тільки кількістю цих ступенів.

Непослідовність спостерігаємо також у тлумаченні термінів – назв голосу та людини з таким голосом, яка виявляється у тому, що визначення людини, яка має вказаний у словниковій статті голос, подається то як окрема семантична одиниця в наступній рубриці, то як відтінок основного значення після скісних рисок, наприклад: **АЛЬТ** .. 1. Низький жіночий голос .. 2. Про людину, що співає таким голосом .. (СУМ I: 36 – 37), **МѢЦЦО-СОПРÀНО** .. 1. Жіночий голос, середній за регістром .. 2. Про співачку з таким голосом .. (СУМ IV: 697), **ТѢНОР** .. 1. Високий чоловічий голос .. 2. Співак з таким голосом .. (СУМ X: 73); **БАРИТÒН** .. 1. Чоловічий голос .. // Співець з таким голосом .. (СУМ I: 106), **БАС** .. 1. Низький чоловічий голос .. // Співець з таким голосом .. (СУМ I: 108).

Тут доречно також навести приклад лексикографічної фіксації хімічних термінів – назв елементів періодичної системи: в одних випадках у словнику вказано належність до групи хімічних елементів, в інших – така вказівка відсутня, наприклад: **ЛÌТІЙ** .. Хімічний елемент – дуже легкий, м'який лужний метал сріблясто-білого кольору .. (СУМ IV: 591), **БЕРÌЛІЙ** .. Хімічний елемент – дуже твердий метал сріблястого кольору .. (СУМ I: 161), **БОР** .. Хімічний елемент, що входить до складу деяких мінералів .. (СУМ I: 217) та **МÀГНІЙ** .. Легкий, м'який метал сріблясто-білого кольору, що горить яскравим білим полум'ям .. (СУМ IV: 591), **АЗÒТ** .. Газ без кольору, запаху і смаку, який не підтримує горіння; кількісно становить головну складову частину повітря .. (СУМ I: 24), **МІДЬ** .. В'язкий і ковкий метал червонуватого кольору .. (СУМ IV: 725). У деяких словникових статтях є зазначення місця хімічного елемента в періодичній системі Д. І. Менделєєва, наприклад: **ЕМАНÀЦІЯ** .. 3. *хім*. Радіоактивний хімічний елемент нульової групи періодичної системи Д. І. Менделєєва; радон (СУМ II: 475 – 476); **ТЕХНѢЦІЙ** .. Радіоактивний хімічний елемент VII групи періодичної системи Менделєєва, яка у природі не зустрічається, а утворюється внаслідок різних ядерних реакцій (СУМ X: 103), **ФѢРМІЙ** .. Штучний радіоактивний хімічний елемент з порядковим номером 100 (СУМ X: 578), **КЮРІЙ** .. Створений штучно хімічний елемент із порядковим номером 96 (СУМ IV: 427) і под.

Непослідовно подаються також одиниці системи вимірювання. На прикладі таких одиниць, як **ГРÀДУС** .. Одиниця виміру плоского кута, що дорівнює $\frac{1}{90}$ частині прямого кута (СУМ II: 154), **ЕРГ** .. *фіз*. Одиниця роботи або енергії, що дорівнює роботі, виконаній силою в одну дину на шляху в один сантиметр (СУМ II: 485), бачимо достатньо повне тлумачення порівняно з такими одиницями як, наприклад: **ДЖÒУЛЬ** .. Одиниця виміру енергії (СУМ II: 263), **ГЕРЦ** .. Одиниця виміру частоти коливань (СУМ II: 56), **ДÌНА** .. Одиниця виміру сили в механіці (СУМ II: 279), де досить стисле, обмежене тлумачення.

Фіксуємо також неповноту семантичної характеристики в межах тлумачення лексичного значення слова, наприклад: **БÌТЕР** .. Пристрій на комбайні .. (СУМ I: 190), пояснювальна інформація, але дещо звуженого характеру, подається в ілюстрації; **УРÀН** .. Радіоактивний хімічний елемент (СУМ X: 474) – семантична характеристика інших назв хімічних елементів у СУМ подана ширше. Наприклад, до слова **ТАКСОФÒН** .. *спец*. Телефон-автомат (СУМ X: 24) подана недостатня семантична характеристика, проте далі у словнику є ширше тлумачення терміна телефон-автомат (СУМ X: 62), але в цій словниковій статті відповідне посилання відсутнє. Надто стисле тлумачення також до слова **ДРОТЯ̀НКА** .. *бот*. Ситник тридільний .. (СУМ II: 422) – у тлумачній частині до інших номенів ботанічної сфери спостерігаємо значно ширший опис тощо.

Як недолік виступає нерозмежування значеннєвих відтінків спеціального слова, наприклад: **МЕДІÀЛЬНИЙ** .. *спец*. Розташований в середині чого-небудь; в анатомії – термін, що вказує на розташування якого-небудь органа ближче до середини площини тіла (СУМ IV: 664) – тут значення слова як терміна анатомії потребує виокремлення. Порівняймо також, наприклад, тлумачення назв порід собак: **ТÀКСА**[2] .. Порода мисливських або кімнатних собак, що мають короткі криві ноги й довгий тулуб; // Собака такої породи

(СУМ X: 24) та **ДОГ** .. Порода короткошерстих службових собак з тупою мордою, сильними щелепами, а також собака цієї породи (СУМ II: 338) – у першому прикладі основним значенням виступає назва породи, а назва собаки інтерпретується як значеннєвий відтінок, що показано у поданні цієї інформації після скісних рисок, у наступному прикладі й назву породи, й назву собаки не розділено, а подано в одній статті.

2. Непослідовність у лексикографічній фіксації термінологічних словосполучень

Одним із виразних недоліків СУМ як словника філологічного типу є непослідовність у лексикографічній фіксації термінологічних словосполучень, а саме, використання їх як заголовного слова у словниковій статті. Це такі словосполучення, як **АЗÒЙСЬКА ÈРА**, *геол*. Те саме, що **архèйська èра** (СУМ I: 24), **АРХÈЙСЬКА ÈРА**, *геол*. Найдавніша ера історії Землі (СУМ I: 64), **АСКОРБÌНОВА КИСЛОТÀ**. Органічна речовина, потрібна організмові для нормального обміну речовин; нестача її в організмі спричиняє цингу; вітамін С (СУМ I: 67), **АЦИДОФÌЛЬНЕ МОЛОКÒ**. Молоко, заквашене молочнокислими бактеріями (СУМ I: 74), **БЕРТОЛÈТОВА СІЛЬ**. Застаріла назва хлорнувато-кислого калію – кристалічний білий порошок, що має широке застосування в хімічній промисловості та медицині (СУМ I: 162), **БРЙЮЧИЙ ПОЛÌТ**. Політ літака або групи літаків на невеликій височині над поверхнею землі (СУМ I: 237), **ВÀТМАНСЬКИЙ ПАПÌР**. Цупкий папір високої якості для креслення й малювання (СУМ I: 297), **ЄЛИСÈЙСЬКІ ПОЛЯ̀**. У грецькій міфології – частина потойбічного світу, де перебувають душі блаженних і праведників; чудесна країна вічної весни, вічного миру і благоденства, без хвороб, страждань (СУМ II: 498), **ЖОВЧНОКАМ'ЯНÀ ХВОРÒБА**. Захворювання, пов'язане з утворенням каменів у жовчному міхурі та жовчних каналах (СУМ II: 542), **КИРЙЛІВСЬКИЙ АЛФАВÌТ**. Те саме, що **кирйлиця** (СУМ IV: 152), **КАЙНОЗÒЙСЬКА ÈРА**. Найновіша ера в геологічній історії Землі, до антропогенового періоду якої належить і сучасна епоха (СУМ IV: 73), **КВАРЦЯ̀НЕ ВÌЙСЬКО**. Наймане військо в шляхетській Польщі в XVI – XVIII ст., яке уряд використовував для придушення народних повстань і охорони державних кордонів (СУМ IV: 131), **КОЛОРÀДСЬКИЙ ЖУК**. Комаха, дуже небезпечний шкідник картоплі, вперше виявлений у штаті Колорадо в Північній Америці; картопляний жук (СУМ IV: 232), **КОРОЛÈВИЙ ЦВІТ** (*Phaseolum multiflorum* Lam.). Декоративна трав'яниста рослина родини бобових з витким стеблом, загостреними округлими листочками й червоними, блідо-рожевими або строкатими квітками; королів цвіт (СУМ IV: 296), **КÒРТІЇВ ÒРГАН**, *анат*. Периферична частина звукосприймального апарату в ссавців і людини (СУМ IV: 301), **МЕЗОЗÒЙСЬКА ÈРА**. Четверта ера геологічної історії Землі, що настала після палеозойської ери і змінилася кайнозойською (СУМ IV: 667), **НАДНОВÌ ЗІРКÌ (ЗÒРІ)**, *астр*. Вибухові змінні зорі, світність яких у момент максимуму в мільярди разів більша за світність Сонця (СУМ V: 74), **НАРИСНÀ ГЕОМÈТРІЯ**. Розділ геометрії, який вивчає способи зображення просторових фігур на площині (СУМ V: 170), **РИБОНУКЛЕЇНОВА КИСЛОТÀ** (СУМ VIII: 530) і деякі інші випадки. Очевидно, що у лексикографуванні такої категорії лексики немає послідовності ані семантичної (порівняно з лексикографічною інтерпретацією однотипних терміносполук), ані стилістичної (порівняймо, наприклад, стилістичну характеристику словосполучень на позначення ер геологічної історії Землі). Недопустимість цього факту для загальномовного філологічного тлумачного словника, яким є СУМ, посилюється енциклопедичним викладом та виглядом словникових статей. Непослідовність стає очевиднішою при порівнянні з викладом у словнику стійких словосполучень з прикметником, що не має власного автономного тлумачення, наприклад: **АДÀМІВ** .. Δ **Адàмова головà**, *ент*. – великий нічний метелик з родини сфінксів; **Адàмове яблуко**, *анат*. – випнута хрящова частина гортані .. (СУМ I: 19)[17], **ІНФРАЧЕРВÒНИЙ** .. Δ **Інфрачервòне промíння** – невидиме теплове проміння з хвилею довшою, ніж у червоного проміння.. (СУМ IV: 43), **ІНФУЗÒРНИЙ** .. Δ **Інфузòрна земля̀** – гірська порода, що складається з залишків водоростей .. (СУМ IV: 43), **ВЙТИН** .. Δ **Вйтин кàменя**, *мед*. – хірургічна операція, за допомогою якої видаляють камені з сечового міхура (СУМ I: 510); **КОРÌЧНИЙ** ..: Δ **Корйчне дèрево** – назва деяких тропічних дерев родини лаврових, кору яких використовують як прянощі (СУМ IV: 291), **НОВОКАМ'ЯНЙЙ** .. : Δ **Новокам'янйй вік**, *архл*. – найпізніший період кам'яного віку; неоліт (СУМ V: 435); **НÒБЕЛІВСЬКИЙ** .. : **Нòбелівська прèмія** – міжнародна премія, що присуджується щорічно за найважливіші дослідження, відкриття в науці, успіхи в літературі і т. ін. За рахунок процентів на капітал, заповіданий для цієї мети шведським підприємцем А.Нобелем (СУМ V: 432); **ФÒЛІЄВИЙ** ..: Δ **Фòлієва кислотà** – вітамін групи В, який має протианемічні властивості, стимулює і регулює кровотворення .. (СУМ X: 612); **КОРОНÀРНИЙ** ..: Δ **Коронàрні судйни**, *анат*. – кровоносні судини, що живлять серцевий м'яз; вінцеві судини .. (СУМ IV: 297) і подібне. Слід підкреслити, що така вада цілком виправлена в СУМ-20 та ВТССУМ, які є значно пізнішими словниками.

[17] Цікаво, що у СУМ 2012 аналогічна словникова стаття містить інше тлумачення словосполуки Адамова голова: за версією укладачів цього словника – це «зображення черепа зі схрещеними кістками, що лежать під ним (символ смерті)» [СУМ 2012: 16].

3. Непослідовність та неточності у використанні ілюстративного матеріалу

У СУМ стаття «Обсяг і будова словника» у §44 подає таку інформацію: «Для підтвердження існування слова у мові, для наочнішого і повнішого розкриття його значення, синтаксичних зв'язків, вживання в певному словесному оточенні й з певним стилістичним забарвленням до слів реєстру даються ілюстрації – приклади використання їх у літературній мові. До багатозначних реєстрових слів приклади наводяться по змозі на кожне значення, виділене під окремою цифрою. Ілюструються також відтінки значень слів ... Замість прикладів – цитат іноді як ілюстрації до слів реєстру подаються короткі словосполучення, зафіксовані в лексичних джерелах ... Такі лексичні одиниці, як назви народів, племен, назви професій і представників різних професій, назви знарядь виробництва та інші подібні часто подаються у Словнику зовсім без ілюстрацій» (СУМ I: XI). Проте, в багатьох випадках термінологічна лексика проілюстрована словосполученнями, значна частина галузевої лексики у СУМ непроілюстрована зовсім, наприклад: **БА̀НЯ**[1] .. 3. *хім.* Прилад для рівномірного нагрівання чого-небудь гарячою водою, парою, повітрям і т. ін. (СУМ I: 102); **БАР**[2] .. *метеор.* Одиниця виміру атмосферного тиску (I: 103); відсутні ілюстрації також до таких спеціальних слів як **ахроматизм** (СУМ I: 74), **баптѝзм** (СУМ I: 103), **висо̀к**[2] (СУМ I: 492), **ізоба̀та** (СУМ IV: 14), **ізога̀мія** (СУМ IV: 14), **інтроду̀кція** (у 3 знач., СУМ IV: 41), **лаку̀на** (СУМ IV: 440), **мода̀льність** (СУМ IV: 775), **неврилѐма** (СУМ V: 271), **невро̀ма** (СУМ V: 272), **однина̀** (СУМ V: 632), **оклю̀зія** (СУМ V: 665), **теї̀зм** (СУМ VIII: 57), **теї̀н** (СУМ X: 57), **урбані̀зм** (СУМ X: 474), **уреміѝя** (СУМ X: 475), **факторіа̀л** (СУМ X: 553) та в багатьох інших випадках.

Необхідність ілюстрування особливо гостро відчувається в словникових статтях, що містять тлумачення термінологічної одиниці, причому саме у формі речення, бажано з неспеціального тексту, оскільки основним критерієм відбору галузевої лексики до загальномовного словника є саме її функціонування в загальномовному середовищі.

Як недолік виступає також використання термінологічних сполучень як ілюстративного матеріалу. Часто запропоновані словосполучення є сталими термінологічними одиницями й мають дещо інше або зовсім інше значення, ніж слова, які вони ілюструють, наприклад, математичний термін **біно̀м** (сума або різниця двох алгебраїчних величин (виразів), що звуться його членами; двочлен; СУМ I: 187) ілюструється словосполученням *біном Ньютона*, що є сталою сполукою як найменування математичної формули. Аналогічно в словникових статтях, наприклад, до слів **інду̀ктор** (ілюстрація *телефонний індуктор*; СУМ IV: 27), **інжѐктор** (ілюстрація *інжекторні труби*; СУМ IV: 29) порівняно з **інѐртний** (Δ інертні матеріали; СУМ IV: 28); **о̀кис** (ілюстрація *окис калію*, *окис сланцю*; V СУМ: 663); розбіжність виявляємо навіть у випадку категоріальної спільності понять, наприклад, **КАРДА̀ННИЙ** .. *спец.* Те саме, що **кардà новий.** *Карданний вал* (СУМ IV: 104) та **КОЛІ̀НЧАСТИЙ** .. З коліном або кількома колінами (у 3, 4 знач.), Δ **Колі̀нчастий вал** – вал у формі ламаної лінії, який служить для перетворення прямолінійного руху поршня в обертальний (СУМ IV: 225). Аналогічні факти: назва рослини **воловѝк** (у 2 значенні; СУМ I: 727) супроводжується ілюстрацією *воловик лікарський* – це словосполучення хоч і є різновидом заголовної одиниці, проте воно має принципово іншу семантику; так само в словниковій статті до зоологічного номена **нічнѝця** подана ілюстрація *нічниця пшенична*, *нічниця озима*. Однак, в іншому випадку, наприклад, у словниковій статті до слова **калѝна** (СУМ IV: 76) словосполучення **чо̀рна калѝна,** що несе подібне семантичне навантаження, як і попереднє словосполучення, винесено під знак "трикутник", тобто як термінологічне словосполучення; те саме спостерігаємо у словниковій статті до слова **тюлѐнь**: різновиди цього виду тварин (**вуха̀ті тюлѐні**, **гренла̀ндський тюлѐнь**, **спра̀вжні тюлѐні**) подано як термінологічні словосполучення. А от загальномовне слово **надколі̀нний** (який міститься вище коліна; СУМ V: 71) супроводжується термінологічними словосполученнями *надколінна кістка*, *надколінні м'язи* як ілюстраціями, проте словосполучення **надколі̀нна чашка** подається після знака «трикутник» і супроводжується ремаркою *анат.* (анатомія) тощо. Більшість лексикографів дотримуються думки, що основною одиницею при ілюструванні тлумачень є окреме речення.

«Ілюстраційні цитати, чи сконструйовані вислови, що унаочнюють вжиток конкретних значень, є ключовим складником словникового означення, і не варто ставитися до нього просто як до додатка» [Сидні І. Лендау: 208].

Вадою СУМ-20 у частині ілюстрування лексичних одиниць є відсутність паспортизації наочного матеріалу, що стирає межу між авторитетною цитатою з друкованих джерел та сконструйованим висловом.

Варто зауважити, що значну кількість допущених неточностей зумовлює відсоток так званого лексикографічного суб'єктивізму, який полягає в однобічності надання певних характеристик слову. Насправді ж об'єктивний погляд на ситуацію показує, що інформація про слово, зрозуміла одному користувачеві словником, є мало або й зовсім незрозумілою для іншого. Тому вважаємо доцільним і логічним використання повної системи ремаркування галузевих слів, як загального, так і галузевого, в рамках функціонально-стилістичної характеристики спеціального слова в загальномовному тлумачному словнику.

* * *

Зафіксовані недоліки зумовлюють потребу перегляду методологічних засад створення загальномовного тлумачного словника в частині фіксації спеціальної лексики та її стилістичного маркування.

Оскільки для опису галузевої лексики в загальномовному тлумачному словнику важливими та обов'язково врахованими є два основних положення – специфічна різноплановість галузевої лексики, з одного боку, та великий спектр потреб й інтелектуальних можливостей споживача, з іншого боку, – ми пропонуємо, дотримуючись системи семантико-стилістичних характеристик, розроблених до Нового словника української мови [Тараненко 1996: 110 – 120], застосовувати засоби функціонально-стильової характеристики до всіх спеціальних слів. «За допомогою функціонально-стильової характеристики відзначається закріпленість мовної одиниці за певним функціональним стилем, сферою вживання, соціальним середовищем. Дана характеристика виражається в основному набором стилістичних позначок, рідше стилістичними коментарями в тлумачній частині статті» [Тараненко 1996: 112].

Для уникнення помилок та неточностей, допущених в основних загальномовних словниках української мови, для якіснішого викладу семантико-стилістичних ознак спеціального слова слід **обов'язково дотримуватися системності та послідовності як під час формування реєстру, так і в процесі тлумачення та функціонально-стильової характеристики, особливо в тому разі, коли слова належать до однієї тематичної групи або перебувають у парадигматичних відношеннях: синонімічних, антонімічних, родо-видових**. Пропонуємо також використовувати такий спектр дій.

У процесі формування реєстру:

1. Визначити питому вагу відповідної галузі в суспільному житті.
2. Визначити місце спеціального слова в класифікаційній системі галузевої лексики.
3. Визначити частотність вживання спеціального слова в мовленні (неспеціальний контекст) за допомогою пошукових систем інтернет-простору.
4. Визначити частотність вживання спеціального слова в неспеціалізованій літературі (зокрема, художній, науково-популярній, навчальній).
5. Простежити фіксацію спеціального слова в загальномовних та міжгалузевих словниках.

У частині семантичного опису:

1. Чітко визначити галузь (галузі) функціонування слова, його співвіднесеність із загальномовною лексичною системою.
2. Чітко з'ясувати термінологічну позицію в полісемічному слові.
3. У тлумачній частині використовувати тільки лексику, зафіксовану сучасними загальномовними тлумачними словниками.
4. Подавати ілюстративні приклади до всіх спеціальних слів та термінологічних словосполучень, оскільки саме контекстуальне оточення – найвагоміший чинник, що відкриває шлях спеціальному слову до загальномовного тлумачного словника національної мови. Важливо також формувати ілюстрації до словникових статей у вигляді паспортизованих речень, а не сконструйованих укладачем, уникати використання словосполучень для запобігання невідповідності між реальним значенням заголовної одиниці та її значенням в ілюстративному словосполученні.

У частині функціонально-стильової характеристики:

1. Використовувати всі засоби функціонально-стильової характеристики галузевої лексики: загальне ремаркування, галузеве ремаркування, стилістичне ремаркування – незалежно від форми викладу тлумачного матеріалу, особливо в словникових статтях до полісемічних слів.
2. У словниковій статті полісемічного слова термінологічне значення заголовної одиниці обов'язково відмічати відповідною позначкою. Якщо таких значень у даного слова декілька, обов'язково супроводжувати всі відповідними ремарками. Такий підхід застосовувати й за функціонально-стильової характеристики термінологічних словосполучень.
3. У разі використання відсильного типу тлумачення для галузевого слова або словосполучення обов'язково супроводжувати реєстрову одиницю відповідною ремаркою.
4. Чітко розмежувати використання загальних ремарок: ремарку *наук*. використовувати для функціонально-стильового уточнення загальнонаукових термінів та термінологічних словосполучень, ремарку *спец*. у разі загальної термінологічності слова або словосполучення або невизначеності сфери його побутування.
5. У рамках галузевого ремаркування використовувати загальногалузеві ремарки типу *техн*. (техніка), *мист*. (мистецтво), *пром*. (промисловість), *сусп*. (суспільство) тощо, у разі функціонування слова в терміно-

логічному значенні в споріднених сферах, що належать до однієї загальної тематичної групи, використовувати галузеві ремарки відповідно до галузей діяльності людини.

6. У багатотомному словнику на початку кожного тому в разі потреби обов'язково подавати додатковий список використовуваних галузевих ремарок, оскільки їхня кількість у процесі укладання словника може збільшуватися в зв'язку з розвитком термінологічної системи мови.

Зауважимо, що великі лексикографічні праці укладає, як правило, група науковців, а над матеріалами працюють за літерами, тож важливу роль під час укладання загальномовного словника, особливо в процесі формування реєстру галузевих слів, відіграє так зване лексикографічне чуття, яке виявляє себе в самостійному розв'язанні питання про включення спеціального слова до реєстру. Тому тематичне редагування, особливо в частині стилістичного маркування лексики, є обов'язковим етапом під час укладання словника.

Valentina Balog

MARKING INDUSTRY VOCABULARY
IN THE GENERAL LANGUAGE INTERPRETIVE DICTIONARY
(defects: systematization and characteristics)

This paper presents scheme typical defects of functional and stylistic characteristics of industry vocabulary in a general explanatory dictionary developed based on the analysis of the basic vocabulary of modern Ukrainian language.

Keywords: industrial vocabulary, general language dictionary, note.

Наталія Гордієнко

МІКРОСТРУКТУРА ТЛУМАЧНИХ СЛОВНИКІВ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЛЕКСИКОГРАФУВАННЯ

Тлумачний словник посідає одне з найважливіших місць з-поміж інших типів лексикографічних праць. Це пояснюється насамперед його завданням – подати значення лексико-фразеологічних одиниць мови. Крім того, видання цього типу інформує про граматичні та стилістичні особливості слів, а також подає нормативну вимову, особливості правопису, словоформу, етимологію, а в деяких випадках – це ще й наведення синонімів, антонімів та іншомовних слів. Адже саме такий тип словників більш систематично й послідовно відображає словниковий склад мови. В. А. Козирєв та В. Д. Черняк уважають саме тлумачний словник «центральним типом лексикографічних праць», а його словникову статтю – «складним лінгвістичним жанром» [Козирєв 2004: 52]. Для комплексного аналізу словникової статті обираємо параметричну систему, до складу якої належать такі параметри: тлумачний, акцентуаційний, граматичний, синонімічний, антонімічний, омонімічний, ілюстративний, паспортизаційний, ідіоматичний, етимологічний та ремаркування. Під параметром розумітимемо «певний квант інформації про мовну структуру, який в екстремальному випадку може мати для користувача самостійний інтерес, але, як правило, перебуває в поєднанні з іншими квантами (параметрами) і знаходить специфічне відтворення в словниках; інакше кажучи – це особливе словникове уявлення структурних властивостей мови» [Караулов 1981: 51]. Саме ця вихідна позиція є вирішальною для подальшого дослідження.

Особливості тлумачень у сучасних словниках

Тлумачний параметр – найважливіший у мікроструктурі тлумачних словників і є основним складником правої частини мікроструктури, який формує метамову лексикографічної праці. Щодо загальних засад лексикографування, то Л. С. Паламарчук надавав першочергового значення двом критеріям – лаконічності й чіткості в тлумачній частині словникової статті [Паламарчук 1967: 22]. На таких самих критеріях наполягав і С. І. Головащук, який із цього приводу зазначав: «Слід підкреслити, що як надмірне подрібнення словникової статті на семантичні розділи, так і зайва конденсація значень у цих розділах можуть спричинитися до небажаних результатів» [Головащук 1967: 78]. О. М. Демська виокремлює дві основні засади, що полягають у нетавтологічності лівої і правої частин словникових статей та вичерпності тлумачення: «1) уникання так званого замкненого кола, тобто важливо, щоб значення А не пояснювалося через В, а В через А; 2) обов'язковість забезпечення необхідної і достатньої інформації про описувану заголовкову одиницю» [Демська 2010: 112]. О. О. Тараненко сформулював детальніше основні вимоги щодо змісту тлумачень, головні з них такі: 1) адекватність визначення лексичного значення слова позначуваному поняттю; 2) достатність тлумачення для розуміння змісту позначуваного поняття і особливостей уживання слова; 3) врахування і показ лексико-семантичних і лексико-граматичних системних відношень тлумаченого слова; 4) нетавтологічність тлумачення семантично пов'язаних між собою слів [Тараненко 1996: 27].

Тлумачення реєстрових слів у сучасних лексиконах досить-таки часто не відповідає нормативним принципам та основним вимогам теоретичної лексикографії. Порівняльний аналіз дає змогу стверджувати, що переважна більшість новітніх видань створена на базі СУМа, до того ж більша частина словникових статей є ідентичною до академічної праці. Відповідно до мікроструктур сучасних видань перенесено із попередніх словників як достовірні матеріали, так і ті, що потребують уточнень, виправлень, пояснень тощо. Зокрема, ще наприкінці 1990-х рр. в інструкції до «Нового словника української мови (концепція і принципи укладання словника)» О. О. Тараненко застерігав щодо неадекватного тлумачення лексеми *пароплавство,* зауважуючи про невідповідність тлумачення тогочасним реаліям: «у сучасному Чорноморському пароплавстві вже немає, очевидно, жодного пароплава» [Тараненко 1996: 24]. Натомість у ВТССУМі зазначено: **паропла́вство, -а,** *с.* 1. Установа, що керує пароплавним транспортом [...] (ВТССУМ: 707). Аналогічне тлумачення знаходимо у ВТСУМЗі. Для користувачів саме адекватність тлумачення є визначальною домінантою якості словника. Тому кожна праця має свою метамову, принципи укладання. Однак дуже важливою є саме вірогідність інформації, про яку йдеться в тлумаченні чи дефініції. Розгляньмо два приклади тлумачення: **актино́їди,** ів, *мн.* [...]. Чотирнадцять радіоактивних хімічних елементів [...] (СУМ-20 І: 161) та **актино́їди,** -ів, *мн.* Родина із 15-ти споріднених хімічних елементів (ВТССУМ: 19). Для розуміння дефініції цього терміна важливою є інформація про точну кількість хімічних елементів.

Аналізуючи сучасні словники, помічаємо недотримання формул тлумачення в окремих групах лексики. Як наслідок, реєстрові слова, що належать до однієї тематичної групи лексики, витлумачено по-різному: **офтальмо́лог,** -а, *ч.* Лікар, фахівець з офтальмології; окуліст (ВТССУМ: 692); **гінеко́лог,** -а, *ч.* Фахівець із

гінекології (ВТССУМ: 182); **терапе́вт,** -а, *ч.* Лікар, фахівець із внутрішніх хвороб; спеціаліст у галузі терапії (ВТССУМ: 1240); **кардіо́лог,** -а, *ч.* Лікар, що лікує хвороби серця (ВТССУМ: 417). У наведених прикладах формула тлумачення має починатися з гіпероніма *лікар*. На максимальній стандартизації тлумачень системно пов'язаних між собою слів за допомогою застосування типови́х зразків і формул тлумачення для членів словотвірних розрядів, синонімічних та антонімічних тематичних груп наголошував О. О. Тараненко. Варто зазначити, що цей принцип лягає в основу виокремлення лексикографічних типів у межах системної лексикографії, розроблених Ю. Д. Апресяном.

Тобто для уніфікації формул тлумачення першочерговим завданням є структурний розподіл на тематичні групи (напр., назви осіб, народів, етнічних груп, жителів регіонів, звань, чинів, рослин, тварин, мінералів, спеціалізована термінолексика (для кожної галузі окремо); ліки, назви хвороб, днів тижня, місяців, року, свята, сільськогосподарські роботи, грошові одиниці, харчові продукти, страви, напої, кольори та ін.).

Некоректно, на нашу думку, подано у ВТССУМі та ВТСУМі тлумачення лексеми **гербе́ра, -и**, *ж.* Рід рослин родини складноцвітих. Використовують як горщикову рослину або для зрізу (ВТССУМ: 178), оскільки у тлумаченні зазначено лише належність до роду, без короткої вказівки на зовнішній вигляд. Уявити, зрозуміти, як виглядає така квітка, користувачеві буде важко.

Те саме стверджуємо й щодо тлумачень назв грибів: **борови́к,** а́ *ч.* Білий гриб (ВТССУМ: 60). Неточність такого тлумачення полягає в тому, що воно виступає еквівалентом заголовкового слова, його синонімом. У теорії лексикографії це явище називають «замкненим колом, тобто, коли А пояснюють за допомогою В, а В – за допомогою А» [Демська 2010: 27]. У цьому разі лексема *боровик* означає *білий гриб,* а *білий гриб – боровик*. Інші назви в цьому словникові витлумачено так само, кожне із цих визначень відповідає матеріалам СУМа. Уважаємо правомірною таку словникову статтю: **борови́к,** -а́ *ч.* Їстівний гриб з темно-коричневою товстою шляпкою і білою товстою ніжкою; бíлий гриб. У наведених прикладах використано з'ясувальний тип тлумачення, основне завдання якого – в описовій формі пояснити семантику, зміст, форму тощо.

На думку О. О. Тараненка, для таких груп, як назви рослин, потрібно вказувати родове визначення, належність до певної родини (за умови, якщо її сутність зрозуміла для звичайного читача), для рослин, виразно обмежених у поширенні, має бути зафіксовано регіон і місце поширення чи розведення. Для дерев обов'язковим є зазначення хвойне воно чи листяне, а семантика назв грибів має містити ознаки їстівний/неїстівний, колір шапинки, розмір або форма ніжки [Тараненко 1996: 38 – 39]. Дотримання таких правил забезпечить унормованість тлумачень, дефініцій у кожній групі лексики. На нашу думку, такі лексеми, звичайно, будуть відрізнятися від тлумачень лексем в інших джерелах, однак у межах однієї макроструктури вони мають бути уніфікованими та унормованими відповідно до формул тлумачення, передбачених у проспекті того чи того словника.

Розроблення уніфікованих формул тлумачення потрібне також і для тих реєстрових лексем, які мають однакові тлумачення, але відрізняються родовими корелятами. Це забезпечить певну кодифікацію в загальній структурі словника та мінімалізує дублетність з'ясувальної частини. Переважну більшість таких одиниць витлумачено коректно: спочатку наведено перше слово чоловічого роду за абеткою, а потім – тлумачення за схемою «Жін. до...». Напр.: **учи́тель** (**вчи́тель**), -я, *ч.* 1. Особа, яка навчає, викладає який-небудь навчальний предмет у школі [...] (ВТССУМ: 1311); **учи́телька** (**вчи́телька**), -и. Жін. до **учи́тель** (ВТССУМ: 1311). Але трапляються випадки, коли родові кореляти тлумачення подано не за схемою, що потребує їх подальшого доопрацювання. Зокрема, винятками, на думку О. О. Тараненка, у такому разі будуть «корелятивні за родовою ознакою однокореневі назви осіб чоловічої і жіночої статі, що позначають їх власне «чоловічі» і «жіночі» якості» [Тараненко 1996: 70]. В українському узусі це можуть бути лексеми, напр., *вдівець* і *вдова*, *вихованець* і *вихованка*, *коханець* і *коханка*, *благовірний* і *благовірна* та ін., які подають із самостійними описовими тлумаченнями. Проте у ВТССУМі корелятивні лексеми *вихованець/вихованка* тлумачаться не за окремими значеннями, а за усталеними формулами, пор.: **вихова́нець,** вихованця. *ч.* 1. Дитина, або молода людина, яка виховується чи виховувалася ким-небудь або де-небудь [...]. 2. Людина, яка вчиться або яка одержала освіту в якому-небудь навчальному закладі [...]; **вихова́нка,** -и. Жін. до **вихова́нець.** (ВТССУМ: 159). Лексеми з родовими корелятами вжито переважно в повних за обсягом словниках: ВТССУМі, СУМі-20, натомість в інших аналізованих нами працях до реєстру введено лише лексему, вжиту в чоловічому роді: *вчитель, вахтер, лікар, директор* та ін. А в СТСУМО родові кореляти введено до мікроструктури за допомогою вказівних займенників: **адреса́нт,** а, *зб.* – той (та), хто адресує комусь листа, телеграму, листівку тощо (СТСУМО: 17).

Інколи укладачі не вводять формули тлумачення на кшталт «те саме, що...» та числового індексу, який вказує саме на те значення, що відповідає потрібному реєстровому слову. Як наслідок, виникає невідповідність між окремою словниковою статтею та загальним змістом словника, напр.: **ла́со́,** *невідм. с.* [франц. lasso < ісп. lazo]. Аркан (ТСКЦ: 319). У ТСКЦі лексема *аркан* має два значення: *довгий мотузок* та *гуцульський чоловічий танець*. Пересічному користувачеві залишається лише здогадуватися, яке значення є

правильним. Наводимо точніший, на нашу думку, варіант словникової статті: **ла́сó**, *невідм. с.* Те саме, що **арка́н** 1.

Усталені формули на зразок *жін. до ..., дія за знач. ..., прикм. до ...,* визначають другий принцип тлумачення – граматичний, або тлумачення-покликання. Перевагу цьому способу семантизації надають під час опису похідних одиниць, а вироблені формули тлумачення за допомогою покликання на лексему-першооснову вказують на граматичні відношення пояснюваного й пояснювального.

Важливим складником з'ясувальної частини словникових статей є розрізнення та виокремлення родо-видових понять. Реалізація цього принципу можлива в словниках за допомогою третього типу тлумачення – синонімічного. Типовим недоглядом у сучасних виданнях, на відміну від СУМа, є часте нерозрізнення синонімів, унаслідок чого виникає тавтологічність у синонімічному ряді, напр.: **гарні́р,** -у, *ч.* Каші, макарони, картопля, овочі, що їх подають до рибної або м'ясної страви (ТССУМ: 85). У наведеному прикладі зайвим є елемент *картопля*, оскільки це і є *овоч*. Значна кількість слів-еквівалентів переобтяжує мікроструктуру. Натомість розроблено словникові статті, у яких, навпаки, потрібно розширити синонімічний ряд, уводячи не тільки пояснювальне слово, але і його еквівалент, пор.: **бага́ття**, -я, *с.* Купа дров, що горить. Син. *вогнище*, *ватра* (ТСУМІ: 23) та **бага́ття** -я, *с.* 1. Купа дров, хмизу, ломаччя і т. ін., що горить; вогнище. *Розвести багаття*. 2. *діал*. Вогонь (ТСУМК: 25). Тлумачення в першому прикладі представлено обмежено (оскільки горіти можуть не лише дрова), натомість у другому варіанті лексичне значення деталізовано.

Порівнявши мікроструктури словників різних періодів, у деяких із видань помічаємо тенденцію до розширення семантики. Так, термінологічну лексику, напр. хімічну, не лише коротко витлумачено, але й конкретизовано її фізичні властивості, сферу застосування. Як правило, акцент зроблено на одній з найголовніших ознак. Заслуговує на увагу введення після граматичної характеристики графічного зображення в системі хімічних елементів: **бери́лій,** -ю, *ч.* Ве. Хімічний елемент; дуже легкий, твердий метал сріблястого кольору. Використовується як конструкційний матеріал у авіа- і ракетобудуванні, ядерній техніці, електроніці, електротехніці, рентгенотехніці. Надзвичайно отруйний (ВТССУМ: 48). За таким принципом розроблено термінологічну лексику у ВТСУМЗі. Варто зазначити, що в новому СУМі-20 графічне скорочення термінології не введено до мікроструктури. Після реєстрового слова *берилій* цілком доречним є введення до макроструктури лексеми *бериліоз* (отруєння берилієм). Дефініція терміна в тлумачному словнику, на відміну від енциклопедичного, не повинна бути переобтяжена тими деталями, що характеризують сам предмет, поняття і т. ін., але не входять до значення слова, яким названо цей предмет. До тлумачення в лінгвістичних словниках входять ті елементи, що вказують на основні ознаки названих словами понять, предметів, явищ і розкривають значення слова, його суть.

Удосконалення способів тлумачення термінологічної лексики безпосередньо пов'язане з розвитком термінографії. «Точне тлумачення наукових термінів є обов'язком фахівця відповідних галузей науки. Цей обов'язок може мати подвійний характер: тлумачення наукового терміна повинно запобігти непорозумінням під час його вживання в певній науковій дисципліні; крім того, його слід сформулювати так, щоб зміст терміна був – наскільки це можливо – зрозумілий і для нефахівця» [Дорошевський 1970: 11].

Однією з основних вимог до тлумачення є умова, за якою в ньому не може бути слів і висловів, не поданих у реєстрі словника. В основному такий принцип у новітніх виданнях витриманий (особливо якісно це відображено у ВТССУМі), однак трапляються поодинокі випадки, що їх слід усунути в наступних виданнях: **контр||аба́нда,** -и, *ж.* [іт. contrabando < contra – проти + bando – урядовий указ]. Незаконне перевезення через державний кордон товарів, коштовностей і т. ін., заборонених або обкладених митом (ТСКЦ: 301) (лексему *мито* до реєстру не введено); **воло́шк||а,** -и, *ж. кл.* -о, *дав.*, *м.* -ці. I. [...] II. Волох (ТСКЦ: 93) (відсутня лексема *волох*); **ката́льпа,** -и, *ж.* (Catalpa Scop). Південне дерево родини багнонієвих, що має велике листя серцеподібної форми, запашні квіти й круглі грубі стручки (ТСКЦ: 420) (відсутня лексема *багнонієві*).

Отже, способи тлумачення в сучасних словниках реалізовано в трьох основних типах: з'ясувальний, граматичний, чи тлумачення-покликання, та синонімічний. Така система передбачає вирішення низки лексикографічних питань: 1) відповідність реальній дійсності; 2) розроблення спеціальних формул тлумачення для тематичних груп лексики, родо-видових корелятів і родо-видових понять; 3) усунення тавтології; 4) відповідність лексем у змісті тлумачення до загального реєстру словника тощо.

Акцентуаційна норма

В ієрархічній моделі параметричної системи вітчизняних словників наголос є обов'язковим елементом структури словникової статті, здатним впливати на якість, наукову цінність лексикографічної продукції та виконувати релевантні функції. Акцентуаційний параметр у сучасних словниках репрезентований майже в усіх словникових працях. Проте серед проаналізованих словників трапилися праці, у яких акцентуаційний параметр не репрезентовано, наприклад, СТСУМО. Укладачі, відійшовши від традиційного принципу

лексикографування реєстрових одиниць тлумачного словника, подають їх ненаголошеними. Як наслідок, виникає невідповідність між словами-омографами. Так, на с. 283 лексема **мука**, и, *жін*. – **1.** сильне моральне або ж фізичне страждання; тортури. **2.** щось нестерпно важке, болюче. *Це просто мука якась.* (СТСУМО: 283). Лише після ознайомлення з тлумаченням можемо здогадатися, що це: «му́ка» чи «мука́». Хоча деякі сучасні видання не подають лексему *мука́*, а зазначають лише *борошно*, проте в інших словниках така реєстрова одиниця наявна, з посиланням на розмовний стиль: **мука́**, и, *ж. розм.* те саме, що **бо́рошно** (ТСУМІ: 252). Те саме спостерігаємо в тлумаченні лексем *за́мок* і *замо́к* (СТСУМО: 180). Зазначимо, що неправильне наголошення слів – це ознака низької культури мови, формування якої закладається ще в школі. Можливість для учнів правильно наголошувати слова на кшталт **абулія** (СТСУМО: 10), **бювар** (СТСУМО: 8), **матрикул** (СТСУМО: 258), **покришка** (СТСУМО: 361) під час користування зазначеним словником нівелюється. Ненаголошеність реєстрових слів є ненормативним явищем для тлумачної лексикографії XXI століття.

Граматична характеристика в тлумачному словнику

У сучасних виданнях принципи лексикографування базуються на граматичному оформленні словникової статті. Зокрема, граматична інформація у тлумачних словниках має складну компонентну структуру, яка складається з явної, або експліцитної, інформації (скорочення та ремарки), неявної, або імпліцитної (тлумачення, приклади), загальної (граматична інформація в макроструктурі) та індивідуальної (граматична інформація в кожній конкретній словниковій статті). До найголовніших граматичних критеріїв лексикографування, на думку І. Р. Вихованця, А. П. Непокупного, О. Б. Ткаченка, слід зараховувати: «1) частиномовну належність слова (прийняття традиційної десятикомпонентної класифікації частин мови чи обґрунтоване доповнення її необхідними для тлумачного словника елементами); 2) розрізнення синтаксичної (валентної та невалентної) і лексичної сполучуваності слів; 3) розгляд специфічних мовних одиниць як форм слова чи окремих слів; 4) ілюстрування лексичних значень слова типовими синтаксичними конструкціями; 5) розв'язання важливого для структури української мови питання про місце в словнику продуктивних і непродуктивних дієприкметникових утворень, про семантико-граматичні градації їх співвідносності з прикметниками тощо» [Вихованець 2002: 21].

Оскільки предметом дослідження у цьому розділі є мікроструктура словників, то за основу обираємо саме індивідуальну граматичну характеристику, яку традиційно подано у відмінкових формах, закінченнях чоловічого та середнього роду, частиномовної належності, видах дієслів тощо.

Граматичну характеристику іменників у сучасних словниках подано за традиційним способом у тлумачній лексикографії: наведено форми родового відмінка однини та в більшості видань вказано рід лексем. З розвитком лексикографії збільшується функціональність граматичного навантаження іменників. Зокрема, О. О. Тараненко рекомендує наводити флексії давального і місцевого відмінків в однині при іменниках з основою на *г, ґ, к, х,* які під час відмінювання змінюються на *з, ц, с* [Тараненко 1996: 79]. Зазначмо, що у більшості сучасних словників такі флексії не наведено, проте в окремих найновіших виданнях їх почали зазначати, напр.: **воли́нка,** -и, *ж. дав., м.* -ці. Народний духовий музичний інструмент (ТСКЦ: 93); **кура́га́,** -и, *ж., дав., м.* -зі [тюрк. курага]. Сушені абрикоси без кісточок (ТСКЦ: 315); **золоту́||ха,** -и, *ж., дав., м.* -сі, *розм*. Прояв діатезу (ТСКЦ: 236). Ці принципи лексикографування відмінкових закінчень реалізовано в таких працях, як СТСУМД, ТСКЦ, натомість у нових працях таких, як-от: СУМ-20, ТСУМК, СТСУМ, ТСУМІ та ін. відмінкові форми не введено.

Незмінною залишилася вимога зазначати родовий відмінок при зміні флексій відповідно до значення, напр.: **оза́док**, *ч*. 1. *род*. -дка. Задня частина туші тварини. 2. *род*. -дку. Зернові відходи (ТСКЦ: 390); **лінь**. I. *род.* -і, *ж. ор*. -нню. Лінощі. II. *род.* -я, *ч*. [голл. lijn] Дуже міцний тонкий канат [...] (ТСКЦ: 326).

Розгляньмо особливості кличного відмінка в тлумачному словникарстві. У деяких сучасних тлумачних словниках, напр. ТСКЦі, СТСУМДі, кількість зафіксованих реєстрових слів з формою кличного відмінка, порівняно із СУМом, помітно збільшується. О. О. Тараненко рекомендує наводити «форми кличного відмінка тоді, коли при їх творенні відбувається чергування звуків або перенесення наголосу (порівняно з формою родового відмінка), при іменниках чоловічого роду на **-р** та мішаної групи» [Тараненко 1996: 80]. У сучасних словниках спостерігаємо тенденцію до збільшення відмінкових закінчень. Напр., у ТСКЦі форму кличного відмінка наведено майже до всіх іменників: **бо́цман**, -а, *ч*., *кл*. -е. [...] (ТСКЦ: 61); **корифе́й**, -я, *ч., кл*. -ю. [...] (ТСКЦ: 305); **лі́кар,** -я, *ч., кл*. -ю. [...] (ТСКЦ: 324). На нашу думку, така кількість уведених відмінкових форм може переобтяжувати словникову статтю і бути невиправданою витратою друкарського місця. Напр., не потребують кличної форми лексеми на позначення неістот, форми яких легко утворювані: **жезл,** -а, *ч.*, *кл.* -е. 1. Особливої форми паличка, що служить символом влади, високого становища тощо (ТСКЦ: 206). Уважаємо, що введення форм кличного відмінка доречне при лексемах на позначення особи чи істоти, а звертання до предметних чи абстрактних іменників властиве переважно для художньої мови чи фольклору. Так само некоректною є клична форма, що має знижено-емоційний характер, певну згрубілість,

оскільки тією чи тією мірою відбувається нівелювання морально-етичних ознак словникової праці. Це лексеми на кшталт *інвалід, імпотент*, *бомж* тощо.

Відмінкові форми в словниковій статті мають бути уніфікованими, з чітко виробленими критеріями добору реєстрових слів. Напр., у ТСКЦі до лексем на позначення назв тварин форми кличного відмінка подано неоднорідно. Так, у реєстровому слові *марал* наведено флексію кличного відмінка, а лексеми, скажімо, *оленебик, кулан* позбавлені такого параметра.

У більшості сучасних тлумачних словників (напр. у ВТССУМЗі, ВТСУМі, КТСУМі, ТСУМГу, ТСУМІ) спостерігаємо тенденцію до кількісного зменшення форм кличного відмінка, що свідчить про неусталеність лексикографічного стандарту.

Варто відзначити позитивні моменти, які стосуються форм кличного відмінка насамперед у тих словах, де його утворення може викликати труднощі, напр.: **швець,** шевця́, *ч., кл.* ше́вче. Майстер пошиття взуття (ТСКЦ: 585). Зауважимо, що в таких лексемах кличної форми не було введено до словникових статей СУМа.

Форми орудного відмінка наведено при іменниках чоловічого та жіночого роду з основою на шиплячий та **ц: корс||а́ж,** -а, ч. ор. -ем [...] (ТСКЦ: 306), жіночого роду третьої відміни: **консо́ль,** -і, *ж., ор.* -ллю [...] (ТСКЦ: 300).

Традиційним у практиці укладання іменникових словникових статей, де реєстрове слово вживається переважно в множині, є лексикографування множинної форми із зазначенням, де це можливо, форм однини. Так само вони розроблені й у сучасних лексикографічних працях: **омо́графи,** -ів, *мн. (одн.* **омо́граф**, -а, *ч.* [...] (ВТССУМ: 395). Проте у ТССУМі такі лексеми, як *омоніми, омофони* позбавлені цього складника. На нашу думку, цей спосіб є дещо некоректним, оскільки може призвести до сплутування граматичної множини з реальною множинністю іменників. Водночас у таких джерелах, як ВТСУМЗ, ТСУМІ, ТСКЦ, СТСУМД, ВТСУМ, ТСУМК системність множинних реєстрових одиниць витримано. З-поміж сучасних тлумачних словників виокремимо ті, у яких характер множинності не відбито: ТССУМ, СТСУМО.

Основними засобами вираження граматичних характеристик прикметників у сучасних лексиконах є традиційні принципи подання родових закінчень.

Окремо слід наголосити на лексикографуванні коротких форм прикметників. Напр., у СУМі їх було розроблено уніфіковано, а в сучасних словниках інтерпретовано по-різному. Одні видання подають коротку форму як варіант до реєстрового слова: **ла́дний, ла́ден**, -а, -е. Схильний, охочий щось робити (ТССУМ: 205), СУМ-20, ТСУМВ, ВТССУМЗ, інші – як дві словникові статті: *певний, певен* (ТСУМ: 617), ВТСУМ. Помічаємо також, що в деяких словниках короткі форми не зазначено (ТСУМІ, ТСМУМ, ТСУМК, КТСУМ, ТСУМГ). Загалом нечленні форми прикметників у сучасних невеликих за обсягом словниках подано обмежено. Уніфікувати подання коротких форм О. О. Тараненко радить за допомогою вживання позначки *кор.* (коротка форма прикметника), наведеної після повної назви [Тараненко 1996: 83]. На нашу думку, цей принцип є раціональним для тлумачного типу словника, оскільки значення повної та короткої форм прикметників є однотипними. Різниця полягає лише в морфемному складі, тому немає потреби в їх розмежуванні.

Уведення всіх форм широковживаних прикметників до реєстру тлумачного словника зумовить значне збільшення його обсягу. Тому раціонально, на нашу думку, подавати форми найвищого ступеня прикметників в ілюстративній частині продуктивних морфемних словникових статей *най-, щонай-, якнай-*, як це представлено у ВТССУМі, ВТСУМі, ВТСУМЗі, ТСУМКу. Словникова стаття укладена за таким зразком: **най**... Префікс прикметників, який служить для утворення найвищого ступеня порівняння й означає найвищий ступінь вияву ознаки [...] (ВТСУМЗ: 300). Варто зазначити, що такого типу лексеми входять не в усі сучасні словники, як-от: ТСУМІ, КТСУМ, ТСУМВ, ТСМУМ, СТСУМО, ТСУМГ, а в деяких лише зазначено лексему *най* як частку чи частину діалектної лексеми: ТССУМ, СТСУМ.

Дієслівні словникові статті в сучасних тлумачних словниках не мають єдиної уніфікованої системи лексикографування. Основними параметрами репрезентації граматичних властивостей дієслів є вид, час, перехідність/неперехідність, закінчення. Зокрема, у більшості сучасних словників запропоновано форми доконаного й недоконаного видів дієслова, наведено форми першої та другої (рідше третьої) особи однини теперішнього часу (для недоконаного виду) і майбутнього часу (для доконаного), закінчення в третій особі множини, де відбувається чергування приголосних звуків. Якщо в особових дієсловах форма першої особи практично не вживається, то подаються друга та третя особи однини, напр.: **смерді́ти,** -джу́, -ди́ш, *недок.* При дієсловах, що вживаються тільки з множинними або збірними суб'єктами, наведено форми третьої особи однини та першої і другої особи множини: **позліта́тися**, -а́ється, -а́ємося, -а́єтеся, *док.* […] (ВТССУМ: 1021). Форми третьої особи множини наведено в тих випадках, коли в її утворенні є відмінність від другої особи множини. У дієсловах, що не мають названих форм, а також у дієсловах на **-ся** середньо-зворотного стану зазвичай наведено форми третьої особи однини.

Після особових форм дієслів у тих випадках, де є особливості у творенні й наголошуванні, наведено форми минулого часу та, як правило, форми наказового способу. Це дієслова на кшталт: **бі́гти**, біжу́, біжи́ш,

мин. ч. біг, бíгла, бíгло, *наказ. сп.* біжи́, біжíмо, біжíть, *недок.* […] (ТСУМ: 73); **повзти́,** -зу́, -зе́ш; *мин. ч.* повз, -ла́, -ло́; *недок.* […] (ВТССУМ: 993).

Для деяких лексикографічних праць, напр. СУМа-20, неоднаковою виявилася система інформативних позначок про перехідність/неперехідність дієслів. Зазвичай у сучасній тлумачній лексикографії традиційним є наведення інформації стосовно кожного дієслова про перехідність чи неперехідність. Якщо в одному зі значень полісемічного перехідного дієслова є окреме значення неперехідного, то інформація зазначається до кожного значення. Зокрема, це можемо простежити в таких лексикографічних джерелах: ВТСУМЗ, ВТСУМК, ТСУМК. Водночас у словниках ТССУМ, СТСУМ, ТСУМІ, КТСУМ, СТСУМО, ТСМУМ, ТСУМВ інформацію про перехідність чи неперехідність не зазначено. Уважаємо, що в структурі дієслівних статей інформація про перехідність/неперехідність має фіксуватися, оскільки існує взаємозалежність між реєстровим словом і способами вживання з додатком у знахідному відмінку без прийменника. У переважній більшості словників для безособових дієслів наведення третьої особи однини теперішнього чи майбутнього часу є необов'язковим, хоч у виданні ТСУМК таку інформацію зазначено. Подеколи трапляється неузгодженість виду дієслів в правій та лівій частинах словникової статті, пор.: **обри́днути, -**ну, -неш, *док.* 1. Ставати […] (ТСУМК: 359). Зауважимо, що в наведеному прикладі не зовсім коректно подано тлумачення, оскільки воно не відповідає реєстровому слову за його видом. Наведемо правильний фрагмент словникової статті: **обри́днути,** -ну, -неш, *док.* Стати […].

О. О. Тараненко пропонує у тих випадках, коли наголос переміщається з дієслівної основи на суфікс дієприслівника, та в деяких архаїчних формах наводити в словниковій статті приклад дієприслівника [Тараненко 1996: 89]. Проте в аналізованих виданнях такі форми не знайшли свого відображення.

У проспекті «Нового словника української мови» О. О. Тараненко пропонує детально подавати парадигму дієслів *бути, дати, їсти*, але в деяких новітніх виданнях спостерігаємо дещо скорочений варіант цього складника мікроструктури, пор.: **бу́ти,** *теп. ч. усіх осіб одн. і мн., має форму* є, *рідше* єсть, *архаїчні форми 2 ос. одн.* єси, *3 ос. мн.* суть, *недок., неперех* […] (ВТСУМЗ: 93); **бу́ти,** *у теп. одн. і мн. ужив. форми* є, (*заст. і прост*) єсть, *а також* (до … знач.) *у 2 ос. одн.* (*заст.*) єсі́, *у 3 ос. мн.* (*заст.*) суть; *мин.* був, була́; *майб.* бу́ду, -деш; *нак.* будь; *дієприсл. теп.* бу́дучи; *недок.* **1.** […] [Тараненко 1996: 90]. У результаті порівняльного аналізу виявлено поступове розширення парадигми особових форм дієслів. Зокрема, словникова стаття *бути* в СУМі-20 містить 15 особових форм чи, напр.: **ї́сти**, їм, їсі́; їмо́, їсте́, їдя́ть; *мин. ч.* їв, ї́ла, ї́ло; *наказ. сп.* їж; *недок.* 1. *перех. і без додатка.* Споживати (ТСУМК: 242). Водночас зазначимо, що у ВТСУМЗі наведено схожі форми, але без форм минулого часу, натомість у ТССУМі таку інформацію не деталізовано.

Префіксальні дієслова з основою –**вісти** не містять детального розроблення. Наведено лише форми першої і другої особи однини, вказано вид і перехідність/неперехідність. На нашу думку, у такого типу словникових статтях дієслівні парадигми мають бути розроблені детальніше, пор.: **розповіда́ти,** -а́ю, -а́єш, *недок.*, **розповісти́,** -ім, -ісі́, *док., перех. і неперех.* Повідомляти усно щось про кого-, що-небудь; [...] (ВТСУМ: 553). Таку саму структуру має словникова стаття в СУМі.

Реєстрові лексеми, виражені числівником, у новітніх словниках також розроблено неоднотипно. Диференційованість їх полягає насамперед у зазначенні чи незазначенні позначок про розряд числівників. Зокрема, у таких працях, як ТСУМВ, ТСМУМ, ТСУМІ, ТСУМГ, ТССУМ, СТСУМО інформацію про належність того чи того числівника до певного розряду не введено. Як бачимо, більша частина словникової продукції репрезентує числівникові словникові статті обмежено. А у виданнях, невеликих за обсягом, простежується скорочення кількісних числівників. Представлено лише прості за будовою лексеми на кшталт *мільйон, мільярд* тощо. Водночас числівникові мікроструктури в таких працях, як ВТСУМЗ, ВТСУМ репрезентовано з інформацією про розряд числівників. Аналіз ТСУМО довів, що до макроструктури словника не ввійшли числівники. На нашу думку, ігнорування числівникових статей певним чином збіднює загальну структуру словника. Вважаємо, що наукова вартість такої праці знижується.

Зазначмо, що в тлумачних словниках, незалежно від їхнього кількісного складу, числівникові мікроструктури мають бути розроблені комплексно із вказівкою на частиномовну належність та розряд: кількісні, неозначено-кількісні, збірні, порядкові.

Питання про введення до реєстру словникових статей, вказівку на частиномовну належність реєстрових одиниць та розряд для займенникових мікроструктур залишаються такими ж актуальними, як і для числівникових. Більшість із розряду особових займенників до сучасних лексикографічних праць, середніх за обсягом, не введено. Украй рідко сучасні джерела подають інформацію про належність цієї частини мови до того чи того розряду. Такий підхід не можна вважати правильним, оскільки зазначення розряду займенників є невід'ємним складником правильного розуміння. «Надати інформативності та більшої наукової вартості словниковим статтям займенників можна за допомогою включення до неї усіх відмінкових форм» [Тараненко 1996: 87]. Мікроструктура займенникових статей обов'язково має містити інформацію про частину мови, розряд займенника та варіантні форми чи специфічні відмінкові парадигми. Ці вимоги зреалізовано в таких

працях, як СУМ-20, ВТССУМ, ВТСУМЗ, де словникову статтю укладено за таким типом: **я,** мене, *займ. особ. 1 ос. одн.* [...] (ВТСУМЗ: 687). Порівнюючи різні сучасні словники, виявляємо такі, у структурі яких займенникові статті майже не наведено. Напр., у ВТСУМі не розробленими є такі лексеми, як *я, ти, ви, він, вона, вони,* а введено до реєстру лише *ми.*

Прислівникова система в новітніх лексикографічних джерелах не зазнає особливих змін. Переважно цю частину мови, зокрема її граматичні властивості, подають за зразками раніше опублікованих праць. Для них характерною залишається вказівка на частиномовну належність, позначувану скороченнями *присл.* або *у знач. присл.*, *присл. до...:* **вдóсвіта** (**удóсвіта**), *присл.* Дуже рано, перед світанком; на світанку (ТСКЦ: 75); **вік,** -у, *ч.* [...] 6. *у знач. присл.* Надзвичайно довго; завжди. Вік жити на одному місці (ТСУМК: 515); **багáто.** 1. Присл. до **багáтий** 1, 3, 4 [...] (СУМ-20 I: 305).

Для деяких займенникових прислівників у мікроструктурі сучасних словників указано їхні розряди: питально-відносні, заперечні, неозначені тощо: **як**[2] *присл.* 1. *пит.* [...]. 2. *означ.* [...]. 3. *способу дії* [...]. 4. *часу* [...]. 5. *відносний* (ВТСУМЗ: 954).

Традиційно в СУМі належну увагу було приділено одній з функцій прислівників – предикативності. У словнику для цього використовували позначки: «*у значенні присудкового слова», «з інфінітивом», «присудк. сл.».* Переважна більшість сучасних джерел невиправдано уникають такої деталізації лексем на зразок *нічого, ніяк, ніде, ніколи, нікуди* тощо: **нíяк.** Нема можливості, неможливо (ТССУМ: 264); **нінáщо,** *присл.* Внівець, напр.: *зійти на нінащо* (ТСКЦ: 378). Це позбавляє користувача можливості визначити частину мови та функції самої лексеми.

Предикативи, за традиціями укладання тлумачних словників, у новітніх лексиконах подано так само, як і в СУМі. Проте варто зазначити, що не в усіх словниках виокремлюють предикативні значення. Напр., у словниковій статті **трéба,** *присудк. сл., також з інфін.* Потрібно, необхідно, слід (ВТСУМЗ: 848), так само лексикографовано зазначену лексему і у ТСУМКу. Натомість в іншому словнику стаття має такий вигляд: **трéба**[1]**.** Потрібно, необхідно, варто (ТССУМ: 95). Із цього прикладу не зрозуміло, до якої частини мови належить зазначене слово. Або: **гріх,** á, *ч.* 1. Порушення релігійно-моральних норм, настанов [...]. 3. *у знач. присудк. сл.* Непорядно, недобре, недозволено. *Гріх ображатися на таке* (ВТСУМЗ: 154). У ТСУМКу, ТССУМі така деталізація відсутня.

Невизначеними в сучасних лексиконах залишаються вставні слова, оскільки деякі видання ігнорують уточнювальні позначки (*вставн. сл. чи у знач. вставн. сл.*), а невеликі за обсягом лексикони не вводять їх до загального реєстру. Це такі праці, як ТСМУМ, ТСУМВ, ТСУМГ. Виявлені лакуни потребують переосмислення та доопрацювання в майбутньому. У таких працях, як СУМ-20, ВТССУМ, ВТСУМЗ, ВТСУМ, ТССУМ, вставні слова подано в загальному реєстрі.

Граматичні властивості прийменникової системи в сучасному словникарстві передбачають зазначення належності до певної частини мови, а також вказівку на відмінок повнозначного слова, передусім іменників, з яким вони можуть уживатися, напр.: **без,** *прийм., з род.* 1. Указує на відсутність кого-, чого- небудь [...]. 3. *У сполуч. з ім. у род. відм.* Уживається на позначення суттєвої чи сталої ознаки (предмета або особи) (ВТСУМЗ: 57); **в (у)**, рідко ув – *із знах., місц. і род. відм.; рідко* **вві (уві), вві –** *із знах. і місц. відм.;* [...] (ВТСУМЗ: 69). Цей прийменник реалізує 34 значення, і до кожного з них наведено способи його вживання. Словникова стаття прийменників **з, із, зі** містить 36 способів уживання з різними іменниками. Як бачимо, словниковим статтям прийменників, особливо первинним, властива широка полісемія, що певним чином ускладнює їхнє лексикографування. Таку кількість значень можна подати раціональніше, структурувавши, на блоки, позначені римськими цифрами, залежно від відмінкового оточення, а в їх межах – на окремі значення. Саме цю ідею запропонували Г. М. Гнатюк [Гнатюк 1965: 84], О. О. Тараненко [Тараненко 1996: 97]. Цілком раціональною є думка про те, щоб у словниковій статті подати не лише вказівку на відмінок, але й наводити питання конкретного відмінка [Тараненко 1996: 97].

Такої самої думки дотримується І. В. Мейзерська, визначаючи для повноти лексикографічного розроблення прийменникових конструкцій 16 параметрів, з-поміж яких завдання граматичного параметра дослідниця вбачає у зазначенні відмінка або відмінків, з якими співвідноситься прийменник. Наскрізною ознакою під час розроблення прийменникових статей авторка вважає параметри самостійності (розроблення прийменників як самостійних лексем в окремих словникових статтях) та факультативності (введення складених прийменникових одиниць до мікроструктури первинних прийменників за гніздовим принципом) [Мейзерська 2010: 130 – 131]. У сучасній лексикографії ще не вироблено єдиного принципу розроблення прийменникових словникових статей. Для прийменникових мікроструктур вважаємо за доцільне використання таких принципів, які б поєднували повноту охоплюваного матеріалу та водночас компактність розташування кожної словникової статті. Так, у дослідженні [Мейзерська 2010: 130 – 131] запропоновано до традиційних принципів, розроблених у СУМі, додати своєрідну модель, за якою обсяг матеріалу можна скоротити за допомогою заміни ілюстрацій із художніх творів короткими речéннями, замість групування

значень за відношеннями подавати кожне значення окремо, зазначивши характер синтаксеми (локатив, директив, транзитив, каузатив та ін.), а також диференціювати з різними відмінками та експлікувати їхні функції. Водночас авторка пропонує посилити інформаційну базу словникової статті за такими принципами: додати, де це можливо, антонімічні та синонімічні параметри, граматичну характеристику. Як справедливо зазначає дослідниця, раціональний спосіб лексикографування складених прийменників полягає в розміщенні їх у кінці мікроструктури первинних прийменників за гніздовим принципом [Мейзерська 2010: 139]

Проте в нових словниках, як правило, таку інформацію не зафіксовано. Зазвичай, у повних за обсягом словниках, напр., ВТССУМ, СУМ-20, структуру словникової статті прийменників визначають граматичні відношення, які розроблено за зразком: сполучення з ... → реєстрова одиниця, виражена прийменником → виражають ті чи ті значення.

Сполучники в сучасних словниках виявляють свої граматичні характеристики в зазначенні частиномовної належності та розряду, до якого вони належать. Аналізуючи сполучникову систему новітніх видань, зокрема, невеликих за обсягом словників, відзначимо, що детально вона розроблена в ВТСУМЗі, СУМі-20. Мікроструктури тут розділено на блоки. Зокрема, до словникової статті **і (й)** [...] залучено чотири блоки (ВТСУМЗ: 304 – 305). Помітно, що тлумачення сполучників охоплює інформацію про їхнє вживання, проте, на нашу думку, таку інформацію варто подавати при всіх сполучниках, де це можливо. Напр.: до словникової статті **І** зазначений матеріал не подається, хоч рекомендованим є уточнення **І** *(між голосними, перед приголосними звичайно Й)* [...] [Тараненко 1996: 98]. Докладніше сполучникові статті розроблено в «Граматичному словнику української мови: Сполучники» (укл. К. Г. Городенська, К.; Херсон, 2007). Зокрема, у цій лексикографічній праці граматична характеристика сполучників ґрунтується на основних семантико-синтаксичних функціях і є одним з головних параметрів. У мікроструктурі граматичний параметр розташовано в правій частині на першому місці, напр.: **мóвби** – 1. Сполучник підрядності, порівняльний, виразник порівняльних семантико-синтаксичних відношень, функціональний еквівалент порівняльного сполучника **мов** [...] (ГСУМС: 111). Звичайно, детальне розроблення сполучникових статей є раціональним під час укладання граматичних словників, але для загальномовного словника прикладом для наслідування, на нашу думку, може бути виокремлення сполучникових одиниць у різні словникові статті залежно від синтаксичного зв'язку, тобто омонімічний принцип.

Функціонування ремарок

Параметрична система ремаркування тлумачних словників розроблена не в усіх словникових статтях. Проте важливість цього параметра незаперечна, оскільки саме в такий спосіб можна підкреслити відтінки лексичного значення чи дефініції та вживання реєстрових одиниць у різних контекстах. Ремарки в будові тлумачних мікроструктур подаються за традиційними принципами в лексикографії: після реєстрового слова та граматичної інформації. Функціональне завдання ремарок передбачає введення їх до мікроструктури за семантичною, граматичною, стилістичною, ареальною, хронологічною, галузевою, частотною ознаками.

У тлумачних словниках найпоширенішими є галузеві ремарки, зокрема їхня кількість пропорційна обсягу словника. Скажімо, у ВТССУМі, СУМі-20 їхня кількість становить понад 80 одиниць. У середніх за обсягом словниках, напр. у СТСУМДі, ВТСУМЗі, СТСУМі, ВТСУМі, ТСУМКу, їх понад 70, у ТССУМі – понад 60, дещо обмежено, від 50 до 60 одиниць, представлено такі ремарки в ТСУМВ, ТСМУМ, ТСУМІ.

Галузеві ремарки в сучасних словниках зберегли свою специфіку вживання. Тобто їх використовують у тому разі, якщо з тлумачення не зовсім зрозуміло, до якої галузі чи науки належить певний термін, напр.: **побутовúзм**, -у, *ч.* 1. Змалювання, опис, опис побуту. 2. *лінгв.* Слова на позначення назв із різних галузей побуту, господарства (одягу, звичаїв і т. ін.) (ВТССУМ: 991); **мандрéн,** -а, *ч. мед.* Стрижень для закриття просвіту трубчастого інструмента або для надання твердості еластичному трубчастому інструменту під час його введення (ВТССУМ: 644).

За будовою ремарки є умовними скороченнями, розшифрування яких подано в макроструктурі кожного словника. Проте в ході дослідження помічено невідповідність ремарок певних галузей до реєстрових слів. Так, у ВТССУМі у списку скорочень ту лексику, що позначалася як друкарська, замінено на поліграфічну. Однак у словникових статтях такі зміни не зафіксовано: **вéрстка,** -и, *ж. друк.* [...] (ВТССУМ: 122), **верстáння,** -я, *с.* 1. *друк.* Дія за знач. **верстáти** (ВТССУМ: 122). Водночас варто відзначити, що словникова стаття у ВТССУМі, на відміну від СУМа, має ще одне значення: [...] 2. У Російській державі 16 – 17 ст. – зарахування дворян, боярських дітей, а також городових козаків на військову службу з одночасним призначенням земельної (помістя) та грошової платні (ВТССУМ: 122). Проте варто зауважити, що в другому значенні доцільним буде використання ремарки *іст.*

В окремих випадках замість деталізації сфер застосування терміна в словнику наведено ремарку узагальнювального тлумачення – *спец.*, яка свідчить, що певний термін із близькими чи подібними значеннями вживається в кількох спеціальних сферах. Напр.: **ландшáфтник,** -а, *ч. спец.* Спеціаліст із ландшафтознавства (ВТССУМ: 605).

Так само, як і раніше, ремарки не використовують у тому разі, коли спеціалізацію легко встановити з тлумачення чи дефініції. Для цього укладачі вказують у правій частині словникової статті на зміст слова-терміна й на вужчу сферу його вживання: **дактилалгія,** -ї, *ж*. Біль у пальцях (ВТССУМ: 272); **ска́ндій,** -ю, *ч*. Sc. Хімічний елемент, проста речовина якого – легкий сріблястий рідкісно-земельний метал (ВТССУМ: 1327). Якщо термін полісемічний, то ремарки, як правило, подано перед кожним значенням. Напр., до значень лексеми *ерозія* подано геологічну, технічну, медичну спеціалізацію.

Доцільність уведення діалектних лексем до реєстру тлумачного словника має зумовлюватися дотриманням певних критеріїв, зокрема враховувати ступінь уживаності, тому перевага надається широковживаним лексемам у художній літературі, фольклорних текстах. Вузькі ж діалектні лексеми, варіанти загальнолітературних лексем з діалектними відмінностями залишаються поза макроструктурою загальномовного словника. Незалежно від значення діалектної лексеми (широко- чи маловідомої), діалектні ремарки мають бути обов'язковими складниками словникових статей. У тлумачному словнику діалектна ремарка функціонує в одному різновиді (*діал.*) і є загальною для всіх діалектних лексем. Дехто з дослідників, напр. В. І. Кононенко, радить залучати до тлумачного словника структурну одиницю діалектної ремарки, що визначатиме належність діалектизмів до певного наріччя, діалекту, говору. На нашу думку, структурування діалектних ремарок є завданням діалектної лексикографії, тому раціональним має бути традиційне лексикографування діалектизмів з можливою вказівкою на різновид наріччя.

Для тієї частини реєстрового апарату, якій властиве експресивно-стилістичне навантаження, у тлумачних словниках використано стилістичні ремарки, що утворюють цілу систему для кодифікації фамільярних (*фам.*), лайливих (*лайл.*), іронічних (*ірон.*), жартівливих (*жарт.*), зневажливих (*зневажл.*) та інших лексем. Саме стилістичне ремаркування словникової статті, на думку В. А. Козирєва, має особливе значення для розуміння динамічних процесів у лексиці і стилістиці [Козирєв 2004: 55]. Функція ремарок не зводиться лише до визначення стилістичного навантаження, цей елемент словникової статті пов'язує її ліву та праву частини, оскільки, доповнюючи предметно-логічний зміст тлумачення, стилістичне ремаркування полегшує його усвідомлення.

Для позначення емоційного забарвлення лексем у словниках використано відповідні стилістичні позначки – *фам.*, *лайл., розм., ірон., жарт.* та ін.: **дурнове́рхий,** -а, -е, *фам*. Те саме, що дурний 1. (ВТССУМ: 332); **ґе́мба,** -и, *ж*., *лайл., діал*. Губа (ВТССУМ: 270); **розу́мник**, -а, *ч.*, *розм*. 1. Розумна, розсудлива, знаюча людина. // Тямущий, слухняний хлопчик. // Догадлива людина. 2. *ірон*. Той, хто вважає себе розумнішим за інших, намагається вдавати із себе розумного (ВТССУМ: 1269).

У словникових статтях подеколи трапляються випадки, коли стилістичне навантаження лексем виражене не за допомогою відповідних ремарок, а подано в тлумаченні. На наш погляд, цього варто уникати, чітко розмежовуючи навантаження на спеціальні позначки, ремарки та семантику слова, напр.: **бене́ря,** -і, *ж*. Лайливе слово, що вживається у значенні, близькому до н е ч и с т а с и л а, нечистий, біс (ВТССУМ: 47). Пропонуємо: **бене́ря,** -і, *ж*., *лайл*. Уживається у значенні, близькому до [...].

Граматичні ремарки в сучасних словниках є основними складниками граматичного параметра. У тлумачних словниках вони позначають частиномовну належність, граматичний рід, відмінок тощо. Для деяких частин мови, напр. дієслова, за допомогою граматичних ремарок подано способи його вживання, перехідність/неперехідність тощо. Здатність виражати лексичні значення дієслова криється в синтаксичному зв'язку з інфінітивом або підрядним додатковим реченням. У словнику таке явище зазвичай відображено за допомогою граматичних ремарок *з інфін., з спол., що, щоб* і т. ін., напр.: **віта́тися,** -а́юся, а́єшся, *недок*., *до кого, з ким* і *без додатка*. Висловлювати, виражати жестом вітання під час зустрічі; здоровкатися (ВТССУМ: 190); **пита́ти,** -а́ю, а́єш, *недок*. 1. *кого-чого, в кого, також із додатковим реченням і без додатка* […]. 2. *про кого-що і без додатка, розм. за кого-що, об чім* [...]. 3. *кого, що, чого, також із додатковим реченням* [...] (ВТССУМ: 944).

Некоректне використання ремарок чи взагалі їх ігнорування призводить до серйозних порушень усталених традицій у практиці укладання словників, як наслідок, виникає низка незрозумілих тлумачень: **по́слу́га** [...] (ТСМУМ: 305). Наведена лексема не має подвійного наголосу, акцентуація на другому складі властива лексемі з близьким значенням до слова *по́слуга* і вживається як застаріле. Або: **льо́ля, і,** *жін*. – дитяча сорочка (СТСУМО: 246). У цьому прикладі обов'язкова ремарка *дит., розм.*

Отже, факультативність параметра ремаркування зумовлено тим, що введення ремарок до кожної словникової статті є необов'язковим. Проте система ремаркування є важливим складником мікроструктури. Вона експлікує елементи лексичного значення та є показником функціональної сфери вживання окремих лексем.

Синонімічні, омонімічні відношення, антонімічні відповідники

Сучасні словники відображають лексичний склад мови як систему з її лексико-граматичними, стилістичними зв'язками, з різними типами словотворення, антонімічними протиставленнями, омонімічними чи синонімічними співвідношеннями.

Параметр, що передає парадигматичні зв'язки у структурі тлумачних словників, є факультативним. Із розвитком тлумачної лексикографії пріоритетним постає завдання, що передбачає раціональне розроблення додаткових виражальних засобів, таких як антоніми, синоніми, омоніми, які увиразнюють значення. У сучасних словниках кількість словникових статей із параметром парадигматичних зв'язків, у порівнянні з СУМом, поступово збільшується, зокрема в таких працях, як-от: ТСУМК, ВТСУМЗ, СТСУМ, СТСУМО, СУМ-20, ТСУМВ, ТСУМГ, ТСУМІ.

Використання антонімів як додаткових елементів словникової статті зумовлено ознаками протиставлення, що ґрунтуються на семантичній протилежності. Уведення антонімічного параметра до структури словникових статей сьогодні має несистемний характер. В одних словниках – СУМі-20, ВТССУМі – представлено більшу кількість антонімів, у інших – частково, як у ТСКЦі. Напр., у СТСУМДі перевагу надано антонімам: **на́чорно,** *присл.* 1. Попередньо, не остаточно (прот. *набіло*). 2. До чорноти, до темного кольору (СТСУМД: 441); **негат||и́в,** -а, *ч.* [...]. ~**и́вний, -а**, **-е**. 1. Поганий щодо властивостей, якостей, призначення і т. ін., який заслуговує на осуд (прот. *позитивний*) [...] (СТСУМД: 454). Антонімічний параметр зазвичай подано у кінці мікроструктури й позначено скороченням *ант.* (антонім) чи *прот.* (протилежне). На нашу думку, раціональнішою буде єдина система позначення цього елемента з конкретизованою традиційною термінологією – антонім (*ант.*).

Антоніми в сучасних словниках введено до тих самих реєстрових слів, що і в СУМі. Тому залишається необхідним уведення антонімічного параметра до таких одиниць, як *блондин* (*ант.* брюнет), *піднімати* (*ант.* опускати), *мінімум* (*ант.* максимум), *комфорт* (*ант.* дискомфорт). На нашу думку, семантичні опозиції, варто добирати до тих лексем, у яких протилежність виявляється найбільшою мірою, напр.: *білий–чорний*, *високий–низький*, *мікро–макро* та ін. Цей параметр виокремлено в будові словникової статті графічними знаками чи лексемами, надрукованими спеціальними шрифтами. За таким принципом укладено ВТСУМ, КТСУМ, СТСУМД, ТСКЦ.

У сучасному тлумачному словникарстві уведення синонімів має ґрунтуватися на певних критеріях, які, на нашу думку, мають бути викладені в передмові словника чи міститися в розділі про його структуру. Напр., у більшості з виданих праць у вступній частині словника представлено компоненти мікроструктури, приклади вживання, натомість параграф про введення синонімів найчастіше аргументовано нечітким положенням на зразок «в деяких випадках подаються синоніми», причому ні в мікроструктурі, ні в списку умовних скорочень не зазначено графічні знаки, якими позначено синоніми, а в словникових статтях їх подано через розділовий знак (крапка з комою). У деяких працях, скажімо в СТСУМО, до мікроструктури введено довідково-пошукові засоби у вигляді вказівок на синоніми та антоніми і водночас зазначено: «Синонімічні та антонімічні поняття, які зазначено в межах синонімічного ряду або антонімічної пари, не обов'язково виведені як самостійна одиниця пропонованого словника» (СТСУМО: 5). Вважаємо за доцільне зазначити, що такий спосіб є некоректним щодо інших принципів тлумачення у різних словниках.

Важливість раціонального використання синонімічного параметра є незаперечною. Як зазначає О. І. Нечитайло, «синонімічні тлумачення, що розкривають зміст слова синонімами, синонімічними виразами і словами, близькими за смислом, мають свої переваги: вони стислі, економні, показують розмаїтість і багатство мови, розкривають можливості варіювання у вживанні слів» [Нечитайло 1987: 56], напр., у ВТССУМі зазначено: **ба́ж́а́но,** *присудк. сл.* Хочеться, хотілося б (ВТССУМ: 55), натомість у ВТСУМЗі словникова стаття має такий характер: **ба́жано,** *присудк. сл.* Уживається, коли потрібно вказати, що певної дії сподіваються або бажають; хотілося б, добре б, непогано б, не пошкодило б, не зайве б (ВТСУМЗ: 35). Перевага другого прикладу полягає в деталізації реєстрового слова за допомогою лексичних відповідників, варіювання якими в контекстах дає змогу уникнути тавтології, зробити визначення точнішим та лаконічнішим. Синоніми в першому прикладі функціонують як спосіб тлумачення, а в другому – як допоміжний складник тлумачення.

Інколи синоніми в тлумачній статті становлять цілі ряди, проте невиправдана кількість еквівалентних лексем не тільки переобтяжує словникову статтю, але й спричиняє тавтологічність, напр.: **комфо́рт**, -у *ч.* Найзручніші побутові умови, сукупність побутових вигод; вигоди, затишок (ВТССУМ: 446) (повторення лексеми *вигоди*). Подеколи з усього наведеного синонімічного ряду адекватними є лише одна-дві лексеми, напр.: **за́рості,** ів, *мн.* Рослини (кущі, дерева), що густо розрослися; гущавина, гущина, гуща, чагарник (ВТСУМЗ: 190). У цьому прикладі, на нашу думку, коректним є синонім *чагарник, гущавина,* а гущина, гуща – похідними, доцільне місце яких – у словнику синонімів. Або: **лихолі́ття**, я, *с.* Часи тяжкого лиха, бідування народу; лихо, бідування в такі часи; лихі часи, лиха година, чорні дні (ВТСУМЗ: 266). Наведені перші чотири синоніми повністю повторюють зміст тлумачення, коректним, на наш погляд, буде використання синоніма *чорні дні.* Оскільки синоніми є факультативним параметром, то відповідно потребують належного оформлення. Раціональними, на нашу думку, можуть бути друкарські шрифти, графічні засоби тощо.

Вважаємо, що введення синонімів до мікроструктури має ґрунтуватися на певних критеріях, найголовнішими з яких є: а) семантична рівнозначність синонімів та реєстрової одиниці; б) загально-

вживаність еквівалентних слів; в) однакове стилістичне навантаження; г) дотримання адекватної кількості відповідників без переобтяження змісту словникової статті (оскільки максимальне залучення синонімів є завданням синонімічних словників).

Омонімія пов'язана з рядом невирішених питань у сучасній лексикографії. Це позначається на способах оформлення словникових статей. У таких працях, як СТСУМД, СТСУМ (за умови, якщо омоніми походять від одного й того ж іншомовного слова), ТСКЦ, омонімію подано в одній словниковій статті, а в СУМі-20, ВТССУМЗі, СТСУМО, ТССУМі, ВТССУМі розміщують омоніми у різних словникових статтях. На наш погляд, другий спосіб є раціональнішим, оскільки словникова стаття має виразнішу структуру, а кожне зі значень займає відповідне в цій ієрархічній структурі місце.

Виокремимо основні типи репрезентації омонімів: 1) окремими словниковими статтями з надрядковим числовим індексом (ВТСУМЗ, КТСУМ, ТСУМК, ВТССУМ, СУМ-20); 2) однією словниковою статтею з позначенням числового індексу біля кожного значення: **візи́р,** -а, *ч.* I. [...] 1. Пристрій [...]. II. *кл.* -е [араб.]. Вищий урядовий сановник у деяких країнах Середньовічного Сходу (ТСКЦ: 45); 3) двома словниковими статтями й однією словниковою статтею (комбінований тип). Цей спосіб характерний для СТСУМа, у якому слова-омоніми подано однією статтею, за умови походження лексем від того самого іншомовного слова. Правомірним вважаємо перший спосіб лексикографування, оскільки найкраще відобразити омонімію можна за допомогою розділення двох лексем із характерними для них значеннями. А злиття в одну словникову статтю є способом ототожнити два поняття як полісемію. Окрім того, другий спосіб є не досить вдалим з погляду зорового сприймання інформації, оскільки обидва омоніми ніби злито в одне ціле без виокремлення текстовими та графічними знаками (абзац, пожирнення шрифту, надрядковий числовий індекс) тощо.

Окрім способів подання омонімії, актуальною є потреба її виокремлення. Зокрема, у нових словниках залишаються нерозробленими такі омонімічні пари, як: *аркан* – мотузок і танець; *баламут* – про характер і поведінку людини та про рибу; *дружина* – про людину і загін. Варто зазначити, що чи не вперше такі пари лексем, як *аркан*, розроблено як омонімічні у СУМі-20.

Отже, питання лексикографічного розроблення омонімів залишається актуальним та потребує уніфікації, оскільки ще в багатьох виданнях омоніми репрезентовано в одній словниковій статті.

Специфіка ілюстративного матеріалу

Розвиток практичної лексикографії тісно пов'язаний з розробленням параметра ілюстративного матеріалу. Традиції тлумачного словникарства переконливо доводять, що роль ілюстрацій у попередніх хронологічних періодах була поліфункціональною, а лексикографи відводили цьому параметру неабияку роль. Так, у СУМі переважно до всіх реєстрових слів дібрано приклади-ілюстрації, а в більшості словникових статей їх наведено по кілька. Як зазначав Л. С. Паламарчук, «функції ілюстративного матеріалу в Словнику української мови не вичерпуються одним лише підтвердженням існування введеного до реєстру слова в мові. Цитати-ілюстрації, подані по змозі до кожного значення і відтінку витлумачуваного слова, доповнюють його семантичну характеристику, показують специфіку вживання і сферу стилістичного функціонування слова, особливості його сполучуваності й зв'язків з іншими словами» [Паламарчук 1967: 136]. В. А. Козирєв, Д. В. Черняк порівнюють функції ілюстративного матеріалу з миттєвим фотознімком лексем у реальному житті, для діалектних словників – це функціонування того чи того слова в живій народній мові [Козирєв 2004: 48].

Аналіз сучасних джерел засвідчив, що обсяг ілюстративного параметра, порівняно з традиційними виданнями, зменшено. Так, ВТССУМ укладено за тезаурусним принципом, що відображає словниковий склад мови з розширеним обсягом. З одного боку (технічного), це вигідно скорочує місце в словнику, а з другого (функціонального), – значно збіднює інформативність словника. Ілюстративний матеріал у словнику майже не наведено. Подеколи введено «коротенькі словосполучення, зафіксовані в лексичних джерелах» (ВТССУМ: VI), напр.: **бі́глий**, -а, -е, *заст.* Який утік від когось або від чогось. *Біглий раб. Біглий кріпак* (ВТССУМ: 79). На нашу думку, ці словосполучення некоректні у ВТССУМі, оскільки лексеми *раб, кріпак* є застарілими. Натомість рекомендуємо словосполучення *біглий злочинець, в'язень* тощо. Варто зазначити, що перевагою цього словника є саме кількість реєстрових слів. Тому подання до кожної реєстрової одиниці цитатно-ілюстративного матеріалу ускладнювало б його видання. Проте існують випадки, що потребують обов'язкового ілюстрування.

З розвитком тлумачної лексикографії кількісна характеристика ілюстративного матеріалу змінювалася. Напр., у тих тлумачних словниках, що виходили після СУМа, кількість цитатного матеріалу значно скорочувалася до часу виходу першого тому СУМа-20. У цій праці цитатний матеріалі подано майже до кожної словникової статті, особливість якого можна узагальнити в таких позиціях: а) розширений список класиків української літератури; б) новітні критерії характеру цитування (з Біблії, з народної творчості, зі збірок М. Номиса, словника Б. Д. Грінченка, художньої літератури, Конституції України) тощо.

Звичайно, що етапні праці в українському мовознавстві мають містити ілюстративний компонент до кожної словникової статті, однак у виданнях, середніх чи малих за обсягом, наведення цитат до кожного реєстрового слова необов'язкове. Тому, на наш погляд, необхідним є ілюстрування передусім стрижневих слів реєстру. Це лексеми на позначення істот, предметів, явищ, ознак, властивостей, кількості, якості, дій і станів тощо. Похідні слова, утворені за допомогою словотвірних засобів – префіксів, суфіксів, закінчень, словоскладання, – не завжди потребують дефініцій. Їхнє значення досить тісно пов'язане з тим словом, від якого вони утворилися, і тому тлумачення в користувачів не викликає особливих труднощів.

Прийменникові, сполучникові конструкції також потребують ілюстрацій, оскільки виражають складні синтаксичні зв'язки сполучуваності.

Доречно подавати ілюстративні приклади в разі використання слова в переносному значенні, при порівнянні тощо. Без ілюстрування такі лексеми стають не зовсім зрозумілими та не переконують користувачів у доцільності їхнього вживання.

Добирання цитатного матеріалу не має відбуватися механічно, оскільки невдало підібране речення може стати нераціональною витратою місця в словнику. Тому в багатьох випадках залучення окремої фрази зі спеціально дібраного тексту, який достатньою мірою висвітлює значення та доцільність уживання слова, є більш раціональним, ніж наведення цілого речення. Напр., цілком виправданим буде вживання коротких речéнь, що ілюструють сталу сполучуваність заголовного слова, а повні речення зображатимуть граматичні моделі, синтаксичні функції багатовалентного слова та уточнюватимуть стилістичний потенціал слова.

Зміни, що відбулися в ілюстративному параметрі, зумовили не лише скорочення його кількості, але й трансформацію в будові, оскільки найчастіше застосовуються у форматі словосполучень, коротких речéнь. У таких працях, як ТСУМІ, СТСУМО, ВТСУМЗ, критерії введення ілюстративної частини зумовлено в інструкції словника. Зокрема, першочергово ілюстровано маловідомі, рідковживані чи вузькоспеціальні відтінки значень слова, або ті, що мають обмежену сполучуваність з іншими словами. На думку О. М. Демської, «основою ілюстрації є мінімальні, але достатні та типові контексти, найхарактерніші для описуваної в словнику одиниці, що підтверджують її значення і / або фіксацію, і / або форму тощо. Засадничими вимогами до ілюстрації є лаконічність, компактність, достатність, зрозумілість, адекватність змісту і форми. Очевидно, що в ілюстраціях треба уникати надмірної спрощеності, оказіональності, штучності тощо» [Демська, 2010: 119].

На нашу думку, ілюстративний матеріал бажано наводити й тоді, коли реєстровою одиницею виступає поетичне слово. Така необхідність зумовлена особливістю зазначеної групи лексики, що полягає в її хронологічній змінності. Тому введений ілюстративний матеріал укаже на часовий проміжок уживання лексем, напр.: **побі́да,** -и, *ж.*, *поет., заст.* Перемога (ВТССУМ: 990) – такий вигляд має сучасна словникова стаття. Водночас цілком доречним є наведення художніх прикладів у СУМі: **побі́да**, *ж. поет, заст.* Перемога. *Зосі не сподобалася така швидка побіда над хлопцем* (Н.-Лев. І, 1956, с. 186); *Зацвітуть Україна і Русь, після днів світової побіди, і тоді я додому вернусь* (Сос., І, 1957, с. 213) (СУМ VI: 614).

Типовим недоглядом сучасних словників є нерозрізнення понять тлумачення та ілюстрації, напр.: **апіла́к,** -у, *ч.* Біогенний лікарський препарат, що виготовляється з маточного молочка бджіл. *Використовується при відсутності апетиту в маленьких дітей* (ВТСУМ: 20). У наведеній словниковій статті ілюстративний матеріал виконує функцію тлумачення, оскільки в структурі цитатного матеріалу не вживається реєстрова лексема.

Подальшого доопрацювання потребують словникові статті з реєстровою термінологією. Так, у ВТССУМі в словникових статтях *синоніми, антоніми, омоніми* наведено не лише тлумачення, але й приклади зазначених понять, а до лексеми *пароніми* – прикладів немає, те саме фіксуємо й у статтях *іменник, прикметник*, натомість до лексеми *дієслово* приклади не введено.

Таким чином, скорочення кількості ілюстративного матеріалу зумовлено реаліями розвитку мовного узусу, що передбачає швидке поповнення лексичного складу української мови, а відтак уведення якомога більшої кількості лексем до словника. Тому цитатний параметр має добиратися з чіткими критеріями, зумовленими в проспекті словника або його передмові.

Паспортизування цитатного матеріалу

Параметр паспортизування є субелементом ілюстративного матеріалу, а тому в сучасних словниках йому властиві такі ознаки, як кількісне скорочення, зміни в форматі. Напр., у СУМі-20 використано скорочену систему паспортизування, що передбачає фіксування або лише прізвища автора цитати, або типу публікації. Вважаємо, що такі принципи паспортизаційного матеріалу некоректні, оскільки вітчизняна лексикографія вже має традиції, порушення яких упливає на якість тлумачної лексикографії. Напр., у СУМі використано повну систему паспортизування: автор, назва, рік видання, номер сторінки. Фіксування вихідних даних джерельного матеріалу було характерне й для структури СУМГа (прізвище автора, номер тому та сторінки).

Некоректним для нинішнього стрімкого розвитку лексикографії залишаються посилання на ЗМІ чи науково-популярну літературу на зразок: *з газети*, *з журналу*, тощо.

На нашу думку, укладання повного за обсягом тлумачного словника має значення не лише наукове, а й загальнонаціональне, тому такий складник, як конкретизація місця поширення (локалізація) того чи того слова, має важливе значення. Адже основним завданням текстово-ілюстративного матеріалу є підтвердження функціонування слова в мові. Існування лексеми підтверджує в мові не лише його наочний приклад, але й уточнення, з якого джерела дібрано та чи та одиниця. В інших проаналізованих словниках паспортизацію не зазначено, оскільки цитатний матеріал уведено в форматі коротких речéнь чи словосполучень.

Отже, параметр паспортизування в сучасних тлумачних словниках репрезентовано переважно в скороченій формі, зазвичай вказано прізвище автора. Проте для лексикографії XXI ст. пріоритетним має стати локалізація мовного узусу з оновленою системою паспортизації, лексикографування якої має здійснюватися у повному форматі (автор, назва праці, рік виходу, номер сторінки).

Особливості синопсиса

У сучасному словникарстві спостерігаємо розширення мікроструктури завдяки етимологічній довідці про походження слова – синопсиса. Для новітніх тлумачних словників цей параметр є новим. Здебільшого синопсис характерний для етимологічних, перекладних, діалектних та словників іншомовного походження. Для зарубіжної лексикографії етимологічні довідки є класичними. На думку Сидні І. Лендау, «якщо у словнику немає етимологічних довідок, складається враження, що гасла набули теперішнього вигляду ... без стосунку до будь-якої іншої мови та без зв'язку з минулим» [Лендау 2012: 136].

Зазвичай етимологічний параметр містить інформацію про мову, з якої походить зазначене слово, написання його мовою оригіналу та лексичне значення: **óрдер**, -а, *ч.* **1.** письмове розпорядження • *ордер на арешт.* **2.** документ на видачу, одержання чого-небудь • *ордер на житлову площу, касовий ордер* [з нім. órder «наказ»] (ТСУМІ: 302). Подеколи, напр. у ТСЧСУМі, синопсис уведено до кожного реєстрового слова та зазначено мову, з якої походить лексема. На нашу думку, раціонально було б подавати в таких випадках й написання слова мовою оригіналу.

У деяких словниках, напр. СУМКу, параметр синопсиса оформлено не за традиційним способом (в квадратних дужках), а етимологію введено до складу тлумачення: Слово **грýдень** утворене від *грýдка* – «мерзла земля»; назва мотивується тим, що в цей час земля замерзає (СУМК: 88).

Зазначмо, що етимологічна довідка має факультативний характер і мусить ґрунтуватися на ознаках лаконічності, чіткості повідомлюваного. Проте варто назвати й основні функції синопсиса: додаткова (історично-етимологічна інформація), конкретизаційна (для дефініції), компаративна (з'ясування спільного походження лексем), пояснювальна (зміна семантичного відтінку). Етимологічний параметр раціонально подавати насамперед у словах іншомовного походження. Синопсис як складник мікроструктури дає можливість встановлення походження лексеми, її локальні характеристики. Застосування нового принципу в тлумачній лексикографії акумулює у структурі словникової статті елементи мікроструктури етимологічних чи словників слів іншомовного походження. Питання про утвердження синопсиса в тлумачній лексикографії зумовлене вимогами часу. У сучасній лексикографії етимологічний параметр розроблено в таких працях, як ТСУМІ, СТСУМД, ТСКЦ.

Репрезентація ідіоматичної зони в тлумачній мікроструктурі

Неабияку роль у багатокомпонентній мікроструктурі тлумачних словників відіграє фразеологічний параметр, основним завданням якого є експлікація, показ поліфункціонального вживання лексеми, відтінків значення, представлення української мови як системи. Л. С. Паламарчук особливу увагу приділяв способу раціонального розміщення фразеологізмів. «Для тлумачного словника дуже важливо зібрати всі загальновживані фразеологізми і розмістити їх так, щоб при користуванні словником можна було б їх якнайшвидше відшукати. Сталі сполуки і фразеологізми в межах одного значення подаються ... за алфавітом першого слова цієї сполуки. Фразеологічні звороти, крім слова, при якому вони дістають розробку, наводяться при інших повнозначних словах цього звороту, щоб дати відсилання на основне слово і цим самим допомогти відшукати місце розробки» [Паламарчук 1967: 29].

З-поміж сучасних словників фразеологічний параметр широко представлено в таких працях, як ВТСУМ, ВТСУМЗ, КТСУМ, СТСУМ, СТСУМД, СУМ-20, ТСКЦ, ТСУМГ, ТСУМК. Найбільше цей параметр розроблено в академічному СУМі.

Фразеологічний складник подеколи дублює окремі частини мікроструктури, зокрема спільними є ремарки, тлумачення, синонімія, антонімія, ілюстративний матеріал, паспортизація. Вважаємо доцільним розробляти ідіоматичну зону, використовуючи принципи лексикографування словникової статті, оскільки їх складники майже ідентичні. Технічне оформлення фразеологічного елемента має виокремлювати ФО серед

інших структурних елементів, містити графічні знаки, як-от: ◊, ♦ тощо, розроблені в проспекті словника й зумовлені в списку скорочень.

Таким чином, проаналізувавши мікроструктуру сучасних тлумачних словників на основі параметричної системи, виокремлюємо в них головні та факультативні. Зокрема, до головних зараховуємо такі: тлумачний, ілюстративний, паспортизаційний, акцентуаційний, граматичний параметри. Факультативними вважаємо ідіоматичний, параметр синонімів, антонімів, етимологічний (див. табл. «Параметри тлумачного словника».

На основі проведеного дослідження можемо констатувати такі зміни в новітніх тлумачних словниках: 1) збільшення кількості лексем із формами давального, орудного, місцевого та кличного відмінків; 2) уведення синопсиса; 3) розмежування на блоки словникових статей, реєстрові одиниці яких виражені службовими частинами мови; 4) актуалізація питомо українських відповідників; 5) конкретизація та уточнення різних груп лексики; 6) зменшення ілюстративного матеріалу.

Таким чином, практика укладання словників XXI ст. вкрай потребує усталення лексикографічних стандартів параметричної системи, орієнтованих передусім на тип та призначення словника.

Таблиця «Параметри тлумачного словника»

обов'язкові	**факультативні**
тлумачний	ідіоматичний
ілюстративний	синоніми
паспортизаційний	антоніми
акцентуаційний	етимологічний
граматичний	
ремарки	

Nataliya Gordienko

MICROSTRUCTURE OF INTERPRETIVE DICTIONARIES MODERN TRENDS OF LEXICOGRAPHY

In the artickle provides an overview of modern products explanory dictionary type. The microstructural parameters are analyzed, the required and optional ones are distinguished. It is established that such parameters and floral illustrative, certifications of accentuations, are required, grammatical, remarks. Optional such parameters are idiomatic synonyms, antonyms, etymological.

Key words: lexicography, dictionary, microstructure, parameter.

РОЗДІЛ 3

Теоретичні аспекти опрацювання словника зведеного типу

Наталія Сніжко

ДИНАМІКА МОВИ ТА МОВНИХ НОРМ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЗВЕДЕНОГО СЛОВНИКА ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVIII – XXI ст.)

Розвиток мовної системи та проблеми мовних норм перебувають у центрі постійної уваги українських лінгвістів (С.П. Бибик, І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, П.Ю. Гриценко, С.Я. Єрмоленко, Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Т.А. Коць, В.В. Німчук, М.І. Степаненко, Л.В. Струганець, А.А. Таран, О.О. Тараненко та ін.). Закономірності розвитку лексико-семантичної системи представлені в багатьох академічних працях другої половини XX ст. (І.Г. Матвіяс, М.П. Муравицька, О.Г. Муромцева, В.А. Передрієнко, М.М. Пещак, М.М. Пилинський, Л.М. Полюга, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга та ін.). В академічних виданнях із лексикології та історії мови подані дослідження про розвиток лексико-фразеологічної системи, починаючи з часів І.П. Котляревського (А.А. Бурячок, В.О. Винник, М.А. Жовтобрюх, Т.Б. Лукінова та ін.). Визначаються загальні тенденції оновлення лексичного складу мови, співвідношення активної й пасивної лексики, з'ясовуються особливості функціонування лексичного ядра мови протягом віків (З.О. Валюх, В.В. Жайворонок, П.П. Мацьків, В.В. Німчук, В.Г. Скляренко, Т.К. Черторизька та ін.).

Динаміку розглядають як якісні зміни в структурі та функціонуванні мовної системи (Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.А. Лисиченко, Н.О. Мех, Т.В. Радзієвська, В.М. Русанівський, М.В. Скаб, Н.В. Сніжко, О.А. Стишов та ін.). Крім того, аналізують явища динамізму, які, за визначенням Яна Горецького, полягають у постійній напрузі мовної системи, пов'язаній з конкуруванням варіантів різних типів [Горецький 1988]. Результати оновлення лексико-фразеологічного складу мови відтворені низкою лексикографічних праць – орфографічних, тлумачних, перекладних, фразеологічних, синонімічних, словників нових слів і значень, укладених авторськими колективами за ред. В.Т. Бусла, В.О. Винника, І.С. Гнатюк, В.В. Жайворонка, Є.А. Карпіловської, В.Г. Скляренка, Л.М. Нелюби, Л.О. Симоненко, О.М. Тищенко, Л.В. Туровської та ін.

Глибока й різноаспектна характеристика динаміки та динамізму мовної системи відображена укладачами 11-томного Словника української мови (1970–1980), який, за визначенням Л.С. Паламарчука, є інформаційно-нормативним виданням [Українська і слов'янська.. 2012]. За допомогою функціонально-стилістичних та лексико-граматичних ремарок укладачі академічного тлумачного словника здійснили повну комплексну параметризацію реєстрового складу словника. Такі ремарки відтворюють динаміку мови та її норм упродовж кінця XVIII – 2-ої пол. XX ст. і є визначальними для системного дослідження співвідношення активної й пасивної лексики, загальновживаних слів і термінолексем, питомої й запозиченої лексики тощо. За стилістичними позначками *заст., іст., дорев.* визначаємо лексику пасивного розряду; ремарки *розм., книжн., поет., рідко, діал.* та под. вказують на обмежене функціонування лексики; за галузевими ремарками довідуємося про ту частину термінологічної лексики, яку засвоїла українська мова з термінологічних підсистем, а ремарки переносно-образного та фразеологічного функціонування слова засвідчують функціональне навантаження слів та їх здатність обслуговувати різні стилі мови. Таким чином укладачі тлумачного словника представили мовну систему як складний самоорганізований механізм, здатний виконувати функції номінації, комунікації, збереження знань, забезпечення естетичних потреб мовців тощо.

Одинадцятитомний Словник української мови подає розподіл лексикону за частинами мови та лексико-граматичними розрядами, а система родо-видових інтеграторів та диференціаторів лексичного значення забезпечує семантичну та ідеографічну класифікацію лексики. Внаслідок інтегрально-ідеографічного моделювання під категорійними словами ЛЮДИНА, ПРОСТІР, ЧАС, ПОЧУТТЯ, ВІДНОСИНИ, НАУКА, МИС-

ТЕЦТВО, ОДЯГ, ЇЖА та под. зосереджується лексика на відтворення української концептосфери, сформованої внаслідок багатовікової концептуалізації та категоризації світу українцями. Отже, 11-томний СУМ заклав підвалини комплексного дослідження мови як динамічної системи, лексичний склад якої відтворює процеси формування та збереження знань.

Моделювання ідеографічних груп лексики за матеріалами тлумачних словників дозволяє аналізувати закономірності національного мовомислення, відтворювати мовну та концептуальну картини світу. Спираючись на результати моделювання структурно-функціональної організації предметної сфери української мови другої половини XX ст., сьогодні, за матеріалами Великого тлумачного словника сучасної української мови (за ред. В.Т. Бусла), словників нових слів і значень (за ред. О.Є. Карпіловської, А.М. Нелюби, О.М. Тищенко, Л.В. Туровської та ін.), з'ясовуємо, що розвиток мовної картини світу змінюється в напрямі розбудови поняттєвих полів ДЕРЖАВА, ЗАКОН, МОВА, МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОСТІР, КОМП'ЮТЕРНІ ТЕХНОЛОГІЇ, ЖІНКА-ДІЯЧ, ТУРИЗМ, ДИЗАЙН, ТВОРЧІСТЬ та ін. [Сніжко 1996; 2010–2015]. Активно продукуються оцінні назви людей, основою яких є мовні та аксіологічні традиції українського словотворення: *крутелик, суперневдаха, супершахрай, політвельможа, трибуноблокувальник, горендатор, скорохапайло, друговорог, правопохоронець* та ін. Набирає розмаху процес номінації жінки-діяча за допомогою суфікса *–ин* (*борчиня, водійчиня, кравчиня, покупчиня, продавчиня, видавчиня, виборчиня, знавчиня, фахівчиня*), який в 11-томному СУМ представлений лише у кількох назвах жінок (*богиня, княгиня, господиня* та под.). Традиційно інтенсивно розвивається композитне словотворення в різних ідеографічних групах, причому нині, як засвідчує неолексикон словника А.М. Нелюби «Словотворчість незалежної України» [СНУН 2012], активно творяться складні слова з останнім компонентом на м'який чи пом'якшений подовжений звук (*буйнопілля, швидкоплиння, щедроголосся, лугоцвіття, тихосніжжя, срібнодзвоння*). Ця тенденція відбита в поетичному неолексиконі І. Вихованця, В. Рябого та інших сучасних письменників [Вихованець 2014].

У сучасній мовній системі внаслідок глобалізаційних процесів відбувається перегрупування гіперо-гіпонімічних зв'язків і новими гіперонімами виявляються ті слова, які нещодавно були видовими назвами (**комп'ютер, дизайн** та под.). Серед нових гіперонімів слід також назвати **фобії, віруси, наркотики** та ін., які відсутні у словниках 2-ої пол. XX ст. Тенденціям розвитку лексико-семантичної системи мови з огляду на зміни гіперо-гіпонімічної парадигми на межі XX–XXI ст. присвячені праці Н.В. Сніжко [Сніжко 2010–2015]. У них динаміка співвідношення основних сфер предметної семантики відтворена у вигляді таблиць, схем та діаграм.

Загальний огляд тенденцій сучасного мовотворення відбиває активний розвиток мови в напрямі забезпечення її основних функцій, спрямованих на потреби мовців в комунікативній, пізнавальній, аксіологічній та художньо-естетичній діяльності. Комплексне відтворення парадигматичних, синтагматичних та епідигматичних властивостей нової лексики подане сьогодні в інтегральній праці колективу авторів за ред. Є.А. Карпіловської «Активні ресурси сучасної української номінації: ідеографічний словник» [АРСУН 2013]. Застосування способу ідеографічного моделювання лексики дозволило авторському колективу об'єктивувати провідні тенденції сучасного словотворення й увиразнити історію розвитку поняттєвих полів ДЕРЖАВА, ПРОСТІР, СВІТ, ЕКОЛОГІЯ, БІЗНЕС та ін. Ідеографічний словник нової лексики увиразнює традиції академічного лексикографування структури та функціонування мови, зокрема досвід укладачів 11-томного СУМ, яким вдалося відтворити історію розвитку українського лексикону й деталізувати його функціонування в українській мові від часів І.П. Котляревського до 80-х років XX ст.

Продовження традицій 11-томного СУМ сучасними інтегральними лексикографами – перспектива подальших системних досліджень лексики. «Академічний тлумачний словник є повним і надзвичайно деталізованим відображенням характеру побудови мовної системи», – зазначає М.М. Пещак у монографії «Нариси з комп'ютерної лінгвістики» [Пещак 1999: 54]. Тому 11-томний СУМ покладено в основу створення багатофункціональної лексикографічної системи «Зведений словник лексики української мови кінця XVIII – поч. XXI ст.», який є основою електронного загальномовного тезауруса, що охоплює лексику української мови в найповнішому обсязі (з часів І.П. Котляревського – до її сучасного стану, відтвореного Українським орфографічним словником (за ред. В.Г. Скляренка). Лексичну основу української мови кінця XVIII ст. відбиває Словник української мови П.П. Білецького-Носенка, укладений на початку XIX ст., й опублікований В.В. Німчуком 1966 р.

Лексикографічні параметри Зведеного словника лексики української мови кінця XVIII – поч. XXI ст. (далі – УЛ) є засадничими для автоматизованого опрацювання лексичного складу мови за напрямами граматичної, ідеографічної та стилістичної класифікації лексики. Цей словник забезпечує дослідження долі застарілої та архаїчної лексики й дозволяє з'ясувати співвідношення пасивного, активного та інертного шарів (за визначенням В.В. Німчука) упродовж останніх трьох століть [Німчук 1992: 355]. Варто зазначити, що елементи інертного шару мови актуалізовані нині укладачами ВТС та ВЗОС, які до реєстрів своїх словників ввели ту частину лексики з давніх словників, яка залишилися поза межами 11-томного СУМ як словника

нормативного характеру. У Зведеному словнику фіксуються повні реєстри усіх аналізованих словників різних типів і на сьогодні академічний Зведений словник є найповнішим джерелом лексики української мови кінця XVIII – поч. XXI ст. У реєстрі Зведеного словника послідовно представлені орфографічні словники та орфоепічний словник, які сукупно забезпечують дослідження динаміки мовних норм (написання та наголошування слів), а також відтворюють рух активних і пасивних шарів лексики. Отже, **метою** нашого дослідження є з'ясування основних напрямів системного вивчення динаміки мовної системи та її норм, відтворених у Зведеному словнику лексики української мови кінця XVIII – поч. XXI ст.

Динаміку мовної системи розуміємо в найширшому сенсі – як еволюційний розвиток, спрямований на поліфункційне застосування мови, що супроводжується постійним оновленням лексичного складу та стійкістю граматичної системи. Згідно з визначенням С.Я. Єрмоленко, **мовну норму** розглядаємо як «сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування у певний період розвитку мови і суспільства» [Єрмоленко 2004: 420]. С.Я. Єрмоленко наголошує, що мовна норма є головною категорією культури мови і важливим поняттям загальної теорії мови. М.М. Пилинський визначає мовну норму в нерозривній єдності з поняттям літературної мови: «**норма літературної мови** – це реальний, історично зумовлений і порівняно стабільний мовний факт, що відповідає системі і нормі мови і становить єдину можливість або найкращий для даного конкретного випадку варіант, відібраний суспільством на певному етапі його розвитку із співвідносних актів загальнонародної (національної) мови в процесі спілкування. Сукупність літературних норм із цього погляду – «літературна норма» як збірне поняття – дорівнює поняттю літературна мова» [Пилинський 1976: 94].

На важливість сучасного осмислення понять **мовна норма, літературна мова** та **узус** вказує В.В. Німчук у праці «До проблеми про об'єкт і зміст курсу «Історія української літературної мови». «Коли говорять про мовну норму, – зазначає учений, – то мають на увазі виключно норму літературну» [Німчук 2014: 167]. «Узус мови (мовлення) у всіх її виявах – територіальних, соціальних, літературно-писемному – складається стихійно. Але це не означає, – наголошує В.В. Німчук, – що в поширенні його немає жодних елементів орієнтації на практику окремих індивідів чи дрібних суспільних груп, на престижність.

Літературно-писемний узус здебільшого опирається на тривалу традицію фіксації мовних елементів. Узус, що опирається на довгу (багатовікову) традицію, наближається до норми.

Норма мовна неможлива без узусу, бо на ньому кінець кінцем вона базується. Деякі визначення норми близькі до поняття узусу <...>

Норма (лат. norma «керівна засада, правило, взірець») – центральне поняття, через яке визначаються поняття «літературна мова» і «культура (літературної) мови» [Німчук 2014: 166].

Зведений словник містить три послідовно укладені орфографічні словники (Орф-75, Орф-94, Орф-9), ВЗОС та Орфоепічний словник (ОЕ), отже, реєстр цих словників відтворює кодифіковані норми згідно з українським правописом і виявляє їх розвиток. Реєстри словників П.П. Білецького-Носенка, Є. Желехівського та С. Недільського, Б.Д. Грінченка дають поживу для аналізу тієї частини лексики, яка довгий час залишилася поза нормативними словниками. Словник нових слів і значень Л.В. Туровської та Л.М. Василькової відтворює неологізми, а Великий тлумачний словник сучасної української мови за ред. В.Т. Бусла актуалізує забуту лексику (за словником Б.Д. Грінченка) й інтенсивно насичує сучасний лексикон термінологічною лексикою, серед якої багато новотворів та нових запозичень. У цілому УЛ – джерело дослідження динаміки лексичного складу та процесів його кодифікації нормативними словниками (орфографічними, орфоепічними та академічними тлумачними). У перспективі передбачаємо поповнення зведеного реєстру неологізмами, дібраними з неографічних праць та інших писемних джерел сучасності, отже відкривається простір для дослідження особливостей входження в систему літературної мови нових слів і значень. Тобто, академічний УЛ – основа дослідження і закономірностей розвитку літературної мови та її діалектів, і осмислення термінопонять **мовна норма, літературна мова, узус**. Кількісно-якісне опрацювання даних Зведеного словника розширить можливості дослідження поняття **оказіоналізму** та статусу слів-одноденок серед новостворених та актуалізованих слів і значень у мові й мовленні.

За матеріалами Зведеного словника виявляємо, наприклад, що укладачами 11-томного СУМ не включені до реєстру тлумачного словника ті слова зі Словника Б.Д. Грінченка, які є надлишковими, варіативними, позначеними впливом інших мов, з яких запозичені тощо. Надзвичайно об'ємний прошарок прислівників, які не введені до 11-томного СУМ [Пилинський 1988; Сніжко 2013; 2014]. Не зареєстровані в СУМ і ті прислівники, які подаються в УАС під знаком астериска, тобто є потенційно можливими. Переважна частина таких слів виявляються в сучасній мовній системі та узусі новими. Частина з них, як свідчать матеріали УЛ, зареєстрована сучасними словниками, зокрема Великим зведеним орфографічним словником української мови (за ред. В.Т. Бусла). Отже, це той розряд слів, який певний час перебував тільки в реєстрі Українсько-англійського словника К. Андрусишина і Я. Кретт, а нині актуалізуються сучасними мовцями й лексикографами. Такий різновид лексики належить до інертного фонду мови. До певного часу, як зазначає В.В. Німчук, подібні слова знаходиться в писемних джерелах.

Зведений словник покликаний подати різні розряди лексики в єдиній інтегральній лексикографічній системі, яка й стане основою дослідження співвідношення понять літературна мова, діалекти, узус і норма.

Відтворення **динаміки та динамізму мови** у Зведеному словникові (УЛ) суголосне тенденціям академічного дослідження розвитку мови та її лексико-семантичної системи. Основи комплексного вивчення взаємодії усіх рівнів мовної системи у процесі історії її розвитку викладені у працях Л.А. Булаховського, зокрема в «Нарисах з загального мовознавства», де лексичний склад української мови аналізується як органічна частина загальномовного світового простору й мовні зміни розглядаються в контексті тісної взаємодії української мови з іншими мовами світу. Учений пропонує категоризувати лексичний склад мови за розрядами питомої й запозиченої лексики, а запозичену вивчати згідно з впливом граматичної будови рідної мови. Теоретичні праці Л.А. Булаховського рясніють прикладами слів, які пройшли довгий шлях асимілювання і змінили форму вираження: *авантюра, аґрус, бавовна, бринза, жбан, верблюд, перламутр* та ін. [Булаховський 1955]. Усі перелічені приклади відбиті Зведеним словником (УЛ), який засвідчує історію їх асимілювання та проблеми лексикографування таких слів різними словникарями [Сніжко 2015].

Тенденції та шляхи розвитку української мови в світовому мовно-інформаційному просторі окреслені в теоретичних працях В.М. Русанівського [Русанівський 2001; 2002]. Учений зазначає, що «причини мовного розвитку треба насамперед вбачати у постійному процесі пізнавальної роботи людства і, оскільки цей процес за своєю природою інтернаціональний, то і в поступовій інтернаціоналізації значеннєвого, змістового рівня мови, що потребує постійної формальної перебудови» [Русанівський 2001: 111]. Оновлення, наголошує В.М. Русанівський, зазнає і словниковий склад мови, й граматика. «Між лексикою і граматикою, – зазначає вчений, – існує постійна антиномія: перша прагне до змін і розширення, друга – до збереження сталості й незмінності. Ця постійно існуюча антиномія, на наш погляд, є головним внутрішнім законом розвитку мови, що виявляється в двох протилежних тенденціях: в утворенні і функціонуванні нових лексичних одиниць за традиційно існуючими граматичними моделями і у виникненні нових граматичних елементів на базі лексики. При цьому треба мати на увазі ту обставину, що лексичний рівень мови завжди значно різноманітніший, ніж граматичний» [Русанівський 2001: 111]. Закономірності й тенденції розвитку мови, визначені В.М. Русанівським, досить явно об'єктивуються матеріалами нашого Зведеного словника. Статистичне опрацювання частиномовної стратифікації лексики виявляє поступовий розвиток усіх частин мови та інтенсивне зростання кількості іменників та прикметників в епоху глобалізації [Сніжко 2013–2015].

Сучасний неолексикон, зібраний та теоретично осмислений у працях Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловської, О.А. Стишова, О.О. Тараненка та інших учених, виявляє тенденції інтернаціоналізації та глобалізації знань, що знаходить відтворення в продукуванні складних слів, утворених за допомогою інтернаціональних елементів *біо-, гео-, еко-, гідро-, нео-* та под. Такі новотвори увиразнюють високий рівень пізнавальної активності мовців і маніфестують потужний розвиток різних наукових галузей знання.

Узагальненню даних щодо інтернаціоналізації лексикону та активного розвитку осново- та словоскладання присвячена колективна монографія «Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі» (автори – Є.А. Карпіловська, Н.Ф. Клименко, Л.П. Кислюк) [Клименко 2008] та індивідуальна монографія О.О. Тараненка «Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець XX – XXI ст.)» [Тараненко 2015]. У цих працях аналізуються тенденції розширення композитного словотворення з використанням питомих та інтернаціональних основ *україно-, державо-, право-, бізнес-, інтернет-, відео-, біо-, еко-, гео-, євро-, екс-, нео-, мега-* та ін., що віддзеркалюють нову систему соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства. Значну увагу учені приділяють явищу гібридизації слів, що існує як захисний механізм сучасної мови, аналізують систему відонімних прислівників тощо. Автори наголошують, що швидкому засвоєнню запозичених слів сприяє Інтернет.

Особливу увагу сучасні лінгвісти приділяють проблемі **варіювання слів та конкурування дублетів**. В ідеографічному словникові нової лексики (за ред. Є.А. Карпіловської) для систематизування варіантів та подання особливостей їх графічного оформлення передбачено спеціальну рубрику в структурі словникової статті [АРСУН 2013]. В однотомному тлумачному словникові сучасної української мови (за ред. В.В. Жайворонка) варіанти групуються в єдиному заголовному рядку під домінантою [СУМ 2012]. Інтегрована в такий спосіб інформація про варіювання та написання варіантів цінна в інформативно-нормативному плані й історичному аспекті. Проте повну інформацію про історію формування варіаційних рядів можемо одержати зі сторінок нового академічного Зведеного словника (УЛ). Зведений словник відтворює і нормативні варіанти і ті, які нині є пасивними й залишилися на сторінках давніх словників. Таким чином, інтегральний словник зведеного типу розгортає історію конкурування варіантів та утвердження тих із них, які відповідають структурно-функціональним засадам української мови й виявляються необхідними для увиразнення номінативно-комунікативних процесів.

Сучасні способи упорядкування варіантів є продовженням лексикографічних традицій минулого, зокрема способу групування варіантів за допомогою знака =, яким користувався І.І. Срезневський при укла-

данні «Материалов для словаря древнерусского языка» [Загнітко 1988]. Знаком = зведені у варіаційні ряди лексичні одиниці у словнику Б.Д. Грінченка та Малорусько-німецькому словарі З. Кузелі і Я. Рудницького. В 11-томному СУМ застосована система упорядкування варіантів за допомогою відсильної формули тлумачення «Те саме, що...». Функція систематизування варіантів слів 11-томного СУМ, що відзначені відсильними формулами тлумачення «Те саме, що...», застосована в сучасній електронній версії 11-томного СУМ, яка представлена в Інтернеті. В академічних орфографічних словниках (Орф-75, Орф-94, Орф-9) варіанти та дублети перелічені в словниковій статті за допомогою сполучника **і**. Маркерами варіативних відношень слів у Зведеному словнику виявляються: 1) ***разом з***, 2) ***при***, 3) ***окр. і при***. При інтегральному моделюванні історії розвитку лексичного складу мови ці маркери забезпечують комплексне відтворення динамізму мовної системи в усіх його проявах. Детальніше про їх ролі в систематизуванні лексичного матеріалу йтиметься нижче.

Отже, в лексикографічних працях та спеціальних наукових розвідках зібрана багата інформація про семантичні, фонетико-граматичні та акцентуаційні варіанти слів, які засвідчують динамізм мовної системи і увиразнюють невтомну працю мовців та лексикографів над удосконаленням засобів комунікації. Для позначення співпраці лексикографів різних поколінь над збереженням та адекватним відтворенням лексичного складу мови вводимо поняття **лексикографічна синергетика** (від гр. synergia «співучасть, взаємодія»). Статистичне відтворення спільного опрацювання українського вокабулярію здійснене нами на основі тих слів Зведеного словника, які зібрані під літерою *З* [Сніжко 2013].

Системному аналізові сучасного стану конкурування варіантів та дослідженню тенденцій мовного розвитку із використанням мовленнєвих даних та лексикографічних матеріалів присвячена праця О.О. Тараненка «Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець XX – XXI ст.)». Учений аналізує моделі словотворення сучасної української мови в аспекті її системно-нормативних тенденцій і виявляє ряд закономірностей, серед яких: а) активізація тенденції до дальшого усунення зі сфери нормативного слововжитку іменників із суфіксом *-чик* (*-щик*) із заміною їх переважно утвореннями з *-ник* (*виборник, доставник, барабанник, псаломник, електронник, інтернетник, комп'ютерник, креативник, піарник, рекламник, системник* та ін.); б) функціонування слів із суфіксом *-ант* (*-янт*) (*міліціянт, поліціянт, опозиціянт, коаліціянт*); в) у сфері суфіксальної фемінізації – регулярність дериватів на *-ин* (*критикиня, знавчиня, тезкиня, гравчиня*) та активне творення назв жінок за допомогою суфікса *-к* (*водійка, режисерка, кандидатка*), а також здобуття ними статусу нейтральних слів у сучасній мові (за даними СУМ-20 слово *викладачка* – нейтральне) порівняно зі статусом розмовного вживання (за даними 11-томного СУМ та СУМ 2012 це слово розмовне); г) активізація творення іменників із суфіксом *-івк-а* – словотвірного типу, що в своїй основі є наслідком універбації атрибутивного словосполучення (*візитівка, кредитівка, поштівка, асфальтівка*); д) заміна кореневої частини *много-* на *багато-* (*багатогранник, багатократний*), хоча в СУМ 2012 залишається слово *многочлен* як єдиний з дублетів; е) вживання прикметників на *-льн-ий* замість прикметників на *–чий* (*вражальний, узагальнювальний, довгогральний*); є) конкурування прикметників із суфіксом *-ницьк-ий* з прикметниками із суфіксами на *-н-, -ч-* (*державницький* і *державний*, *миротворницький* і *миротворчий*); ж) конкурування дериватів на *-ат-ивн-ий* з формами на *-аційний* (*маніпулятивний* і *маніпуляційний*, *інноватиний* і *іноваційний*) та ін. [Тараненко 2015]. О.О. Тараненко аналізує слова, позначені ремаркою *рідко* в 11-томному СУМ, і наголошує на необхідності ремаркування таких слів за допомогою позначки *не реком.*

Систематизування варіантів важливе як з огляду кодифікації норм, так і для всебічного вивчення закономірностей мовомислення українського народу. Групування слів, в тому числі й варіантів, під семантичними домінантами – шлях до створення загальномовного ідеографічного тезауруса, теоретичні засади якого закладені Л.В. Щербою. Учений наголошує, що лише способом систематизування варіантів за ідеографічними групами, що містять давні варіанти та домінанти слів, можна простежити динамічні зміни в мові й визначити тенденції мовної категоризації світу [Щерба 1974: 295].

За матеріалами Зведеного словника можливе дослідження динаміки мови та мовних норм за двома основними **напрямами**: 1) мовними змінами якісного характеру, пов'язаними з розбудовою частиномовних категорій та поняттєвих полів, що відтворює власне динаміку мови; 2) дослідження глибини варіювання лексичного складу, пов'язаного з асимілюванням запозиченої лексики, діянням законів милозвучності української мови та увиразнення важливості категоризації певних ділянок світу.

У цій праці **динамічні зміни** в українському лексиконі кінця XVIII – поч. XXI ст. ілюструємо прикладами зі Зведеного словника, які охоплені літерами ***а, б, в*** (до слова *вишняк*), ***з*** та ***п*** (від *поїхати* до *посправляти*), тобто тими, з якими ми безпосередньо працювали під час укладання Зведеного словника (УЛ).

Повномасштабна статистика лексикографічних параметрів слів, зібраних під названими літерами, підтверджує: 1) загальний поступовий розвиток лексичного складу мови; 2) активну розбудову іменникової та прикметникової підсистем; 3) помірне зростання кількості дієслів та дієприкметників; 4) поповнення роз-

ряду прислівників за рахунок позасловникової лексики та потенційних дериватів, представлених словником УАС та ін. Кількісне зіставлення реєстрів СУМ та ВТС виявляє зростання числа іменників майже удвічі. В 11-томному СУМ їх зафіксовано 9851, у ВТС за ред. В.Т. Бусла – 18928. Майже вдвічі збільшилася і кількість прикметників. Упродовж зазначеного часу помірно розбудовується дієслівна система [Сніжко 2013–2015].

Окремо варто зазначити, що розряд прислівників у Зведеному словнику поповнюється за рахунок активізованої лексики, зокрема тієї, яка була зафіксована у Словнику Б.Д. Грінченка, але не була представлена в 11-томному СУМ. Зі словника Б.Д. Грінченка відбираємо сотні таких прислівників. Більшість з них є надлишковими формами, тобто варіантами загальновживаних прислівників, які або застаріли, або представлені у словнику Б.Д. Грінченка кількома варіантами: *заздалегідь, заздалегоди, заздалигоди; завжди, завжде; завширшки, завширки, завшир* та ін. [Сніжко 2013–2015].

Зведений словник засвідчує значне поповнення прислівникової підсистеми також за рахунок слів, зафіксованих в Українсько-англійському словникові (УАС), укладеному К. Андрусишиним та Я. Кретт. Частина таких прислівників реєструється новітніми українськими словниками. Так до спільного реєстру УАС і Орф-9 входять 472 слова: *антропологічно, амбітно, аполітично, артикуляційно, архітектурно, ахроматично, високоавторитетно, височенно, задиракувато, закостеніло, залесливо, зеленесенько, золотосяйно* та ін. Укладачі словників Орф-9, ВТС та УАС реєструють прислівники: *високохудожньо, забарливо, задимлено, зажмагом, заклято, вишколено* та ін. Прислівники *зазнаки, запко, запно, вихвицом, забезневинно* та ін. зареєстровані в Орф-9, ВТС, УАС та Гр, тобто до сучасного мовця вони повертаються зі словника Б.Д. Грінченка та Українсько-англійського словника К. Андрусишина та Я. Кретт. Зведений словник реєструє прислівники, які до цього часу залишалися в давніх та перекладних словниках: *безвіч* (Ж, Гол, УНС, УАС), *безрік* (Ж, Гр, Гол, УАС), *божо* (Ж, Гр, УАС), *завідома* (Ж, УНС, УАС) та ін.

Варто відзначити вагомий внесок укладачів УАС у збагачення прислівникової системи потенційними дериватами. У цьому словнику знаком астериска (зірочкою) позначені можливі прислівники. Загальний реєстр Зведеного словника показує, що тільки в УАС (під знаком астериска) подано сотні прислівників: *автократично, азбучно, акордово, акробатично, акцентовано, акційно, алфавитно, альфабетично, альфабетно, анатомічно, анемічно, анімістично, антиномічно, антирелігійно, антисоціяльно, антологічно, антропометрично, антропоморфічно, аперцепційно, апокаліптично, апокрифічно, апоплектично, арбітражно, ароматично, асексуально, асекураційно, асиміляційно, астрологічно, атлетично, атомістично, атонічно, атракційно, атрофовано, афективно, виніжено, виновно, виобразно, випечено, випещено, виповнено, пополіскувано, виполото, виправдально, виправлено, випрацьовано, випробувано, вирішально, вирлато, вирозуміло, вирячено, вирячкувато, висилено, висло, виснажено, високовартісно, високовартно, високовельможно, високодостойно, високодушно, високозрісно, висококрило, високолетно, високомудро, високопарно, високоповажано, вистачально, витруджено, витхло, витягнено, витягнуто, вихватно, вихлювато, вицвяхувано, вичахло, вичорнено, вишито, заамвонно, забавково, забагливо, забагнено, забірчиво, заблудливо, заблукано, забойно, заболотно, заболочено, заборчо, забрехано, забутньо, зав'язано, зав'язисто, зав'яло, завадливо, заважувато, завдатково, завжденно, завждійшньо, завзятущо, зависло, завіч, збутвіло, звапнено, зварено, звеличено, звисисто, звисло, звихнено, звичаєво, звідно, звітріло, звішено, зворотньо, звуково, звуконепроникливо, звурджено, звучально, згіршено, згнило, зголоджено, згоріло, згорнено, згрубіло, згущено, здатливо, здезорієнтовано, здивовижено, здискредитовано, здичіло, здогадно, здоровезно, здоровше, зеленооко, землисто, зенітно, зенітово, зернисто, зиґзаґувато, зизо, зизооко, зігріто, зіґноровано, зіллясто, зільно, зіпсовано, зіпсуто, з'їжено, зйоржено, златоусто, злепкувато, злиняло, зловіщувато, злучно, злющо, знатурено, зневажено, знедолено, знезаразливо, знелюдніло, знеохочено, знехтувано, знівечено, знужденіло, зобов'язно, зобопільно, зогнило, зозулясто, зокремішньо, золотасто, золотодайно, золотоусто, золотоцвітно, зорганізовано, поконвічно, покоротко, покривлено, покрито, покріпачено, покручено, поламано, поливально, полив'яно, полито, полігамічно, поліграфічно, поліровано, політехнічно, поліфонічно, поліційно, половинно, полонисто, полохано, поляризовано, померкло, померло, поминально, помирено, помішано, помокріло, понадхмарно, понизливо, понівечено, пообвивано, поорано, попатлано, попідземно, попсовано, попсуто, пористо, порнографічно, порожньо, порувато, поруділо, посвоячено, посесійно, посиніло, послухняно, посмагло, посмішливо, поспіло* та ін.

Перелічені прислівники, що нині є надбанням Зведеного словника лексики української мови кінця XVIII – поч. XXI ст. (УЛ), слугуватимуть багатим матеріалом для наступних досліджень специфіки розбудови прислівникової системи, зокрема за матеріалами лексикографічних праць, і в першу чергу Словника Б.Д. Грінченка та Українсько-англійського словника К. Андрусишина і Я. Кретт.

Варто наголосити на особливій важливості матеріалів Зведеного словника для розбудови **сучасної макропарадигми знань**. Цей електронний словник побудований таким чином, що на основі його лексикографічних параметрів (маркерів частиномовної належності слів та взаємопереходів між частинами мови, індексів словників за типами та часом створення, стилістичних ремарок, маркерів систематизування слів у

синонімічні та варіативні ряди, словотвірні ланцюжки тощо) поряд з вивченням динаміки мовної системи можливе дослідження розвитку світобудови і світосприймання мовців. Зведений словник містить інформацію про давню й нову лексику, загальновживану й термінологічну, тому можливе дослідження розвитку різних розрядів лексики, а отже й різних наукових галузей у всеохопності. У Зведеному словнику представлена історія розвитку мови й суспільства, яка відтворена 20 словниками, укладеними різними авторами у різні періоди розвитку. Отже, є можливість узагальнити досвід лексикографів різних поколінь щодо укладання словників різних типів та визначення лексичного ядра мови, а також його ролі в розбудові мовної системи. Зіставлення реєстрів перекладних словників є основою дослідження тієї частини українського лексикону, яка є репрезентативною для словників активного типу і є важливою для вивчення української мови іноземцями.

Нижче ми подаємо кілька фрагментів Зведеного словника, які відбивають як особливості розвитку мовної системи, так і пізнавальних надбань людства загалом. Хочемо наголосити, що за будь-яким із введених в структуру Зведеного словника параметрів можна побудувати **новий лінгвістичний об'єкт**, який увиразнить загальні **тенденції розвитку мови і суспільства**: а) антропоцентричне спрямування сучасних досліджень, б) формування інтернаціонального фонду мовно-виражальних засобів, в) збереження лексичного ядра національної мови, г) створення загальномовного ідеографічного тезауруса, д) укладання словника варіантів слів, е) формування вокабулярію сучасного словника активного типу тощо.

Системне дослідження лексики, відбитої Зведеним словником, увиразнює одну з головних і провідних тенденцій мовного розвитку – постійну розбудову тих розрядів іменників та прикметників, які пов'язані з відтворенням **антропоцентричної моделі** мовної категоризації світу. Категорія назв людини є однією з найбільш об'ємних та різноаспектно параметризованих, адже мовці постійно творять нові назви для характеристики людей за внутрішніми та зовнішніми ознаками, місцем проживання, професійними здібностями тощо. 11-томний СУМ та орфографічні словники відтворюють ту частину лексики, яка відповідає нормам літературної мови, а давні словники, зокрема Словник Б.Д. Грінченка, Є. Желехівського та С. Недільського, Д.І. Яворницького фіксують значну кількість оцінних назв, які можна кваліфікувати як оказіоналізми. До цього розряду належать, в першу чергу, слова, які зафіксовані лише в одному словникові минулих століть. Наприклад, тільки словник Д.І. Яворницького фіксує форми *бабзделя, бабздуля, бабура*. Тільки в словнику П.П. Білецького-Носенка зареєстроване слово *бабець* у формі чол. роду на позначення жінки. За давніми словниками, представленими в структурі УЛ, визначаємо ту ділянку лексичного відтворення концептосфери ЛЮДИНА, яка нині є застарілою та рідковживаною: *братиха, братиця, братичич, братій, братічок, братуня, бреха, брехачка, брехало, брехлій, брехло, брехля, брешко* та ін.

Поряд із цим за матеріалами УЛ визначаємо активний розвиток традиційного способу номінації осіб за професійно-виробничими особливостями. За даними 11-томного СУМ з'ясовуємо, що творення найменувань осіб за допомогою коренів *лог* (*агробіолог, аеролог, акцентолог, алерголог, анестезіолог, вірусолог, вітамінолог, геронтолог, гідробіолог, дендролог*) та *зна* (*бібліотекознавець, мистецтвознавець, музикознавець, народознавець, природознавець, слов'янознавець, суспільствознавець*) є вирізняльною рисою української мови 2-ї пол. XX ст. [Сніжко 1996; 2015]. Значна кількість найменувань спеціалістів та загалом назв наукових галузей – ознака високого наукового потенціалу українського суспільства. Отже, УЛ поєднує різноаспектні дані про розвиток мови і пізнавальні здібності мовців.

Зведений словник відтворює й розвиток самого поняття *антропологічний*. Нижче наводимо фрагмент Зведеного словника, де представлені слова з першою частиною **антропо-**:

антропо... (*у скл. сл. означає* людина) СІС ССІС УРЕ
антропоге́н *ім. ч.* ВТС Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (ро́) СІС ССІС (*геол.*)
антропогене́з *ім. ч.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (ро́) СІС ССІС (*антр.*) УРЕС УРЕ
антропогене́тика *ім. ж.* ВТС Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (ро́) ССІС (*біол.*) УРЕ
антропоге́нний *прикм.* ВТС Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (ро́) ССІС УРЕС~ УРЕ~ (*одн. і мн.*) НСЗ (*екол.*)
антропогенети́чний *прикм.* Орф-9
антропогенізо́ваний *прикм.* Орф-9
антропоге́нність *ім. ж.* ВТС ВЗОС
антропоге́новий *прикм.* ВТС Орф-9 ВЗОС СІС (*тільки в ССС:* антропоге́новий пері́од) (*при* антропоге́н) УРЕС~ УРЕ~
антропогеогра́фія *ім. ж.* ВЗОС
антропогеоценóз *ім. ч.* ВЗОС
антроподинамі́чний *прикм.* ВЗОС
антропоекоіндика́тор *ім. ч.* ВТС ВЗОС
антропозоонóз *ім. ч.* ВЗОС
антропозоонóзи *ім. мн.* ВТС

антропо́їд *ім. ч.* СУМ (*при* антропо́їди) Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ Гол УАС ССІС
антропо́їди *ім. мн.* СУМ ВТС ВЗОС (*при* антропо́їд) СІС УРЕС УРЕ
антропо́їдний *прикм.* ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ УРС
антропо́лог *ім. ч.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ Гол УАС (*разом з* антропологі́чний, антрополо́гія) УРС ССІС
антрополо́г УНС (*разом з* антропологі́чний, антрополо́гія)
антропологі́зм *ім. ч.* СУМ ВТС Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ СІС ССІС (*філософ.*) УРЕС УРЕ
антропологі́чний *прикм.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ Гол УНС (*при* антрополо́г) УАС (*при* антропо́лог) УРС УРЕ~
антропологі́чність *ім. ж.* Орф-9
антропологі́чно *присл.* Орф-9 УАС (*при* антропо́лог)
антрополо́гія *ім. ж.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ Гол УНС (*при* антрополо́г) УАС (*при* антропо́лог) УРС СІС ССІС УРЕС УРЕ
антропоме́тр *ім. ч.* ВТС Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (р'о) ССІС (*антр.*)
антропо́метр СІС
антропометри́чний *прикм.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (р'о) УАС (*разом з* антропометри́чно, антропоме́трія) УРС (*антр.*)
антропометри́чно *присл.* УАС (*при* антропометри́чний)
антропоме́трія *ім. ж.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (ро́) УАС (*при* антропометри́чний) УРС (*антр.*) СІС ССІС УРЕС УРЕ
антропоморфіза́ція *ім. ж.* ВЗОС Орф-9
антропоморфі́зм *ім. ч.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (ро́) Гол УАС (*разом з* антропоморфі́чний, антропомо́рфія, антропоморфі́чно) УРС (*рел.*) ССІС УРЕС УРЕ
антропоморфізо́ваний *дієприкм.* Орф-9
антропоморфізува́ти *дієсл. док.* Орф-9
антропоморфі́чний *прикм.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (ро́) Ж (*разом з* антропоморфо́ваний) УАС (*при* антропоморфі́зм) УРС (*рел.*)
антропоморфі́чність *ім. ж.* Орф-9
антропоморфі́чно *присл.* УАС (*при* антропоморфі́зм)
антропомо́рфія *ім. ж.* УАС (*при* антропоморфі́зм)
антропомо́рфний *прикм.* СУМ (*зоол.*) ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (ро́) УРС (*зоол.*) СІС ССІС (*біол.*)
антропомо́рфність *ім. ж.* Орф-9
антропоморфоло́г *ім. ч.* Орф-9
антропоморфологі́чний *прикм.* Орф-9
антропоморфоло́гія *ім. ж.* ВТС Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (ро́) УРЕ
антропо́нім *ім. ч.* СУМ ВТС Орф-9 ВЗОС ССІС (*мовозн.*)
антропоні́міка *ім. ж.* СУМ ВТС Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (ро́) СІС (*разом з* антропоні́мія) ССІС (*мовозн.*) УРЕ
антропонімікóн *ім. ч.* Орф-9
антропоні́міст *ім. ч.* Орф-9
антропоні́мічний *прикм.* Орф-9
антропо́німний *прикм.* Орф-9
антропоні́мія *ім. ж.* СУМ ВТС Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (ро́) СІС (*при* антропоні́міка) ССІС (*мовозн.*)
антропоно́з *ім. ч.* ВЗОС
антропоно́зи *ім. мн.* ВТС ССІС (*мед., біол.*)
антропопати́зм *ім. ч.* ВТС ВЗОС СІС
антропопла́стика *ім. ж.* ВТС
антропопу́нкція *ім. ж.* ВТС
антропосисте́ма *ім. ж.* ВЗОС
антропоскопі́я *ім. ж.* ВТС ВЗОС
антропосо́ф *ім. ч.* ВТС Орф-9 ВЗОС ССІС
антропосо́фія *ім. ж.* ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (ро́) УРС (*рел.*) СІС ССІС УРЕС УРЕ
антропосо́фський *прикм.* ВТС Орф-9 ВЗОС
антропосоціоло́гія *ім. ж.* ВТС ВЗОС СІС ССІС УРЕС УРЕ
антропосфе́ра *ім. ж.* ВТС Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (ро́) СІС ССІС
антропоти́п *ім. ч.* Орф-9

антропотокси́н *ім. ч.* ВЗОС
антропотомі́я *ім. ж.* ВТС
антропотопо́нім *ім. ч.* ВЗОС
антропофа́г *ім. ч.* СУМ (*книжн.*) (*разом із* людої́д) ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (ро́) Гол (*мн.*) УАС (*разом з* антропофа́гія) УРС СІС ССІС
антропофа́гія *ім. ж.* СУМ (*книжн.*) (*разом із* людої́дство) ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (ро́) УАС (*при* антропофа́г) УРС СІС ССІС (*при* канібалі́зм) УРЕС (*разом із* людожерство)
антропофі́л *ім. ч.* ВТС ВЗОС
антропофі́льний *прикм.* ВТС ВЗОС
антропофі́т *ім. ч.* ВЗОС
антропофо́б *ім. ч.* ВТС ВЗОС
антропофо́бія *ім. ж.* ВТС Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (ро́) СІС
антропофо́бний *прикм.* Орф-9
антропофо́ніка *ім. ж.* ВЗОС
антропофоні́чний *прикм.* ВЗОС
антропохо́р *ім. ч.* ВТС ВЗОС
антропохо́рія *ім. ж.* ВТС Орф-9 ВЗОС ССІС (*бот.*)
антропохорі́я СІС УРЕС УРЕ
антропохо́рний *прикм.* ВТС ВЗОС
антропоценоло́гія *ім. ж.* ВЗОС
антропоцентри́зм *ім. ч.* ВТС Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (ро́) СІС ССІС УРЕС УРЕ
антропоцентри́чний *прикм.* ВТС Орф-9 ВЗОС
антропоцентри́чність *ім. ж.* Орф-9

З наведено фрагменту Зведеного словника видно, що 11-томний СУМ містить невелику кількість слів з першою кореневою частиною *антропо-*: *антропогенез, антрополог, антропологізм, антропологічний, антропологія, антропометричний, антропометрія, антропоморфізм, антропоморфічний, антропонім, антропоніміка, антропонімія, антропофаг, антропофагія, антропоїд, антропоїдний*. Укладачами Орфографічного словника (Орф-94) введені нові слова: *антропогенетика, антропогенний, антропометр, антропоморфологія*. Інтенсивне поповнення цієї групи слів спостерігаємо за індексами словників ВТС та ВЗОС (за ред. В.Т. Бусла): *антропогенність, антропогеографія, антропогеоценоз, антроподинамічний, антропоекоіндикатор, антропозоонози, антропоморфізація, антропонози, антропопластика, антропосистема, антропоскопія, антропософ, антропософський, антропотоксин, антропотомія, антропотопонім, антропофіл, антропофільний, антропофіт, антропофоб, антропофоніка, антропофонічний, антропохор, антропоценологія, антропоцентричний.* Укладачі Українського орфографічного словника (за ред. В.Г. Скляренка) поповнили реєстр аналізованої групи слів такими неологізмами: *антропогенетичний, антропогенізований, антропологічність, антропоморфізований, антропоморфізувати, антропоморфічність, антропоморфність, антропоморфолог, антропоморфологічний, антропонімікон, антропоніміст, антропонімічний, антропонімний, антропотип, антропофобний, антропоцентричність.* У зведеному реєстрі представлені нові прислівники, зареєстровані укладачами Українсько-англійського словника (УАС): *антропологічно, антропометрично, антропоморфічно.*

Слова *антропоген, антропогеновий, антропометр, антропопатизм, антропософія, антропосоціологія, антропосфера, антропофобія, антропохорія, антропоцентризм* відновлені за Словником іншомовних слів О.С. Мельничука.

Перелік слів з основою *антропо-* засвідчує розвиток наукових підрозділів, що вивчають людину: *антропогенетика, антропогенез, антропоморфологія*. Слово ***антропогенез*** в 11-томному СУМ має одне значення, а у ВТС за ред. В.Т. Бусла фіксується з двома значеннями: ***антропогенез*** – 1. Процес еволюційно-історичного формування фізичного типу людини. 2. Розділ антропології, що вивчає історію виокремлення людини з тваринного світу і дальшого її розвитку (ВТС). Зіставлення формул тлумачення 11-томного СУМ і ВТС за ред. В.Т. Бусла виявляють уточнене розуміння поняття ***антропологія***. У СУМ: ***антропологія*** – наука, що вивчає біологічну природу людини, її раси і т. ін. (СУМ: I, 52). У ВТС: ***антропологія*** – наука про походження та еволюцію людини, утворення людських рас та про нормальні варіації фізичної будови людини (ВТС: 35).

Аналізована лексика, що з'явилася у кінці XX ст., засвідчує вплив людини на довкілля. Зросла кількість нових стійких сполучень слів (далі – ССС): *антропогенні чинники довкілля, антропогенні фактори* та ін.

Загалом ССС увиразнюють розбудову мовних засобів вираження поняття ***антропологічний: антропологічні типи*** – групи людей, які об'єднані загальним походженням. Іноді нові слова та нові ССС виявляють тенденцію надлишковості форм: *антропогеновий період* – те саме, що антропоген; *антропотомія* – те саме, що анатомія та ін.

До загальномовних словників на поч. XXI ст. вводяться слова *антропософія, антропосфера, антропоцентричний*, які в минулому столітті засвідчені словником іншомовних слів О.С. Мельничука:

антропосфера – Складова соціосфери, яка охоплює людство як сукупність індивідів (ВТС:35);

антропософія – Релігійно-містичне вчення про людину, згідно з яким вона, розвиваючи приховані в ній божественні здібності, може досягти духовного панування над природою (ВТС: 35);

антропоцентризм – Релігійно-ідеалістичний погляд, за яким людина є центром і найвищою метою Всесвіту (ВТС: 35).

Отже, і нові найменування людей за різними ознаками, і розбудова похідних з основою ***антропо***, які узагальнюють знання про історію розвитку людини, засвідчують антропоцентричні тенденції сьогодення та динаміку лексикографування цієї галузі знань.

Тенденції розвитку українського лексикону, що розвивається внаслідок активного взаємодіяння мови з іншими мовами світу, сучасні словники відтворюють на масиві медичної лексики. До складу ВТС ввійшла значна кількість медичних термінів, пов'язаних з розвитком нових галузей медицини, методології медицини та способів лікування хвороб. Реєстр нових слів складають композити з першими частинами *артеріо-, аорт-, ангіо-, бронх-* та под., які відтворюють глибоке проникнення сучасної науки в дослідження структури та функціонування людського організму. Нижче подаємо фрагменти Зведеного словника, що ілюструють динаміку розвитку медичної термінолексики, пов'язаної з дослідженням судин:

артеріалізáція *ім. ж.* ВТС (*тільки в ССС:* артеріалізáція вен) Орф-9 ВЗОС

артеріалізóваний [*дієприкм.*] ВТС

артеріáльний *прикм.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ УРС ССІС УРЕС~
артеріяльний Гол (*разом з* артерíйний) УАС (*при* артéрія) (*разом з* артерíйний)
артерияльний Ж

артеріáльно-альвеолярний *прикм.* Орф-9

артеріáльно-венóзний *прикм.* Орф-9

артеріáльно-капілярний *прикм.* Орф-9

артеріáльно-судинний *прикм.* Орф-94 Орф-9 ВЗОС

артеріектазíя *ім. ж.* ВТС ВЗОС

артеріектомíя *ім. ж.* ВТС ВЗОС

артéрії *ім. мн.* СІС УРЕС

артеріїт *ім. ч.* ВТС Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ СІС ССІС (*мед.*) УРЕС (*мн.*) УРЕ

артерíйний *прикм.* ВТС ВЗОС Гол УАС (*при* артéрія) (*разом з* артеріяльний)
артéрійний Орф-9

артеріовенóзний *прикм.* ВТС (*тільки в ССС:* артеріовенóзні анастомóзи) Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (тé)

артеріогрáфія *ім. ж.* ВТС ВЗОС

артеріóла *ім. ж.* Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ

артеріóли *ім. мн.* ВТС ВЗОС (*при* артеріóла)

артеріологіалінóз *ім. ч.* ВТС ВЗОС

артеріологíчний *прикм.* ВЗОС

артеріолóгія *ім. ж.* ВЗОС

артеріолонекрóз *ім. ч.* ВТС ВЗОС

артеріолонефросклерóз *ім. ч.* ВТС ВЗОС

артеріолосклерóз *ім. ч.* ВТС ВЗОС СІС ССІС (*мед.*) (*заст.*) УРЕС

артеріолярний *прикм.* Орф-9

артеріонекрóз *ім. ч.* ВТС

артеріонефросклерóз *ім. ч.* ВТС ВЗОС

артеріоп'єзогрáма *ім. ж.* ВТС ВЗОС

артеріоп'єзогрáфія *ім. ж.* ВТС ВЗОС

артеріоп'єзомéтрія *ім. ж.* ВТС

артеріоплетизмогрáфія *ім. ж.* ВТС

артеріосклерóз *ім. ч.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (тé) УРС (*мед.*) УРЕ (*при* атеросклерóз)

артеріосклерóза *ім. ж.* Гол УАС (*мед.*)

артеріосклерóзний *прикм.* Гол

артеріосклеротíчний *прикм.* Орф-9

артеріоскопíя *ім. ж.* ВТС

артеріосонáдо *ім. невідм.* ВТС

артеріостáз *ім. ч.* ВТС

артеріостено́з *ім. ч.* ВТС
артеріотомі́я *ім. ж.* ВТС ВЗОС
артеріотри́псія *ім. ч.* ВТС ВЗОС
арте́рія *ім. ж.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ Гол УНС (*разом із* б'ю́чка) УАС УРС ССІС УРЕ (*мн.*)

Помічаємо, що у давніх словниках слово *артерія* та похідні не фіксуються. У словнику Є. Желехівського та С. Недільського (Ж) є слово *артерияльний*, у «Правописному словнику» Г.К. Голоскевича (Гол) – *артерія, артеріяльний* і *артерійний, артеріосклероза,* в Українсько-німецькому словнику З. Кузелі та Я. Рудницького (УНС) *артерія* подається разом зі словом *б'ючка*. В 11-томному СУМ – *артеріальний, артеріосклероз* і *артерія*. Отже, у цій групі слів переважну більшість складають ті нові слова, які запозичені або утворені за допомогою ***артеріо-*** в кінці XX – на поч. XXI ст.: *артеріально-альвеолярний, артеріально-капілярний, артеріола, артеріологія, артеріонекроз, артеріонефросклероз, артеріостаз, артеріотрипсія* та ін. Такі слова засвідчені словниками Орф-9 та ВТС, ВЗОС. Частина новоутворень з ***артеріо-*** функціонує у складі ССС, напр. *артеріальний тиск, артеріальний пульс, артеріалізація вен.* Такі стійкі сполучення слів послідовно реєструють укладачі Великого тлумачного словника сучасної української мови за ред. В.Т. Бусла (ВТС). З наведеного фрагменту Зведеного словника видно, що аналізована частина словотвірного гнізда ***артеріо-*** широко представлена новітніми словниками, які засвідчують сучасну тенденцію розбудови ділянок концептосфери «нові галузі медицини» та «способи й методи діагностики й лікування». Композити *артеріографія, артеріоп'єзографія, артеріоп'єзометрія, артеріоплетизмографія, артеріоскопія* та ін. увиразнюють традиційний спосіб аналітичного відтворення особливостей наукового дослідження явищ.

Ще детальнішим постає зі сторінок Зведеного словника словотвірне гніздо *бронх-*. Поряд з багатьма назвами способів та методик дослідження стану бронхів у людини (*бронхографія, бронхокімографія, бронхокінематографія, бронхомедіастиноскопія, бронхоскопія, бронхоспірографія*), ця група містить слова на позначення різноманітних хвороб та хворобливих станів (*бронхіоліт, бронхіт, бронхоаденіт, бронхоаденопатія, бронхобленорея, бронхоектазія, бронхолітіаз, бронхомегалія, бронхомікоз, бронхопатія, бронхопневмонія, бронхорагія, бронхорея* та ін.). Окрему групу складають назви приладів для дослідження бронхів: *бронхоскоп, бронхоспірограф, бронхоезофагоскоп*. Уперше слово *бронхи*, як засвідчує Зведений словник, зафіксоване у «Правописному словникові» Г.К. Голоскевича. Переважна більшість слів – реєстрові одиниці новітніх словників (Орф-9, ВТС та ВЗОС). В 11-томному СУМ зафіксовані: *бронх* і *бронхи, бронхіальний, бронхіт*. У Словнику іншомовних слів (СІС) за ред. О.С. Мельничука подані слова: *бронхи, бронхіальний, бронхіола, бронхіт, бронхоаденіт, бронхографія, бронхоектазія, бронхопневмонія, бронхоскопія*. Автори Сучасного словника іншомовних слів (ССІС) поповнюють перелік словом *бронхофонія.* Подана група слів є яскравим прикладом розбудови словотвірного гнізда *бронх-*, ідеографічних груп та підгруп поняттєвих полів (ХВОРОБИ, ПРИЛАДИ ДЛЯ ЛІКУВАННЯ, СПОСОБИ ЛІКУВАННЯ ХВОРОБ та ін.). Активне запозичення композитів та творення гібридних слів на цій ділянці лексики відтворює загальний стан сучасного життя, в якому поширені хвороби бронхів і напрацьована методика їх діагностики та лікування. Таким чином, кожна сторінка Зведеного словника інформує про особливості динаміки мови й суспільства в синхронії та діахронії.

Зведений словник лексики української мови кінця XVIII – поч. XXI ст. відтворює також активну розбудову сучасних номінативних засобів з використанням питомих коренів. Переваги УЛ полягають у тому, що поряд із тенденціями сучасного словотворення маємо змогу простежити історію розбудови чи навпаки згортання певного словотвірного гнізда. У поданому нижче фрагменті УЛ відображені словотвірні моделі з основами *буряк* та *бур'ян.*

УЛ відбиває активний розвиток похідних, утворених за допомогою основи *буряк: бурякоочисник, бурякопідкопувач, бурякосівалка, бурякосушарка, бурякосійний, бурякосіяльний, бурякокопальний, бурякомийний, бурякопідіймальний, бурякосушильний, бурякоцукровий, буряко-червоний, бурячанка*. Перелічені слова зареєстровані в новітніх словниках (ВТС, ВЗОС та Орф-9). За словником УНС довідуємося про існування слів *бурякозбір* і *бурякопідіймальник, бурякосів* і *бурякосіяння*. Зі словників минулих століть, зокрема зі Словника Б.Д. Грінченка, дізнаємося про існування слова *бурячник* зі значенням «ділянка для вирощування буряків» та зменшену форму *бурячечок*. Лексикографічне відтворення динаміки групи слів з основою *буряк* подаємо у фрагменті Зведеного словника (суцільний текст словника від слова *буряк* до слова *буряшниця*). Слово *буряшниця*, дібране зі словника Д.І. Яворницького, позначає дівчину, котра працює на буряковій плантації (Я: 59). У словнику Б.Д. Грінченка слово *бур'янник* позначає невеликого чорно-бурого ведмедя, який живе в бур'янах та кущах (Гр: 115), а у словнику Яворницького слово *бурьянник* позначає волоцюгу, злодія, який ховається у бур'янах (Я: 59).

буря́к *ім. ч.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ БН (*разом із* буряки́) Ж (*при* бура́к) Гр Я (*в ССС:* буря́к скотя́чий) Гол УНС УАС (*бот.*) УРС УРЕС УРЕ

бурякú *ім. мн.* БН (*при* буря́к)
буряківни́к *ім. ч.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ УНС (*разом із* буряківни́цтво, буряківни́чий) УАС (*разом із* буряківни́цтво) УРС (*с. г.*)
буряківни́цтво *ім. с.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ Гол УНС (*при* буряківни́к) УАС (*тс*) УРС (*с. г.*) УРЕС УРЕ
буряківни́цький *прикм.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ
буряківни́ця *ім. ж.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ УРС (*с. г.*)
буряківни́чий *прикм.* ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ УНС (*при* буряківни́к) УРС (*с. г.*)
буряко́вий *прикм.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ БН Гр Гол УНС (*разом із* бурячко́вий) УАС (*разом із* бурякови́ння) УРС УРЕС$_2$~ УРЕ$_4$~
бурако́вий Ж
бурякови́ння *ім. с. збірн.* СУМ (*рідко*) ВТС (*тс*) Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ Гр Гол (*разом із* бурячи́ння) УАС (*при* буряко́вий) УРС
бурякові́ти *дієсл. недок.* СУМ (*рідко*) ВТС (*тс*) Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ УНС УАС УРС (*розм., рідко*)
буряково́д *ім. ч.* СУМ (*разом із* буряківни́к) ВТС (*тс*) Орф-75 Орф-9 УРС (*с. г.*)
буряковто́ма *ім. ж.* УРС (*с. г.*)
бурякозбира́льний *прикм.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ УРС (*с. г.*) УРЕ~
бурякозбира́ння *ім. с.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ УРС (*с. г.*)
бурякозбі́р *ім. ч.* УНС (*разом із* бурякопідійма́льник)
бурякокомба́йн *ім. ч.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ УРС (*с. г.*)
бурякокопа́льний *прикм.* ВТС Орф-9 ВЗОС
бурякокопа́ч *ім. ч.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (а́) УРС (*с. г.*)
бурякоми́йка *ім. ж.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ УРС (*с. г.*)
бурякоми́йний *прикм.* Орф-9
буряконавантáжувач *ім. ч.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (а́) УРЕ
буряконасо́с *ім. ч.* ВЗОС
бурякоочи́сник *ім. ч.* Орф-9 ВЗОС
бурякопідійма́льний *прикм.* ВТС Орф-9 ВЗОС
бурякопідійма́льник *ім. ч.* УНС (*при* бурякозбі́р)
бурякопідійма́ч *ім. ч.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (а́) УРС (*с. г.*) (*при* бурякопідйо́мник) УРЕ
бурякопідйо́мник *ім. ч.* УРС (*с. г.*) (*разом із* барякопідійма́ч)
бурякопідко́пувальний *прикм.* ВТС ВЗОС
бурякопідко́пувач *ім. ч.* ВТС (*разом із* бурякопідійма́ч) ВЗОС
бурякосіва́лка *ім. ж.* Орф-9
бурякосі́йний *прикм.* Орф-9
бурякосі́яльний *прикм.* Орф-9 ВЗОС
бурякорадго́сп *ім. ч.* СУМ Орф-75 Орф-94 ОЕ (а́) УРС (*с. г.*)
бурякосі́в *ім. ч.* УНС (*разом із* бурякосі́яння)
бурякосі́йний *прикм.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (а́) УРС (*разом із* бурякосі́ючий)
бурякосі́ючий *дієприкм.* УРС (*при* бурякосі́йний)
бурякосі́яльний *прикм.* ВТС (*разом із* бурякосі́йний)
бурякосі́яння *ім. с.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (а́) УНС (*при* бурякосі́в) УРС (*с. г.*)
бурякосуша́рка *ім. ж.* ВЗОС
бурякосуши́льний *прикм.* Орф-9 ВЗОС
бурякоцукро́вий *прикм.* ВЗОС
буря́ко-черво́ний *прикм.* ВЗОС
бур'я́н *ім. ч.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ БН Гр Гол УНС (*бот.*) УАС (*разом із* бур'яни́на) УРС
буря́н Ж (*разом із* буряни́на) (*при* бу́йрян)
бурья́н БН (*при* бади́лье, стовбу́рье, стовбури́нье)
бу́йрян Ж (*разом із* буря́н)
бур'яне́ць *ім. ч.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ Гр (*при* бур'я́н) УРС (*тс*)
бур'яни́ *ім. мн.* УРС (*при* бур'я́н) УРЕС УРЕ
бур'яни́дло *ім. с.* Орф-9
бу́ряний *прикм.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ Я УНС УРС

бур'яни́на *ім. ж.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ БН (*при* бур'я́н) (*разом із* бади́лье) Гр Гол УАС (*при* бур'я́н) УРС

бур'яни́нка *ім. ж.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ Гр (*при* бур'яни́нка)

бур'яни́ння *ім. с.* ВЗОС

бур'яни́стий *прикм.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ УРС

бур'яни́ще *ім. с.* Орф-9

бу́ряність *ім. ж.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ УРС

бур'яні́ти *дієсл. недок.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ Ж (*разом із* бурянова́тіти) Гр Гол УНС УАС (*разом із* бур'янува́тий)

бурянни́к *ім. ч.* Ж

бур'я́нник *ім. ч.* (злодій, яких ховається у бур'янах) Я

бур'я́ник УАС

бур'янни́к *ім. ч.* (ведмідь) Гр

бур'я́нчик *ім. ч.* Гр (*при* бур'я́н)

бу́ряно *присл.* СУМ ВТС ВЗОС УРС

бур'яно́вий *прикм.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ Я

бур'янозна́вство *ім. с.* Орф-9

бур'янува́тий *прикм.* СУМ ВТС Орф-9 ВЗОС Гр Гол УАС (*при* бур'яні́ти)

бурянува́тий Ж

бур'янува́тіти *дієсл. недок.* Гр (*разом із* бур'яні́ти)

бур'я́нчик *ім. ч.* ВТС Орф-9 ВЗОС Гр

бур'янюка *ім. ч.* ВТС ВЗОС Гр (*при* бур'я́н)

<...>

бурча́нка *ім. ж.* (самогон) ВТС (*діал.*) ВЗОС

бурче́чок *ім. ч.* Гр (*при* буря́к)

бурчи́ння *ім. с., збірн.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ Гр (*разом із* буряковиння) Я Гол УНС (*разом із* бурячки́, бурячко́вий) УАС (*разом із* бурячо́к) УРС

бурачи́нє Ж

бурачи́нє Ж

бурчи́ще *ім. с.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ

буря́чки *ім. мн.* УНС (*при* бурчи́ння)

бурячко́вий *прикм.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ Гр (*разом із* буряко́вий) УНС (*при* бурчи́ння)

бурачко́вий Ж

буря́чний *прикм.* ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ УРС

буря́чник *ім. ч.* Гр

бурячо́к *ім. ч.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ Гр (*окр. і при* буря́к) УАС (*при* бурчи́ння) УРС (*при* буря́к)

бура́чо́к Ж (*зменш. до* бура́к)

буря́чча *ім. с., збірн.* Гр

буря́шниця *ім. ж.* Я

Отже, зведена інформація про словотвірне гніздо ***буряк***, точніше його частину, подає дані про результати категоризації цього поняття українцями протягом значного періоду часу й вказує на досить глибоке словотвірне вираження. Подана у цьому ж фрагменті Зведеного словника інформація про розвиток словотвірного гнізда (частини гнізда) ***бур'ян*** свідчить про незначну кількість слів з основою ***бур'ян*** і помірну сучасну деривацію, яка, проте, відзначається посиленою конотацією. Український орфографічний словник (Орф-9) реєструє слова *бур'янидло, бур'янище* та *бур'янознавство*, а словники за ред. В.Т. Бусла (ВТС та ВЗОС) – *бур'янння, бур'янчик, бур'янюка*.

Наведені вище приклади демонструють переваги нового інтегрального електронного словника у відтворенні та системному опрацюванні динаміки й динамізму мови. Важливим способом одержання знань про історичний розвиток мови є побудова **моделі лексичного ядра мови**. У нашому дослідженні ми пропонуємо визначати лексичне ядро мови за сукупними даними реєстрів загальномовних словників різного часу їх створення: БН, Ж, Гр, СУМ, ВТС, Орф-75, Орф-94, ОЕ, ВЗОС, Орф-9, УНС, УАС, УРС.

У низці попередніх праць ми подали результати моделювання фрагментів лексичного ядра мови, що стосується слів, зібраних під певними літерами [Сніжко]. У цій праці подаємо наслідки моделювання основного лексичного фонду мови на тій ділянці лексики, яка охоплена літерами ***а, б, в, з,*** та ***п*** (частково). За комплексом 13 індексів словників (СУМ, ВТС, Орф-75, Орф-94, Орф-9, ВЗОС, ОЕ, БН, Ж, Гр, УНС, УАС,

УРС) визначаємо групу слів (386), які входять до лексичного ядра мовної системи і складають ту її незмінну частину, яка відтворена і словником П.П.Білецького-Носенка (поч. XIX ст.), і новітніми словниками (Орф-9, ВТС, ВЗОС). Серед перелічених збірословів є словники різних типів – орфографічні, тлумачні та перекладні. Отже, одержуємо перелік слів, які протягом віків були основою давніх і сучасних лексикографічних праць різних типів. Слова подаємо за алфавітом та частиномовними категоріями.

Іменники: *аґрус, англієць, аптека, аптекар, аркуш, аршин, баба, бабак, бабинець, бабуня, бабуся, бавити, бавовна, бавовняний, багатир, багаття, багач, багнище, багно, бадилля, базар, байбак, байрак[1], бакалія, бакун, бандура, бандурист, баранець[1], барвінок, барило, барліг, батенько, батіг, батько, бахур, башта, баштан, баюра, бджілка, бджола, бебехи, безталання, бенкет, берло, бесіда, бешиха, бешкет, билинка, битва, бік, білка, більмо, білявка, бісик, благовісник, блазень, блекота, близнюк, блискавиця, блоха, блощиця, блукання, бовдур, богомілля, бодня, божевілля, болиголов, болонка, болото, болячка, бондар, бондарівна, бондарство, борідка, боровик, борошно, борщ, боярин, брага, бранка, бредня, брехня, брехун, бриль, бровар, брость, брунька, будень, будинок, бузина, бузок, бульба, бунчук, бур'ян, бурлацтво, бурсак, бурулька, бурштин, бусурман, бухан, буча, вага, вада, важність, валка[1], вальок, вареник, варениця, варенуха, варта, ватага, вдячність, ведмідь, верблюд, веретено, вертеп, верховіття, верша, весілля, вечеря, вечір, вештання, вигадка, вила, вимова, витушка, вихор[1], вишник[1], вишняк, забава, забороло, завада, завзяття, завірюха, завіт, загата, загін[1], зажерливість, займище, закамарок, закарлючка, закон, закрутка, закуток, залоза, заморока, занедбання, запаска, запис, запічок, заполоч, запорожець, засік, заслона, застава[1], заставка[1], заступ, затрата, зашморг, збиток, збіжжя, зброя, збруя, зверхність, звичайність, звід, звір[1], звістка, зграя, згуба, здирство, земля, зиск, зів, зірка, злигодні, злість, злодій, злодійство, злюка, зміна, змова, зневага, знищення, зовиця, зозулька, зозуля, зоря, зрада, зрадник, зрізок, зріст, зуб, зухвальство, покійник, покійниця, покора, покорм, покритка, покришка, покута, пола, полиця, поличка, політура, полова, полотно, полудень, полуниця, полуничник, помилка, поміст, поміч, помста, понеділок, попас, попихач, попівна, попіл, порада, порання, порахунок, порохня, посміх, поспільство, поспіх.*

Прикметники: *англійський, аркушевий, бавовняний, баский, бездольний, безрідний, безталанний, бідний, білий, білявий, біснуватий, блакитний, богомільний, бондарський, борзий, боровий, братерський, брехливий, бридкий, бунчужний, бурсацький, буряковий, бучний, вадкий, важкий, важний, вартовий, ведмежий, великодній, вертепний, весільний, вигадливий, витрішкуватий, зажерливий, заздрісний, залізний, запашний, запеклий, заячий, збройний, звичайний, звичний, згідний, здоровенний, зелений, злиденний, злий, злодійкуватий, злодійський, злосливий, покірливий, покладливий, полохливий, полуденний, понурий, попелястий;*

Дієслова: *бавити, бажати, базікати, балакати, бачити, бенкетувати, бити, бігати, бідкатися, білити, білувати, благати, блискати, блукати, бовваніти, бовкати, боятися, брататися, брати, брехати, бридитися, бряжчати, бубнявіти, бубоніти, бурлакувати, бурхати, бурчати, бути, бухнути, вабити, вадити, везти, вередувати, верещати, верзти, верховодити, видати, витати, забажати, забаритися, завадити[1], завдати, заводити[1], загоїти, залицятися, залучати, замучити, занапастити, заплющити, запобігати, заподіяти, зарікатися, заробляти, заручити, затулити, зацькувати, зачинити, заялозити, звабити, збагнути, збентежити, згадати, згадувати, згасати, здати, здолати, здужати, зледащіти, злигати[1], злучити, змилуватися, зміцнити, зневажати, зневіритися, знущатися, зорювати, зрадити, зрадіти, зробити, зрушити, зубожіти, зуміти, покуматися, половіти, полонити, полуднувати, понадитися, понеділкувати, попасати, попоїсти, порадити, порядкувати;*

Прислівники: *абияк, байдуже, близько, вельми, завжди, заздалегідь, заледве, зненацька;*

Прийменники: *попід, попри.*

Макромоделювання динаміки мовної системи за матеріалами Зведеного словника (слова під літерами ***а, б, в, з, п***) засвідчує, що майже третина слів мають **варіанти** або **дублети**. Так, серед іменників абсолютну більшість варіативних назв має лексема **бусурман:** *бусурмен, бесурман, бесурмен, бісурман, бесурмлянин, бесур* та ін. По кілька варіантів мають також слова: *боклаг, ведмеденя, полум'я, бідолаха, полуниця, буханець, знахар, полуденок, порожня, посиденьки, верстат, попіл, поребрина, барвінок, брехачка, байстрюк, бараболя, барило, безголов'я, бубнар, вандри, валюша, покривайло, поруччя, бавовна, бабрун, бабуня, бабуся, бджілка, бескед, брехун, будяк, верблюд, задирака, задріпа, порохно* та ін.

Серед прикметників найчастіше варіанти зосереджуються навколо таких слів: *байдужий, богобоязливий, бавовняний, багнистий, полохливий, попелястий, близький, балакливий, боязкий, порохнявий* та ін.

Варіативні відношення характерні для дієслів: *витягати, зодягати, зустрічати, порпатися, зшкрібати, зустрінути, зщулити, бубоніти, булькотати, булькотіти, зсовувати, зштовхувати* та ін.;

Найчастіше варіюють прислівники: *звідси, звідусіль, здалека, уздовж, звідкись, звідкіль, звідтам, звідки* та ін.

В електронному Зведеному словникові варіанти групуються на основі маркера ***разом із:*** *авантюрник* і *авантурник; автентичний* і *аутентичний; аналгезія* і *анальгезія; апокаліптичний* і *апокаліпсичний; аркебуз* і *гаркебуз; арф'яр* і *арфіст; базарувальник* і *базарювальник; баклага* і *боклага; банкрут* і *банкрот;безвід-*

радний і *безодрадний; безвільний* і *безвольний; безкінечно* і *безконечно; безутратно* і *безвтратно; бескед, бескет, бескид; біблійський* і *біблейський; богослів'я* і *богослов'я; борвмісний* і *боровмісний; борментол* і *бороментол; бородавчатий* і *бородавчастий; борошняний, борошенний, борошнуватий; бондаря* і *бондарча; борсучий, борсуковий, борсуків; борщевий* і *борщовий; брахман, браман, брамін; брандмайстер і брандмейстер; бренькання, бринькання; буркотливий і буркітливий; бурмотіння і бормотіння; бурштиновий* і *бурштинний; бусурмен і бусурман; валеріанка* і *валер'янка; вбезпечений і убезпечений; вблагати і ублагати; вболівальник і уболівальник; вварений і уварений; ввілятися і увілятися; ввіпхнути* і *впхнути; ввозити і увозити; ввосьме і увосьме; вдесятьох і удесятьох; вживляти і уживляти; взірчастий, взорчастий, узорчастий, взути і узути; вигоряти і вигорати; виднесенько і виднісінько; вишкребки, вискребки, вискрібки, вишкрібки* та ін.

Маркер ***разом із*** групує у Зведеному словнику (УЛ) похідні слова, зокрема в тих випадках, що стосуються словників УНС та УАС. Часто переліки однокореневих слів в обох цих словниках збігаються, напр.: *абатиса, абатство, абатський* (при *абат*); *абсолютизм, абсолютний, абсолюторія* (при *абсолют*). Переважають, проте, ті випадки, коли словник УАС подає набагато детальніші переліки однокореневих слів. Так, при слові *автомат* укладачі УНС реєструють тільки одне слово *автоматичний*, а укладачі УАС подають 3 слова: *автоматичний, автоматизм, автоматичність.* Реєстрове слово *звислий*, напр., укладачі УНС подають з одним похідним (*звислість*), а упорядники УАС – з 4 словами: *звисло, звисистий, звисність, звисник*. Маркер ***при*** часто визначає похідність слова або його варіант. У Зведеному словнику вживається також маркер ***окр. і при***, особливо в тих випадках, що стосуються словникових статей Словника Б.Д. Грінченка. Цей маркер увиразнює лексикографічний прийом відтворення самостійності заголовкового слова і подання його системних та варіаційних відношень: *ангел, ангол, янгол*; *байковий, баєвий, байовий; баюра, банюра, банюр, байоро*; *бджолиний* та *бджоляний*.

Отже, завдяки застосуванню перелічених маркерів (***разом із, при, окр. і при***) динаміка мовної системи постає в складному переплетенні різноаспектних характеристик мовного розвитку: відтворюються синонімічні та варіативні відношення слів, конкурування дублетів, попередня наповненість словотвірних гнізд та їх розширення інноваціями, що засвідчується наступними словниками тощо.

Зібрання однокореневих слів, давніх та нових, а також інтегрування усіх можливих варіантів (семантичних, фонетико-граматичних, акцентуаційних та ін.), які супроводжують мовне відтворення певних понять упродовж віків, постає багатою базою об'єктивних даних про історію формування та функціонування українського лексикону, а також утвердження лексико-семантичних, фонетико-граматичних, орфографічних, орфоепічних, акцентуаційних та стилістичних норм. Нижче наводимо фрагмент Зведеного словника, який є показовим для з'ясування особливостей засвоєння українською мовою **запозичених слів** та добору лексикографічних засобів їх опрацювання:

авантýра *ім. ж.* СУМ (*рідко*) (*при* авантю́ра) ВТС (*тс*) Орф-9 (*разом з* авантю́ра) ВЗОС (*тс*) Ж Гол (*тс*) УНС (*разом з* авантури́ст, авантýрний, авантýрник, авантýрницький, авантурни́чий, авантурува́тися) УАС (*разом з* авантури́ст, авантури́стка, авантури́стський, авантурни́чий, авантýрний, авантýрник, авантýрницький) (*окр. і при* авантю́ра)

авантури́стський *прикм.* УАС (*разом з* авантурни́чий) (*при* авантýра)

авантýрник *ім. ч.* СУМ (*рідко*) (*при* авантю́рник) ВТС (*тс*) Орф-75 (*разом з* авантю́рник) Орф-94 (*тс*) Орф-9 (*тс*) ВЗОС (*тс*) ОЕ (*тс*) Гол (*разом з* авантюри́ст) УРС

авантýрниця *ім. ж* СУМ (*рідко*) (*при* авантю́рниця) ВТС (*тс*) Орф-75 (*разом з* авантю́рниця) Орф-94 (*тс*) Орф-9 (*тс*) ВЗОС (*тс*) ОЕ (*тс*) Гол (*разом з* авантюри́стка) УРС

авантýрницький *прикм.* СУМ (*рідко*) (*при* авантю́рницький) ВТС (*тс*) Орф-75 (*разом з* авантю́рницький) Орф-94 (*тс*) Орф-9 (*тс*) ВЗОС (*тс*) ОЕ (*тс*) Гол

авантурни́чий *прикм.* УАС (*при* авантýра)

авантурни́чо *присл.* УАС (*при* авантýра)

авантурува́тися *дієсл. док.* УНС (*при* авантýра)

авантю́ра *ім. ж.* СУМ (*разом з* авантýра) ВТС (*тс*) Орф-75 Орф-94 Орф-9 (*тс*) ВЗОС (*тс*) ОЕ Гол (*при* авантýра) УАС (*разом з* авантýра) УРС СІС ССІС

авантюри́зм *ім. ч.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ УРС СІС ССІС

авантюри́ст *ім. ч.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ Гол (*при* авантýрник) УРС СІС ССІС

авантюристи́чний *прикм.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ УРС

авантюристи́чно *присл.* Орф-9

авантюри́стка *ім. ж.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ Гол (*при* авантýрниця) УРС

авантюри́сточка *ім. ж.* Орф-9

авантюри́стський *прикм.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ Гол УРС

авантю́рний *прикм.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ Гол (*при* авантýрний) УРС ССІС

авантýрний Ж Гол (*разом з* авантю́рний) УНС (*при* авантýра) УАС (*тс*)

авантурни́чий *прикм.* УНС (*разом з* авантýрний, авантýрницький) (*при* авантýра) УАС (*при* авантýра)

авантю́рник *ім. ч.* СУМ (*разом із* авантýрник, авантюри́ст) ВТС (*тс*) Орф-75 (*разом з* авантýрник) Орф-94 (*тс*) Орф-9 (*тс*) ВЗОС (*тс*) ОЕ (*тс*)

авантýрник СУМ (*при* авантю́рник) Гол (*разом з* авантюри́ст) УАС (*при* авантýра)

авантю́рниця *ім. ж.* СУМ (*разом з* авантýрниця) ВТС (*тс*) Орф-75 (*разом з* авантýрниця) Орф-94 (*тс*) Орф-9 (*тс*) ВЗОС (*тс*) ОЕ (*тс*)

авантýрниця СУМ (*при* авантю́рниця) Гол (*разом із* авантюри́стка) УАС (*при* авантýра)

авантю́рницький *прикм.* СУМ (*разом з* авантýрницький) ВТС (*тс*) Орф-75 (*тс*) Орф-94 (*тс*) Орф-9 (*тс*) ВЗОС (*тс*) ОЕ (*тс*) ССІС

авантýрницький Гол УНС (*разом з* авантурни́чий) (*при* авантýра) УАС (*тс*)

авантю́рність *ім. ж.* СУМ Орф-9 ВЗОС УРС

авантю́рно *присл.* ВТС Орф-9 ВЗОС

Слово *авантюра* та його похідні, як засвідчує Зведений словник, досить довгий час існувало і у формі *авантура*. Новітні словники подають форму *авантура* як слово рідковживане, хоча й фіксують обидві форми. Орф-9 подає *авантура* і *авантюра*; *авантурник* і *авантюрник; авантюра* і *авантура; авантюрник* і *авантурник.* Отже, сучасна лексикографія засвідчує, що конкурування форм триває.

Матеріали УЛ відтворюють також існування паралельних форм слова *адміралтейський* і *адміралтійський, адміралтейство* і *адміралтійство*. Форми *адміралтійський* та *адміралтійство* зареєстровані Правописним словником Г.К. Голоскевича, Українсько-німецьким словником З. Кузелі та Я. Рудницького та Українсько-англійським словником К. Андрусишина та Я. Кретт. Сучасні словники, як засвідчує нижче поданий фрагмент Зведеного словника, підтримують вживання букви *е* у словах: *адміралтейств-колегія* (ВТС, ВЗОС), *адміралтейств-рада* (ВЗОС). Нині залишається проблемним питання про виділення домінанти для таких слів.

адмірáл *ім. ч.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ Гол УНС (*разом з* адміралі́ція, адміралті́йство, адміралті́йський) УАС (*разом з* адміралі́ція, адміралті́йство, адмірáльство, адміралті́йський, адмірáльський) УРС СІС ССІС УРЕС[2] (метелик; звання) УРЕ[2] (*тс*)

адміралі́ція *ім. ж.* УНС (*при* адмірáл) УАС (*тс*)

адміралтéйств-колéгія *ім. ж.* ВТС ВЗОС

адміралтéйство *ім. с.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ УРС СІС ССІС УРЕС УРЕ

адміралті́йство Гол УНС (*при* адмірáл) (*разом з* адміралі́ція) УАС (*при* адмірáл) (*разом з* адмірáльство)

адміралтéйств-рáда *ім. ж.* ВЗОС

адміралтéйський *прикм.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ УРС

адміралті́йський Гол УАС (*при* адмірáл) (*разом з* адмірáльський)

адмірáльство *ім. с.* Орф-75 Гол УАС (*при* адмірáл) (*разом з* адміралті́йство)

адмірáльський *прикм.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ Гол УНС (*при* адмірáл) УАС (*тс*) УРС

адмирáльский Ж

адмірáльша *ім. ж.* Орф-75

За матеріалами Зведеного словника простежуємо лексикографічне опрацювання **проблемних моментів українського правопису**, що стосується зокрема букви **ґ**, а також літери **л** на позначення м'якого звука. Зведений словник засвідчує, що у словнику Г.К. Голоскевича та перекладних словниках УНС та УАС слова з літерами **ґ** та **л** (на відтворення м'якого звука) подаються досить детально (*альґебра, алькальоїд, аґреґат, аґресивний, арґумент, амбуляторія, аероплян*), але укладачі інших словників цих особливостей написання слів не підтримують. Сучасний правопис утверджує написання слів: *алгебра, алкалоїд, агрегат, агресивний, аргумент, амбулаторія, аероплан* та под.

Різні лексикографічні праці по-різному відтворюють наголошування частини запозичених слів (*асиметрія, асфіксія, акінезія, арефлексія*) та написання (*аква-аеробіка* і *акваеробіка, бліц-візит* і *бліцвізит, бліц-турнір* і *бліцтурнір, аля фуршет, а-ля фуршет* і *аляфуршет*). Запозичені слова ще не призвичаїлися до норм та структури української мови, а в лексикографічній практиці добираються способи графічного відтворення подібних слів згідно з принципами та традиціями правопису. Активне утвердження українського правопису простежуємо при аналізі запозичених слів, які раніше писалися з подвоєними буквами, а зараз з однією – *лібрето, стакато, алегрето* та ін. Зведений словник відтворює усі нюанси унормування та лексикографічного опрацювання подібних випадків.

Динаміка взаємодії загальновживаної лексики з термінологічними підсистемами та фразеологічним фондом мови увиразнюється маркером *тільки в ССС.* Якщо маркер *тільки в ССС* супроводжується комплексом індексів словників – це стійке сполучення слів, яке засвоєне мовою. Наприклад, стійкі сполу-

чення слів *акрилова кислота, аскорбінова кислота, ацидофільне молоко, бальзаківський вік* та ін. супроводжуються індексами СУМ, ВТС, Орф, ВЗОС та ін. У сучасній українській мові вони є загальновживаними.

Матеріали Зведеного словника засвідчують, що сьогодні тільки у Словнику Б.Д. Грінченка зафіксовані такі стійкі сполучення слів: *посадкова хата, порослива свиня, на помер душі, зоднювати день, на злітки оддати, дати зівака, шило заклячуване, задерихвоста дати.* У «Малорусько-німецькому словарі» Є. Желехівського та С. Недільського зареєстровані ССС: *вигорувати дорогу, вариста піч* та ін.

Новітні ССС в переважній більшості вживаються в медичній та інших наукових сферах і представлені словниками ВТС та ВЗОС: *абдоміналізація серця, аверсивна терапія, автоіонний мікроскоп, аеропланктон бактеріальний, альвеолярно-капілярний блок, аміостатичний синдром, антеверсія матки, антефлексія матки, антиангінальні засоби, антиміотичні речовини, венизація артерії, верхньогрудинна точка, ревматична поліміалгія, поліферментні системи* та ін. Стійкі термінологічні сполучення слів – пожива для подальшого дослідження динаміки взаємодії термінологічних підсистем у структурі мовної системи.

Таким чином, перелічені вище способи та напрями системного дослідження специфіки динамічних змін та динамізму мовної системи, відтворених Зведеним словником лексики української мови кінця XVIII –початку XX ст. (УЛ), увиразнюють важливість інтегрального моделювання динаміки мови та мовних норм для з'ясування закономірностей мовних змін та способів їхнього лексикографічного опрацювання.

Новий академічний словник зведеного типу виявляється тим вагомим і благодатним джерелом знань, на основі якого можна конструювати нові лінгвістичні об'єкти, які засвідчують тенденції та специфіку розвитку мови і суспільства протягом значного періоду часу. Систематизування лексикографічних параметрів Зведеного словника забезпечує моделювання лексичного ядра мови та співвідношення його активного й пасивного фондів. Статистичне опрацювання маркерів частиномовної належності слів виявляє закономірності розбудови кожної частини мови та формує модель загальної стратифікації лексики за найкрупнішими розрядами слів. Динамічні зміни виявляються в інтенсивній розбудові іменникової й прикметникової систем, а також помірному зростанні кількості дієслів. Динамізм мовної системи простежується внаслідок систематизування різнотипних варіантів слів, які завжди тримають у напрузі мовну систему і свідчать про особливу увагу мовців до добору мовних засобів для відтворення думки. Асимілювання запозичених слів відбувається згідно з внутрішньомовними особливостями та структурно-функціональним ладом української мови, яка характеризується особливою милозвучністю й злагодженою взаємодією усіх рівнів мовної системи задля гармонійного відтворення змісту й форми вираження мовних знаків.

За матеріалами Зведеного словника актуалізуємо ту вагому частину українського лексикону, яка певний час була надбанням окремих давніх словників. За словниками Б.Д. Грінченка та УАС реєстр Зведеного словника поповнюється значною кількістю прислівників, які є поживою для подальших досліджень процесів деривації та варіювання номінативних засобів мови. Словники іншомовних слів та сучасні тлумачні й орфографічні словники відбивають напрями, шляхи та особливості взаємодії української мови з іншими мовами світу. Структура та функціонування мови постає як органічна частина світового мовно-інформаційного простору, який в період глобалізації активно розширює інтернаціональний лексичний фонд. Послідовне, посторінкове ознайомлення читачів з матеріалами Зведеного словника відкриває перед ними панораму історичної розбудови лексичного складу мови з усіма складними моментами вимови, наголошування та написання слів, в тому числі й запозичених. Зведений словник є основою об'єктивного формування правил правопису та дослідження закономірностей фонетичного упорядкування нової та запозиченої лексики.

Отже, Зведений словник, укладений на основі двадцяти авторитетних словників, різних за типами та часом створення, є джерелом вивчення динаміки розвитку мови та суспільства. Він відтворює органічне поєднання тенденцій глобалізації з розбудовою та утвердженням національно-мовних традицій словотворення та слововжитку. Зведений словник засвідчує невпинний розвиток української мови та її активне використання в процесах номінації, комунікації та збереженні знань, здобутих людством упродовж багатьох століть.

Natalia Snizhko

DYNAMICS OF LANGUAGE AND LINGUIST NORMS (ON THE MATERIALS OF THE SUMMARY DICTIONARY OF LEXIS IN THE UKRAINIAN LANGUAGE OF THE XVIII – XXI CENTURIES)

The theoretical problems of the study of the dynamics of the language system in diachrony and synchrony are described. A new methodology of systematic study of the lexical composition of the Ukrainian language of the 18th-21st centuries on the basis of the consolidated dictionary, made on the basis of materials of the most

famous dictionaries of different types and genres (explanatory, orthographic, translated, encyclopedic) is proposed. The lexical core of the language and its periphery have been formulated, the main directions of updating the lexical composition of the language have been determined, the importance of spelling dictionaries for studying the dynamics of language norms has been shown, and the importance of the consolidated vocabulary for systematic study of active and passive vocabulary during the last three centuries has been emphasized.

Keywords: summary vocabulary, language dynamics, lexical core of the language, active vocabulary, passive vocabulary, variation of words, explanatory dictionary.

Лідія Тименко

ДИНАМІКА ВІДОБРАЖЕННЯ АБСТРАКТНОЇ ЛЕКСИКИ У СЛОВНИКАХ XIX–XXI СТОЛІТТЯ

1. Абстрактні іменники в системі української мові. Процес становлення лексичних та словотворчих особливостей української національної писемно-літературної мови в XIX столітті найтіснішим чином пов'язаний із процесом лексичного збагачення, що є характерною рисою розвитку словника української мови. Українська мова в цей час розширює сферу свого застосування, їй було необхідно виразити низку нових понять, що належали до різних галузей державного, наукового, культурного життя.

Відтворити процес формування лексико-семантичної системи української мови можливо лише за умови поглибленого вивчення її окремих лексичних підсистем у різних аспектах. У сучасному мовознавстві є низка наукових праць, присвячених вивченню лексичних систем української мови в історичному аспекті. Деякі системи української лексики, зокрема абстрактної, висвітлені в працях В. О. Винника «Назви одиниць виміру і ваги в українській мові», Є. І. Чернова «Історія назв грошей і грошових одиниць в українській мові».

Лексику певних історичних зрізів досліджували В. Й. Горобець (історично-мемуарна лексика першої половини XVIII ст.), М. А. Жовтобрюх і О. Г. Муромцева (лексика української літературної мови XIX–XX ст.), Г. В. Межжеріна (мова часів Київської Русі), В. В. Німчук, Ф. П. Філін (давньоруська лексика), В. А. Передрієнко (формування літературної мови XVIII ст. на народній основі), М. Л. Худаш (номени діловодства XVII–XIX ст.), Т. О. Черниш (праслов'янська мова). Історію суфіксальної системи українського іменника досліджував П. І. Білоусенко. Основна проблематика синонімії в перекладній лексикографії детально розглянута в монографії О. І. Нечитайло.

Абстрактна лексика як частина загальної лексичної системи мови також була об'єктом вивчення у працях Л. А. Булаховського, І. І. Ковалика, В. В. Німчука, Л. М. Полюги, І. П. Чепіги. Лінгвісти зауважують, що абстрактна лексика порівняно з іншими шарами є найбільш уживаною.

Проблемам абстрактного в мові присвячено деякі загальнотеоретичні праці, зокрема, це дослідження О. О. Потебні «Из записок по русской грамматике», «Мысль и язык», посібник «Курс сучасної української мови» за редакцією Л. А. Булаховського (1961), колективна монографія «Сучасна українська мова: Лексика і фразеологія» за редакцією І. К. Білодіда (1973).

Над з'ясуванням критеріїв виділення абстрактних слів працювали й слов'янські вчені. У російському мовознавстві абстрактні іменники вивчали Ю. Д. Апресян [Апресян 1974], В. В. Веселитський [Веселитський 1972], Р. М. Цейтлін [Цейтлин 1976], Л. О. Чернейко [Чернейко 1997]. Ці наукові розвідки побудовані на історичному матеріалі. Системний аналіз категорії абстрактного на матеріалі російської мови здійснила Г. А. Уфімцева [Уфімцева 1974]. Білоруську абстрактну лексику вивчала В. П. Сташайтене [Сташайтене 1973], яка вперше в східнослов'янському мовознавстві описала абстрактні лексеми на матеріалі старобілоруських писемних пам'яток XV – XVII ст. Дослідниця розглянула цю категорію слів у понятійно-семантичному аспекті з урахуванням їхніх формально-граматичних категорій та стилістичних функцій, проаналізувала семантичну і словотвірну структури абстрактних слів на конкретному матеріалі.

В українському мовознавстві деякі тематичні групи абстрактної лексики, насамперед іменників, стали об'єктом аналізу в працях, присвячених лексичному складу сучасної та давньої української мови. Актуальними для нашого дослідження є монографії А. А. Бурячка «Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов» (1983), В. С. Ващенка «Українська лексикологія. Семантико-стилістична типологія слів» (1979), Л. А. Лисиченко «Лексико-семантична система української мови» (2006), В. М. Русанівського «Структура лексичної і граматичної семантики» (1988). У цих працях запропоновано процедуру семантичної класифікації лексики, описано системні відношення між лексичними одиницями в межах семантичного поля і між окремими семантичними полями та розглянуто алгоритми семантичної класифікації слів різних лексико-семантичних груп.

Цінні спостереження про категорію абстрактного висвітлено в працях зі словотвору давньої та сучасної української мови, зокрема в дослідженні С. П. Бевзенка «Історична морфологія української мови. Нариси із словозміни та словотвору», П. І. Білоусенка «Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси)», Л. Л. Гумецької «Нариси словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст.», а також у статтях В. В. Ґрещука про історію словотворення українських іменників, який на великому фактичному матеріалі вивчив особливості розвитку словотвірної структури відприкметникових українських іменників, описав їхні словотвірні парадигми, простежив семантичні зв'язки між іменниками та словами, що їх мотивують.

Проблемам абстрактної лексики присвячено низку дисертаційних досліджень, зокрема кандидатські дисертації О. Р. Микитюк «Українські абстрактні іменники в загальновживаній і термінній лексиці» (1997),

Н. В. Медведовської «Розвиток абстрактної лексики в ранньонімецькій мові (на матеріалі полемічних текстів XVII ст.)» (2003), З. Ф. Піскозуб «Семантичні та функціональні особливості абстрактних іменників французької мови» (2003), Л. П. Попової «Семантична параметризація абстрактних іменників у лінгвістичних словниках» (2008), Н. М. Томи «Семантико-стилістичні параметри функціонування абстрактної лексики у творах Петра Могили» (2011).

У сучасній українській лінгвістиці абстрактна лексика стала предметом дослідження в академічному виданні «Історія української мови: Лексика і фразеологія» (1983). Аналіз лексики різних періодів функціонування української мови дав можливість науковцям виокремити найважливіші семантичні групи абстрактної лексики – назви процесів мислення, мовлення, психічних відчуттів, рис характеру та їхнього зовнішнього вияву. Особливу увагу тут приділено лексиці, що відображає духовний світ людини, а також термінам, пов'язаним з ремеслами, торгівлею, суспільно-політичним та економічним життям.

На історичному матеріалі проблеми розвитку абстрактної лексики висвітлено в праці Л. М. Полюги «Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст.» (1991). Автор вважає, що саме в досліджуваний ним період остаточно відбулось становлення і формування української абстрактної лексики [Полюга 1991: 48].

Лінгвістичні дослідження свідчать про доволі складну природу абстрактних слів, адже їхня семантична структура широка, різноманітна і чітко не окреслена, хоча вони і мають лише їм властиві словотвірні засоби. Складність зумовлена й тим, що не всі абстрактні лексеми, відомі в мові, можуть бути представлені в лексиконі однієї людини [Русанівський 1988: 19]. Остаточно не з'ясовано й теоретичні засади вивчення цього розряду лексики.

У сучасному мовознавстві абстрактні слова привертають увагу науковців як лінгвальні феномени, що виникають на точці перетину мови і свідомості, мовлення й думки. Саме мова забезпечує здатність до абстрагування, витворюючи спеціальну категорію одиниць – номінативи [Русанівський 1988: 16]. Тому дослідження абстрактних номінативних одиниць пов'язане з проблемою співвідношення мови й мислення – однією з основних у когнітивній лінгвістиці, а відтак конкретні та абстрактні лексеми є мовними явищами, а сам факт виділення цих категорій слів належить до сфери мовознавства [Русанівський 1988: 17].

У лінгвістиці під терміном *абстракція* розуміють процес абстрагування і результат цього процесу. Процес абстрагування в мові можна ототожнювати з переходом конкретного значення в абстрактне, а результатом цього процесу вважати слово, у нашому випадку – абстрактне слово [Ганич Олійник 1985: 7].

Абстрагування є універсальним методом та основою пізнання [Фролова 1991: 7; Полюга 1991: 15], за допомогою якого утворюються поняття [Безпояско та ін. 1993: 224] як результат мисленнєвої, логічної операції. Суть абстрагування полягає в «розчленуванні» об'єкта, виділенні з нього окремої властивості.

Основна ознака абстрактних імен – відсутність денотата у назвах дій, станів, якостей. Іменники, які позначають такі дії, стани, якості окремо, безвідносно до їх носіїв, називаються абстрактними іменниками.

В енциклопедії «Українська мова» підкреслено, що абстрактна лексика входить до складу лексичної системи мови [Полюга 2004: 7–8]. До неї можуть належати слова різних частин мови, які позначають певну абстрактність. Переважно це іменники, які називають поняття, що не мають реального втілення (хоч виникнення та існування їх неможливе без такої реальності), тобто вказують на стан, почуття, процес, якість, риси характеру, різні вияви інтелектуального рівня людини, відносини між особами, народами, поняття етикету, є науковими та виробничими термінами.

У «Словаре лингвистических терминов» за редакцією Д. Е. Розенталя абстрактну лексику розглянуто як сукупність слів з абстрагованим значенням якості, властивості, стану, дії. До цієї категорії слів зараховують лише абстрактні іменники, що мають граматичне вираження категорії абстрактності (властиві лише їм словотворчі суфікси, відсутність категорії множини, непоєднуваність із кількісними числівниками). Наприклад, *блиск, загартування, вивчення, властивість, сутність, тиша, ентузіазм* [Розенталь 1985: 6].

Автори «Словника лінгвістичних термінів» Д. І. Ганич та І. С. Олійник абстрактними вважають слова, у яких виражені загальні поняття, що їх людина безпосередньо органами чуттів не сприймає: це назви якостей, властивостей, дій тощо [Ганич Олійник 1985: 7].

На думку І. Г. Матвіяса, іменники на позначення абстрактних понять співвідносні з іменниками, які виражають узагальнені назви; у них немає конкретного значення, котре вимагало б кількісної або числової характеристики відповідних понять. Тому ці іменники вживаються переважно тільки в одній числовій формі, частіше однинній, рідше множинній [Матвіяс 1974: 14].

У книзі «Граматика української мови. Морфологія» абстрактні іменники розглянуто як передані категорійними формами субстантива назви дій, процесів, ознак. Опозиція «конкретні-абстрактні назви» відтворює у морфологічних формах реальну і граматичну предметність, центр і периферію іменника [Безпояско та ін. 1993: 19].

Дослідники зазначають, що надзвичайно важко проводити межу між абстрактними та конкретними поняттями, а тому і сам розподіл лексем на абстрактні-конкретні досить умовний, про це свідчить роз-

пливчастість трактувань абстрактних іменників у тлумачних словниках. З одного боку, ця розпливчастість зумовлюється безпосередньою залежністю семантики абстрактних лексичних одиниць від власного досвіду людей, їхніх цінностей, когнітивних здібностей, переживань, емоцій. З іншого боку, уявлення про сутність абстрактного іменника, яка лежить у його основі, формується насамперед на ґрунті культурних традицій, особливостей менталітету мовної спільноти. Абстрактне і конкретне як лінгвістичні категорії є взаємопов'язаними, а не взаємновиключними поняттями.

Отже, проблема абстрактного і конкретного в мові та мисленні залишається актуальною в лінгвістиці щодо вироблення критеріїв для встановлення абстрактності у лексиці, визначення можливих ступенів і видів абстрактності у мові, особливо на лексичному рівні.

Поняття абстрактне є доволі складним у теоретичному плані, це категорія і лінгвістики, і філософії, яка має відмінності у трактуванні. З лінгвістичного погляду, абстрактні слова – це поняття, які відображають реалії, що не сприймаються органами чуття, не мають предметно-матеріального втілення. Йдеться про лексеми на позначення якості, властивості, стану, процесу, дії, відношення, різних часових характеристик, понять міри, маси, відстані, категорій предметного світу, географічних реалій, астрономічних та природних явищ. Значна їхня кількість, на противагу конкретним, позначає поняття, які належать до світу людини, до розумових, моральних, психічних, соціально-нормативних сфер її діяльності, назв людських якостей і почуттів. Вони закріплені з відповідним граматичним вираженням категорії абстрактності (властиві лише їм словотвірні суфікси, відсутність категорії множини).

Абстрактні іменники дуже різноманітні щодо семантики та стилістичного маркування, що уможливлює їх поділ на певні групи [Сташайтене 1973]. Виокремлення тематичного складу абстрактних іменників базується, насамперед, на номінативних значеннях слів.

Абстрактна лексика посідає значне місце в лексико-семантичній системі української мови. Важливість вивчення цієї категорії слів пов'язана з пізнанням інтелектуальної, духовної та емоційної діяльності народу на різних етапах розвитку. Така лексика є важливою з погляду становлення і розвитку лексичної системи мови, оскільки не лише свідчить про багатство лексичного складу української мови, а й є основою для формування національної літературної мови.

2. Динаміка розвитку абстрактної лексики. Лексико-семантичний розвиток мови відбувається як шляхом оновлення лексичного складу, так і шляхом змін семантичної структури слова. Загальновідомо, що словниковий склад мови безпосередньо пов'язаний із позамовною дійсністю і чутливо реагує на зміни, які відбуваються у житті народу – творця і носія мови [Паламарчук 1982: 3].

Розвиток і становлення абстрактної лексики української мови – складний процес, у якому знаходять своє відображення трансформативні процеси, що відбувалися в лексиці впродовж століть. Саме XIX століття – це новий оберт у формуванні словника української абстрактної лексики, попри те, що процеси семантичного абстрагування беруть свої початки в попередніх століттях. Та найбільше розвинувся цей пласт лексики в кінці XIX – на початку XX століть, у час соціально-політичних перетворень, що торкнулися усіх галузей життя. Одним із вирішальних явищ, які вплинули на розвиток абстрактної лексики, був розвиток літератури.

Аналіз абстрактних іменників проводимо на базі словників, де подана семантична структура лексем, у яких окремі семи мають конкретне, інші – абстрактне значення. Це підтверджує думку І. І. Ковалика про те, що «розмежування слів з конкретним значенням і слів з абстрактним значенням треба проводити тільки в межах лексичної системи, де слова з конкретним або абстрактним значенням співіснують» [Ковалик 1977: 36]

Для дослідження лексикографічної фіксації абстрактних іменників були використані матеріали словників української мови (див. список скорочень джерел фактичного матеріалу). У дослідженні проведено аналіз словникових дефініцій абстрактних іменників (вибірково літери Р, Т) зазначених словників з метою дослідження історії розвитку абстрактної лексики української мови від кінця XIX століття до початку XXI століття.

Процес становлення лексичних та словотворчих особливостей української національної писемно-літературної мови в XIX столітті найтіснішим чином пов'язаний із процесом лексичного збагачення, що є характерною рисою розвитку словника української мови. Українська мова в цей час розширює сферу свого застосування, їй було необхідно виразити низку нових понять, що належали до різних галузей державного, наукового, культурного життя. Розширення словника відображало зміни, які відбувалися в суспільстві у зв'язку з ростом освіти, науки, промисловості і розширенням торгівельних зв'язків. Перш за все це суспільно-політична лексика: *реалізм, ревізіонізм, реквізиція, рекрутство, римарщина*, наприклад:

реалі́зм *ім .ч.*	СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС СІС СІСС Гол. УРЕ$_2$~ УРЕС~
ревізіоні́зм *ім. ч.*	СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС Гол. СІС СІСС УРЕ УРЕС
ре́гентство *ім. с.*	СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС СІС СІСС УРЕ

	ре́ґентство Гол
реквізи́ція *ім. ж.*	СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС Гол. СІС СІСС УРЕС
рекреа́ція *ім. ж.*	СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС Гол (*мн*) СІС СІСС УРЕ УРЕС
ре́крутство *ім. с.*	СУМ (*іст.)* ВТС (*тс*) Ж Гр
ри́марщина *ім. ж.*	ВТС ВЗОС Ж Гр

Абстрактна лексика у досліджуваних словниках відзначається семантичним і структурним розмаїттям, виразним книжно-літературним характером. У її межах виокремлюємо:

– утворення на ***-ість***, ***-ость***, ***-исть*** зі значенням абстрагованої якості, дії, часу і т. ін., напр.:

розворо́тність *ім. ж.*	Ж
розва́жність *ім. ж.*	СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09 Гол.
рум'я́ність *ім. ж.*	СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09 Гр Гол

Цей словотвірний тип з суфіксом **-ість** (переважно) в сучасній українській мові надзвичайно поширений для позначення абстрактних понять.

– віддієслівні утворення на ***-ання***, ***-ення***, ***-іння***, напр.:

ревіння *ім. с.*	СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС Гр Гол.
регітня́ *ім. ж.*	СУМ (*розм.*) ВТС (*тс*) ВЗОС Гр Гол. (*разом з* реґо́тня)
реготня́ *ім. ж.*	СУМ ВТС (*розм.*) Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС БН (*разом з* ре́готъ) Гр (*разом з* регітня́)
регота́ння *ім. с.*	СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС Гр Гол.
редагува́ння *ім. с.*	СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС УРЕ
редаґува́ння	Гол (*разом з* редактува́ння)
розгні́ждження [*ім. с.*]	Гол.
розгорта́ння *ім. с.*	СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС Гол.
розплі́та́ння *ім. с.*	СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09
роспліта́ння	Гр
розповіда́ння *ім. с.*	СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09 Гол.
розтяга́ння *ім. с.*	СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09
розтя́ганє	Ж
ростяга́ння	Гр
розумі́ння *ім. с.*	СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС БН Гр УРЕ УРЕС
розумі́нє	Ж
розуми́нье	Гол.
розумува́ння *ім. с.*	СУМ (*розм.*) ВТС (*тс*) Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС Гр Гол.
ретушува́ння	СУМ[2] ВТС[2] Орф-75 Орф-94 Орф-09 Гол. СІС СІСС[2]
реферува́ння[1] *ім. с.*	(дія за знач. реферува%ти[1]) СУМ ВТС *Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС СІС* СІСС
реферува́ння[2] *ім. с.*	(дія за знач. реферува%ти[2]) СУМ ВТС СІСС
руйнува́ння *ім. с.*	СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС Гр Гол
рушто́вання *ім. с.*	СУМ (*діал.*) ВТС (*тс*)
рушто́ванє	Ж
рю́мсання *ім. с.*	СУМ (*розм.*) ВТС (*тс*) Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС Гр
рю́мсанье	БН
ряботи́ння *ім. с., збірн.*	СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС Гр
ряботинье	БН
ряботи́нє	Ж
ряботи́ня	Гол
ряботі́ння *ім. с.*	СУМ (*розм.*) ВТС (*тс*) Орф-94 Орф-09

Словотвірний тип на **-ння** становить основний масив українських віддієслівних іменників.

– іменні утворення на ***-ство (-цтво)*** і ***-от(а)*** або переважно зі значенням абстрагованої дії або опредмеченої ознаки, напр.:

режисе́рство *ім. с.*	СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС Гол.
ре́кторство *ім. с.*	СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС Гр Гол.
ремісни́цтво *ім. с.*	СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09 Ж. Гол.
риба́льство *ім. с.*	СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС Ж Гр Гол УРЕ УРЕС

розбі́йництво *ім. с.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09
розбі́йство *ім. с.* ВТС (*заст.*) Гр Гол. Ж
рукоді́льство *ім. с.* ВТС (*діал.*) Гр
рукодільни́цтво Ж та ін.

Словотвірний тип з суфіксом **-ств-** в сучасній українській літературній мові надзвичайно поширений для позначення абстрактних понять.

Групу абстрактної лексики доповнюють префіксальні утворення на ***-а, -я*:**

розворо́ття *ім. с.* ВТС Орф-09 ВЗОС Гр Гол.
розп'я́ття *ім. с.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС Гр
розпя́тє (-тиє) Ж
розп'я́ття́ Гол.
розпу́ка *ім. ж.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09 Ж Гол.
роспу́ка Гр
розра́да СУМ[2] ВТС[2] Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС Ж[2]Гр
розра́да[1] *ім. ж.* (те, що приносить заспокоєння, полегшення в горі) ВТС (*тс*) Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС Ж
розра́да[2] *ім. ж.* (сварка, ворожнеча, відсутність єдності) ВТС (*тс*) ВЗОС Гр а також абстрактні утворення без закінчень:
ро́зум *ім. ч.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС Гр Гол.
Ж УРЕ (*разом з* розсу%док) УРЕС
ро́збрат СУМ[2] ВТС[2] Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС Гр Гол. Ж
ро́збрат[1] *ім. ч.* (ворожнеча, розлад між ким-небудь) СУМ ВТС
Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС Гр Гол. Ж
ро́збрат[2] *ім. ч.* (смажений відбитий шматок м'яса) СУМ ВТС
розгардія́ш *ім. ч.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС Ж Гр Гол.
розгардія́шь БН та ін.

На прикладі останньої групи абстрактних номінацій наочно простежуємо тенденцію до створення префіксальних абстрактних найменувань, яка чітко окреслилася в українській літературній мові кінця XIX –початку XX століття.

Слід зазначити, що більшість наведених абстрактних слів закріпилась у словнику української літературної мови, про що свідчать дані сучасних лексикографічних праць.

Лексикографічні джерела також свідчать, що в цей період абстрактний лексикон української літературної мови почав активно поповнюватися абстрактними найменуваннями, утвореними на українському ґрунті. Такі слова для української літературної мови того часу були порівняно новим явищем. Подібні утворення наочно ілюструють процес розвитку словникового складу української літературної мови, поповнення його новими лексичними одиницями, показують, як проходило піднесення її інтелектуального рівня й посилення виражальних можливостей загалом:

роді́лля *ім. ж.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС Гр Гол.
роді́ля Ж
роді́ння *ім. с.* Гр
ро́хкання *ім. с.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС Гр Гол
ро́хканє Ж

Кінець XIX – початок XX ст. характеризується інтенсивним припливом до словникового складу української літературної мови іншомовної, особливо термінологічної, лексики, яка була одним з важливих компонентів, що підносив інтелектуальний рівень мови:

реаліза́ція *ім. ж.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС СІС
СІСС Гол. $УРЕ_2$~ УРЕС~
регламента́ція *ім. ж.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС СІС СІСС
реґля́мента́ція Гол.
реду́кція *ім. ж.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС Гол.
СІС СІСС $УРЕ_3$ $УРЕС_3$
реєстра́ція *ім. ж.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС Гол.
СІС СІСС УРЕ
резолю́ція *ім. ж.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС Гол.
СІС СІСС УРЕ УРЕС

Нові суспільні явища та інститути потребували відповідних нових позначень у мові. Первинна номінація завжди має денотативний характер, оскільки нові слова «...заповнюють «пусту клітину» в системі існуючих

номінативних одиниць» [Арбатский 1988: 47]. Взагалі ж мовні та позамовні чинники часто впливають на виникнення нових лексичних одиниць комплексно, і розглядати їх слід як такі, що тісно пов'язані між собою.

Причини подібних процесів неможливо вивести лише з подій суспільного та політичного життя XIX ст. Порівнюючи джерела збагачення словникового складу в XIX–XXI ст., насамперед, виокремлюємо такі риси.

Суттєве збільшення прямих запозичень, особливо в середині XX століття. І це підтверджують словники:

реабсóрбція *ім. ж.* ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС СІС УРЕ УРЕС
реактолóгія *ім. ж.* ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС СІС УРЕ УРЕС
реверсувáння *ім. с.* СУМ (техн.)
ВТС (тс) Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС СІС СІСС УРЕ УРЕС
регенерáція *ім. ж.* СУМ (*техн.*) ВТС (*тс*) Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС СІС СІСС $УРЕ_3$ $УРЕС_3$
рентгеномéтрія *ім. ж.* ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09

Зростає свідоме прагнення носіїв мови до утворення нових лексичних одиниць. У зв'язку з постійним розвитком різних галузей науки виникає потреба їхнього термінологічного оформлення. Наукові терміни, одиниці метамовних систем, які виражають власне теоретичні поняття різних сфер інтелектуальної діяльності людини:

резервáція *ім. ж.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС СІС (*разом з* резервáт) СІСС УРЕ УРЕС
резонáнсність *ім. ж.* ВТС ВЗОС
рентгеномéтрія *ім. ж.* ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09
ресурсозабезпéченість *ім. ж.* ВТС Орф-94 Орф-09
ресурсозберéження *ім. с.* ВТС Орф-94 Орф-09
рубрикáція *ім. ж.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС СІС СІСС

І запозичення, і словотвір абстрактних іменників дедалі більше набували рис системності, впорядкованості, оскільки ці два основні джерела кількісного збагачення словника були поставлені на службу ідеологічної полеміки.

Лексичну абстракцію слід розглядати не тільки як постійну властивість значень, окремих слів та їх класів, а й як послідовний процес в історії мови. Відсоток абстрактних слів у словниковому складі може вважатися суттєвим показником для визначення рівня розвитку відповідної мови взагалі. Рівень абстракції в діахронії можна визначити також за чотириступеневою шкалою – як для окремих лексичних одиниць, словотвірних формантів та тематичних груп, так і для лексико-семантичної системи мови в цілому, порівнюючи розвиток ступеня лексичної абстракції в різних мовно-історичних періодах. Високий загальний рівень лексичної абстракції свідчить про високий рівень розвитку наукової та філософської думки, а також художньої літератури та публіцистики, оскільки саме терміносистеми цих галузей розумової діяльності людини можуть вважатись основним джерелом поповнення словника абстрактної лексики.

З кінця XIX століття й особливо в час національного відродження у 20-х рр. XX століття відбувається посилене нагромадження української термінологічної лексики. Процес збагачення цих лексем тривав протягом усього періоду існування мови з більшою чи меншою інтенсивністю.

Шляхи поповнення українського абстрактного лексикону у словнику сучасної української мови:

- успадкування автохтонних абстрактних слів;
- творення нових абстрактних слів за допомогою наявних словотвірних засобів за активними в мові словотворчими моделями;
- поява абстрактних слів унаслідок запозичення з інших мов.

Якісні зміни у формі існування мови, очевидно, завжди супроводжуються кількісним та якісним стрибком у розвитку абстрактної лексики, появою нових тематичних груп абстрактної лексики, розвитком моделей їх словотвору та зміною й розвитком значень лексичних одиниць більш ранніх періодів. Усі ці процеси хронологічно співвідносяться з епохальними історичними змінами в житті суспільства і мають безпосереднє відношення до зростання загального рівня лексичної абстракції в мові.

3. Лексико-семантичні явища в абстрактних іменниках. Системність лексичного складу української мови виявляється не лише у можливості формувати тематичні групи, а й у структурі багатозначного слова, у наявності синонімних, омонімних відношень.

3.1. Багатозначність. На семантичному рівні мови однозначних іменників порівняно небагато, більшість із них багатозначні.

Багатозначність існує в мові, адже «слово є асиметричною одиницею, тобто такою, в якій немає повної симетрії між планом змісту і планом вираження: не кожній одиниці смислу відповідає окрема одиниця мови –

слово» [Лисиченко 1977: 22]. Разом з тим усі компоненти полісеманта утворюють мікросистему з чіткою організацією складових частин, що поєднані змістовим зв'язком, і це дає підстави вважати їх значеннями одного слова.

«Багатозначність породжується прагненням мови до економності засобів вираження. Проте семантична місткість слова не безконечна: якщо значення слова не розкривається в контексті…, то це утруднює можливості спілкування» [Русанівський 1988: 71], тому виникає необхідність нового слова для найменування певного поняття. Крім того, деякі реалії виходять з ужитку, а з ними і їх номінації (у словниках вони вживаються з ремаркою *заст., рідко*), через що деякі зі значень полісеманта належать до пасивної лексики. Таким чином відбувається постійний процес оновлення семантичної структури слова.

Моносемантичних слів серед абстрактної лексики небагато. Наприклад, **такто́вність** – Властивість за значенням **такто́вний** (СУМ X: 26); **тезоімени́тство** – *заст., книжн.* Іменини членів царської родини та інших високих осіб (СУМ X: 57). В основному однозначними є абстрактні іменники-терміни, наприклад, **теї́зм** – Антинаукове релігійно-філософське вчення, що визнає існування бога як окремої істоти з розумом і волею, що створила світ і керує ним (СУМ X: 57), **теоло́гія** – те саме, що **бого́слов'я** (СУМ X: 74).

Значно більше в українській абстрактній лексиці бісемантів. Наприклад, **таємни́ця** – 1. Те, що приховується від інших, відоме не всім; секрет. 2. Те, що не пізнане, не стало відомим або ще не доступне пізнанню (СУМ X: 14); **тата́рщина** – *іст.* 1. Період поневолення Київської Русі татарами, а пізніше – період татарських нападів на Україну, Росію та ін. 2. *розм.* Територія, земля, де проживали татари (СУМ X: 43); **теоре́ма** *мат.* – 1. Твердження, правильність якого встановлюється доведенням. 2. Висновок, який можна зробити з основних положень логіки (СУМ X: 74).

В абстрактній лексиці бісемантів приблизно половина; це пояснюється тим, що більшість із них – це терміни різних галузей знань, які є одночасно належать до кількох поняттєвих категорій: **тахеоме́трія** *спец.* – 1. Далекомірне топографічне знімання для складання плану рельєфу місцевості. Проводити тахеометрію. 2. Розділ геодезії, який вивчає методи такого знімання (СУМ X: 44); **телекерува́ння** *спец.* – 1. Керування машинами та механізмами на відстані за допомогою засобів електро- або радіозв'язку. 2. Технічний пристрій, за допомогою якого здійснюється таке керування (СУМ X: 61); **термідоріа́нство** *іст., політ.* – 1. Час панування термідоріанців у Франції. 2. Ідеологія та політика термідоріанців (СУМ X: 87).

Абстрактні полісеманти можуть налічувати три (рідше чотири) значення і входити до складу всіх тематичних груп іменників. Такі багатозначні лексеми у мовознавчій літературі називають ще «загальні слова з поширеним семантичним обсягом» та «загальні слова з ускладненим семантичним обсягом» [Полюга 1991: 45 – 51]. Наприклад, **тенде́нція** – 1. Напрям розвитку чого-небудь. 2. Прагнення, намір, властиві кому-, чому-небудь. 3. Провідна думка, ідея художнього, наукового й т. ін. твору; ідейне спрямування. 4. Упереджена думка, ідея, теза, що не випливає логічно з самого розвитку подій, з художніх образів, а нав'язується читачеві (СУМ X: 72); **типіза́ція** – 1. Втілення засобами мистецтва, літератури загального, типового в частковому, індивідуальному, у конкретних художніх образах, формах. 2. *спец.* Зведення великої кількості зразків машин, деталей, будівель, технологічних процесів і т. ін. до обмеженої кількості вибраних типів; уніфікація. 3. Віднесення до певного класифікаційного типу (СУМ X: 117); **тиск** – 1. Дія ваги на кого-, що-небудь; натискання, стискання. 2. *фіз.* Сила, що діє на одиницю площі перпендикулярно до поверхні тіла. Δ **Атмосфе́рний тиск** *див.* **атмосфе́рний; Кров'яни́й тиск** *див.* **кров'яни́й; Парціа́льний тиск** *див.* **парціа́льний; Пластови́й тиск** *див.* **пластови́й.** 3. Рішуча, енергійна дія, рух, спрямовані на кого-, що-небудь; стрімкий натиск, напад. 4. *розм.* Штовханина в тісноті, у натовпі; тиснява. (СУМ X: 122); **ти́снення** – 1. Дія за значенням **ти́снути** 1–3 і **ти́снутися** 1. 2. *фіз.* Те саме, що **тиск** 2. 3. Видавлювання на шкірі, металі та інших матеріалах рельєфних зображень. 4. Рельєфне зображення, візерунок, одержані таким способом (СУМ X: 123).

Значно менше є абстрактних іменників, які мають п'ять і більше значень. Наприклад, **тео́рія** – 1. Логічне узагальнення досвіду, суспільної практики, яке ґрунтується на глибокому проникненні в суть досліджуваного явища та розкриває його закономірності. 2. Учення про певну сукупність явищ, галузь знань, створене на підставі такого узагальнення. 3. Сукупність узагальнених положень, які становлять певну науку чи розділ науки. 4. Загальні засади певної науки, ремесла, а також абстраговане знання цих засад. 5. Сукупність поглядів, суджень кого-небудь, з яких випливають певні правила поведінки (СУМ X: 75); **тінь** – 1. Темний відбиток на чому-небудь від предмета, освітленого з протилежного боку. 2. *тільки одн.* Місце, закрите чим-небудь від променів сонця, сяйва місяця або іншого джерела світла; затінений простір. 3. Темрява, морок. 4. Темний відтінок на чому-небудь. 5. *перен.* Відбиття внутрішнього стану (турботи, тривоги, гніву, смутку і т. ін.) на обличчі, в очах людини. 6. *перен.* Ледве вловимий слід, найменша ознака чого-небудь, натяк на наявність чогось. 7. Невиразні в темряві, при поганій видимості обриси людини, тварини або предмета; силует. 8. Привид, примара (СУМ X: 143 – 144); **толк** – 1. *тільки одн., розм.* Те саме, що **ро́зум, глузд.** 2. *тільки одн., розм.* Користь; добрий наслідок. 3. *перев. одн., заст.* Суть, смисл. 4. *рідко.* Напрям, спрямування. 5. *розм.* Лад, порядок де-небудь. 6. *перев. мн., рідко.* Пересуди, розмови. (СУМ X: 179 – 180); **тон** – 1. *фіз., муз.* Звук,

що утворюється періодичним коливанням повітря і відзначається певною висотою; музичний звук. 2. *муз.* Співвідношення двох звуків, що охоплюють 1/6 октави і є мірою для визначення розміру якісної величини інтервалу; складається з двох півтонів. *Почати пісню на тон вище.* 3. *муз.* Те саме, що **тона́льність** 1. 4. *мед.* Звук працюючого серця, його клапанів. 5. Характер звучання голосу людини за висотою та силою під час мовлення. 6. Характер звучання мови людини, манера висловлювання, що виражають різні емоційні відтінки, ставлення до об'єкта мовлення, настрій того, хто говорить, риси його вдачі і т. ін. 7. Манера поводитися, стиль і характер поведінки людини. 8. Колір, забарвлення або відтінок якогось кольору. 9. *перен.* Загальна спрямованість, характерна особливість чого-небудь. (СУМ X: 184 – 185).

Отже, багатозначність – це природне явище для абстрактних іменників як загальновживаних, так і термінологічних, яке не обмежує ні точності, ні однозначності лексем, а реалізує комунікативну функцію мови.

3.2. Омонімія. У лексиці української мови виокремлюють однозвучні слова з відмінним значенням, тобто омоніми. Чимало лексичних омонімів серед абстрактних іменників. Наприклад:

та́кання СУМ[2] ВТС[2] Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ Ж Гр Гол УНС УАС УРС

та́кання[1] *ім. с.* СУМ (говорити «так»; *розм.*) ВТС (*тс*) *Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ* Ж *Гр* (*разом з* та́каннячко) *Гол УНС* (*разом з* та́кати)

та́кання[2] *ім. с.* СУМ (видавати звуки; *розм.*) ВТС (*тс*);

трут СУМ[2] ВТС[3] Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС[2] ОЕ[2] Гр[2] УНС УАС УРС[2]

трут[1] *ім. ч.* (гніт або висушений гриб) СУМ ВТС *Орф-75 Орф-94 Орф-9* ВЗОС ОЕ УРС

трут[2] *ім. ч.* (*тс* трутень) СУМ ВТС ВЗОС ОЕ Гр УНС (*разом з* тру́та, тру́тень, трути́зна, трути́знина, трутина́) УАС УРС

трут[3] *ім. ч.* (падуча зірка) ВТС (*зах.*) Гр

Омонімія ззовні має багато спільного з полісемією, адже однаковий звуковий склад характерний і для багатозначного слова, і для омонімів, проте значення полісемічного іменника об'єднані спільним поняттям, значення ж омонімів не пов'язані між собою [Лисиченко 1977].

Абстрактні іменники-омоніми найчастіше виникають унаслідок розщеплення значень багатозначного слова.

Виникнення омонімів на основі розщеплення значень полісемантів характерне для термінології, причому термінна багатозначність і омонімія не піддається однозначному трактуванню, наприклад:

троп СУМ[2] ВТС[2] Орф-75[2] Орф-94[2] Орф-9[2] ОЕ[2] Гр УРС[2] СІС ССІС

троп[1] *ім. ч.* (слово чи мовний зворот у переносному значенні) СУМ (*літ*) ВТС Орф-75 Орф-94 ВЗОС Орф-9 ОЕ УРС *СІС ССІС*

троп[2] *ім. ч.* (кінська рись з підскакуванням) СУМ (*діал.*) ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ *Гр* УРС (*діал.*)

Щодо введення у словник терміна, який виник унаслідок семантичного розгалуження всередині певної лексеми, існують різні думки. Одні вчені зараховують це явище до метафоричного перенесення значень, тому слово подається як багатозначне з відповідним термінним маркуванням. Такої думки дотримуються укладачі історичних та тлумачних словників [Полюга 1991], наприклад **тон** – 1. *фіз, муз.* Звук, що утворюється періодичним коливанням повітря і відзначається певною висотою; музичний звук. 2. *муз.* Співвідношення двох звуків, що охоплюють 1/6 октави і є мірою для визначення розміру якісної величини інтервалу; складається з двох півтонів. 3. *муз.* Те саме, що **тона́льність** 1. 4. *мед.* Звук працюючого серця, його клапанів (СУМ X: 184).

Інші вчені вважають такі абстрактні іменники окремими реєстровими словами. Для терміносистем характерне явище міжнаукової омонімії, коли за термінами закріплені різні дефініції і функціонують ці омоніми в різних терміносистемах:

ре́верс *ім. ч.* СУМ (*техн., екон., спец.*) ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-09[2] ВЗОС ОЕ[2] УРС[2] СІС СІСС

ре́верс[1] [*ім. ч.*] (механізм) Орф-09 ОЕ УРС

ре́верс[1] [*ім. ч.*] (зворотний бік; торговельне зобов'язання) Орф-09 ОЕ УРС

ре́ве́рс УНС

Терміни різних галузей знань доцільно подавати як омоніми, адже вони передають поняття, що не можуть збігатись у терміносистемах, хоча укладачі СУМ вважають їх багатозначними лексемами.

Значна частина абстрактних іменників-омонімів виникла внаслідок випадкового збігу:

– двох чи більше українських слів, наприклад:

розра́да СУМ[2] ВТС[2] Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС ОЕ Гр УРС[2]

розра́да[1] *ім. ж.* (те, що приносить заспокоєння, полегшення в горі) ВТС (*тс*) Орф-75 Орф-94 Орф-09 *ВЗОС ОЕ* УРС

розра́да[2] *ім. ж.* (сварка, ворожнеча, відсутність єдності) ВТС (*тс*) ВЗОС Гр УРС;

– запозиченого та власне українського слова., наприклад:

ако́рд[1] – гармонійне поєднання кількох музичних звуків або голосів (з італійської «узгодженість, співзвучність») і застаріле українське **ако́рд**[2], що означає «угоду, договір». Для абстрактної лексики така омонімія не характерна, оскільки пари слів (запозичене – українське) – це, як правило, іменники з конкретним та абстрактним або лише з конкретним значенням;

– двох чи кількох запозичених слів, наприклад:

такт СУМ[2] ВТС[2] Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС (такт) ОЕ Ж Гол УНС УАС УРС[2] СІС[2] ССІС[2] УРЕ[2]

такт[1] *ім. ч.* (музична одиниця) СУМ ВТС *Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ* Ж *Гол УНС* УАС (*разом з* тактик, тактика) УРС СІС ССІС УРЕ

такт[2] *ім. ч.* (почуття міри) СУМ ВТС *ВЗОС* Ж УРС СІС ССІС УРЕ.

Такт[1] походить від латинського слова й означає «дотик, дія» (СІС: 650), а **такт**[2] – від франц. «відчуття, почуття» (ВТС VIII: 885).

Розрізняють омоніми повні (або абсолютні) і неповні (або часткові). Повні омоніми належать до однієї частини мови і звуковий склад їх збігається в усіх граматичних формах. Серед абстрактів української мови більшу частину складають абсолютні омоніми:

та́кса СУМ[2] ВТС[2] Орф-75 Орф-94 Орф-9[2] ВЗОС ОЕ Ж Гр УНС УАС УРС[2] СІС[2] ССІС УРЕС

та́кса[1] *ім. ж.* (розцінка, розмір оплати) СУМ ВТС Орф-75 *Орф-94* Орф-9 Ж *Гр* УНС (*разом з* таксáмéтр, таксáтор, таксáція) УАС (*разом з* таксáтор, таксáція, таксóваний, таксувáти) УРС СІС ССІС УРЕС

та́кса[2] *ім. ж.* (порода собак) СУМ ВТС Орф-9 *ВЗОС* УРС СІС ССІС (*мн.*).

До повних омонімів часто належать слова, одне з яких має конкретне, а інше – абстрактне значення, наприклад,

тритóн СУМ[3] ВТС[3] Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС[2] ОЕ Гол УРС СІС[2] ССІС[2] УРЕ[2] УРЕС[3]

тритóн[1] *ім. ч.* (морське божество) СУМ ВТС *Орф-75 Орф-94 Орф-9* ВЗОС *ОЕ Гол* СІС ССІС УРЕ

Тритóн (бог; супутник планети) ВЗОС УНС УАС УРЕС

тритóн[2] *ім. ч.* (інтервал із трьох цілих тонів) СУМ (*муз.*) ВТС ВЗОС

тритóн[3] *ім. ч.* (ядро атома) СУМ (*фіз.*) ВТС СІС ССІС;

тумáн СУМ[2] ВТС[3] Орф-75[2] Орф-94[2] Орф-9[2] ВЗОС[2] ОЕ[2] Гр Гол УНС УАС УРС[2] СІС ССІС УРЕ УРЕС

тумáн[1] *ім. ч.* (скупчення крапель води) СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ *Гр Гол УНС* (*при* тумá) УРС УРЕ УРЕС

тумáн[2] *ім. ч.* (грошова одиниця) СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ УРС СІС ССІС

тумáн[3] *ім. ч.* (сорт кавунів) ВТС (*зах.*).

До неповних (або часткових) належать слова з різною парадигмою, зокрема відмінною є форма родового відмінка однини. Серед цих омонімів можна виділити пари слів:

– іменники з конкретним і абстрактним значенням. Наприклад,

тал СУМ[2] ВТС[3] Орф-75 Орф-94 Орф-9 ОЕ Ж[2] Гр УНС УАС УРС[2]

тал[1] *ім. ч.* (*тс* таловúнá) СУМ ВТС *Орф-75 Орф-94 Орф-9 ОЕ* Ж *Гр УНС* УРС

тал[2] *ім. ч.* (*тс* верболіз) СУМ ВТС Ж УРС (*разом з* тáлá; *рідко*);

тук СУМ[2] ВТС[2] Орф-75 Орф-94 Орф-9[2] ВЗОС[2] ОЕ Гр[2] УНС УАС[2] УРС[2]

тук[1] *ім. ч.* (мінеральне добриво) СУМ ВТС *Орф-75 Орф-94* Орф-9 ВЗОС ОЕ Гр *УНС* (*разом з* тýкавка) УРС

тук[2] *виг.* (звуконаслідування) СУМ (*разом з* тук-тýк) ВТС (*тс*) Орф-9 ВЗОС Гр УРС (*розм.*);

– два й більше абстрактних іменника, наприклад,

тéрмін СУМ[2] ВТС[3] Орф-94[2] Орф-75[2] Орф-9[2] ВЗОС[2] ОЕ[2] Гр Ж Гол УНС УАС УРС[2] СІС[3] ССІС[3] УРЕ[3] УРЕС[4]

тéрмін[1] *ім. ч.* (проміжок часу) СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ *Гр Гол УНС* (*разом з* термінáтор, терміно́вий, терміно́вість) УАС (*разом з* терміно́вий, терміно́вість, терміно́лог, термінологíчний, термінолóгія, термінувáння, термінувáти) УРС СІС ССІС УРЕ УРЕС

тéрмін[2] *ім. ч.* (слово чи словосполучення) СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ УРС СІС ССІС УРЕ УРЕС

тéрмін[3] *ім. ч.* (у міфології божество меж, кордонів) ВТС СІС ССІС УРЕ УРЕС

тéрмін[4] (у логіці) УРЕС.

До неповних омонімів належать слова різних частин мови, наприклад:

рип СУМ[2] ВТС[2] Орф-75 Орф-94 Орф-09 ВЗОС[2] ОЕ Гр[2] Гол[2] УРС

рип[1] *ім. ч.* (різкий звук при терті предмета) СУМ ВТС *Орф-75 Орф-94 Орф-09* ВЗОС ОЕ Гр Гол УРС

рип[2] *виг.* рип-рип *виг.* (звуконаслідування) СУМ ВТС ВЗОС Гр Гол УРС

Отже, серед абстрактних іменників української мови чисельною є лексична омонімія, омонімами в основному виступають загальновживане слово і слово-термін, для однієї галузі омонімія не властива, омоніми можуть бути повні (абсолютні) і неповні (часткові).

Аналіз словникових статей засвідчує, що в мові здійснюється рух іменників від конкретних матеріальних субстанцій до абстрактності, яка може зумовлюватися різними психологічними асоціаціями, здатністю слова виступати в синтаксичних конструкціях, властивих іншим лексемам тощо. Використання конкретних іменників у різних контекстах може переводити їх до складу абстрактних, і навпаки, абстрактні іменники демонструють здатність наближення до конкретних.

Оскільки межі між абстрактними та конкретними іменниками відносні, а критерії їх поділу недостатньо теоретично обґрунтовані, вони потребують подальшого дослідження. Запропонована класифікація не може претендувати на досконалість у зв'язку з тим, що деякі абстрактні іменники залежно від ситуації або контексту можуть бути віднесені до тієї чи тієї семантичної групи. Тим не менш вона, з одного боку, дає уявлення про напрямки мовного забезпечення розумової і психічної діяльності носіїв української мови, з іншого – засвідчує важливість використання параметра повноти фіксації лексичного матеріалу, що сприяло б зняттю розбіжностей у поданні абстрактних іменників в однотипних за обсягом словниках. Проведене зіставлення словників за параметром повноти фіксацій показує, що чисельність абстрактної лексики найбільшою є в словниках тлумачного типу, орфографічних та орфоепічних словниках.

4. Лексикографічне опрацювання абстрактних іменників. Питання щодо опису способів лексикографічного відтворення властивостей частин мови, різних лексико-граматичних груп слів у словникових дефініціях сьогодні на часі. До таких складних у лексикографічній інтерпретації об'єктів належать абстрактні іменники. На відміну від конкретних іменників, вони переважно демонструють похідність від інших частин мови, а тому розглядаються багатьма дослідниками як результат транспонування з однієї частини мови в форму іншої частини мови.

Абстрактні іменники як лексико-семантична категорія неодноразово привертали до себе увагу дослідників і в сучасній лінгвістиці трактувалися неоднозначно. Проблема тлумачення абстрактних іменників у лексикографічних працях викликає багато труднощів. Особливо, якщо працювати над укладанням нових словників, описуючи лексику, яка не зафіксована в українських словниках. Такі проблеми виникли під час роботи над словниковими матеріалами «Нові й актуалізовані слова та значення (словникові матеріали)» випуск 1, над укладанням яких працювали у відділі лексикології та лексикографії. Для прикладу візьмемо деякі словникові статті:

БАГАТОЕТНІ́ЧНИЙ, а, е. Представлений багатьма етносами, націями, народностями. *Наш край* [Закарпаття] *не лише багатоетнічний, але й поліконфесійний: на сьогодні в області діють 1 326 релігійних організацій, 30 конфесій, течій і напрямків* (З–Т) (НАСЗ: 43).

БАГАТОЕТНІ́ЧНІСТЬ, ності, *ж*. Власт. за знач. **багатоетні́чний.** *Особливістю побудови команди здійснювачів Голодомору є промовиста багатоетнічність учасників злочину. Головні ролі в його ідеологічному забезпеченні, плануванні, організації і здійсненні належали неукраїнській інтернаціональній команді* (ГК, 17.04.2010) (НАСЗ: 43).

У витлумаченні абстрактного іменника «*багатоетнічність*» ми бачимо посилання до «*багатоетнічний*». І це цілком логічно, бо в цьому ж словнику є фіксація з тлумаченням цієї лексеми. А ось, наприклад, лексема «*багатовимірність*» потребувала тлумачення, оскільки лексема «*багатовимірний*» з певних причин у реєстрі відсутня. Тому ми намагалися витлумачити це слово: «Властивість кого-, чого-н. поставати у багатьох вимірах, ракурсах» (НАСЗ: 43). Звісно, велике значення у таких випадках мав цитатний матеріал, звідки й випливала семантика абстрактних іменників: «*Театральний простір – це загадкова можливість пережити багатовимірність світу*» (НАСЗ: 43).

Функцію розкриття семантики абстрактних іменників частково бере на себе ілюстративний параметр. За допомогою нього наочно можна продемонструвати можливості використання певного значення відповідно до загальноприйнятих правил реалізації лексичних одиниць у мовній системі. Словникова стаття «*буквоскладання*» має такий вигляд:

БУКВОСКЛАДА́ННЯ, я, *с.* 1. Читання шляхом складання букв у склади і слова. *Процес навчання грамоти за цим методом був важким, зводився до "буквоскладання", тобто до складання вивчених букв у склади, слова* (ПС).

2. *лінгв.* Спосіб творення абревіатури шляхом складання перших букв слів. *Її* [абревіатури] *поширення спричинене .. активізацією зручного для користування й вимови способу творення нових слів методом скороченого слово- й буквоскладання* (ЛБ).

3. *ірон.* Мовна творчість. *Я пишу вірші. Пишу, бо пишеться, і пишу, щоб виговоритися. Мистецтвом чи талантом то буквоскладання не вважаю, але іноді даю почитати людям* (ПС) (НАСЗ: 53).

Тлумачний параметр тут представлений реченнями та стислими цитатами відповідно до певного значення.

На думку О. С. Кубрякової абстрактні іменники дозволяють «узгодити форму і зміст вторинних одиниць номінації з їхніми майбутніми синтаксичними ролями, а також, що не менш важливо, з функціями відносно тексту та раціональної організації останнього» [Кубрякова 1981: 97].

У центрі уваги мовознавців, які розглядають досліджувані лексичні одиниці в рамках функціонального підходу, перебуває головним чином співвідношення граматичних категорій вихідного та похідного слів.

За О. О. Шахматовим, дієслова є «назвами активних ознак (дій-станів)… у сполучуваності з уявою про виконавця ознаки», а віддієслівний іменник є «назвою активної ознаки, без вказівки на її виконавця» [Кубрякова 1981: 68].

Інші дослідники звертають більше уваги на спільні риси абстрактних іменників і слів інших частин мови, від яких вони походять. Л. О. Чернейко відзначає, що «абстрактні субстантиви було б логічніше розглядати як форми відповідних твірних, а не як самостійні слова. Але в цьому випадку нелогічно називати їх «абстрактними іменами», визнаючи їхню самостійність. Розв'язання цієї проблеми спирається на рішення більш загальних лінгвістичних питань. Визнанню їх формою відповідного слова заважає така категоріальна ознака, як частиномовна віднесеність слова…». Тому дослідниця радить дотримуватися традиційного погляду на проблему [Чернейко 1997: 64].

У сучасній лінгвістичній літературі досить виразно простежуємо спроби опису семантики абстрактних іменників з точки зору виявлення в ній нових значень, відсутніх у слів, від яких ці іменники походять (Л. М. Полюга, М. М. Пещак, Л. П. Попова та ін.).

Досліджувані лексичні одиниці представлені не лише в прямому, а й у переносному значенні. Наприклад:

ВИПОМПО́ВУВАННЯ, я, *с.* 1. Відкачування рідини помпою. *Вимоги людей – прискорити випомповування води з квартир (принаймні), вирішити питання ремонту та відселення* (ПС).

2. *перен., несхв.* Вивезення, вилучення чого-н. у великих обсягах. *Справу випомповування історичних і культурних цінностей з України було поставлено буквально, як то кажуть, «на конвеєр»: почалися «розкопки скіфських курганів, давньослов'янських могильників, античних міст-держав Північного Причорномор'я»* (ПС).

◊ **Випомпо́вування мі́зків** *(у лапках і без лапок), несхв.* – створення закордонними роботодавцями сприятливих умов праці для іноземних висококваліфікованих фахівців (перев. науковців) з метою використання їхніх знань на благо власної країни. *На найпростішому рівні вона* [інформаційна війна] *здійснюється шляхом імплантації в національне тіло супротивника чужорідних або відверто ворожих для нього організаційних форм – від усіляких «благодійних фондів розвитку науки та освіти» (технологічний шпіонаж і «випомповування мізків») до структур – накопичувачів нелегальних мігрантів і прихованої работоргівлі* (І. Каганець, Пшениця...) (НАСЗ: 60).

ЗІСКО́ВЗУВАННЯ•, я, *с., перен.* Опускання до рівня кого-, чого-н.; швидке втрачання яких-н. позицій. *Проте Європейський Союз не може ні допустити зісковзування Греції в національне банкрутство, ні передати її Міжнародному валютному фонду, оскільки інші члени зони євро – а саме, Португалія, Іспанія та Італія – можливо, будуть наступними, хто піддасться атаці з боку фінансових ринків* (День, 16.02.2010). Зафікс. у СловникНЕТ (НАСЗ: 103).

ПЕРЕЗАВАНТА́ЖЕННЯ*, я, *с.* 1. *інф.* Повторний запуск комп'ютера, програми; повторне завантаження. *М'яким .. перезавантаження називається тоді, коли воно відбувається під контролем програмного забезпечення, без порушень в електроживленні і натискання кнопки перезавантаження на передній панелі* (ПС).

2. *(у лапках і без лапок) перен.* Перегляд яких-н. позицій, поглядів, відносин тощо. *Не думаю, що в зовнішньополітичному плані між Януковичем та Тимошенко була занадто велика різниця. ..Нині обидва говорили про потребу «перезавантаження» відносин із Росією* (Кореспондент, 9.03.2010). Зафікс. в УЛ-ХХ, Орф-2009, СловникНЕТ (НАСЗ:170).

Відповідної вказівки розмежування прямого і переносного значень автори дотримувалися відповідно до інструкції праці. Це стосувалося й абстрактних іменників.

Власне тлумачний параметр посідає чільне місце у словниках тлумачного типу. Під власне тлумачним параметром розуміють словникову дефініцію мовної одиниці, яка може мати різні реалізації.

Найпоширенішою є описова дефініція логічного типу, під якою розуміють тлумачення позначуваного поняття як родового з одночасним виділенням його видових ознак: **ПОЗАЧА́ССЯ,** я, *с.* Час, який не можна співвіднести з певними речами, подіями тощо; вічність (НАСЗ: 179); **ВИПРАЦЮВА́ННЯ,** я, *с.* Створення, визначення засад чого-н., плану та ін. у певних рисах (НАСЗ: 60).

Серед лінгвістичних дефініцій абстрактних іменників найпоширеніші тлумачення через синонімічний ряд. Майже всі абстрактні іменники у досліджуваній праці мають не лише описове тлумачення, а й синоніми, наприклад: **ВІДЬМА́ЦТВО•,** а, *с.* Дії відьми чи відьмака; відьомство, чаклування (НАСЗ: 64);

ЕКСКЛЮЗИВІ́ЗМ, у, *ч.* Прихильність, прагнення до всього ексклюзивного, унікального; виокремленість (НАСЗ: 87); **ЗБО́ЧЕНСТВО,** а, *с.* Збочений спосіб життя; збочення. (НАСЗ: 101).

Поширеним у словникових матеріалах є добирання еквівалентних позначень, які вводяться за допомогою формули «Тс» (Те саме, що): **ЧА́СО-ПРО́СТІР** *і* **ЧАСОПРО́СТІР,** тору, *ч., філос., літ.* Тс. **хронотóп** (НАСЗ: 242); **ГРО́УЛ,** у, *ч., муз.* Тс. **гро́улінг** (НАСЗ: 74); **КАПІТАЛОУТВО́РЕННЯ,** я, *с., екон.* Тс. **капіталотво́рення** (НАСЗ: 113); **ОГЛУ́ПЛЕННЯ,** я, *с., книжн.* Тс. **оту́плювання** (НАСЗ: 159).

Укладачі намагалися дотримуватися мотиваційних дефініцій: **ОБУКРАЇ́НЮВАННЯ,** я, *с.* Дія за знач. **обукраї́нювати** (НАСЗ: 159); **ОТУ́ПЛЮВАННЯ,** я, *с., розм.* Дії, що призводять до розумової деградації (НАСЗ: 164); **ПАСПОРТИЗУВА́ННЯ,** я, *с., спец.* Дія за знач. **паспортизува́ти** (НАСЗ: 168). Іноді відсутня вказівка на частину мови: **ДИСКОМФО́РТНІСТЬ,** ності, *ж.* Стан, відчуття дискомфорту (НАСЗ: 81); **ЖО́ВКЛІСТЬ,** лості, *ж.* Колір чогось пожовклого (напр., паперу) (НАСЗ: 95).

Отже, чільне місце посідає в лексикографічних працях комбінований спосіб дефініцій. Наприклад: описовий+синонімічний, іноді відсильно-мотиваційний+синонімічний: дія за значенням.

Відзначена вище різноманітність тенденцій у побудові тлумачень досить виразно проявляється при зіставленні дефініцій того самого абстрактного іменника в різних тлумачних словниках. Типовий прояв розбіжностей ми будемо досліджувати в майбутньому.

Таким чином, досліджуваний параметр представлений у «Нових й актуалізованих словах та значеннях (словникові матеріали)» дефініціями різних типів. Це переконливо свідчить, що більшість абстрактних іменників у досліджуваній лексикографічній праці витлумачують описовим, комбінованим та синонімічним (синонімічний ряд) способами.

Отже, абстрактні лексеми посідають значне місце в лексико-семантичній системі української мови на всіх історичних етапах її розвитку, зокрема у XIX – початку XXI століття. Проблема абстрактного і конкретного в мові та мисленні залишається до кінця не вирішеною в плані розробки критеріїв абстрактності в лексиці, ступенів і видів абстрактності в мові, особливо на лексичному рівні. Досліджуваний матеріал дав змогу виявити значну кількість лексем на позначення абстрактних понять.

У системі української мови XIX – початку XXI ст. характерною рисою абстрактної лексики є полісемантичність, тобто наявність у слова двох і більше значень, зафіксованих у словнику.

Аналіз словників української мови засвідчує стійку тенденцію до кількісного збільшення абстрактних іменників у словниках XX століття. Правда, інтенсивність поповнення різних лексико-семантичних груп абстрактних іменників виявилася неоднаковою. Наприклад, іменники, що позначають розумові, психічні, фізіологічні, соціально-моральні поняття, виявлені з незначними розбіжностями. Ця група лексики практично незмінна. У словниках XIX ст. іменники на позначення відіменникових лексем зі значенням стану, властивості, роду діяльності представлені невеликою кількістю одиниць, яка зростає у словниках XX ст. в кілька разів. Дуже значні кількісні коливання віддієслівних іменників зі значенням дії, стану спостерігаються в усіх досліджених словниках. Найбільша динаміка зростання відзначена в групі відприкметникових абстрактних іменників зі значенням ознаки та якості. Особливо значним є поповнення абстрактними іменниками словникового реєстру «Словника української мови» (1970–1980 рр) та словників початку XXI ст.

Зроблене спостереження свідчить про необхідність спеціального опрацювання критерію повноти реєстрів у наступних нових тлумачних словниках української мови.

Lydia Tymenko

DYNAMICS OF ABSTRACT VOCABULARY REFLECTION IN DICTIONARIES OF THE XIX-XXI CENTURIES

The abstract vocabulary in the register of the consolidated index «Ukrainian lexicon of the end of XVIII – the beginning of the XXI century» is examined and systematized it according to the main ways of word formation. The main ways of replenishing the Ukrainian abstract lexicon are also analyzed, taking into account both linguistic and non-linguistic factors.

Keywords: abstract vocabulary, lexical and semantic development of language, dynamics of abstract vocabulary, lexicographic fixation of abstract vocabulary, lexicographic elaboration of abstract vocabulary.

РОЗДІЛ 4

Шляхи розвитку української фразеології: лексикографічний аспект

Тетяна Цимбалюк-Скопненко

ВІДБИТТЯ ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ ФРАЗЕОЛОГІЧНОГО ФОНДУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ФРАЗЕОГРАФІЇ

У жодному розділі мовознавства зв'язок мовних форм
з мисленням та одночасно культурою й історією народу
не виявляється так яскраво й наочно, як у фразеології.
В. Г. Гак

1.0. ФРАЗЕМНА НОРМА ЯК ПРОБЛЕМА СУЧАСНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

Сучасне українське суспільство надзвичайно інформаційно насичене, оскільки наша країна переживає складний період економічної, політичної та світоглядної трансформації, для якого характерний різновекторний мовний розвиток: і розширення комунікативної потужності української мови в деяких сферах людської діяльності, і руйнація традиційних діалектних ареалів, і актуалізація здобутків попередніх епох, і справжня повінь запозичень з англійської мови, і новітній російський вплив на українську мову, і витіснення української мови з деяких галузей комунікації тощо. Ця інформаційна насиченість неоднаково впливає на динаміку різних підсистем української мови. Суспільні зміни найбільше відбилися на процесах поповнення, актуалізації та архаїзації лексичного шару, що пов'язано як із бурхливим розвитком технологій, так і активною модифікацією номінативних процесів, викликаних новими реаліями громадсько-політичного життя. Певна річ, інші підсистеми української мови не залишаються статичними, а проте ступінь потужності їхньої динаміки істотно поступається перед перетвореннями лексики.

В умовах панування електронних ЗМІ, існування україномовного сегмента Інтернету як окремої даності та активних процесів в інших сферах поширення української мови на особливу увагу заслуговує вивчення змін у фразеологічній підсистемі сучасної української літературної / загальнонародної мови, оскільки саме крізь призму фразеології виразно й наочно видно образну специфіку національної мови певного синхронного зрізу, особливо на тлі близькоспоріднених мов. При цьому дослідники мають ураховувати багатопланову семіотичну цінність кожної фраземи: когнітивну та конотаційну, адже «фраземний склад кожної мови – фрагмент концептуальної картини світу, у якій представлено риси національного менталітету, характер соціального, політичного, історичного розвитку народу» [Мацюк, Фенко 2014: 146]. Водночас треба уникати розуміння, що фразеологічний арсенал тільки «невід'ємна частина художнього стилю мови» [Мацюк, Фенко 2014: 146], оскільки розглядані одиниці пронизують усі функціональні стилі. Певна річ, питома вага фраземіки в різних функціональних стилях неоднакова, а проте, на нашу думку, обмежувати вивчення цих одиниць тільки стилем художньої літератури – засадничо неправильно. У деяких випадках приклади фразеовживання в «нехудожніх» стилях можуть бути досить показовими для загальних тенденцій, особливо, коли виявити закономірності існування міжстильових фразеологічних елементів.

Як відомо, фразеологічний арсенал порівняно з лексикою набагато «консервативніший» у сприйнятті інновацій, що детерміновано самою специфікою фразеології. Проте це не означає, що він зазнає неістотних змін. Виявляти такі тенденції куди важче, ніж під час спостереження за лексикою, бо доводиться залучати до аналізу великий за обсягом матеріал. На сучасному етапі досліджень ще не можна сказати, що фраземна норма сучасної української літературної мови вичерпно описана. Поки що навіть не існує теоретичного обґрунтування, на чому має базуватися ця норма, незважаючи на значні здобутки вітчизняної фразеологічної

школи. Сучасні дослідники не раз звертали увагу на означену проблему, наприклад, В. А. Чабаненко зауважував, що встановити фраземну норму надзвичайно складно [Чабаненко 1993: 152].

Проте, якщо завдання встановлення фраземної норми розуміти не ригористично, тобто не як заклик до створення утопічного фразеологічного тезауруса, а вузько утилітарно, у значенні створення фраземного «канону» літературної мови, з якого одиниці випасти не можуть, а інші елементи через певні процеси здатні ввійти до нього, то теоретично таку норму можна описати. Щоправда, на сучасному етапі розвитку української теоретичної фразеології та вітчизняної прескриптивної лінгвістики навряд чи це здійсненна річ. Наше твердження ґрунтується на тому, що досі навіть у межах академічного словникарства не розв'язано багатьох теоретичних і практичних проблем, зокрема немає однозначної відповіді на питання, як проводити межу між розмовною та загальновживаною, діалектною і розмовною, просторічною та розмовною фраземікою. Не можна вважати задовільним і розв'язок проблеми джерел поповнення фразеології літературної мови, оскільки й досі творчість більшості письменників, твори яких увійшли до національного літературного канону, не описана фразеографічно. Досить тільки сказати, що авторські фразеологічні словники в українській філології досить рідкісні, хоч вони, на нашу думку, мають бути на перших позиціях під час установлення фраземної норми. Скажімо, досі ми не маємо навіть фразеологічного словника Шевченкової мови, хоч свого часу в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України були спроби укласти «Фразеологічний словник мови Т. Шевченка». Власне, у сучасній фразеографічній дескриптивній галузі України як окремі повнокровні видання відомі лише кілька словників згаданого типу: «Фразеологія перекладів Миколи Лукаша» [ФПМЛ], «Фразеологізми у творах Богдана Лепкого» [Бабій 2010] та «Фразеологія творів Бориса Харчука» [Бабій 2012]. До уваги не беремо фразеологічні словники мови художньої літератури, що розсипані по численних дисертаційних дослідженнях, оскільки через свою рукописну природу вони не справляють помітного впливу на становлення фраземної норми літературної мови. Дозволимо собі твердження, що фразеологічний матеріал, описаний у «синтетичних» словниках мови письменника, набагато менше впливає на фраземну норму літературної мови, ніж той, що поданий в окремих кодексах. Навряд чи така думка буде перебільшенням, адже лексичний матеріал завжди застує фразеологію у великих кодексах, ФО опиняється в ролі додатка до вокабули-лексеми. І це не тільки візуальне враження, що виникає в користувача, а й засаднича особливість усіх наших нефразеологічних словників, у яких фразеологія опиняється на другому плані як за рівнем теоретичного осмислення, так і за типом реального втілення матеріалу.

1.1. АВТОРСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ ТА РОЗВИТОК ФРАЗЕОГРАФІЇ

На нашу думку, тут доречно детальніше зупинитися на специфіці вітчизняної авторської лексикографії, що безпосередньо впливає на стан теорії й практики фразеографії.

У неофіційній ієрархії лексикографічних кодексів словник мови письменника, напевно, здебільшого сприйманий широким загалом і фахівцями як «молодий» і малознаний, або радше малозастосовний, жанр. Певна річ, що таке враження складається під впливом перекладних, орфографічних, тлумачних та інших різнотипних словників національної мови. Часом доходить до того, що в загальних лексикографічних оглядах не знаходимо бодай якоїсь мінімальної інформації про існування словника мови письменника як окремого жанру. Так, Л. Булаховський у своїх «Нарисах із загального мовознавства», докладно розглядаючи різні типи лексикографічних праць[1], не згадує ні про наявність авторської лексикографії як цілої галузі словникарства, ні про існування словника мови письменника як жанру [Булаховський 1959: 139 – 168], хоч – коли брати до уваги тільки українську філологічну практику радянського періоду – 1951 р. вийшов друком «Словопокажчик до поезій Т. Г. Шевченка» [Ващенко 1951], а 1955 р. – покажчик слововживання лексики в «Енеїді» І. Котляревського [Ващенко 1955]. Потреба у словниках мови письменників особливо гостро відчувалася впродовж другої половини XIX ст. – першої половини XX ст., а перші *спроби* створення таких лексикографічних праць у сучасному розумінні припадають на XIX ст. [зокрема див.: Словарь малороссийских слов]. Не згадано про словник мови письменника як про окремий жанр ні в «Енциклопедії українознавства» [Кузеля 1994: 324 – 326], ні в «Нарисі української літературної мови» Ю. Шереха [Шерех 1951: 68 – 70]. Із 60-х – 70-х років XX ст. про цю категорію лексикографічних праць не забувають ні в монографіях, ні в підручниках, зокрема про існування словника мови письменника згадано в академічній «Сучасній українській літературній мові»[2] за редакцією І. Білодіда (автор лексикографічної частини – Л. Паламарчук) [Сучасна

[1] Серед них перекладні (дво- та багатомовні), тлумачні, спеціальні (галузеві), ідеографічні, фразеологічні, ідіоматичні, синонімічні, діалектні, історичні, етимологічні словники та словники іншомовних слів [Булаховський 1959: 139 – 168].

[2] Ідеться про загальну дефініцію та про «Словник мови Шевченка» [Словник мови Шевченка 1964] як конкретний приклад.

українська літературна мова 1973: 293, 315], «Курсі сучасної української літературної мови»[3] (автор лексикографічної частини – М. Жовтобрюх) [Жовтобрюх, Кулик 1972: 90] та ін. Проте в історії європейської лексикографії традиція створення словників мови письменників може нараховувати кілька століть, коли, певна річ, не вважати *першими зразками* авторської лексикографії ще глосарії античної доби, у яких витлумачували архаїчну лексику з творів Гомера, Вергілія та інших, або глоси середньовічної писемності.

У новітній період історії мова найвидатніших письменників стає виразником найголовніших нормалізаційних тенденцій, поступово авторська лексикографія переходить з категорії суто навчальної літератури в кодифікаційну галузь. Зародження й розвиток багатьох європейських літературних мов нового часу, зокрема багатьох слов'янських ідіомів[4], відбувалися саме на основі утвердження красного письменства рідною мовою. Скажімо, в українській культурно-мовній ситуації інші чинники спочатку не відігравали помітної ролі. Словник мови письменника якогось автора рідко коли впливає на кодифікацію літературної мови, проте в сучасних умовах *саме сукупність словників*, що описують мововжиток окремих письменників, стають головними виразниками нормалізаційних ідей у текстах художньої літератури. Зрештою саме на підставі таких словників найзручніше простежити мовомислення, зреалізоване в красному письменстві певної епохи.

Першою спробою авторської лексикографії в історії *нової української літературної мови* цілком доречно можна вважати доданий до першого видання «Енеїди» Івана Котляревського (1798) українсько-російський словник перекладного й тлумачного типу на 972 слова. У третьому виданні твору (1809), першому надрукованому зі згоди І. Котляревського, «Словарь малороссийских слов, содержащихся в «Энеиде» и многих иных в Малороссии употребительных, исправленный, умноженный и дополненный словами для четвертой части» містить майже 1 000 лексем, незрозумілих для російськомовних читачів. У деяких словникових статтях розгляданого видання подано етимологічну інформацію. Ясна річ, більшість тлумачень та російських еквівалентів, поданих у цьому виданні, не витримують критики з погляду сучасного мовознавства. Проте, незважаючи на такий загалом сумбурний рівень словника та чимало помилок у ньому, розглядану працю, напевно, також треба вважати й однією з перших спроб перекладного, тлумачного, фразеологічного та етимологічного словника *нової української літературної мови*. За цим глосарієм у третьому виданні йшло «Дополнение к словарю малороссийских слов», що його створив сам І. Котляревський (153 слова). Словник, який уклав І. Котляревський до повного видання «Енеїди» 1842 р., не раз передруковували «без змін у наступних виданнях», він також «служив основою для власних приміток того чи іншого укладача» [Ставицький 1989: 215].

Гадаємо, що початки сучасної української фразеографії треба шукати, крім згаданого словника, також у граматиці О. Павловського (1818), у якій чи не вперше в новітні часи були викладені особливості фразеології української мови. Як відомо, у другій частині своєї праці О. Павловський подав «Краткий малороссийский словарь» (другий розділ) та «Фразы, пословицы и приговорки малороссійскіе» (третій розділ). А. А. Москаленко зазначав: «У «Граматиці» Павловського вперше в українському мовознавстві намічається хоч і несміливий, але вже двоплановий – теоретичний і практичний – підхід до фразеології української мови». Дослідник виділяє такі теоретичні тези О. Павловського щодо фразеології: труднощі зі встановлення варіативності ФО; комунікативну та естетичну цінність фразеологізмів тощо. На думку А. А. Москаленка, назву словника, доданого до «Граматики» – «Фразы, пословицы и приговорки малороссийские» – можна розглядати як відповідники до сучасних термінів ідіома, прислів'я, приказка [Москаленко 1969: 70 – 76].

У науковій літературі можна знайти твердження, що в українському словникарстві першими спробами в галузі авторської лексикографії були два словнички мови Шевченкових творів, укладачем яких став Н. Малеча. Це «Словничок Шевченкової мови» (1916) – словопокажчик, що містить майже всю лексику українських віршів Т. Шевченка (близько 7 000 слів), та «Українсько-руський словничок до «Кобзаря» Т. Г. Шевченка» (1917, близько 3 500 слів) з вибірковим реєстром лексем, що були незрозумілі для російських читачів [Тараненко 2007: 373]. Така думка, вірогідно, утвердилася через те, що розглядані два словники вийшли друком як окремі видання. Скажімо, П. Горецький у своїй монографії досить докладно розглядає словники мови письменника, назвавши першими зразками цього жанру в українській лексикографії саме згадані праці Н. Малечі [Горецький 1963: 163 – 164, 220 – 222].

Найповніше з лексикографічного погляду досліджена Шевченкова мова (близько 10 словників різного обсягу, спрямування та якості, серед яких найкращими треба визнати «Словник мови Шевченка» 1964 р. та

---

[3] Згадано [Ващенко, Петрова; Ващенко В., Медведєв Ф; Словник мови Шевченка].

[4] Ідіом – «загальний термін на позначення різноманітних мовних утворень – мови, діалекту, говірки, літературної мови, її варіанта та інших форм існування мови. Термін «І.» використовуваний у тих випадках, коли визначення лінгвістичного статусу мовного утворення ускладнене <…> або коли таке визначення неістотне в межах розв'язуваного завдання… І. – поняття суто функціональне й не передбачає жодних спеціальних структурних характеристик» [Виноградов 1990: 171].

«Конкорданцію поетичних творів Тараса Шевченка» 2001 р. Вийшли друком словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка (1978), словник поетичної мови В. Стуса (рідковживані слова та індивідуально-авторські новотвори) [Оліфіренко 2003], словопокажчики до мови І. Котляревського [Ващенко, Медведєв, Петрова 1955], драматичних творів Лесі Українки [Бойко 1961], творів А. Тесленка [Сизько 1970], В. Стефаника [Ковалик, Ощипко 1972], поетичних творів І. Франка [Ковалик, Ощипко, Полюга 1990] та ін. Створено також словники мови творів Л. Глібова (у Ніжинському університеті), В. Стефаника (у Прикарпатському університеті) [Тараненко 2007: 373], проте вони не вийшли друком.

І досі з лексикографічного погляду мало описана Франкова мова, хоч наукові принципи побудови словника мови художніх творів І. Франка І. Ковалик оприлюднив ще 1972 р. [Ковалик 1972]. Щоправда, діє експериментальна версія онлайнового конкордансу роману І. Франка «Перехресні стежки» [Бук, Ровенчак 2010]. Укладачі цієї версії С. Бук, А. Ровенчак твердять: «Практичне значення конкордансу найяскравіше виявляється у можливості його використання для створення Словника мови Івана Франка, ідею якого розробив професор Львівського університету І. Ковалик» [Бук, Ровенчак 2015]. І. Франко – єдиний український письменник, до творів якого вдалося виявити конкорданс онлайнового типу. На жаль, шукати ФО в такому словнику дуже складно, власне, пошук цих зворотів у тексті можна здійснювати тільки за окремими елементами фразем (за типом пошуку окремих речень), що, звісно, не тільки незручно, а й великою мірою непродуктивно. Скажімо, для того, щоб виявити у тексті «Перехресних стежок» ФО *серце стислося* 'хто-небудь тривожиться, хвилюється, відчуває неспокій за когось' [СФУМ, с. 642] (*У Євгенія* ***серце стислося*** *і рука засвербіла, але в тій хвилі ввійшла Реґіна, і увага обох мужчин звернулася на неї*) довелося проаналізувати 52 мікроконтексти, у яких виявлено вживання словоформи *серце*. Дослідники свого часу повідомляли: «У перспективі передбачено виділення в романі фразеологізму як окремої одиниці тексту (що уможливить їх автоматичний пошук за будь-яким словом з його складу» [Бук, Ровенчак 2010: 209]. У разі розроблення такої системи аналіз фразем у Франкових текстів буде найдосконаліший.

Коли взяти до уваги українську авторську лексикографію в площині опису мови всієї творчості окремого письменника[5], то мусимо визнати, що, крім словників мови Т. Шевченка та Г. Квітки-Основ'яненка, ми не маємо більш-менш *повного* словникарського опрацювання творчого доробку видатних речників красного письменства. І ще впадає в око та обставина, що між періодами виходу у світ українських словників зяють прірви непрощенної неактивності.

Отже, навіть з цього побіжного аналізу видно, що українській авторській лексикографії бракує динамізму, координованості та чіткого бачення перспектив [докладніше див.: Цимбалюк-Скопненко 2010: 3 – 14]. Незважаючи на різні підходи, «словники до творів письменників, будучи матеріалом для історичної лексикології, найтіснішим чином пов'язані з розвитком семасіології, що виникла в ролі допоміжної науки спочатку стосовно лексикографії, потім – щодо етимології» [Гельгардт 2003]. Тому розвиток національного авторського словникарства – це стимул до подальшого розвитку всього українського словникарства, зокрема й фразеографії.

Доки мовознавці не зможуть користуватися повними словниками мови певної генерації національних письменників, доти висновки щодо стану нової української літературної мови якоїсь доби матимуть умовно-узагальнений характер, бо виявлені лінгвальні відмінності, засвідчені в пам'ятках, не завжди можна визнати належними до тієї самої мовної підсистеми без спеціальних застережень [Винокур 1991: 36 – 37]. Напевно, ми припустимося методологічної помилки, коли, наприклад, будемо розглядати кожен мовний факт, наявний у Шевченкових віршах, як свідчення нової української літературної мови *взагалі*, без урахування особливостей тогочасного вживання в певних жанрах чи в живому мовленні[6]. Цілком справедлива думка, що авторська лексикографія – це одна з підвалин історії літературної мови та арсенал для побудови цілісної картини письменницького стилю, бо «визначити характер і ступінь впливу письменника на літературну мову, на процес її розвитку можна лише за умови освоєння і осмислення принципів його творчого методу» [Сологуб 2007: 134].

1.2. ФРАЗЕОГРАФІЯ В КООРДИНАТАХ СУЧАСНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

Тенденції розвитку фразеологічного фонду сучасної української літературної мови різновекторні. Неоднаково вони відбиті й у національній фразеографії. Для того щоб вивчити динаміку фразеологічної підсистеми сучасної української літературної мови треба здійснити параметризацію корпусів вітчизняної фразеографії, передусім – академічної. Дослідження передбачає такі етапи:

---

[5] На думку Л. Щерби, «словники письменників мають бути зроблені за типом thesaurus, оскільки в цьому навряд чи хто-небудь сумнівається: тільки розпоряджаючись усією повнотою цитації, можна будувати якісь припущення та висновки» [Щерба 1974: 286].

[6] Пор.: «Створення словника мови письменника висуває низку проблем. Зокрема, постає проблема, наскільки словник буде відображати мову епохи письменника? Наскільки він буде фіксувати стилістичні особливості мови письменника? Які будуть критерії відбору лексики? Як вона буде опрацьована?» [Сологуб 2007: 134].

1) виявлення ФО, поданих у ролі вокабул, в академічних словниках[7];

2) виявлення в розгляданих виданнях фразеологізмів, не виокремлених у ролі реєстрових слів;

3) простеження змін у компонентному складі досліджуваних одиниць;

4) виявлення змін у семантиці ФО, що були предметом академічної фразеографії;

5) окреслення модифікації стилістичних характеристик ФО;

6) виявлення джерел поповнення сучасної української фразеографії;

7) пояснення причин розширення / звуження реєстру фразеологічних словників крізь призму розуміння статики й динаміки фраземної норми тощо.

1.2.1. ФРАЗЕОГРАФІЯ В ЗАТІНКУ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

Найновіший академічний «Український орфографічний словник» (2009) не фіксує лексеми *фразеографія*. Не знаходимо вокабули *фразеографія* і в останньому виданні енциклопедії «Українська мова» (2007), академічному «Російсько-українському словникові» (2014), не розглянуто цього поняття у відомому університетському підручнику «Сучасна українська літературна мова» за редакцією А. П. Грищенка (1997), не знає його й підручник для вишів «Курс сучасної української літературної мови» М. А. Жовтобрюха та Б. М. Кулика (1972), що був найвпливовішим посібником з української мови в радянську добу. Без цього поняття обходиться академічне видання «Сучасна українська літературна мова» за редакцією І. К. Білодіда (1973). У монографії В. М. Білоноженко та І. С. Гнатюк «Функціонування й лексикографічна розробка українських фразеологізмів» (1989), що сформулювала методологічні засади для створення першого великого академічного «Фразеологічного словника української мови» (1993), зосереджено увагу на *лексикографічному* опрацюванні фразеологічних одиниць. Приклади такого типу можна множити й множити. Це певною мірою нагадує давню традицію розглядати фразеологію як частину лексики, що тривалий час панувала, а подекуди й тепер домінує, у навчальній і науковій літературі. Скажімо, у згаданому підручнику М. А. Жовтобрюха та Б. М. Кулика фразеологічні та паремійні одиниці (як елементи одного мовного рівня) розглянуто в розділі «Лексика і фразеологія», а фразеологічні й паремійні кодекси – у трьох абзацах параграфа «Джерела української фразеології» [Жовтобрюх 1972: 77]. В академічній «Сучасній українській літературній мові» за редакцією І. К. Білодіда (1973) фразеологічну й паремійну проблематику (і термінологічні одиниці як невід'ємну частину фразеології) розглянуто на 101 сторінці (автор – Л. Г. Скрипник), а лексикології присвячено 330. У щойно згаданому виданні в розділі «Лексикографія» (автор – Л. С. Паламарчук) тільки зазначено, що існують фразеологічні словники, а в покликаннях наведено інформацію про вихід у світ «Російсько-українського і українсько-російського фразеологічного словника» І. С. Олійника, М. М. Сидоренка (1971) та «Словника українських ідіом» Г. М. Удовиченка (1968) без подальшої деталізації [Сучасна українська літературна мова 1973: 293, 310]. Кілька фразеологічних кодексів згадано в підручнику «Сучасна українська літературна мова» (1997) за редакцією А. П. Грищенка (параграф «З історії української лексикографії», автор – А. П. Грищенко), без докладного розгляду [Сучасна українська літературна мова 1997: 252].

У філологічних традиціях деяких сусідніх країн термін *фразеографія* можна виявити в підручниках для університетів уже на початку 90-х років минулого століття. Скажімо, у підручнику «Білоруська мова» (1991) за редакцією М. С. Явневича окремий розділ видання має назву «Лексикографія та фразеографія», перший параграф до якого названо «Предмет і завдання лексикографії та фразеографії» [Беларуская мова 1991: 59 – 81]. На думку Е. Д. Блінової, автора згаданої частини цього видання, фразеографія – це «розділ мовознавства, що систематизує фразеологічні одинці, вивчає теорію й практику складання фразеологічних словників. Завдання фразеографії – тлумачення фразем, їхня граматична й стилістична характеристика, показ варіантності компонентів, етимологізування фразем, складання фразеологічних словників і довідників» [Беларуская мова 1991: 59]. Аналізований підручник, створений у пізньорадянську добу, розрахований на студентів, що вивчають російську мову та літературу в університетах Білорусі. Якщо порівняти засади білоруського посібника зі згаданою працею за редакцією А. П. Грищенка (1997), що побачив світ уже в якісно інший період розвитку науки, то порівняння буде не на користь українського підручника. Щоправда, не можна сказати, що послідовне розмежування фразеології та лексикографії запанувало в білоруській навчальній літературі цілком. Наступне покоління дослідників у навчальній літературі не уникло сплутування лексикографічної та фразеографічної проблематики. Наприклад, виданий через 20 років підручник «Сучасна білоруська мова» (2011) для студентів спеціальності «Початкова освіта» подає тільки розділ «Лексикографія», у якому розглядає й фразеографічну проблематику, а втім досить побіжно. Власне кажучи, у цьому виданні всі відомості про предмет нашого зацікавлення зведені до згадки про фразеологічний словник як окремий тип видань з наведенням стислої інформації про найпомітніші білоруські фразеологічні словники.

---

[7] Реалізація всіх зазначених принципів можлива в більшій за обсягом праці, ніж наша.

У навчальному посібникові В. П. Жукова та А. В. Жукова «Російська фразеологія» (2006) останній розділ має назву «Російська фразеографія», до якого ввійшли два параграфи «З історії російської фразеографії» та «Про граматичний словник фразеологізмів» [Жуков 2006: 355 – 386]. В. П. Жуков, автор розгляданого розділу, зауважує, що фразеографія – це «особливий розділ лексикографії, у віданні якого перебувають питання теорії та практики складання фразеологічних словників» [Жуков 2006: 355]. На думку дослідника, більша частина проблем фразеології «(про сутність фразеологізму, про межі й обсяг фразеології, системні відношення в галузі фразеології, природу фразеологічного значення та семантичних властивостей його складників, парадигматику фразеологізмів, способи фразеотворення та відфразеологічного словотворення, морфологічну та синтаксичну характеристику фразеологічних одиниць тощо) так чи так дістає своє *лексикографічне* (письмівка наша. – Т. Ц.-С.) вираження та заломлення» [Жуков 2006: 355]. При цьому лінгвіст твердить, що вади фразеологічної теорії впливають і на рівень фразеографії. У виданні, крім стислої характеристики фразеологічних словників російської мови, подано фрагменти з найповажніших фразеографічних кодексів російської мови, що унаочнює для користувача наведені характеристики.

Для того щоб удаватися до детального аналізу філологічних традицій інших східнослов'янських народів у цій галузі, потрібно мати ширше завдання, яке ми ставимо перед собою. Утім навіть щойно наведені приклади з білоруських і російських джерел дуже показові, бо свідчать, що термін *фразеографія* й у Білорусі, і в Росії не став аксіоматично вживаним, часто його грані окреслені досить умовно. Наприклад, у білоруському виданні фразеографію розглянуто як «розділ мовознавства», а в російському – як «особливий розділ лексикографії», тобто для В. П. Жукова та А. В. Жукова фразеографія ще залишається в межах лексикографії. Певною мірою це нагадує історію з поширенням терміна *фразеологія*. Як відомо, основи фразеології як науки були вперше закладені в працях французьких авторів, передусім у «Французькій стилістиці» Ш. Баллі (перше видання 1909). Проте ще у 80-х роках XX ст. термін *фразеологія* у французькій лінгвістиці був рідкісним і «фразеологія як наука розроблялася кволо», а «до 1970-х років слова *фразеологія, фразеологічний* у значенні, що нас цікавить, майже не вживалися, і тільки в останні 15 (відлік варто вести до 1988 р. – Т. Ц.-С.) років воно починає потрапляти до словників, можливо не без впливу інших мов, зокрема російської, актуалізується це значення слова» [Гак 1988: 160 – 161].

Не зовсім зрозуміло, чому новітні університетські підручники й досі проблематику фразеографії розглядають як допоміжну в межах лексикографії. Скажімо, університетський підручник «Сучасна українська мова: Лексикологія. Фонетика» за редакцією А. К. Мойсієнка (2013) із 340 сторінок власне лексикографії відводить 19, з яких фразеологічним словникам присвячено заледве пів сторінки. О. М. Сидоренко, автор розгляданого підрозділу, подає тільки перелік найпомітніших фразеологічних словників української мови, не заглиблюючись ні в теорію, ні в практику фразеографічного опису ФО. Викликає подив, чому в цій частині тексту згадано словник епітетів як приклад фразеографічного кодексу [Сучасна українська мова 2013: 221]. Доцільність зарахування синтетичних праць паремійно-фразеологічного типу («Галицько-руських народних приповідок» І. Франка, «Українських приказок, прислів'їв і такого иншого» М. Номиса) до «класики фразеологічної фразеографії» [*там само*] залишаємо осторонь дискусії, зважаючи на її окремий дискусійний потенціал.

На високому теоретичному й практичному рівні написано навчальний посібник «Фразеологія сучасної української мови» (2007) В. Д. та Д. В. Ужченків. До 17-ого розділу, названого «Українська фразеографія», увійшло чотири параграфи («Збір і систематизація фразеологізмів», «Основні фразеологічні словники літературної мови», «Фразеологічні словники говірок», «Інші види фразеологічних словників»). Автори не порушують теоретичних проблем фразеографії, але детально характеризують основні етапи становлення цієї галузі лінгвістики, зосереджуючись на ґрунтовному й високофаховому аналізові знакових фразеологічних словників української мови (як прескриптивних, так і дескриптивних). Дослідники справедливо зауважують, що «слово і фразеологізм – якісно неоднакові мовні одиниці, у них різні параметри лексикографічної розробки» [Ужченко 2007: 404], що відповідно вимагатиме й неоднакового теоретичного й практичного осмислення матеріалу. «Для показу динаміки ФО необхідні опис і характеристика ФО у відносно обмежені періоди функціонування мови, тобто фразеологічні словники певної епохи» [Ужченко 2007: 405], – до цього постулату нічого додати. Проте на сучасному етапі розвитку української фразеографії це завдання поки що невиконанне. Тільки після створення фразеологічних словників, що будуть описувати фразеологічний арсенал окремих великих періодів розвитку української мови можна буде говорити про можливість приступити до розв'язання згаданого завдання. Ясна річ, за умов теперішнього розвитку авторської лексикографії та фразеографії до цього ще дуже далеко. Значення фразеографічної праці – і прескриптивного, і дескриптивного типу – цілком залежить від засад її створення, бо «що ширше усвідомлене завдання фразеологічного словника і що чіткіший його задум, то більшою може бути його роль як джерела під час подальших лінгвістичних узагальнень» [Бабкин 1964: 3].

Як бачимо, майже впродовж усієї другої половини XX ст. у мовознавчих працях, що справляли помітний вплив на загальний рівень вітчизняної філологічної думки, лексикографія неначе застує побачити окре-

мішність проблематики фразеографічного опису. Проте поступово складалася традиція розглядати практику фіксації фразеологізмів у словниках як окрему галузь. Сучасні пошукові системи в Інтернеті подають відомості, що в цій мережі виявлено *понад тисячу* документів українською мовою, у складі яких уживане розглядане слово. Певна річ, це не може бути прикладом частотності вживання цієї лексеми, а проте такий факт свідчить, що в сучасному науковому світі наростає критична маса для розуміння фразеографії як окремої наукової галузі. Якихось вагомих аргументів проти такої тенденції виявити не вдалося, хоч у сучасних університетських посібниках інформацію про фразеографію здебільшого подають у розділі «Фразеологія» або наприкінці «Лексикології» (як-от у підручнику за редакцією А. П. Грищенка [Сучасна українська літературна мова 1997: 252]), а при цьому лексикографія як окрема галузь, не в межах лексикології, уже давно закріпилася в навчальній і науковій літературі. І це звучить до певної міри парадоксально, адже *саме з фразеографії* (щоправда, у симбіозі з лексикографією) починалася не тільки новітня українська фразеологія як наука, а саме опис фразеологічних одиниць був одним з найперших завдань українського словникарства.

2.0. ДИНАМІКА ФРАЗЕМНОЇ НОРМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ КРІЗЬ ПРИЗМУ АКАДЕМІЧНОЇ ФРАЗЕОГРАФІЇ

Поява академічних фразеологічних словників – важливий етап у розвитку української фразеології та фразеографії. До нашого аналізу залучатимемо в перспективі різні фразеографічні кодекси, видані в установах НАН України, проте базовими на цьому етапі стануть два найбільші фразеологічні словники – «Фразеологічний словник української мови» у двох книгах (1993) (далі – ФСУМ) та «Словник фразеологізмів української мови» (2003) (далі – СФУМ). Перше видання «становить нині одне з найавторитетніших зібрань сучасної фразеології» [Ужченко 2007: 413]. Обсяг реєстру, ілюстративний матеріал та інші характеристики цього кодексу дали підстави дослідникам кваліфікувати видання як таке, що встановлює нормативність [*там само*]. «Словник фразеологізмів української мови» (2003) вирізняє «увага до змісту, форми й стилістичного забарвлення, до висловів, які з найбільшою повнотою передають національно-фразеологічну мовну картину світу, урахування новітніх досягнень фразеологічної науки, уведення довідкового розділу, якого ще не знала українська фразеографічна наука[8], компактність словникових статей та ін.», завдяки цьому праця «на тривалий час, безсумнівно, визначить напрям розвитку української лексикографії» [Ужченко 2007: 416].

Обидва згадані кодекси, хоч і мають у своїй основі спільний фразеологічний матеріал, відрізняються і структурою, і реєстром, і специфікою побудови словникових статей. Скажімо, у СФУМі не відбита синонімія та антонімія між фраземами. Наприклад:

АКЦІЇ: áкції пáдають *чиї.* Шанси на успіх зменшуються. Антонім: **áкції підвúщуються[9].**

Áкції підвúщуються (піднімáються, зростáють *і т. ін.***)** Вплив значення кого-, чого-небудь збільшуються; шанси на успіх стають більшими. *В тебе* [Антонеску] *голова пуста, недарма на твоє місце Гітлер призначив Ліста, хоч, правда, від цієї операції не підвищились його акції* (В. Кучер). Антонім: **áкції пáдають** (ФСУМ: 14).

Áкції підвúщуються (піднімáються) / підвúщилися (підняли́ся) *чиї.* Вплив значення кого-, чого-небудь збільшуються. *В тебе* [Антонеску] *голова пуста, недарма на твоє місце Гітлер призначив Ліста, хоч, правда, від цієї операції не* ***підвищились*** *його* ***акції*** (В. Кучер) (СФУМ: 20).

БЕЛЬМЕСА: ні (ані́ бельмéса), *з сл.* н е з н а т и, н е р о з у м і т и, н е т я м и т и *і т. ін.* Зовсім, абсолютно, нічого. *Ні бельмеса не знає* (Номис); *– Чого вам треба від мене? .. Ні бельмеса не розумію, не ро-зу-мію* (Ле); *Ви .. взялися рятувати слабого від хвороби, в якій самі Ні бельмеса не розумієте* (Л. Янов.). Синоніми: **ні бе ні ме** (в 1 знач.); **ні бум-бум; ні вýха ні ри́ла; ні в зуб** (ФСУМ: 22).

НІ БЕЛЬМÉСА. 1. *перев. зі сл.* н е з н а т и, н е р о з у м і т и *і под.*, *зневажл.* Зовсім, абсолютно, нічого. ***Ні бельмеса*** *не знає* (Номис); *Ви .. взялися рятувати слабого від хвороби, в якій самі* ***Ні бельмеса*** *не розумієте* (Л. Яновська); *– Чого вам треба від мене? ..* ***Ні бельмеса*** *не розумію, не ро-зу-мію* (Іван Ле).

2. *в чому.* Не розбиратися, не розумітися. *Аркадій Андрійович .. образився – Ну ти Мар'янко, хоч і була в чека, а в ділах государственних* [справах державних] ***ні бельмеса*** (М. Хвильовий) (СФУМ: 26) та ін.

Відрізняються аналізовані кодекси й стилістичним маркуванням ФО. Наприклад: **áгнець бóжий** *несхв.* (у ФСУМі немає ремарки) (ФСУМ: 13; СФУМ: 19), **де взя́вся на нáшу гóлову** *несхв.* (у ФСУМі подано ремарку *лайл.*) (ФСУМ: 77; СФУМ: 60), **видирáти з зубі́в** *несхв.* (у ФСУМі немає ремарки) (ФСУМ: 87;

---

[8] Тут дослідники трохи помиляються. Уперше принцип покажчика такого типу був розроблений і використаний в академічному словникові-довіднику «Фразеологія перекладів Миколи Лукаша» (2002) [ФПМЛ]. І саме цей принцип (звісно, зі змінами) згодом був використаний в аналізованому «Словникові фразеологізмів української мови».

[9] Задля економії місця ілюстрації до вокабул подаємо скорочено, найчастіше обмежуючись одним прикладом. У тому разі, коли в межах деяких статей треба продемонструвати певні семантичні відтінки значень ФО, сполучуваність, стилістичне маркування та ін., будемо наводити більшу кількість ілюстрацій.

СФУМ: 69], **бісúтися з жúру** *зневажл.* (у ФСУМі немає ремарки) (ФСУМ: 33; СФУМ: 33), **і льóду не вúпросиш** *зневажл.* (у ФСУМі немає ремарки) (ФСУМ: 98; СФУМ: 80), **вúскочити як Пилúп з конопéль** *зневажл.* (у ФСУМі немає ремарки) (ФСУМ: 104; СФУМ: 85), **вúскочити (вúсунутися) як козáк (як гóлий, як Кузьмá) з мáку** *зневажл.* (у ФСУМі немає ремарки) (ФСУМ: 104; СФУМ: 86); **бóчка Данаї́д** *книжн.* (у ФСУМі немає ремарки) (ФСУМ: 46; СФУМ: 37), **будувáти на піскý** *книжн.* (у ФСУМі немає ремарки) (ФСУМ: 61; СФУМ: 47); **не во гнів будь скáзано** *ірон.* (у ФСУМі немає ремарки) (ФСУМ: 174; СФУМ: 47); **із варéної крáшанки курчá вúсидить** *ірон.* (у ФСУМі немає ремарки) (ФСУМ: 102; СФУМ: 84); **вúправити щéлепи** *згруб.* (у ФСУМі немає ремарки) (ФСУМ: 98; СФУМ: 80); **хоч із шкýри вúлізь** *згруб.* (у ФСУМі немає ремарки) (ФСУМ: 94; СФУМ: 76); **верствá келебердя́нська** *жарт.* або *несхв.* (у ФСУМі немає ремарки) (ФСУМ: 73; СФУМ: 57); **вúдивити óчі** *діал.* (у ФСУМі подано ремарку *рідко*) (ФСУМ: 87; СФУМ: 69) та ін.

У ФСУМі виявлено більшу кількість залучених до фразеографічного опису одиниць, ніж у СФУМі. Це видно навіть за умов вибіркового порівняння реєстрів двох кодексів. Наприклад, у ФСУМі наявні одиниці, яких немає в реєстрі СФУМу:

АВГІЄВІ: áвгієві стáйні *див.* стайні (ФСУМ: 13).

БАНЬКУ: **пускáти мúляну бáньку** *див.* пускати (ФСУМ: 17).

БАТЬКОВІ: бáтькові своє́му розкажú *див.* розкажи (ФСУМ: 19).

ВАГИ: клáсти на чáшу вагú *див.* класти (ФСУМ: 65).

ВАЖКИЙ: важкúй шматóк *див.* шматок (ФСУМ: 65).

ГАДІВ: гáдів син *див.* син (ФСУМ: 167).

ДАЛЕКА: з далéкого далéка. З дуже великої відстані; з далеких країн, здалека. *Чи довго ми так сидітимемо? – питає наче з далекого далека голос оператора* (Ю. Янов.) (ФСУМ: 219).

ДАТИ: дáти вíчного хропакá *рідко, зневажл.* Померти, загинути. – *Князю Яремо! Не лий і не пий християнської крові надаремно, бо ще й сам вп'єшся на смерть та й сам даси вічного хропака* (Н.-Лев.) (ФСУМ: 221).

ЖАБ: піти́ до жаб *див.* піти (ФСУМ: 288).

ЖАРЕНЕ: ні жáрене, ні пáрене. Безвольна, безхарактерна людина. *До гарної чорнобривої дівчини залицявся, як на нього казали, – ні жарене, ні парене...* (Ковінька). С и н о н і м и: **Ні рúба ні м'я́со** (у 1 знач.); **як з клóччя батíг** (у 3 знач.) (ФСУМ: 289).

ЗАБУДЕ: хай бог не забýде *див.* бог (ФСУМ: 299).

БЕШИХА: бешúха в живíт *кому, лайл.* Уживається для вираження недоброго побажання. – *Та ти знаєш бешиха тобі в живіт, що ми, як тільки відавтокефалились, всіх курських солов'їв видавили* (Вишня) (ФСУМ: 299).

ЗАВАЛИТЬСЯ: хай завáлиться *кому і без додатка, лайл.* Уживається для вираження байдужості чи негативного ставлення до чогось. Чемериця махнув рукою. – *Дбати про своє хазяйство? Хай воно завалиться те хазяйство. Ми ж не куркулі якісь* (Коцюба) (ФСУМ: 299).

ІГІ: ігí на тéбе *див.* тьху (ФСУМ: 249).

ІДИ: іди́ к свúням *лайл.* Уживається для вираження великого незадоволення ким, чим-небудь та бажання позбутися, не бачити когось. [Баклаженко:] *Савко!.. Іди к свиням і не повертайся*. [Журавель:] *Так би й казав відразу* (Мик.) (ФСУМ: 349).

КАЖУЧИ: не вам (не тобí) кáжучи. Уживається для побіжного зауваження, доповнення до щойно висловленого або у зв'язку з ним. – *А тут, не тобі кажучи, ростуть дочки так швидко, наче на дріжчах* [дріжджах]! (Н.-Лев.) (ФСУМ: 361).

КАЗКА: без сóрома (сóрому) кáзка. Уживається при усній розповіді про кого-небудь, хто зробив або сказав щось непристойне чи неприйнятне з морального погляду; соромно й казати. *І знов він вернувся світом додому, знов не виспався і так ізнемігся, що без сорому казка пішов по обіді в клуню, ліг у засторонку на соломі й спав* (Н.-Лев.) (ФСУМ: 361).

ОДУБИТИСЯ: дýбом одубúтися, *вульг.* Померти, загинути. *Настане час, і дубом одубляться ті, хто чинить зло й несправедливість.* Синоніми: **дáти дýба; відкúнути нóги** (в 1 знач.); **пересгáвитися на той світ; лягтú вздовж лáви; віддáти Бóгу дýшу** (ФСУМ: 581).

ОСАННУ: співáти осáнну *див.* співати (ФСУМ: 589).

ПУСТО: в кишéні пýсто [аж гудé] *у кого.* Хто-небудь зовсім не має грошей. *„Згадай, який прийшов до мене, Що ні сорочки не було; І постолів чорт мав у тебе. В кишені ж пусто, аж гуло"* (Котл.). Синоніми: **вíтер у кишéнях** (у 2 знач.); **порóжня кишéня; пустúй гаманéць; копíйки немá за душéю.** Антоніми: **пóвна кишéня; набúтий гаманéць** (ФСУМ: 723) та ін.

Натомість у СФУМі виявлено звороти, яких немає в реєстрі ФСУМу, наприклад:

ВАГА

ПИТО́МА ВАГА́ *кого, чого.* Роль, значення або місце кого-, чого-небудь десь, у чомусь. *Збільшується* ***питома вага*** *жінок у загальній кількості зайнятої робочої сили* (З журналу) (СФУМ: 49).

ІТИ

ІТИ́ В ДАЛЕ́КУ ПУТЬ. Умирати. ... *Залишимо лагідність старим бабусям, що зібралися* ***іти в далеку путь*** (М. Стельмах) (СФУМ: 277).

АДАМ

ЯК АДА́М І Є́ВА В РАЮ́, *зі сл.* н е в и н н и й. Морально чистий; нехитрий, наївний. *Мене часто підвозили селяни, а часом і ночувати лишали в себе. Я їм щедро й гаряче віддячував за те прокламаціями та брошурами. Селяни в ті часи були ще невинні,* ***як Адам і Єва в раю****, і брали мої подарунки охоче* (В. Винниченко) (СФУМ: 19).

ПРОРУБАТИ

ПРОРУБА́ТИ ВІКНО́ В ЄВРО́ПУ. Успішно зайнятися якоюсь діяльністю за кордоном. ... *Втім я погрішив би проти істини, сказавши, що* ***вікно в*** *наукову* ***Європу*** *Юрій силкувався* ***прорубати*** *сам. Йому допомагав академік Ситник* (З журналу) (СФУМ: 578).

ХВИЛИНУ

НА [ОДНУ́ (єди́ну, яку́сь)] ХВИЛИ́НУ (хвили́ночку, хви́лю, хви́льку). Зовсім ненадовго. ... *Просим вас, не миніть моєї господи, завітайте хоч* ***на єдину хвильку*** (О. Гончар) (СФУМ: 743).

РАК

НІ РАК НІ ЖА́БА, *жарт.* Дуже п'яний. *Той Жураковський, якого* [Петро] *Апостол згадував з сумом, що приліз із Московії –* ***ні рак ні жаба*** (М. Лазорський) (СФУМ: 592).

ЖАБА

[**ХОЛО́ДНА**] **ЖА́БА СИДИ́ТЬ ПІД СЕ́РЦЕМ** *у кого.* Кого-небудь охоплює передчуття чогось поганого, неприємного. *– Навіть самі слова – прокурор, тюрма, слідчий – все життя викликали в усьому моєму єстві дріж і страх. А тепер у мене якась* ***холодна жаба сидить під серцем*** (В. Собко) (СФУМ: 233).

ЗАБРАКЛО

ЗАБРА́КЛО ПОВІ́ТРЯ *кому, безос.* Комусь стало важко дихати від несподіванки, хвилювання, неприємних переживань і т. ін. *– Ви що, хочете назвати моє прізвище? – Мені раптом* ***забракло повітря.*** *– А це буде залежати від вас, дорогенький* (А. Дімаров) (СФУМ: 239).

МОВА

І́НША МО́ВА Уживається для вираження схвалення чогось; зовсім не те, що було; не так, як було, а краще ... **І́НШИЙ МАКА́Р,** *жарт. – А скажеш, де золото? – Скажу! – Оце* ***інший Макар*** *– зрадів високий* (А. Дімаров) (СФУМ: 399).

НАПАСЕШСЯ:

НЕ НАПАСЕ́ШСЯ *на кого, розм.* Не можна настачити кого-небудь чимсь, задовольнити чиї-небудь потреби в чомусь. *– Не знаю, як емаль, а штани ти стер .. На тебе* ***не напасешся!*** (А. Крижанівський) (СФУМ: 423 – 424).

БРЕХНЯ

ЯК БРЕХНЯ́ ПО СЕЛУ́, *перев. зі сл.* і т и, *жарт.* Легко, швидко і т. ін. *Я дописував дев'яносто шосту гумореску про алкоголіків. Робота йшла,* ***як брехня по селу*** (А. Крижанівський) (СФУМ: 45 – 46) та ін.

Укладачі СФУМу під час створення реєстру критично підійшли до матеріалу, що в ФСУМі кваліфікований як ФО. Зі складу фразеологізмів вилучено деякі звороти (т. зв. радянізми), зокрема ***чуття́ єди́ної роди́ни*** (ФСУМ: 288), ***тво́рча лаборато́рія*** (ФСУМ: 408), ***не заросте́ наро́дная тропа́*** (ФСУМ: 533), ***гри́зти гранíт нау́ки*** (ФСУМ: 194), ***інжене́р людськи́х душ*** (ФСУМ: 350) та ін.

Для вітчизняної лінгвістики поки що не розв'язана проблема вироблення критеріїв залучення до фразеологічної норми т. зв. росіянізмів різного походження (кальок (повних і часткових), запозичених ФО та ін.). Це питання потребує й широкого обговорення, і теоретичного обміркування, що має бути предметом окремої розвідки. Автори ж СФУМу відчули, що реєстр ФСУМу, укладений наприкінці радянської доби, не може бути еталоном щодо селекції відповідного матеріалу, а тому в новому словникові вже не подавали ні в межах літературної норми, ні у складі інших різновидів української національної мови деяких одиниць, наприклад: ***це [оце́] да*** (ФСУМ: 202), ***закрива́ти ла́вочку*** (ФСУМ: 408), ***ді́ло нехи́тре*** (ФСУМ: 245), ***для очи́стки со́вісті*** (ФСУМ: 594), ***без ро́ку ти́ждень*** (ФСУМ: 761), ***ска́тертю доро́га*** (ФСУМ: 815), ***ши́то й кри́то*** (ФСУМ: 963), ***на розбі́р шапо́к*** (ФСУМ: 961), ***аж чорта́м то́шно*** (ФСУМ, с. 956), ***в акура́т*** (ФСУМ: 14) та ін.

У СФУМі й далі подані в реєстрі одиниці ***без огля́дки*** (ФСУМ: 278), ***нуль без па́лички*** (ФСУМ: 442), ***відколо́ти но́мер*** (ФСУМ: 560), ***па́льчики обли́зуй*** (ФСУМ: 571), ***лиши́тися при пі́ковому інтере́сі*** (ФСУМ: 641), ***плюво́к у ду́шу*** (ФСУМ: 649), ***без півлі́три не розбере́ш*** (ФСУМ: 743), ***слабе́ мі́сце*** (ФСУМ: 396), ***розво́дити шу́ри-му́ри*** (ФСУМ: 606), ***під шумо́к*** (ФСУМ: 781), ***в одні́й упря́жці*** (ФСУМ: 736), ***бу́ти вдо́ма й за́мужем***

(СФУМ: 48), ***ходя́чий дові́дник*** (СФУМ: 211), ***то́чка зо́ру*** (СФУМ: 718], ***свій у до́шку*** (СФУМ: 631), ***з дру́гої о́пери*** (СФУМ: 467), ***валя́ти дурака́*** (СФУМ: 51), ***зв'я́зуюча ла́нка*** (СФУМ: 328), ***згла́дити го́стрі кути́*** (СФУМ: 241), ***на зло́бу дня*** (СФУМ: 267) та ін.

ВИСНОВКИ

У зв'язку з кардинальними змінами в житті України наприкінці XX – на початку XXI ст. активізувалися процеси змін конфігурації фраземної норми сучасної української літературної мови. Ці процеси відбивають реєстри, стилістичне маркування та ілюстраційний матеріал академічних фразеологічних кодексів. Подальше вивчення динаміки й статики фраземної норми сучасної української літературної мови потребує теоретичного усвідомлення процесів як у цьому ідіомі, так і в межах загальнонаціональної мови. Доречним буде й урахування чужомовного впливу на становлення й динаміку фраземної норми. Для верифікації здобутих результатів до аналізу потрібно залучити більшу кількість фразеологічних словників української мови, а також здійснити ретельний фронтальний пошук у цих виданнях відповідно до різних аспектів фразеографічного опису: на рівні реєстру, будови словникових статей, стилістичного маркування, обсягу семантичної структури, сполучуваності, походження одиниць тощо.

Tetiana Tsymbaliuk-Skopnenko

REFLECTION OF TRENDS FOR THE DEVELOPMENT OF THE PHRASEOLOGICAL FUND IN MODERN UKRAINIAN LITERATURE LANGUAGE IN THE NATIONAL FRAZEOGRAPHY

In connection with the dramatic changes in the life of Ukraine in the late XX – early XXI century the processes of changing the configuration of the phraseological norm of modern Ukrainian literary language became more active. These processes reflect registries, stylistic markings and illustrative material of academic phraseological codes. Further study of the dynamics and statics of the phraseological norms of modern Ukrainian literary language requires theoretical understanding of processes, both in this idiom, and within the framework of the national language. It will be appropriate to take into account the foreign influence on the formation and the dynamics of the phraseological norm.

Лілія Дідун

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ З СЕМАНТИКОЮ ІНТЕНСИВНОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Фразеологічні словники є потужним базисом своєрідних мовних формул, в яких закодована культурна, соціальна, історична пам'ять спільноти. Таке багатство та різноманіття сприяє різноаспектному вивченню матеріалу. Одне з чільних місць займає семантичний аспект розгляду фразеології. Фразеологічне значення «вважається найскладнішим не лише у фразеології, але й у мовознавстві в цілому і належить до загальної проблеми значення» [Білоноженко 1989: 12]. Основним показником для фразеологічного значення є конотація. Вона є тією особливою гранню, яка відбиває самобутність фразеологізмів. Складовим компонентом конотативного аспекту семантичної структури ФО є інтенсивність. Так, Т. В. Гриднєва зазначила, що конотативний мікроелемент, який переважає у семантичній структурі фразеологічної одиниці, представлений «емотивними, оцінними семами, а також семами інтенсивності» [Гриднєва 1996]. Нашою метою є розгляд структурно-семантичних особливостей фразеологічних одиниць (ФО) з семантикою інтенсивності у фразеологічних словниках сучасної української мови.

Поняттю інтенсивності науковці приділяють значну увагу з-поміж актуальних проблем лінгвістичних досліджень. Інтенсивність трактують як ознаку ознаки, кількісну характеристику експресивності, її міру. Більшість науковців одностайні в тому, що інтенсивність є вираженням підсилення, вона являє собою кількісну характеристику якості [Гурко 2006: 14].

Поняттям «інтенсивність» послуговуються в багатьох сферах науки та техніки, ним оперують, говорячи про інтенсивність звуку, світла, кольору тощо. Не є винятком і лінгвістична дисципліна. Поняття «інтенсивність» фігурує у наукових працях, що висвітлюють підсилене значення одиниць на різних мовних рівнях. «Інтенсивний» значить «1. Посилений, напружений. 2. Який дає найбільшу продуктивність. 3. Насичений, густий (про колір)» [СУМ IV: 36]. Так, інтенсивність характеризує особливості виявлення різноманітних процесів. Притаманна явищам, процесам сила виявлення може змінюватися, тобто процес може виявлятися з більшою чи меншою силою або й з максимальною інтенсивністю. Тож побутування поняття інтенсивності в мовному середовищі сприяє розкриттю властивостей експресивних структур загалом і фразеологізмів зокрема.

Засоби інтенсифікації висловлення розглянули в своїх працях вітчизняні та зарубіжні дослідники І. І. Туранський, І. І. Убін, М. З. Гурко, В. П. Мусієнко, С. Є. Родіонова, Й. І. Сущинський, О. Ф. Шевченко, К. Р. Рсалдінов, О. Й. Шейгал, Т. В. Гриднєва, А. Н. Полянський, О. М. Попенко, Т. Ф. Локшина, О. М. Фортуна та ін.

Фразеологізми із семантикою інтенсивності ідентифікуються у словнику завдяки показникові підсиленого значення в тлумаченні. У дослідженні ми будемо спиратися саме на тлумачення одиниць, бо ж критерієм для виявлення та добору фразеологізмів із семантикою інтенсивності виступають лише ті значення фразеологізмів (або одне зі значень багатозначної одиниці), в яких є вказівка на семантику інтенсивності, що полягає в ряді показників підсиленого значення.

Про важливість розгляду ФО з підсиленим значенням у лексикографічному аспекті свідчить значна кількість одиниць, відібраних у ході нашого дослідження із словників – понад дві тисячі. Відзначимо як вагоме свідчення важливості досліджуваного питання, що лексичним засобам вираження категорії інтенсивності присвячена лексикографічна праця на матеріалі російської та англійської мов – «Словник підсилювальних словосполучень російської та англійської мов» І. І. Убіна (1987) [Убин 1987].

Науковці виділяють ряд інтенсифікаторів, на основі яких роблять висновок про підсилення слова чи фразеологізму. Так, для конкретизації значеннєвого плану прикметників М. І. Степаненко наводить лексеми «*абсолютно*», «*безмежно*», «*безконечно*», «*болюче*», «*вельми*», «*винятково*», «*вповні*», «*доволі*», «(розм.) *достогибелі*», «*дуже*», «*задуже*», «*занадто*», «*зовсім*», «*дещо*», «*заледве*», «*ледве*», «*не дуже*», «*не надто*», «*тільки*», а до найчастотніших дослідник відносить лексеми *дуже*, *зовсім* і *надто* [Степаненко 1991]. Л. М. Марчук називає прислівники «*абсолютно*», «*надзвичайно*», «*цілковито*», «*надто* (*занадто*)», «*страшенно*», «*донезмоги*», «*украй*», «*геть-чисто*», «*дуже*», «*зовсім*», «*так*», «*безмірно*», «*вельми*», «*надто*», «*страшно*», «*шалено*», «*виключно*», «*безмежно*», «*безумно*», «*злегка*, *ледь-ледь*, *небагато*, *насилу*, *декілька*, *мало*, *майже*, *зовсім (не)*» [Марчук 2007]. Розглядаючи формування семантики стійких словосполучень в українській мові на основі інтенсивного та параметричного компонентів Н. І. Бойко та Т. Л. Хомич називають прислівники-інтенсифікатори «*дуже*», «*сильно*», «*надто*», «*зовсім*», «*вкрай*» та ін. [Бойко 2011: 124].

На думку С. Є. Родіонової універсальним інтенсифікатором є прислівник *дуже* та його синоніми – *надто* та *вельми* [Родионова 2005: 159]. До «індикаторів елемента інтенсивності» Т. В. Гриднєва зараховує лексеми *дуже*, *сильно*, *украй*, *надзвичайно* [Гриднєва 1996]. Х. Н. Савичева відзначає, що інтенсивність у ФО виявляється завдяки прислівникам *дуже*, *надто*, *вкрай*, *надзвичайно*, *сильно*, *зовсім*, *ледь-ледь* тощо [Савичева 2004].

Отже, науковці вибудовують широкий ряд лексем-підсилювачів, що дає значні можливості опрацювання різнорівневого матеріалу. На основі визначених науковцями інтенсифікаторів ми виокремили ряд показників інтенсивності, які виступають сигналізаторами відбору фразеологічних одиниць для нашого дослідження: дуже, зовсім, надто, занадто, повністю, сильно, абсолютно, цілком, надзвичайно, з максимальним виявленням інтенсивності, украй.

Різноструктурне представлення ФО, що розглядаються в одному напрямі дослідження, дає широкі можливості для розгляду структурно-семантичних особливостей ФО з семантикою інтенсивності у фразеологічних словниках. Ми визначимо найпоширеніші репрезентанти підсилених структур.

Відстеживши суцільну вибірку ФО в плані структурного представлення, ми спостерегли, що фразеологічні одиниці здебільшого містять у своєму складі певний компонент на фіксованому місці. Це дало змогу групувати матеріал на основі структурного показника. Також на перший план виходять деякі компоненти фразеологічних структур, які є чисельнішими на фоні інших та є спільними чинниками для певної кількості одиниць.

Ми виявили чинники, що лягли в основу груп структурного представлення – службові частини мови, повтор слів однієї частини мови та однотипні конструкції одиниць, компонент «край» (чи компонент у такому значенні), компонент, що є назвою демонічної істоти та нумеративний компонент. Зазначимо, що не всі ФО з названими службовими частинами мови чи компонентами у словниках мають підсилене значення. Саме тому для нас є визначальним тлумачення одиниць при відборі матеріалу.

Службові частини мови у відібраних ФО розміщені зазвичай на початку структури. Деякі з них завдяки можливості підсилювати беруть участь у творенні семантики інтенсивності, інші є структурними організуючими чинниками. Одиниці з такими службовими частинами сприяють реалізації компонентами підсиленого значення, вказуючи на тип відношень (просторові, часові), чи й самі є підсилювачами. Так, на думку Ю. О. Божко, прийменник відіграє конструктивну роль у творенні мінімальних ФО прийменниково-відмінкової моделі і тому здійснює вплив на формування нового значення [Божко 2000: 130]. Групуючи матеріал навколо об'єднуючого компонента, який є спільним для певної кількості одиниць (також і у факультативному їх варіанті), ми визначили групи структурного представлення одиниць у словниках. На основі цих показників виокремлюємо групи фразеологізмів із службовими частинами у початковій позиції та фразеологічні одиниці з компонентом «край» (чи компонентом у такому значенні), компонентом, що є назвою демонічної істоти та нумеративним компонентом. Але зазначимо, що певна частина ФО в силу своєї структурної організації може входити до різних груп одиниць.

Одним з чинників групуваня фразеологічного матеріалу у словниках виокремлюємо частку *аж*, яку науковці трактують як підсилювальну [Вихованець 1982: 129; Бацевич 2014: 195]. Для дослідження ми відібрали 115 одиниць з цією часткою: *аж голова загула* '*зі сл. ударитися*. Дуже сильно' (СФУМ: 156), *аж зі шкури вибиватися* 'дуже напружуватися, надриватися' (СФУМ: 63), *[аж] душа (серце) / радується* 'хто-небудь дуже задоволений чимось, відчуває радість, насолоду, втіху від чогось' (СФУМ: 225), *аж душа болить* '*зі сл. їсти.* Нестерпно, дуже хочеться' (СФУМ: 225). Фразеологічні структури цієї групи можуть містити окрім підсилювальної частки *аж* й прийменники *до* та *по*, що є групуючими чинниками для інших структур: *аж до ніг* 'дуже низько' (ФСУМ Уд, І: 20), *аж курява до неба* 'дуже сильно' (ФСУМ Уд, І: 23).

Вербалізатором семи інтенсивності у значеннях ФО є частка *хоч* (112 одиниць). Ф. С. Бацевич називає однією з реалізацій частки *хоч* її уживання для підсилення висловленого тим словом або словосполученням, якого вона стосується [Бацевич 2014: 205]. Частка *хоч* умовно передбачає собою «допущення» одного із «запропонованих» варіантів вирішення питання, можливе пояснення, характеристику. Такі варіанти та характеристики є лише вдалими паралелями для реалізації підсиленого значення фразеологізму. Наприклад, паралель психологічний стан людини – м'яка основа, з якої можна зробити мотузку, спостерігаємо у ФО *хоч мотузки (мотуззя) крути* 'хто-небудь дуже, надто податливий, розчулений; піддається будь-якому впливу, будь-яким вимогам' (СФУМ: 317), *хоч мотузки сучи (крути)* 'хтось надмірно розчулений, лагідний, покірний' (УР ФТС: 225).

Частина фразеологізмів із семантикою інтенсивності на компонентному рівні містить показники заперечення і має додаткове семантичне навантаження – заперечне значення, що виявляється завдяки заперечним часткам *не*, *ні*, *ані*. Г. Л. Аркушин, аналізуючи підсилювальні частки у волинсько-поліських говірках, стосовно частки *не* зауважив, що вона «зрідка виконує підсилювальну роль, хоч її кваліфікують як суто заперечну» [Аркушин 2014: 8]. Частка *не*, окрім своєї наявності в тлумаченнях фразеологізмів, експліку-

ється в структурі одиниці: *і вусом (бровою) не вести / не повести* ‘зовсім не звертати уваги, не реагувати на що-небудь’ (СФУМ: 60), *[і] в голову (в думку) не приходить / не прийде* ‘зовсім не думається, не гадається (про щось перев. неймовірне)’ (СФУМ: 569).

Частка *не* у ФО з підсиленим значенням може виступати як граматичний показник заперечення, що стосується або безпосередньо головного члена речення, або другорядного: *сном-духом не знати (не відати)* ‘*чого* – зовсім не знати чого-небудь або про що-небудь’ (УР ФТС: 186), *розумом не збагнути (не осягнути)* ‘*що* – зовсім не зрозуміло’ (УР ФТС: 173), *не нашого поля ягода* ‘не підхожа до кого-небудь, зовсім не схожа з ким-небудь за поглядами, характером і поведінкою людина; така, що не належить до певного товариства, відрізняється від нього’ (УР ФТС: 122).

Частки *ні* та *ані* як граматичні показники заперечення можуть визначатися як своєрідні підсилювальні засоби «заперечної семантики синтаксичних конструкцій» [Озерова 2007: 201]. Науковці схильні розглядати частку *ні* в поєднанні з часткою *ані*. Н. Г. Озерова зазначає, що про синонімічність часток *ні* та *ані* свідчить те, що вони можуть вживатися в одній заперечній конструкції, поєднуючи однорідні члени речення, і тим самим підсилювати заперечення цієї конструкції [Озерова 1978: 56]. Наприклад: *ні круть ані верть* ‘про дуже скрутне становище’ (ФСУМ Уд II: 84), *ні кола ні (ані) двора* ‘зовсім нічого немає’ (УР ФТС: 127).

До засобів вираження заперечення відносять прийменник *без*. Він експлікується на рівні структур і може дублюватися в їх тлумаченнях: б*ез тижня день* ‘зовсім недавно, короткий відрізок часу’ (УР ФТС: 13), *без року тиждень (три дні)* ‘зовсім недавно, короткий відрізок часу’ (УР ФТС: 13), *без шеляга за душею* ‘який зовсім не має грошей, бідний; без грошей’ (СФУМ: 775).

З-поміж аналізованих одиниць з підсиленим значенням у словниках значна кількість прийменниково-іменникових конструкцій. У фразеологічних структурах з початковим прийменником *на* спостерігаємо займенник *весь*, прикметник *повний*, які дозволяють передати певну всеохопленість, надмір. Займенник *весь* «1. Означає щось як ціле, неподільне, взяте повністю. 2. *у знач. ім.* все, всього, *с.* – вичерпне охоплення, сукупність предметів, явищ, дій, понять; те, що є, без винятку. 3. *при ім. з прийм.* з (зо), на – утворює сполуки способу дії, що означають повноту, посилене протікання дії» [СУМ I: 343].

Прикметник *повний* у своєму значенні має такий пункт: «6. Який досяг найвищого розвитку, межі, являє собою найвищий ступінь чого-небудь» [СУМ VI: 681 – 683]. Він особливо важливий для підкреслення підсиленого значення. Цей підсилювач фіксує й І. І. Убін у «Словнику підсилювальних словосполучень російської та англійської мов» [Убин 1987].

Займенник *весь* та прикметник *повний* вказують на надмірне виявлення якості: *на повну губу* ‘1. Дуже багатий, у розкошах, у дуже великій кількості’ (ФСУМ Уд II: 33), *на всю губу* ‘вполнѣ, совершенно, сильно, очень’ (СлГр I: 335).

Прикметник *повний* спостерігаємо у складі фразеологічних структур: *повна торба* ‘дуже багато’ (СФУМ: 717), *повну хату* ‘*зі сл. наговорити, накричати і под.* Дуже багато’ (СФУМ: 742).

Підсилене значення в аналізованих ФО також репрезентує прислівник *цілий,* що сприяє виявленню значення повноти: *цілий (повний) міх (мішок) [повен, вістей і т. ін.]* ‘дуже багато, безліч’ (УР ФТС: 227). І. І. Убін у «Словнику підсилювальних словосполучень російської та англійської мов» слово «целиком (и полностью)» подає як підсилювач [Убин 1987: 238].

Отже, компоненти *весь, повний* сприяють виявленню семантики інтенсивності за рахунок своїх інтенсифікаційних можливостей.

Аналізовані фразеологізми з прийменниками *з, із*, *за* (відібрано 108 одиниць) як чинники групування фразеологічних структур можуть належати до прикметникових (*з перцем* ‘дуже запальний, гарячий або гострий на язик’ (СФУМ: 500)), прислівникових (*з горобину душу* ‘дуже мало’ (СФУМ: 231), *із (з) заячий хвіст* ‘дуже мало’ (СФУМ: 744), *з вітерцем (везти, їхати)* ‘надзвичайно швидко, на великій швидкості’ (ФСУМ Уд I: 216)), дієслівних (*за печінку тягне* ‘зголодніти, дуже хотіти їсти’ (ФСУМ Уд I: 204), *за живіт тягне* ‘дуже хочеться їсти’ (УР ФТС: 59)).

Ми виокремили значну групу ФО з прийменником *до* на початку структури (112 одиниць): *до дрібки* ‘повністю, цілком, усе’ (СФУМ: 219), *до ноги* ‘дочиста, совершенно’ (СлГр I: 395), *до ката!* ‘1. Ужито як підсилення для вираження згоди із висловленим. 2. Дуже’ (ФПМЛ: 187), *до неможливості* ‘надзвичайно, дуже сильно’ (ФСУМ Уж: 118), *до нитки* ‘наскрізь, повністю, зовсім’ (ФБЛ: 114). У конструкціях «*до* + іменник» цієї групи можемо говорити про синтез значень компонентів для витворення загального значення одиниці [*див*. Божко 2002: 115].

Значний ряд ФО з прийменником *до* наведений у «Словарі української мови» за ред. Б. Д. Грінченка, а до одного зі значень цього прийменника подано тлумачення, що він у поєднані з багатьма словами утворює вираз, який означає велику кількість: *до греця, до злидня, до ката, до напасти* тощо [СлГр I: 395].

Науковці розглядають конструкцію з прийменником *до* як структурний чинник, що об’єднує одиниці зокрема і з підсиленим значенням [Калашник 2011; Локшина 1988].

Фразеологізми аналізованої групи можуть містити у своєму складі зменшено-пестливі форми слів. Зокрема словник-довідник «Фразеологія перекладів Миколи Лукаша» (2002) містить ряд таких одиниць: *до крупинки* ‘повністю’ (ФПМЛ: 212), *до цурочки* ‘до решти, усе повністю, не залишаючи нічого’ (ФПМЛ: 507), *до цяточки* ‘повністю; усе без винятку’ (ФПМЛ: 508), *до шерстиночки* ‘повністю’ (ФПМЛ: 522). Науковці трактують суфікси, що творять такі зменшено-пестливі форми, як виразники підсиленого значення [Майданник 1994; Полянский 1978; Головань 2012].

Проаналізувавши одиниці цієї групи з урахуванням своєрідної подібності їх способу тлумачення, ми визначили єднальну ланку для виявлення підсиленого значення в цьому матеріалі, своєрідний чинник – просторовий та часовий вектори. Прийменник *до* науковці зараховують до групи просторових прийменників. Також він визначається і як темпоральний, більшість з яких «формально споріднена з просторовими» [Вихованець: 338].

Просторовий вектор напрямку будемо застосовувати у одиницях як позначення тяжіння «до когось-чогось реального або абстрактного», що визначається іменником у складі ФО. Просторовий вектор позначає такі напрямки: всередину (*до глибини душі (серця)* ‘*зі сл. вразити, схвилювати і под.* Дуже, надто, надзвичайно’ (СФУМ: 148 – 149), *до голого тіла* ‘цілком, повністю’ (СФУМ: 712), *до зубів* ‘*з сл. озброєний, озброїтися і т. ін.* Дуже добре, повністю’ (ФСУМ Уж: 64)), вгору (*до зір* ‘дуже високо’ (СФУМ: 265), *аж до неба* ‘дуже високо’ (ФСУМ Уд І: 20)), донизу (*до дна* ‘1. Повністю, зовсім’ (СФУМ: 208), *[аж] до [самих] п’ят* ‘дуже довгий’ (СФУМ: 589)) та кінцеву межу, локалізатор кінцевого пункту (*до смерті (до загину)* ‘2. *з дієсл.* Дуже, надзвичайно’ (СФУМ: 668), *до кінця* ‘повністю, цілком’ (ФСУМ Уд І: 174)).

Компоненти фразеологізмів, які можна розглядати за допомогою часового вектора, вказують на період доби або року: *до схід сонця* ‘дуже рано, перед настанням дня’ (СФУМ: 702), *до білого снігу* ‘дуже довго, тривалий час’ (СФУМ: 672), *до третіх півнів* ‘дуже довго, до пізнього часу, коли починають вдруге співати півні’ (ФСУМ Уд І: 178), *до другого пришестя* ‘невідомо, до якого часу у майбутньому; зовсім, назавжди’ (ФСУМ: 158), *до нових (зелених, третіх, сьомих) віників* ‘дуже довго, тривалий період; надовго’ (ФСУМ: 118).

Отже, фразеологічні конструкції з прийменником *до* об’єднують багато одиниць, зокрема і з підсиленим значенням. Вони важливі для означення інтенсивності дії, стану, ознаки [*див.*, *напр.*, Шевченко 2000: 141].

З-поміж одиниць із семантикою інтенсивності ми виокремили групу із 126 ФО з такою структурною особливістю, як *повтор компонентів однієї частини мови та однотипні конструкції одиниць*.

У фразеологізмах цієї групи спостерігаємо повтор повнозначних та службових частин мови: *ніс у ніс (до носа)* ‘впритул, дуже близько один до одного’ (СФУМ: 437), *дірка на дірці* ‘дуже порваний, пошматований (про одяг)’ (СФУМ: 206), *ні в дві ні в три (в п’ять)* ‘2. Зовсім несподівано’ (СФУМ: 189), *нога за ногою [іти, плентатися т. ін.]* ‘дуже повільно, один за одним іти’ (УР ФТС: 129) тощо. Науковці сходяться на думці, що повтор слугує підсиленню значення [Полянский 1978; Мусиенко 1985; Колесникова 1993].

До одиниць цієї групи також можна також застосувати умовний вектор прямування («до кого-чого реального або абстрактного») або часовий вектор.

Вибудовується вертикальний вектор напрямку – вгору (*від (з) ніг до голови* ‘цілком, повністю’ (УР ФТС: 29)) та донизу (*з голови до п’ят* ‘увесь, цілком, повністю’ (ФСУМ Уд І: 219)). Відзначимо, що компоненти подібних одиниць протиставляються як антонімічні [*див.*, *напр.*, Шанский 1963], репрезентуючи протилежні напрямки векторного прямування вгору – донизу: «голова», «маківка» – «ноги», «п’яти». Виокремлюється також горизонтальний вектор напрямку (*пускати (пустити) з вуха у вухо (мимо вух)* ‘не дуже прислухатися до сказаного, не звертати уваги на що-небудь’ (УР ФТС: 164)) та вектор часу (*від початку до кінця* ‘абсолютно все, у повному обсязі’ (ФСУМ Уд І: 107), *від дзвінка до дзвінка* ‘повністю, без будь-якої перерви; від початку до кінця’ (СФУМ: 196)).

Одним із чинників групування фразеологічних структур є сполучник *і*, який об’єднує в одну групу 127 одиниць. Він «уживається для підкреслення, виділення значення слова, перед яким стоїть» (СУМ IV: 7 – 8). Сполучник *і* належить до тих підсилювальних чинників, які можуть знаходитися перед словом, яке підсилюють, або після нього, «а іноді належать до всього висловлення, надаючи йому більшої виразності та переконливості» [Виноградов 1972: 522]. На думку Ф. С. Бацевича, сполучникові *і* притаманний «синтетичний комунікативний смисл» як «виділення, підкреслення значущості чогось очікуваного, неочікуваного або нездійсненого» [Бацевич 2014: 222].

Конструкції ФО різних граматичних розрядів можуть розпочинатися сполучником *і*: *і на холодне дмухати (дути)* ‘*перев. зі словоспол. такий, що.* Бути занадто обережним’ (СФУМ: 208), *і вітер не подми* ‘*ірон.* Хто-небудь дуже пещений, пихатий’ (ФПМЛ: 40), *і [уві (у) сні] не присниться (не приснилось)* ‘щось дуже дивне, незвичайне, таке, чого не можна й уявити’ (СФУМ: 566), *і в гадці не класти* ‘зовсім не думати, не здогадуватися про щось’ (ФПМЛ: 64), *[і] духу боятися* ‘дуже боятися’ (СФУМ: 37).

До цієї групи одиниць також зараховуємо одиниці, в яких сполучник *і* займає позицію не на початку, а в середині структури (10 ФО): *куди ворон і кісток не заносить* ‘дуже далеко’ (ФСУМ Уд І: 277), *де [вже] і перець не росте* ‘дуже далеко, у складні, важкі умови життя’ (СФУМ: 500) та ін.

Простежуємо сполучник *і* в ряді ФО з граматичними показниками заперечення: *[і] крихти (ріски, росинки і т. ін.) в роті не було* ‘хто-небудь дуже голодний; зовсім нічого не їв’ (СФУМ: 47), *і рісочки у рот не брати* ‘нічого не їсти; зовсім не вживати страв’ (ФСУМ Уд І: 251), *і ріски (рісочки, рісоньки) в роті не було* ‘зовсім нічого не їв’ (УР ФТС: 80).

Звернемо також увагу на малочисельну групу одиниць (23 ФО) з прийменником *по* на початку компонентного складу. Прийменник *по* одним зі значень за СУМ має таке «*із знах. в.* Уживається при вказуванні на предмет, місце, простір, що є межею поширення певної дії або ознаки» (СУМ IV: 604 – 607). У аналізованих фразеологізмах прийменник *по* вказує на відповідний рівень, умовну «позначку», по яку виявляється інтенсивність, а повнозначний компонент називає таку «позначку». Нею здебільшого виступають компоненти-соматизми: *по горло* ‘дуже, надто, багато’ (ФСУМ Уд ІІ: 138), *по маківку* ‘1. У великій мірі, увесь, повністю. 2. *жарт.* Дуже багато (справ, клопотів, турбот і т. ін.)’ (СФУМ: 365), *по очі* ‘*зі сл. роботи, турбот і т. ін.* Дуже багато’ (СФУМ: 478), *по вуха* ‘дуже багато, великою мірою’ (ФСУМ Уд І: 137). Інколи такою позначкою може бути частина тіла тварини: *жабі по коліна* ‘дуже мілко’ (ФСУМ Уд І: 185).

У складі таких фразеологічних конструкцій із семантикою інтенсивності може бути займенник *саме*: *по [саму (самісіньку)] шию* ‘повністю, дуже багато’ (ФСУМ Уж: 218), *по самі вуха* ‘1. Дуже сильно, надзвичайно. 2. Повністю’ (ФПМЛ: 62), *по [саме] горло* ‘1. *з сл. бути, мати і т. ін.* Дуже багато. 2. У великій мірі, повністю’ (ФСУМ Уж: 38).

Ряд ФО з початковим прийменником *по* має умовним показником предмет, який виступає як кількісний або часовий орієнтир: *по пальцях [можна] перелічити (порахувати)* ‘дуже мало кого-небудь, чого-небудь’ (УР ФТС: 152), *по перше число* ‘дуже сильно, з особливою суворістю’ (СФУМ: 764) та ін.

Отже, аналізована група ФО має умовну позначку, яку називає повнозначний компонент одиниці і на яку вказує прийменник *по*. Такими «позначками» досить часто є компоненти-соматизми.

Група ФО має початковим компонентом прийменники *в* / *у* (78 одиниць). Ряд таких одиниць містять у своєму складі компоненти-соматизми: *у горло (у глотку, у рот) не лізе* ‘у кого-небудь зовсім немає бажання їсти’ (УР ФТС: 209), *у пельку (у горло, у глотку, у рот) не лізе* ‘у кого-небудь зовсім немає бажання їсти’ (УР ФТС: 214), *у цупких руках* ‘у суворій покорі, дуже суворо’ (УР ФТС: 219), *у твердих руках* ‘у суворій покорі, дуже суворо’ (УР ФТС: 217).

Семантику інтенсивності має значна кількість (652 одиниці) компаративних фразеологічних одиниць (КФО) зі сполучником *як* на початку. У своїх дослідженнях на матеріалі різних мов (зокрема й у зіставленні з українською мовою) науковці І. І. Туранський, С. М. Муніца, О. Ф. Шевченко, Й. І. Сущинський, К. Т. Рсалдінов, О. М. Полянський ці одиниці зараховують до підсилювальних.

Зазначимо, що сполучник *як* – найбільш частотний компонент у відібраних для аналізу ФО, але аналізованим одиницям притаманні й компоненти *мов*, *наче, неначе*: *мов з відра* ‘дуже сильний, заливний (про дощ)’ (ФПМЛ: 42), *мов грім з неба* ‘дуже голосно’ (ФПМЛ: 96), *мов на льоду* ‘дуже непевно’ (ФСУМ Уд І: 299), *наче пара голубочків* ‘у повній злагоді’ (ФПМЛ: 90) тощо.

Тлумачення аналізованих компаративних одиниць здебільшого має значення «зовсім не..», «уживається для повного заперечення змісту зазначеного слова; зовсім не…» з додаванням слів оточення: *як собаці п`ята нога* ‘*перев. зі сл. потрібний, грубо*. Уживається як категоричне заперечення змісту зазначеного слова; зовсім не (потрібний)’ (СФУМ: 438), *як Сірко паскою* ‘*зі сл. поживитися.* Уживається для вираження повного заперечення змісту зазначеного слова; зовсім не (поживитися)’ (СФУМ: 652) та ін. Значення заперечення не виявляється на структурному рівні, що дозволяє говорити про імпліцитний спосіб його реалізації.

Отже, компаративні ФО, які науковці зараховують до таких, що позначені семантикою інтенсивності, кількісно найбільше представлені з-поміж відібраних для аналізу одиниць. Порівняльна структура ФО дає можливість передати те чи те значення, спираючись на вже відоме. Поєднуючи непоєднуване у структурній організації одиниць, імпліцитно реалізується заперечне значення КФО.

Тож ми виокремили групи фразеологізмів на основі службових частини мови, що вказують на тип відношень (просторові, часові), сприяючи реалізації компонентами підсиленого значення. Деякі зі службових частини мови самі сприяють підсиленню аналізованих структур.

Опорними компонентами для групування експресивних структур також є повнозначні компоненти – компонент «край» (чи компонент у такому значенні), компонент, що є назвою демонічної істоти та нумеративний компонент.

Ми виокремили групу ФО з компонентом *край* (чи компонентом у такому значенні) у кількості 32 одиниці. У цих одиницях унаочнено відхід від норми як перехід через умовний край, межу. За СУМ слово *край* має значення «1. Лінія, що обмежує поверхню чого-небудь, а також те, що прилягає до цієї лінії; кінець» (СУМ IV: 320 – 321). У сполученні з прийменником *через* компонент *край* символізує «обмежувальну лінію», яка перетинається: *сягати через край* ‘виявлятися понад міру’ (СФУМ: 704), *через край* ‘понад міру, дуже багато’ (СФУМ: 310), *перебирати через край* ‘діяти дуже прямолінійно, не рахуючись ні з чим; сильно

перебільшувати; більш ніж треба, надзвичайно' (УР ФТС: 137), *переливати / перелити [чашу] через край (через вінця і т. ін.)* '2. Досягати найвищого рівня, найбільшої міри' (СФУМ: 495).

Синонімом слова *край* є одне зі значень слова *кінець*. Розглянемо тлумачення в СУМі: край[1], ю, *ч.* 1. Лінія, що обмежує поверхню чого-небудь, а також те, що прилягає до цієї лінії; кінець» (СУМ IV: 320). Наприклад: *без кінця без краю* «дуже багато, у великій кількості; неозоро» (ФСУМ Уд I: 43), *кінця-краю не видно* 'дуже багато' (ФСУМ Уд I: 267). Велика кількість передана через умовну неможливість досягти кінцевого пункту. Наприклад, до цієї групи зараховуємо такі ФО: *на край світа* '1. Дуже далеко. 2. Будь-куди, куди завгодно' (ФБЛ: 168), *непочатий край* 'дуже багато' (СФУМ: 310), *до краю* 'гранично, далі нікуди, цілком' (ФБЛ: 91), *дійшли (доїхали) до краю* 'вживається для вираження крайньої межі чогось' (УР ФТС: 49), *через верх* '1. Заповнений до краю або вище країв; дуже повний. 2. Надміру, занадто' (СФУМ: 58), *від краю [і] до краю* '2. Повністю весь (вся, все)' (СФУМ: 311), *над міру* 'занадто, дуже' (УР ФТС: 106), *по саму зав'язку* 'досхочу, у великій кількості' (ФСУМ Уд II: 151).

Тож ФО з компонентом *край* передають підсилення значення як відхід від норми. Це уможливлює своєрідний перетин умовної межі.

Стрижневими чинниками для однієї з груп ФО є *назви демонічних істот* (34 одиниці) – чорт, біс, дідько, куций: *як (мов, ніби і т. ін.) чорт лико (лика) дере* '*зі сл. кричати.* Дуже сильно, голосно' (СФУМ: 769), *дідька лисого* '*грубо* 1. Уживається для повного заперечення чого-небудь; нізащо, ніколи. 2. Нічого; зовсім, абсолютно нічого' (СФУМ: 202), *як (мов, ніби і т. ін.) куцому до зайця* 'дуже далеко, зовсім недоступно' (СФУМ: 321) тощо. До найпоширеніших в українській демонології зараховує ці образи фантастичних істот Л. В. Савченко [Савченко 2013: 191].

ФО *чорта з два* '*в ролі виг.; груб.* Так не буде; виражає категоричне заперечення; не вийде' (ФСУМ Уд II: 256) зараховуємо до вигукових, на що вказує відповідна ремарка. Г. Т. Кузь стосовно подібних ФО зазначила, що демонічні персонажі складають вагоме місце в образному світі вигукових фразеологізмів [Кузь 2000]. Компонент «чорт» як назва демонічної істоти має значення, що закріпилося в свідомості людини як уявлення про щось невідоме, незрозуміле, негативне, те, що лякає. Такі компоненти за рахунок асоціації в свідомості мовців з незрозумілим, таємничим, небезпечним сприяють виявленню підсиленого значення. Наприклад, складність підсилено виявляється в сплаві значень слів-прототипів з назвою демонічної істоти, яка попри свої надприродні здібності також не в змозі у чомусь розібратися: *сам чорт (біс, сатана) ногу (ноги) зломить (вломить, зламає і т. ін.)* '3. Дуже складний, заплутаний' (СФУМ: 767), *біс не розбере* 'про що-небудь дуже заплутане, в чому важко (або не можна) розібратися' (ФСУМ Уд I: 57). Одиниці передають значення «заплутано», адже пов'язані з демонічною істотою як з чимось загадковим, надприродним, непростим для розуміння.

Значну кількість фразеологізмів – 130 одиниць – ми виокремили в групу, структурним елементом якої є нумеративний компонент. Значення лексеми-прототипу такого компонента разом з іншими синтезується у фразеологічне значення, що має в своїй структурі інтенсему.

Погодимося з В. Д. Ужченком, що «фразеологізми найбільше увібрали до свого складу саме назви чисел першого десятка» [Ужченко 1988: 33]. Наш матеріал також підтверджує переважання саме числівників першого десятка: *на два вершки* 'дуже близько' (СФУМ: 58), *за три кроки* 'дуже близько, поруч' (УР ФТС: 65), *кований на всі чотири ноги (копита)* 'дуже досвідчений, бувалий' (СФУМ: 302), *десята справа* '1. Не дуже важливо, зовсім неістотно. 2. Нескладно, дуже просто' (СФУМ: 684) та ін.

Розглядаючи ФО російської мови, А. В. Моренцова відзначила використання числівника *один* (*одна*, *одне*) для підсилення значення фразеологічних одиниць та надання їм більшої експресивності [Категория количества 1990: 201]. Наприклад, числівник *один* може належати до ФО на позначення великої швидкості, недалекої відстані, сили вияву, схожості: *одним мізинцем* '*жарт.* Без затрати зусиль, дуже легко' (СФУМ: 391), *єдиним духом* '2. Дуже швидко, вмить' (УР ФТС: 54), *один крок* 'дуже близько' (УР ФТС: 132). *одним ликом шиті* '*ірон.* Дуже схожі між собою в чомусь; однакові (про людей)' (СФУМ: 776), *на один аршин* '2. Дуже схожі між собою; однакові' (СФУМ: 21), *на один манір* '2. Дуже схожі між собою; однакові' (СФУМ: 367).

В багатьох ФО фігурує числівник сім: *як сім галок* '*зі сл. чорний*. Дуже, надзвичайно' (СФУМ: 651), *сім п'ятниць (неділь) на тиждень* 'хто-небудь дуже часто і легко змінює свої рішення, наміри, настрій і т. ін.' (СФУМ: 651), *сьома (десята) вода на киселі* '*ірон*. Дуже далека рідня' (ФСУМ: 22), *під (за) сімома (трьома) замками* '*зі сл. тримати, ховати і под.* 1. *що*. Дуже надійно. 3. *зі сл. бути, знаходитися, перебувати і под.* У повній ізоляції, в таємниці' (СФУМ: 248), *сім потів вийде* 'надмірне напруження, надмірні зусилля в якій-небудь сфері діяльності' (ФСУМ Уд II: 201), *до сьомого (до десятого поту) [працювати, трудитися]* 'до крайньої (граничної) втоми' (УР ФТС: 52) та ін. Ю. М Луцеєва називає з-поміж найбільш поширених сем числівника *сім* також і інтенсивність [Луцеєва 2012: 12 – 13]. В. І. Кононенко відзначив, що фраземи з компонентом *сім* передають «узагальнене значення останньої, верхньої межі відліку», «таке вживання

забезпечує образне уявлення великої кількості, оптимального результату; водночас розвивається сема інтенсиву» [Кононенко 1993: 25].

Досліджувані одиниці можуть давати образну кількісну характеристику (значення «дуже багато»): *тьма-тьмуща* ‘дуже багато’ (ФСУМ Уж: 205), *сила-силенна* ‘дуже багато’ (ФСУМ Уж: 186), *хмара хмарою* ‘1. Дуже багато, надзвичайно велика кількість. 2. Дуже сумний, похмурий, невеселий’ (СФУМ: 746), *страх скільки* ‘надмірно багато, дуже багато’ (УР ФТС: 196). Тож числівники як чинники групування фразеологічних структур роблять свій внесок у витворення загального значення одиниць, позначених семантикою інтенсивності.

Отже, фразеологічні словники дають багатий матеріал для глибшого дослідження фразеологічних одиниць із семантикою інтенсивності. Конотативний аспект є основним показником створення фразеологічного значення. Складовим компонентом цього аспекту семантичної структури фразеологізмів є інтенсивність, яку ми розглядаємо як кількісну характеристику якісної ознаки – експресивності.

У фразеологічному прошарку української мови ми виявили групу одиниць, поєднаних значенням підсилення в одну семантичну парадигму. До ФО з семантикою інтенсивності зараховуємо одиниці, у тлумаченні яких є показники «дуже», «сильно», «зовсім», «абсолютно», «надзвичайно», «цілком», «надто», «занадто», «украй», «інтенсивно» тощо.

Дослідивши структурний рівень ФО із семантикою інтенсивності, ми визначили спільні для ряду одиниць чинники, які стали основою для групування й аналізу фразеологізмів. Такими чинниками є службові частини мови (частки *аж*, *хоч*, заперечні частки *не*, *ні*, *ані*; сполучники *і*, *як;* прийменники, повтор слів однієї частини мови та однотипні конструкції одиниць, компонент «край» (чи компонент у такому значенні), компонент, що є назвою демонічної істоти та нумеративний компонент.

Службові частини мови (окрім підсилювальних *аж* та *і*) в силу своїх функцій вказують лише загальний «напрям». Зважаючи на це, ми простежуємо в таких ФО наскрізний чинник – вектор інтенсивності. Він «прямує» до умовної «межі», якою виступає повнозначний компонент фразеологічної структури (конкретне чи абстрактне поняття). Умовно позначаємо це формулою «до / по + компонент». Прямування вектора інтенсивності відбувається з певного відправного пункту до кінцевої точки, виявляючись в умовній формулі «від + компонент – до + компонент». Таку формулу репрезентують ФО з повтором слів, що належать до однієї частини мови, однотипні конструкції одиниць. Частіше за все відправним пунктом та кінцевою межею є компонент-соматизм, астрономічне поняття, матеріальний предмет, звуковий показник. Особливості структурного виявлення та виокремлені компоненти дають розлогу картину представлення фразеологічних одиниць із семантикою інтенсивності у фразеологічних словниках сучасної української мови.

Liliya Didun

PHRASEOLOGIES WITH THE SEMANTICS OF INTENSITY IN THE MODERN UKRAINIAN LANGUAGE: LEXICOGRAPHIC ASPECT

The structural and semantic features of phraseological unit with semantics of intensity is analyzed. The basic model of phraseological unit based on grouping factors is determined. Grouping factors of phrasemesis defined a structural component at a fixed location. This is the components that implement the amplifying value (numeral component, the component «*край*» (or other component in this sense), component-name demonic creature), function words, repeating the words of the same part of speech and typical construction units and intensifying structural indicators (particle *аж*, and conjunction *і*).

Key words: phraseological unit, comparative phraseological unit, category of intensity, the factor of clustering, intensity vector.

РОЗДІЛ 5
Нові лексикографічні проєкти

Лариса Мовчун

РОЗРОБЛЕННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ОСНОВ УКЛАДАННЯ СЛОВНИКІВ РИМ У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ РИМОГРАФІВ

Римографія – галузь лексикографії, яка досліджує теоретичні питання і вирішує практичні завдання укладання словників рим різних типів. Історія європейської римографії розпочалася в часи італійського Відродження і була пов'язана з іменами П. Моретто[1], Дж. М. Ланфранко, Б. ді Фалько, Ж. Лефевра, Й. Гюбнера, А. Я. Пухмаєра, Перегрінуса Синтакса, І. Маршалла, Л. Портера, В. В. Скіта, М. Абрамова, Ф. Є. Корша, Ф. Стіллмана, Дж. Т. Шоу, Я. Будковської, М. Єжовського, Г. Турської, В. Є. Холшевникова, В. П. Тимофєєва, О. Бабакіна, К. Ситникової та ін.

Рима як лексикографічний об'єкт вперше потрапила в коло інтересів українських науковців у 20-х рр. минулого століття. У Харкові 1927 р. у «Наукових записках науково-дослідчої катедри історії української культури» був опублікований невеликий за обсягом словник рим одного твору, що його уклав М. П. Жінкін, за сприяння С. Х. Маляр, як додаток до детального аналізу римування в поемі М. Ю. Лермонтова «Демон» [Жинкин 1927: 301 – 305]. Дослідження мало цілісний характер саме завдяки доданому римарію, який підтверджував та ілюстрував теоретичні положення статті. Словничок містив 520 паспортизованих римових пар і ланцюгів, розташованих за алфавітом перших римокомпонентів[2].

Власне українську римографію започаткувала робота над словником Шевченкових рим. Ця сторінка лексикографічної шевченкіани тривалий час була маловідомою. І. І. Гурин згадував: «На початку 30-х років уже була спроба скласти Словник рим Шевченка. У Київській філії Інституту Т. Шевченка НКО УРСР професор О. Синявський складав Словник рим Т. Г. Шевченка, тому допомагав аспірант С. Кирилюк, <…> але картотека не збереглася» (СРТШ 1: 2). На підставі звітів Київської філії Інституту Т. Шевченка П. Ю. Гриценко з'ясував, що науковці одним зі своїх першочергових завдань вважали дослідження поетової рими з укладанням у перспективі відповідного словника. О. Н. Синявський долучився до роботи в червні 1929 р. і спрямував її в русло лінгвістичного тлумачення рим. На 1930 р. для майбутнього словника рим було виготовлено 3750 карток [Гриценко 2014: 4 – 5]. Дослідники історії Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України засвідчують, що працівники установи укладали й сам словник рим «з належним коментарем» [Інститут… 2003: 179]. На думку В. В. Лутковського, завершити працю завадила складна політична ситуація (Лутк. 2: 1-2).

На 30-ті рр. припадає початок римографічної діяльності невідомого, на жаль, нашим сучасникам збирача українських рим В. В. Лутковського – філолога, бібліографа і краєзнавця. Задум укласти римарій виник у нього в 1936 – 1937 рр. під час слухання лекцій академіка Л. А. Булаховського та доцента О. Гая у Харківському державному університеті імені О. М. Горького. Реалізувати замислений проєкт В. В. Лутковський зміг під час роботи в Харківській науковій бібліотеці імені В. Г. Короленка, де йому вдавалося опрацьовувати поетичні тексти й формувати на їх основі картотеку рим, проте під час Другої світової війни весь доробок, 50 тис. карток, був утрачений. Після війни В. В. Лутковський оселився в Києві і, працюючи в Науковій бібліотеці АН УРСР, відновив картотеку. Римограф розписав 850 поетичних збірок, які охоплювали український поетичний фольклор, а також поезію від XVII ст. до радянської доби, і в 1947 р. картотека вже налічувала приблизно 500 тисяч карток (350 тисяч рим) [Словник… 1947]. До 1950 р. В. В. Лутковському вдалося

[1] За деякими відомостями *Морето*.

[2] Цей принцип укладання матеріалу російські лексикографи зберегли в повному словнику рим М. Ю. Лермонтова [СРМЛ].

укласти «Словник українських рим», «Словник рим радянської української поезії», а також окремі римарії Лесі Українки та М. Рильського. Саме в цей період життя науковець зазнав політичних утисків і 1956 р. опинився в Золотоноші – на посаді завідувача читального залу районної бібліотеки. Словникові матеріали знову були втрачені, тож робота вкотре розпочалася фактично з нуля. Відновленню картотеки перешкоджали відсутність необхідної літератури і брак місця для зберігання карток. У В. В. Лутковського народився задум укласти римарії окремих поетів як частини словника українських рим, а потім створити український «загальнонормативний» словник рим на основі найновіших словників (тлумачного, українсько-російського, енциклопедичного), «Української радянської енциклопедії» та покажчика до «Історії міст і сіл України». До 1961 р. В. В. Лутковський завершив словник Шевченкових рим, а на початку 1969 р., уже знаючи про свою невиліковну хворобу, «Словник рим І. Котляревського».

Побачити світ, причому в дуже обмеженому форматі, вдалося лише двом працям – «Словнику рим Лесі Українки» і початковому фрагменту «Словника рим Т. Г. Шевченка». Вони з'явилися в літературно-краєзнавчому альманасі «Супій» (1964 – 1965) – машинописному самвидаві, надрукованому лише в п'яти примірниках [Лугинець 1965]. Рукопис «Словника рим І. Котляревського» нам пощастило розшукати у фондах Полтавського літературно-меморіального музею І. П. Котляревського[3]. Це словник рим одного автора; праця складається з передмови і словникової частини. Теоретична база доволі слабка, укладач оперує термінами *рима, односкладова рима, двоскладова рима, відкрита рима, асонанс, консонанс, римування, словник рим, римівник («римовник»), римовані варіації, римовані комбінації, звичайні рими, загальнонормативний словник рим, римолексичний матеріал, складові гнізда*, але не дефініює їх. З деяких пояснень стає очевидним його розуміння рими як співзвучних слів («слова, які становлять рими» (Лутк. 2: 6), глибокої рими як такої, що має опорний приголосний (Лутк. 2: 12). Матеріал систематизований за гніздовим принципом: римові слова розміщені парами і гніздами, згрупованими навколо літерного позначення ядра рими. Реєстрова одиниця – ядро рими. По суті, Лутковський не дає визначення одиниці входження рими в реєстр, обмежуючись лише констатацією, що «римолексичний матеріал» подається «по складових гніздах в алфавіті закінчень» (Лутк. 2: 11). Укладач інтуїтивно підійшов до поняття ядра рими, так і не зумівши його визначити. Якщо порівняти цей принцип систематизації матеріалу з поширеною у світовій римографії традицією групувати римові гнізда навколо римоформ (клаузул / римових закінчень / римових сегментів, напр. **АЖЕ** *скаже-покаже,* **АЖЕМ** *розкажем-докажем, скажем-покажем,* **АЖНЕ** *одважне-необачне* (СРІК 1: 12), то ідею В. В. Лутковського можна вважати новаторською і доцільною в перспективі дослідження еволюції української рими, в її русі від класичної до нової, «лівої». Римові гнізда укладач розмістив за алфавітом наголошених голосних римоформи: **А, Е, Є, И, І, О, У, Ю, Я,** окремо подав консонанси. Модель реєстру – прямоалфавітна циклічна: спочатку йдуть багаті («глибокі») рими – **БА, ВА, ГА…, ША, ЩА**; потім рими без опорного приголосного («звичайні рими») – **АБ, АВ, АГ…, АШ, АЩ, АЮ, АЯ.** Розміщення пар у гнізді відповідає складному алфавітному принципу: ураховано як послідовність літер римоформи («в алфавіті закінчень»), так і порядок літер від початку слова. Таким чином, римові пари в гнізді розташовані в прямоалфавітній двобічній послідовності, причому окремо римові слова з односкладовими і двоскладовими римоформами. Усього словник містить 6657 римокомпонентів. Кожна римова пара зафіксована мінімум двічі: на перше і на друге слово пари. У випадку ж багатих («глибоких») рим пара повторюється чотири рази: двічі з опорним приголосним і двічі без нього. У цілому В. В. Лутковський систематично дотримувався вироблених ним принципів укладання римового матеріалу. Знайдений і досліджений «Словник рим І. Котляревського» поповнює лакуну в історії української римографії та може служити джерелом матеріалу для науковців, а також практичним посібником для поетів-початківців.

У довоєнний час були й інші спроби укладання словників рим силами ентузіастів, які працювали незалежно один від одного. Варто зокрема назвати письменників Віктора Вера (В. П. Черевка) та Лідію Далеку (О. С. Чорнобицьку). Їхні напрацювання, на жаль, не збереглися. «Нормативний римарій», як визначив жанр праці Віктора Вера В. В. Ковалевський, був укладений у 1940 р., рукопис містив кілька десятків тисяч римових пар, але загинув під час пожежі [Ковалевський 1965: 111].

Якщо протягом першого етапу української римографії (20 – 50-ті рр. XX ст.) жоден словник українських рим так і не був опублікований, то в 60 – 70-ті рр. з'явилися перші успіхи як у практиці укладання римаріїв, так і в дослідженні теоретичних питань.

Теорія української римології і римографії пов'язана з іменем мовознавця І. Г. Чередниченка. Автор праць зі стилістики і культури мови, лексикології, фразеології та синтаксису, а також із методики викладання мови в школі, він ввів великий розділ про риму в «Нариси з загальної стилістики сучасної української мови» (1962). У своїй концепції І. Г. Чередниченко відмовився від традиційного для римології поняття опорного звука; риму він не прив'язує до кінця слова, а сприймає в цілості як звукове враження, незалежне від рамок

[3] Опис словника і фрагмент рукопису був надрукований у «Лексикографічному бюлетені» [Мовчун 2014].

слова. Центральний наголошений склад організує звуковий комплекс таким чином, що на якість звучання рими впливають як звуки, що передують наголошеному складу, так і ті, що йдуть за ним. Відповідно розширюється бачення чоловічих, жіночих і дактилічних рим: так, чоловічі рими у І. Г. Чередниченка не лише одно-, а й дво- і трискладові [Чередниченко 1962: 219 – 228]. За ступенем точності звучання вчений розрізняє тотожні і співзвучні рими [Чередниченко 1962: 218]. У його теорії тотожна рима не є відповідником класичної точної – вони якісно різні: точна враховує точність звучання правої частини рими, починаючи від наголошеного голосного; тотожна рима І. Г. Чередниченка захоплює і переднаголошені звуки, розв'язуючи таким чином термінологічний хаос визначень багатої і глибокої рим. Співзвучна рима вбирає як випадки класичної неточності і приблизності, так і враховує подібність переднаголошених звуків. З одного боку, такий розподіл допомагає вийти з патової ситуації розрізнення / ототожнення неточних і приблизних рим, а з другого, розхитує класичне розуміння точності, або ж тотожності, рими. Аналізуючи структуру співзвучних рим, І. Г. Чередниченко виокремлює два її компоненти: домінуючі фонеми і співзвучні варіації [Чередниченко 1962: 241]. Комбінування варіацій перед наголошеним складом, у ньому і після нього стає основою розгалуженої класифікації співзвучних рим.

Підхід ученого до рими можна вважати лінгвоцентричним на противагу панівному на той час текстоцентричному. Новаторство І. Г. Чередниченка полягало в тому, що він звернув увагу лінгвістів на риму як на повноцінний об'єкт і накреслив напрями її дослідження: вивчення римотворчого потенціалу мови; визначення національної специфіки української рими; аналіз рими з точки зору її евфонічних властивостей; класифікація рим за звуковою і складовою структурою; вивчення парадигматики та синтагматики рим; застосування лексикографічного методу дослідження рими.

І. Г. Чередниченко розробляв наукові засади укладання словника рим – «словника нового типу», завданням якого мало бути «розкриття римотворчих властивостей української мови» шляхом «вивчення римовживання на матеріалі видатних поетів» від Т. Шевченка і в хронологічній послідовності до наших днів [Чередниченко 1966: 17], та подав зразки статей римарію Т. Шевченка. Зіставлення словників рим різних поетів, на думку вченого, допомогло б вирішити низку важливих лінгвістичних і літературознавчих питань.

У систематизації римового матеріалу І. Г. Чередниченко виходив зі ступеня й діапазону регулярності римування та його якості. Регулярними він вважав рими в тому разі, якщо слова здатні до римування в усіх своїх формах (напр., *-ати, -аю, -аєш, -ає, -аєм, -аєте, -ають, -ай, -айте, -аймо, -ав, -ала, -ало, -али*). Діапазон регулярності – це той сегмент граматичної парадигми, який задіяний у римуванні. Якість римування пов'язана зі збереженням (як-от у щойно наведеному прикладі) чи зміною наголошеного голосного (напр., *-ати, -у, -иш, -ить, -имо, -ите, -ать, -ав, -ала, -ало, -али*). Дослідник ввів поняття *регулярне стабільноголосне римування, регулярне змінноголосне римування, нерегулярна рима, неповнорегулярна рима, частково-регулярна рима, епізодично-регулярна рима* [Чередниченко 1966: 18]. Для характеристики повноти співзвуччя І. Г. Чередниченко послуговується вже відомими з «Нарисів з загальної стилістики сучасної української мови» термінами *тотожна* і *співзвучна рима*. Центром формування статті, її заголовковою одиницею виступає римоформа – основна (напр., **-ОЮ***: красою – сльозою,* **-ОЧІ***: очі – ночі,* **-УЖЕ***: дружe – байдуже*) або поширена (напр., **-янИЦЯ***: п'яниця – паляниця,* **-овИЦЯ***: косовиця – удовиця*) [Чередниченко 1966: 19]. У проєкті свого «римословника» вчений детально розписав його макро- та мікроструктуру, подав зразки статей [Чередниченко 1966: 19 – 22], проте сам словник рим Т. Шевченка в подальшому він не опублікував і, очевидно, не встиг завершити.

Оприлюднений проект став стимулом для робити інших укладачів, зокрема І. І. Гурина, плідного римографа, чиї праці свого часу не отримали належної уваги науковців і видавців. Сучасники називали Гурина миргородським Далем, невтомним дослідником мовних скарбів. Його римографічну працю потрібно розглядати в контексті всієї багатогранної діяльності і подвижницької життєвої філософії. І. І. Гурин, філолог за освітою, не працював у наукових кабінетах, хоча по суті виконував роботу науковця: у 20-х рр. був дійсним кореспондентом Інституту української наукової мови ВУАН, протягом усього життя записував та надсилав фольклорні матеріали в Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського (на 1979 р. від нього у фонди надійшло близько 3 тисяч текстів народних пісень, 500 – оповідань і казок), з поч. 60-х рр. і до останніх днів збирав картотеки українських рим і впорядковував римарії, уклав «Збірник (словник) антонімів та постійних протиставних словосполучень української мови» (ЗА).

Робота І. І. Гурина над словниками рим охоплювала три напрями: 1) упорядкування зведеного римарію української поезії (пізніше рукопис ліг в основу загальномовного словника рим, виданого в співавторстві з А. А. Бурячком (СУР); 2) укладання словників рим одного поета / одного твору (в архівах збереглися рукописи словників рим І. Котляревського, Т. Шевченка, Л. Боровиковського, П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, М. Шашкевича, Л. Глібова, Лесі Українки і «Давитіані» Д. Гурамішвілі в перекладі М. Бажана; з-поміж них надрукований був тільки римарій Є. Гребінки (СРЄГ); 3) збирання матеріалів для словника фольклорного римування (у Миргородському краєзнавчому музеї збереглася лише незначна частина картотеки).

Над рукописом «Словника українських рим» І. І. Гурин почав працювати на поч. 60-х рр., у 1968 р. перший варіант словника був готовий (Дмит.). Після невдалих перемовин із видавництвами римограф звернувся у відділ лексикології та лексикографії Інституту мовознавства АН УРСР. У роботі над римарієм узяв участь А. А. Бурячок. Він написав наукову передмову, яка стала помітним внеском у розбудову теорії української римографії. Учений аргументував актуальність цієї праці як для практичних потреб поетів, так і для потреб лінгвістів і літературознавців, висвітив деякі сторінки європейської і російської римографії. Місце словника рим у словниковій типології він визначив досить розпливчасто, назвавши його близьким до зворотного словника [Бурячок 1979: 8]. У своєму розумінні рими А. А. Бурячок спирається на традиційну для російського і на той час для українського радянського літературознавства дефініцію, яку дав В. М. Жирмунський: рима – це «будь-який звуковий повтор, який виконує організуючу функцію в метричній композиції вірша», – а також на визначення В. Ф. Бєляєва, Д. І. Тимофєєва, С. В. Тураєва, В. М. Лесина і О. С. Пулинця. Їхні концепції він бере за основу, визначаючи різноманіття видів рим: *проста* / *складена*, *точна* / *неточна*, *багата* і *глибока*, *чоловіча*, *жіноча*, *дактилічна*, *гіпердактилічна*, *нерівноскладова*, *усічена*, *асонанс* / *консонанс (дисонанс)*, *граматично однорідна* / *граматично неоднорідна*. Термін *бідна рима* А. А. Бурячок вважав невдалим і натомість пропонував позначати всі різновиди рим без опорного приголосного (напр., *діду* – *сліду*) терміносполученням *звичайна рима* на противагу одному з її різновидів – чоловічій відкритій римі без опорного приголосного (напр., *шовки* – *меди*), яка, на його думку, і є *бідною*, точніше *недостатньою* [Бурячок 1979: 11].

У розумінні ключових понять «римокомпонент», «римоздатна римоформа» / «римонездатна римоформа» А. А. Бурячок орієнтується на болгарських римографів С. Іванчева і Л. Любенова [Иванчев 1967: VII; Иванчев 1967: XXI]. Слід зауважити, що в цьому питанні полягає відмінність між поглядами А. А. Бурячка та І. І. Гурина на укладання римаріїв. І. І. Гурин виходив із метрико-ритмічного поняття клаузули – заключної частини віршового рядка, його співавтор – з римологічного поняття римоформи, частини римового слова, починаючи від наголошеного голосного (або від опорного приголосного в окситонних відкритих римах).

Відомо, що перший варіант рукопису «Словника українських рим» містив також другу частину – приклади рим з поетичних творів. Остаточний варіант словника складається лише з однієї частини, багато в чому взірцем для його макроструктури були російський римарій М. Абрамова (ПСРР) та вже згаданий болгарський словник, виданий 1967-го р. (БРР).

Реєстрова одиниця у «Словнику українських рим» – римоформа. Оскільки українські римоформи можуть починатися літерою на позначення голосного звука (**А, Е, Є, И, І, Ї, О, У, Ю, Я**), виникає проблема якомога простішого для подальшого пошуку необхідного слова розташування римоформ у реєстрі. Проблема, чи поєднувати йотовані і нейотовані початкові літери в одному блоці, існує і в інших мовах із кириличною графікою. Укладачі російських римаріїв М. Абрамов (ПСРР) і В. П. Тимофєєв (СРСЕ) пішли за орфографічним принципом, відокремивши відповідні йотовані і нейотовані літери. На фонетичний принцип спиралися укладачі болгарського словника рим: **А-Я, Е, И, О, У-Ю, Ъ (А, Я)** (БРР). І. Г. Чередниченко спроектував словник, що мав містити 6 блоків (**А-Я, Е-Є, И, І-Ї, О, У-Ю**) [Чередниченко 1966: 22]. Такий самий принцип застосований і в «Словнику українських рим».

У римаріях українських письменників І. І. Гурин систематизував римоформи по-різному: принцип російських римографів (10 блоків) він застосував у словнику Є. Гребінки (СРЄГ), змішаний принцип (8 блоків: **А, Е-Є, И, І-Ї, О, У, Ю, Я**) – у словниках рим І. Котляревського, Т. Шевченка, Лесі Українки (СРІК 1; СРТШ 1, СРЛУ 1).

Специфіка макроструктури словників рим полягає не тільки в особливому характері зовнішнього алфавіту, а й у тому, що необхідно знайти місце для римоформ, різних за кількістю складів: від одного (у чоловічих римах) до чотирьох і більше (у гіпердактилічних римах)[4]. Ф. Є. Корш пропонував чоловічі, жіночі і дактилічні рими розміщувати в окремих блоках [Корш 1905]. «Български римен речник» уміщує окремо блок односкладових рим і блок багатоскладових рим. У «Словнику українських рим», як і в решті римаріїв І. І. Гурина, застосована циклічна модель реєстру: в кожному з блоків (**А, Е, И** і т. ін.) спочатку вміщені всі чоловічі відкриті рими в гніздах **-БА, -ВА, -ГА** і т. ін. або ж **-БУ, -ВУ, -ГУ** і т. ін., а потім інші рими – як чоловічі закриті, так і відкриті й закриті жіночі та дактилічні, напр. **-УБ, -УБА, -УБАНИЙ, -УБАТИ(СЯ), -УБЕ, -УБЕР** тощо. Структура словника досить детально пояснена в передмові А. А. Бурячка, проте на практиці користувачам було непросто зорієнтуватися, про що свідчить одна з рецензій на римарій. Її автор закидає укладачам відсутність римоформ, що починаються на приголосний, хоча проблема в іншому: у складній макроструктурі словника і не досить уважному ознайомленні з передмовою. «У Словнику всі римоформи починаються з наголошеного голосного. Однак той, хто «хапається» за нього, як за рятівний круг, не завжди це усвідомлює – не всі ж уважно читають вступну статтю. І от виходить: поетові потрібен римовідповідник

[4] Загальномовні словники рим зазвичай не фіксують гіпердактилічні рими, максимум подають дактилічні.

до слів «коса», «роса», «оса», а у Словнику є лише римоформа -оса, поетова думка кружляє навколо слів «крильми», «уми», а Словник подає тільки -уми <...>. Коротше, «римівник» майже не допоможе в пошуках слова з кінцевим наголошеним голосним, типу «Дніпро», «дочка», «земляки».. Кажемо «майже», бо не кожен здогадається, що подібні слова треба змінити так, щоб вони закінчувалися на приголосний чи ненаголошений голосний – наприклад, «Дніпром», «дочкою», – а тоді вже шукати у Словнику відповідні римоформи (у даному разі на -ом, -ою). На тім треба було особливо акцентувати у вступній статті»[5], – обурюється рецензент [Шалата 1982: 122]. Попри те римарій І. І. Гурина й А. А. Бурячка витримав випробування часом і досі є надійним довідником для поетів і перекладачів.

Несправедлива доля випала іншим лексикографічним працям І. І. Гурина. У листі Ф. І. Лаврову Гурин зізнається: «Тепер ношуся із своїми словниками рим Шевченка і Котляревського. Набиваються співавтори, а коли відмовляю, то мстяться. І досить відчутно» (Лавр). Єдиний словник, що після тривалої видавничої перерви з'явився друком[6], був римарій Є. Гребінки (СРЄГ)[7].

Усі словники авторських рим І. І. Гурина складаються з кількох частин: 1) реєструвальної – індексу рим (римових пар і ланцюгів), або, як визначав сам укладач, абетково-клаузульного реєстру рим; 2) пояснювальної, тлумачної – своєрідного лексикону рим (римових пар і ланцюгів) з їх усебічною характеристикою, або ж класифікаційними ознаками (римограф називає цю частину хронологічно-класифікаційною). Деякі римарії містять також індекс римоформ (клаузул) перших слів римових пар і груп. Кожна з частин має передмову, а хронологічно-класифікаційна – заключну статтю з додатками таблиць, у яких автор узагальнює кількісні підрахунки. І. І. Гурин чітко бачив кінцеву мету створення словників рим українських класиків, саме тому застосовував однакові принципи укладання і типову параметризацію рим для різних авторів, адже в результаті мало вийти римографічне дослідження всієї нової української літератури і науково аргументований опис розвитку поетичної мови. Завершуючи черговий словник рим, лексикограф заносив дані в узагальнювальні таблиці і порівнював рими українських поетів за основними 11 класифікаційними ознаками: *точна рима / асонанс / консонанс, багата / бідна, чоловіча / жіноча / дактилічна / гіпердактилічна, відкрита / закрита, рівноскладова / нерівноскладова, повна / усічена, початкова / внутрішня / внутрішньо-кінцева / кінцева, однорідна /неоднорідна, проста / складена, акустична / графічна* та 12-ою рідкісною ознакою: *семантична рима, омонімна* [омонімічна]*, тавтологічна, поглинена*. Це давало змогу простежити динаміку римування в одного автора та в цілому в українській літературі.

Таблична форма проста і легка для кодування інформації, однак наслідком її застосування стало певне спрощення класифікації рим. Так, І. І. Гурин відмовився від категорії приблизних рим і всі рими за точністю звучання поділив на точні, асонанси та консонанси. Класифікація рим за граматичними ознаками римових слів передбачає їхній послідовний розподіл на: 1) рими, у яких римові слова належать до різних частин мови (у науковій літературі ці рими називають термінами *неграматичні* / *граматично неоднорідні* / *неоднорідні* / *різнорідні* / *різнограматичні*) і 2) до однієї частини мови (*граматичні* / *граматично однорідні* / *однорідні* / *одногрупні* / *однограматичні рими*). Останні, у свою чергу, поділяються на ті, у яких римові слова виражені однаковими формами, наприклад, тим самим відмінком (*паралельні граматичні рими*) і різними формами, наприклад, різними відмінками (*аналогічні граматичні рими*). В інтерпретації І. І. Гурина рими поділені тільки на *однорідні* і *неоднорідні* (СРІК 2 : 336). Своє тлумачення укладач дає й акустичній римі: до такого різновиду рим він зараховує асонанси, тоді як зазвичай терміном *акустична рима* позначають рими, у яких при однаковому звучанні графічний склад римоформ не збігається, а це, перш за все, стосується точних і приблизних рим (напр., *киця-сниться*, *стелеться-метелиця*).

У римаріях І. І. Гурина є також формулювання тем, які можна запропонувати для студентських наукових робіт і для виконання яких необхідні словники рим. Свої праці Гурин адресував учителям і студентам-філологам, поетам-початківцям, а також широкому колу користувачів. Незважаючи на те, що римарії укладені ще в 70 – 80-ті рр. минулого століття, вони й нині не втратили актуальності.

У 2004 р. С. М. Діброва опублікував «Словник рим Т. Г. Шевченка» (ДСРШ), що став новою спробою зробити риму Т. Г. Шевченка доступнішою для дослідницького аналізу. Крім цього, чималим внеском у сучасну римологію була спроба С. М. Діброви систематизувати римологічну термінологію, здійснивши її опис та подавши дефініції термінів [Діброва 2004: 5].

Новим в авторській римографії стало включення в корпус словника початкових рим, уміщених відпо-

---

[5] У словнику є всі слова, відсутність яких начебто помітив рецензент. Рими до слів *коса, оса, роса* слід шукати на римоформу **СА**, *крильми, уми* – на **МИ**, *Дніпро* – на **РО**, *дочка* – на **КА**, *земляки* – на **КИ**.

[6] У реквізитах за бажанням автора вказаний 1982 р. – рік укладання замість року видання.

[7] Багаторічним консультантом І. І. Гурина був російський римограф В. П. Тимофєєв. Його «Словник рим С. Єсеніна» також свого часу не був опублікований. Надрукувати працю вдалося лише дочці вченого.

відно до загального принципу розташування римоформ з тією різницею, що початковий склад слова виділено пожирненням (ДСРШ: 9). У передмові укладач подає лінгвістичне визначення рими, вважаючи її «суголоссям частин слів (коренів, суфіксів, закінчень), окремих звуків у суміжних чи близькорозташованих словах або симетрично розміщених частинах віршових рядків» [Діброва 2004: 4]. С. М. Діброва намагається зробити передмову інформативною, розглядає різні види рим, проте місцями використовує римологічну термінологію некоректно, розуміючи під римовою парою не тільки пару, а й римовий ряд, кваліфікуючи риму *розбещений-пещений* як гіпердактилічну [Діброва 2004: 5], а консонанс і асонанс – як різновиди точної рими [Діброва 2004: 6 – 7]. На жаль, теоретичні виклади так і залишаються додатковою інформацією для підвищення ерудиції користувача, адже сам словник не містить ні літературознавчих, ні лінгвістичних характеристик рим Т. Шевченка. У плані мікроструктури словника С. М. Діброва багато в чому орієнтується на «Словник українських рим» А. А. Бурячка й І. І. Гурина, не враховуючи той факт, що між загальномовним словником рим і словником авторських рим існує велика різниця – останній не фіксує всього репертуару рим в одному гнізді, а обов'язково подає точну інформацію щодо кожного римовживання. Для дослідників має значення не тільки те, скільки слів з однаковим римовим сегментом використав поет у своїй творчості, а й те, як саме він компонував у тексті римові слова. Основний метод лексикографічного опрацювання повинен наближатися до фіксаційно-описового: словник рим поета має бути не сховищем римоздатних елементів, а систематизованим описом того, як ці елементи взаємодіють один з одним і з усім текстом.

Особливе місце в українській римографії посідає фундаментальна новаторська праця С. Й. Караванського «Словник рим української мови» (КСР). Як поет, Караванський відчував брак довідника потенційних рим і сам узявся за його укладання. Засуджений радянською владою за політичну діяльність, він після року закритої тюрми опинився 1954 р. в таборі за Ангарою і був призначений учителем у табірній вечірній школі. Удень Караванський мав вільний час, тож міг присвятити його реалізації задуму. Перш за все, він розробив «звуковий алфавіт», що складався з голосного і приголосного рядів. Порядок графем зумовлювала здатність звуків до створення приблизних рим: *поріг – горіх, підійма – завива*. «Спочатку я працював, сказати, сліпма, – пригадує С. Й. Караванський, – бо мені потрібен був би реєстр українських слів – тобто словник, але його не було. Отже, я працював кустарно, почавши із закінчень (рим): **РИ, РІ, РЕ, РЄ, РА, РЯ, РО, РУ, РЮ**. Тоді **ЛИ, ЛІ, ЛЕ** і т. д., **МИ, МІ**…, **ИР, ІР, ЕР, ЄР, АР, ЯР, ОР, УР, ЮР, ИЛ, ІЛ, ЕЛ**» (Кар.). Пізніше йому вдалося дістати «Українсько-англійський словник» і поповнювати свій реєстр. На час звільнення в 1959 р. перший варіант словника був завершений, але з'ясувалося, що в порядку літер звукового алфавіту Караванський помилився, тому почалася робота над другим варіантом римарію. Приголосний ряд у ньому вже мав той вигляд, який користувачі знаходять у виданій праці (КСР): **Р, Л, Й, Н, М, В, Ф, Б, П, Д, Т, Ґ, К, Г, Х, З, С, ДЗ, Ц, Ж, Ш, Щ, ДЖ, Ч.** Вадою другого варіанту був його величезний обсяг – 4 томи.

Арештований знову, Караванський опинився в 1967 р. у Володимирській закритій тюрмі, де й створив третій варіант «Словника рим української мови». На поч. 80-х рр., в еміграції, римограф створив електронну версію словника, а оскільки новітні комп'ютери не могли «прочитати» диск, словник видали фотографічним способом зі старого роздруку.

«Словник рим української мови» – загальномовний римарій, укладений на основі так званого лінгвографічного методу, що ґрунтується на застосуванні авторського алфавіту. «Звукова» абетка С. Й. Караванського не відображає реальної фонемної структури української мови, але виправданням цього є її чітке утилітарне призначення. Абетка складається з голосного (И, Е, А, О, У) та приголосного рядів. Усі без винятку приголосні мають у ньому м'який парний відповідник.

Місце слова в реєстрі визначають ознаки його лексикографування («словникування»). Перша ознака – наголошений звук; залежно від нього слово потрапляє у відповідний блок («родину»): **И, Е, А, О** чи **У**. Звуки праворуч від наголошеного автор називає правими, ліворуч – лівими. Друга ознака лексикографування – перший правий звук; він визначає місце слова в «каналі»: **ИР'**, **ИР, ИЛ'**, **ИЛ, ИЙ'**, **ИЙ, ИН'**, **ИН** тощо. Третя ознака, за якою «канали» поділяються на «підканали», – другий правий звук, причому якщо це приголосний, за яким іде інший приголосний, все звукосполучення вважається однією ознакою. Так, у каналі **ИН** є підканали **ИНК, ИНКТ, ИНКС, ИНГ, ИНЗ, ИНСТВ, ИНДЗ'** та ін. Четвертою ознакою є решта звуків відповідно до їх порядку в авторському алфавіті. Місце слова в підканалі визначає п'ята ознака – порядок звуків зліва від наголошеного голосного й до початку слова. За кількістю складів підканали поділені на «потоки» чоловічих, жіночих і дактилічних рим. Формування «підпотоків» рим залежить від кількості лівих голосних звуків, тобто кількості складів. Завдяки авторському алфавіту поряд опиняються не лише слова, що можуть створювати точні, а й ті, що утворюють приблизні рими. Для користувача ж, звичайно, найбільшою проблемою є опанування особливого порядку літер та засвоєння алгоритму пошуку потрібного римового слова.

Апробовану в римарії «лінгвографічну» методику С. Й. Караванський адаптував до англійської мови. Здатність слів до римування він узяв за основу при розробленні авторського методу укладання так званих

лінгвографічних словників для електронних засобів розпізнавання людської мови (Kar.) та описав методику укладання таких словників (Kar.: 30 – 37).

Отже, початок XXI ст. в українській римографії характеризується пошуком нових методів лексикографування рим і нових форм репрезентації зібраного матеріалу. Цікавою спробою систематизувати співзвучні слова став «Український лексикон» М. Зайко (ЗУЛ). Авторка підкреслює, що її праця не є словником рим, оскільки «співзвучні слова не об'єднані ні змістом, ні поетичним образом, а лише ритмічним співзвуччям наголошених голосних звуків та ненаголошених <…> закінчень» [Зайко 2013: 8]. Слова згруповані за наголошеним **А – Я, Е – Є, И – І – Ї, У – Ю** і розміщені в таблицях блоками: 1) з наголосом на останньому закритому складі (*араб, варцаб, бракороб, винороб, вирвидуб, горюдуб*); 2) з наголосом на кінцевому відкритому складі (*верба, габа, рябе, слабе, баби, боби, гніздо, дзюдо, марабу, табу*); 3) з наголосом на передостанньому складі при останньому закритому (*загреб, жереб, виріб, поваб, тулуб*); 4) слова з наголосом на передостанньому складі при останньому відкритому (*баба, амеба, глиба, гноба, груба*); 5) з наголосом на третьому від кінця складі при останньому закритому (*Братишнів, Велеснів, Сидорів, Золочів, Брустурів*); 6) з наголосом на третьому від кінця складі при останньому відкритому (*пагуба, березова, кіптява, алоєва, курява*) [Зайко 2013: 9 – 10]. Відмінністю від інших загальномовних римаріїв є, по-перше, включення до реєстру великого масиву неолексем, розмовної та діалектної лексики, власних назв і навіть варваризмів у чужомовній графічній передачі, а по-друге, різноманітних форм змінюваних слів (*баб, гальб, дамб, фарб, шайб, заслаб, ослаб, приваб* (ЗУЛ: 21).

В останні десятиліття набули поширення електронні словники рим, з-поміж яких вирізняють онлайнові (у римографії їх називають генераторами рим) і словники в електронному вигляді. Досвід укладання електронних словників має Лабораторія комп'ютерної лінгвістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка під керівництвом Н. П. Дарчук. Науковці і студенти створили «Електронний словник рим Ліни Костенко» на основі опублікованих збірок поетеси. База даних містить колонки: *Textbody* (поетична строфа)*, Ryadok* (римовані рядки)*, Slovo* (перший римокомпонент)*, RymovanuyVidpovidnik* (другий римокомпонент)*, Ryma* (римоформа – «римований сегмент»)*, VydRumy* (вид римування)*, NazvaVirsha* (назва поетичного твору)*, Avtor* (автор, оскільки словник розрахований на поповнення). Сам словник (*RhymeMaker*) складається з чотирьох вкладок: *File, Edit, View* та *Help*. У поле *Word* пропонується вводити слово, до якого програма добере рими. У полі *Examples* з'являються римовані відповідники слів, підкріплені ілюстраціями з бази даних [Дригіна].

В інтернеті у вільному доступі є кілька українських генераторів рим (РУ; ОСУР). Веб-сайт «Рими України» після введення слова у рядок пошуку пропонує три масиви слів, що римуються з високою вірогідністю, середньою та низькою, а також масив слів зі схожими закінченнями. Так, увівши у вікно пошуку слово *цирульня*, отримуємо результат (рими немає) і пропозицію розглянути гніздо слів із «подібною співзвучністю», яка, власне, полягає в кінцевій дволітерній тотожності: *гульня, вбиральня, ґуральня, дальня, приймальня, крісельня, пательня, цегельня, попільня, гарнюня, манюня, кицюня, іюня, всевишня, лавровишня, вишня, колишня, лишня, завтрашня, вчорашня, квашня, комашня, домашня, нетутешня, черешня, справдешня, прийдешня, перейдешня, метушня, внутрішня, теперішня, горішня, торішня, опішня, вранішня, ранішня, зовнішня, нинішня, вранішня, порохня, брехня, кухня, поверхня, їхня, стичня, чечня, маячня, мучня, учня, січня, горня, борня, татарня, буцегарня, каварня, друкарня, січкарня, лікарня, гамарня, комарня, майстерня, стерня, терня, зерня, голярня, кав'ярня, дурня, винокурня, ятірня, підвечірня, вечірня, вампірня, вересня, персня, сходопісня, пісня, житня, сотня, зворотня, реготня, біготня, суботня, самотня, жовтня, достатня, самодостатня, остатня, платня, велетня, голуб'ятня, лютня, відсутня, присутня, первосутня, прутня, могутня, незабутня, непозбутня, майбутня, припутня*. Незважаючи на запропоновану значну кількість лексем, серед яких є ненормативні слова та неолексеми, співзвучними слову *цирульня* виявляються лише декілька, що мають наголошений *у* і тотожний кінцевий склад приголосних *(гарнюня, манюня, кицюня, дурня, винокурня).*

«Онлайн словник українських рим» у результаті пошуку пропонує алфавітний список слів із тотожним останнім буквосполученням при неоднаковому місці наголосу. Так, до слова *цирульня* подається 165 сторінок по 21 слову з останнім буквосполученням *ня*. Отже, для виконання поставлених перед ними завдань такі генератори рим потребують значного вдосконалення.

Підбиваючи підсумки майже столітньої історії української римографії, можемо виокремити кілька етапів її розвитку.

1) ***20 – 50-ті рр. XX ст.*** Обґрунтування необхідності укладання академічного словника рим Т. Шевченка з їх лінгвістичною характеристикою (О. Н. Синявський) та створення картотеки поетових рим в Інституті Т. Шевченка. Збирання картотек українських рим поза науковими установами силами ентузіастів – письменників і філологів та створення рукописних словників рим.

2) ***60 – 90-ті рр. XX ст.*** Формування лінгвістичної теорії рими, розроблення нової концепції словника рим Т. Шевченка (І. Г. Чередниченко). Укладання словників рим одного поета / твору на єдиних засадах (І. І. Гурин). Публікація першого загальномовного словника українських рим.

3) ***поч. XXI ст.*** Продовження традиційних римографічних досліджень поетичної рими (С. М. Діброва, Л. В. Мовчун). Пошук нових методів лексикографування рим (С. Й. Караванський) і нових форм презентації зібраного матеріалу (електронні словники та генератори рим).

Використовуючи досвід світової римографії та спираючись на лінгвістичну і літературознавчу теорію української рими, українські римографи розробляли методику збирання і систематизації римового матеріалу. Одна з найважливіших і найскладніших проблем римографії – порядок розміщення римоформ і римокомпонентів. Укладачі словників більш чи менш переконливо обґрунтовували макро- і мікроструктуру своїх праць.

Разом з тим очевидним є помітне відставання вітчизняної римографії від світової. В Україні не створено окремого наукового підрозділу, завданням якого було б формування картотеки українських рим і здійснення римографічного опису української лексики. Не укладено академічного словника рим окремих поетів та не перевидано загальномовного словника рим з новим лексичним наповненням. Залишаються не розробленими чимало теоретичних питань, зокрема питання класифікації словників рим, типологізації моделей їх макро- і мікроструктури, упорядкування римографічних термінів, дослідження і підготовки до друку рукописних словників рим, розроблення концепцій нових типів римаріїв[8].

Рукописи

Дмит. – Гурин І. І. Лист Л. Д. Дмитерку від 28.07.1968 / Зберігається в Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України. – Фонд № 596, опис № 2, справа № 147.

ЗА – Гурин І. І. Збірник (словник) антонімів та постійних протиставних словосполучень української мови. Ч. 1, 2. – Миргород, 1969, 1983. – 886 арк. / Зберігається в Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України. – Фонд № 909, опис № 1, справа № 9.

Кар. – Караванський С. Одисея словника рим. – 2 арк. / З особистого архіву.

Лавр. – Гурин І. І. Лист Ф. І. Лаврову від 20.11.1978 / Зберігається в Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України. – Фонд № 1039, опис № 1, справа № 120.

Лутк. – Лутковський В. В. Словник рим І. Котляревського. Зошити 1-37 / Зберігається у фондовій колекції Полтавського літературно-меморіального музею Івана Петровича Котляревського. – Шифр ПМК УВ № 2852 інв. № 213-рукописи.

СРІК 1 – Гурин І. І. Словник рим І. П. Котляревського. Частина перша. – Миргород, 1976 (1969). – 77 арк. / Зберігається в Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України. – Фонд № 909, опис № 1, справа № 8.

СРІК 2 – Гурин І. І. Словник рим І. П. Котляревського. Частина друга. – Миргород, 1976 (1969). – 341 арк. / Зберігається в Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України. – Фонд № 909, опис № 1, справа № 6.

СРЛУ 1 – Гурин І. І. Словник рим Лесі Українки. – Частина перша. – Миргород, 1981. – 217 арк. / Зберігається в Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України. – Фонд № 909, опис № 1, справа № 10.

СРТШ 1 – Гурин І. І. Словник рим Т. Г. Шевченка. Частина перша. – Миргород, 1974. – 265 арк. / Зберігається у фондовій колекції Миргородського краєзнавчого музею. – Шифр Р-2097 № 3071.

Kar. – Karavansky S. The Linguographic Method of Compiling Word Dictionaries and Lexicons, 1998. – 50 p. / З особистого архіву.

Larysa Movchun

TREATMENT OF THE THEORETICAL PRINCIPLES OF THE RHYMING DICTIONARY COMPILING IN UKRAINIAN RHYMOGRAPHERS' WORKS

The article deals with the problem of the rhymography, in particular with the analyses of Ukrainian linguists' contribution to the theoretical principles of rhyming dictionaries compiling. There was ascertained the stages of Ukrainian rhymography. The article also describes the structure of the dictionaries and reveals its' theoretical and applied using. The research grounds on the published and unpublished rhyming dictionaries and manuscripts.

Key words: rhyme, rhymography, rhyming dictionary.

[8] Деяким теоретичним питанням була присвячена низка нещодавніх публікацій [Мовчун 2014; Мовчун 2015].

Оксана Тищенко

ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ПАРАМЕТРИЗАЦІЯ ЖЕСТОВОЇ МОВИ ГЛУХИХ

Дослідження проблем людей з вадами слуху в Україні актуалізуються у зв'язку із соціалізацією, гуманізацією всіх галузей науки. Ґрунтовно опрацьовано питання освіти, реабілітації, інтеграції, а також соціального, правового статусу таких осіб. Багато уваги приділено специфічним засобам спілкування цієї категорії людей – жестовій мові глухих[1] (далі: ЖМГ), калькованому жестовому мовленню (КЖМл): їхній природі, історії розвитку та ролі в навчальному процесі. Вивчення ЖМГ, зокрема в Україні, зумовлене передусім прикладним аспектом цієї проблеми – навчання, тобто досягнення необхідного рівня комунікативної компетенції самих глухих та відповідних спеціалістів (педагогів, сурдоперекладачів та ін.). Тому найактивніше питання ЖМГ опрацьовують за кордоном і в Україні педагоги, психологи, соціологи [Алифиренко 2003; Гейльман 2001; Гейльман 2003; Димскис 1998; Зайцева 2000; Закон України 2004; Иванюшева 1968; Краєвський 1964; Фрадкина 2001]. Найґрунтовнішими є дослідження Р. Боскіс, Н. Морозової (поч. XX ст.), Е. Земської, Л. Зайцевої, І. Зимньої, Р. Фрумкіної (середина й кінець XX ст.), в основі яких – студії В. Флері (серед. XIX ст.) та Й. Гейльмана (50–70-і рр. XX ст.) [Гейльман 1957]. Репрезентована ЖМГ також і в лексикографічному аспекті (праці В. Флері, 1835, Й. Гейльман, 1957, 1972–1980, Р. Фрадкіна, 2001, Г. Зайцева, 1991 та ін.).

В Україні наукове розв'язання окреслених проблем, зокрема комунікативних, досі було представлено студіями з навчання людей з вадами слуху мови (переважно вербальної), їхній соціалізації, інтеграції, проблем білінгвізму (вербального та жестового). Структурну й лексикографічну дослідницькі традиції в Україні розбудував Р. Краєвський [Краєвський 1964]. Проблеми вивчення, упровадження в навчальний процес ЖМГ актуалізувалися лише протягом поч. XXI ст. У Донецькому центрі для глухих створено словник «Лексикон жестів» (ЛЖ). Синтезований практичний досвід сурдоперекладачів у православних приходах Росії й України репрезентовано у відеопраці «Словник жестової мови: церковна лексика» (СЖМ). Активізація теоретично-практичних студій ЖМГ у світі відбувалася паралельно з усталенням її правового статусу: Закон України «Про основи національної захищеності інвалідів в Україні» зазначає: «дактильно-жестова мова визнається і як засіб спілкування, і як засіб навчання для осіб з вадами слуху» [Закон України 2004].

Отже, у галузі дослідження жестової мови глухих можна виокремити такі основні напрями наукових пошуків, як: *соціальний*, *психологічний*, *дидактичний, семіотичний, лінгвістичний.* Останній спрямований на: а) опис і характеристику одиниць ЖМГ, їхніх внутрішньосистемних, семантичних, синтаксичних відношень, правил уживання тощо; б) лексикографічну параметризацію ЖМГ; в) з'ясування онтології ЖМГ, її функцій, різновидів та ін.

Найповнішими на сьогодні джерелами лінгвістичного вивчення ЖМГ є праця українського автора Р. Краєвського "Мова жестів глухих" [Краєвський 1964], а також російських дослідників В. Флері [Флери 1835], Р. Боскіс [Боскис 1963; Боскис, Морозова 1939; Боскис 1939], Й. Гейльмана [Гейльман 1957; Гейльман 1972–1980]. У дослідженні Г. Зайцевої "Жестова мова. Дактилологія" [Зайцева 2000: 29–70] підсумовано всі лінгвістичні напрацювання в галузі системи жестової комунікації, спрямовані на вивчення психолінгвістичних, психопедагогічних, лінгвістичних аспектів російської, американської жестових мов та калькованого жестового мовлення (КЖМл) (досвід В. Флері, Р. Боскіс, Н. Морозової, В. Вундта, Й. Гейльмана, В. Стоку, Л. Димскіс та ін.).

Жестова мова глухих – це автономна комунікативна система, експлікативний бік якої має суто мануально-мімічну основу. Це мова, втілена у жестах, сприймана зоровим аналізатором; головний орган її творення – руки. Основною одиницею ЖМГ є **жест** для позначення фактів дійсності (предметів, процесів, відношень, дій, явищ тощо). Уважають, що жест є аналогом *лексеми (*або *морфеми),* а сукупність жестів становить *лексичний склад* ЖМГ. Стосовно комунікації глухих загальновизнаною[2] є наявність: а) ***жестової мови*** як самостійної комунікативної системи, репрезентованої мануально-мімічно (жестами) – ***жестовим мовлен-***

---

[1] Уживаємо цей термін умовно, зважаючи і на етичний аспект (перев. віднедавна уживають термін *людина з вадами слуху*), і на фактичний (не всі люди з вадами слуху цілковито його позбавлені). Однак для обов'язкового розрізнення жестової мови людей без вад слуху та людей з такими вадами, а також зважаючи на усталену лаконічність, послуговуємося терміном *жестова мова глухих.*

[2] Із деякими розбіжностями в термінології.

ням (ЖМл; далі говоритимемо про ЖМГ як про мову і як про діяльність з її використання); б) ***калькованого жестового мовлення*** (КЖМл) як своєрідної мануальної форми (кальки) природної ***словесної мови.***

Більшою мірою в КЖМл, меншою в ЖМл використовують елементи ***дактилології (дактильного мовлення).***

КЖМл – другорядна знакова система, яку засвоюють на основі словесної мови й у процесі її вивчення. За таких умов жести є еквівалентами слів, а порядок їх використання збігається з порядком слів у звичайному вербальному реченні, тобто КЖМл є мануальним відбиттям вербальної мови й має *лінійний* характер[3].

За ступенем автономності ЖМГ, з огляду на її природні особливості, не пов'язана зі словесною мовою, на відміну від КЖМл. Приймаючи принципи й метамову традиційного мовознавства, констатуємо, що ЖМГ має ознаку стихійності виникнення й розвитку, має своєрідні *морфологію, синтаксис, семантику, лексику,* що дає можливість назвати її повноцінною мовою, а КЖМл дублює лексику й граматику природної словесної мови. Дослідники наголошують на конситуативності ЖМГ (як і розмовної форми словесної мови), що певним чином полегшує побудову й сприйняття жестового мовлення, адже порядок жестів у реченні строго не фіксований.

Певна лінгвістична картина ЖМГ існує, однак вона репрезентована в науковій парадигмі спорадично, переважно закордонними дослідженнями. Ґрунтовного, системного лінгвістичного аналізу засобів жестової комунікації глухих – ЖМГ – та принципів їх лінгвістичної параметризації (лексикографування) в Україні немає. Отже, **актуальним і новим** є розпрацювання засад української сурдолінгвістики [Тищенко 2006] та засад лексикографічної параметризації української жестової мови глухих[4] (УЖМГ).

Поняття про основну мовну одиницю ЖМГ

Для визначення предмета й принципів лексикографування ЖМГ з'ясуймо проблеми: а) *жесту* як основної структурно-семантичної одиниці ЖМГ; б) внутрішньої та зовнішньої *структури* жесту.

Актуальність пропонованого аналізу полягає в тому, що лінгвістичне дослідження ЖМГ, чітке усвідомлення параметрів лексикографічного опису потребує термінологічної конкретизації понять *жест, зовнішня та внутрішня структура жесту, фази жесту, сукупність жестів* певної ЖМГ, *жестова фраза (текст)* та ін., а також уніфікації графічних способів відбиття емпіричного жестового матеріалу. Сьогодні наукова література не оперує, на нашу думку, таким чітким понятійним і термінологічним апаратом, який би задовольняв вимоги системності та єдності методологічних підходів.

У широкому розумінні жест – це 1) рух частини тіла (рук, голови тощо), що допомагає мовцеві виразніше висловити свою думку, почуття тощо; 2) *перен.* учинок, розрахований на зовнішній ефект (СІС 2000). Детальну характеристику жестів у першому значенні, а також мімічних жестів, поз і знакових рухів тіла здійснив Г. Крейдлін [Крейдлин 2002], розглядаючи жест як одиницю *кінестетики* – центральної області невербальної семіотики, мови тіла (body language), з якою не асоціює «**штучні жестові мови** (виділення *Г. К.*), що мало співвідносяться з мовленням. Це, передусім, мови, створені для глухонімих, такі, як, наприклад, російська мова глухонімих, амслен (американська жестова мова – Т.О.).., **мімічна мова**, або **мова пантоміми**.., **жестові мови порівняно вузьких груп..**» та інші [Крейдлин 2002]. Одразу зазначимо, що кваліфікування жестової мови глухих як штучної, яка мало співвідноситься з мовленням, потребує, на нашу думку, окремого дослідження, оскільки Г. Зайцева, на яку покликається Г. Крейдлін, пише: «Російське жестове мовлення (РЖМ) – це спілкування за допомогою російської жестової мови – самобутньої лінгвістичної системи зі своєрідною лексикою, граматикою» [Зайцева 2000]. Проте цінність і вичерпність здійсненого Г. Крейдліним аналізу внутрішньої та зовнішньої структури жесту як одиниці кінестетики є незаперечними.

Жест як одиницю ЖМГ дослідники називають «специфічним засобом спілкування глухих» [Гейльман 1957], «втіленням думки у глухих» на зразок слів у людей без вад слуху [Иванюшева 1968], «основною смисловою одиницею», «кінетичним актом, у якому беруть участь передусім руки» [Зайцева 2000], це «елементи (одиниці) жестової мови глухих.., еквіваленти слів (словосполучень, понять) російської (загалом вербальної – *О. Т.*) мови» [Фрадкина 2001], «лексична одиниця жестової мови» [Димскис 1998].

Отже, за робоче визначення приймаємо таке: **жест –** це основна мінімальна цільнооформлена відтворювана структурно-семантична одиниця ЖМГ, що є неоднорідним (багатокомпонентним) кінетичним (пе-

---

[3] Зміст, предмет та завдання, а також терміноапарат сурдолінгвістики окреслено у працях [Тищенко 2006, №4; Тищенко 2006]

[4] Як джерела й матеріал дослідження використано жестові тексти, зафіксовані в довільних та експериментальних ситуаціях спілкування глухих (німих) та сурдоперекладачів в Україні; жести, зафіксовані у лексикографічних працях.

редусім мануальним) актом позначення (номінації) конкретних та абстрактних реалій, напр., ДІМ, ЗОШИТ, ЛЮБИТИ[5].

Уважають, що **жест** у цій системі є аналогом *лексеми (морфеми),* а сукупність жестів становить *лексичний склад* ЖМГ [Зайцева 2000; Иванюшева 1968; Краєвський 1964]. Стосовно ЖМГ, на нашу думку, можна вжити термін *жестовий склад* ЖМГ, або *жестика* (за аналогією до терміна *лексика*). Так само сукупність жестів, якими оперує мовець – це його *жестикон,* а розділ сурдолінгвістики, який вивчатиме жестику та її основну одиницю (жест), можливо, матиме назву *жестологія,* словник жестів – *жестівник*.

Онтологія жестів. Жести ЖМГ і КЖМл класифікують за певними характеристиками: належністю до однієї чи обох жестових систем (жест КНИГА належить і до ЖМГ, і до КЖМл, а ІНТЕГРАЛ – тільки до КЖМл), за способом експлікації (власне жести: ДИСКРИМІНАЦІЯ "дискримінація", жести+дактилеми: з+СУХО "засуха", дактильні слова: к-і-б-е-р-н-е-т-и-к-а "кібернетика") [Зайцева 2000]. Р. Краєвський пропонує таку класифікацію одиниць ЖМ: **а) виражальні рухи; б) жестові знаки** [Краєвський 1964]. Виражальні рухи переважно є спільними і для глухих, і для людей без вад слуху, а жестові знаки – це кінетична система глухих, хоча деякі жести, напр., жест ДОМОВЛЕНІСТЬ використовують ті й ті: напр., ударяють по руках, підсилюючи вислів: "Отже, домовились!". Пропонована класифікація, певно, потребує деяких уточнень. Так, довільний, тобто не мотивований, знак СПОКІЙНО можна кваліфікувати як *виражальний вказівний жест*, адже рух долоні по грудній клітці зверху вниз часто використовують і не глухі, нібито уповільнюючи прискорене дихання чи серцебиття, кінетично підсилюючи стан спокою чи бажання заспокоїтися.

Жестова картина світу

З'ясуймо поняття про жестову картину світу (ЖКС) та про її місце серед інших картин світу. Традиційно картину світу (КС) розуміють як цілісну систему наявних знань й уявлень про світ, яка інтегрує наукове розуміння, міфологічні уявлення і їхню інтерпретацію в мистецтві та побутовій свідомості. КС поєднує емпіричні знання та інтуїтивні уявлення про світ, вибудовуючи шкалу цінностей та ціннісно орієнтуючи людину.

КС формується і закріплюється в мові: «мовна картина світу, філософська картина світу передають процес словесно-мовленнєвого осягнення буття у вербалізації мислительного процессу» [Янушкевич 2002: 10]. Поняття ***мовна*** *КС* апріорі означає ***вербальна*** *КС*. Однак поряд із природною вербальною мовою існують інші системи комунікації, серед них жестові мови (штучні та природні).

КС розуміють передусім як спосіб організації та спосіб експлікації певних знань та уявлень. Є такі КС, як філософська, наукова, побутова, художня, міфологічна тощо, серед них – мовна. Поняття філософської, наукової тощо, а також мовної КС реалізуються у *вербальній* формі: *людина* (автор КС) реалізує в *мові* (засобі) *ідеальне відбиття реального* світу у її свідомості.

ЖМГ (так само як і вербальна мова) матеріально репрезентує уявлення носія цієї мови про світ. Це виявляється передусім у **жесті –** аналогові лексеми (або морфеми). Внутрішня сторона жесту (план змісту), як і сло́ва, пов'язана з відображенням фактів дійсності в людській свідомості. У зовнішній стороні жесту (плані вираження) значно частіше, на відміну від слова, виявляється мотив номінації. Тобто коли звуковий ряд певного слова практично неможливо співвіднести як з денотатом, так і з сигніфікатом, то жест у плані вираження (рухи, міміка) цілком наочно ілюструє особливості сприйняття людиною фактів дійсності та їхньої інтерпретації.

Наприклад, жест, що його можна вербально означити як ПЛАНЕТА, виконують так: *кисті обох рук з розкритими пальцями складають у формі кулі на рівні грудей і здійснюють одночасні обертальні рухи від себе вперед.* Інколи цей жест як самостійний вживають на означення поняття *планета Земля,* інколи додають жест ЗЕМЛЯ на означення *ґрунту*: *кистями рук здійснюють рухи, які імітують сіяння зерна*. Зрозуміло, що мотивом такої форми інсценувального жесту ПЛАНЕТА є уявлення людини про *планету* як 'кулясте тіло, яке здійснює оберти навколо власної осі'. Ці аспекти – 'кулясте тіло' й 'обертання' – репрезентують ознаки, що їх виокремила для себе людина як ключові в означенні поняття *планета.* У цьому виявляються й сучасні знання про *планету* як космічний об'єкт. Так, в основі зовнішньої форми деяких жестів лежать ті ключові ознаки позначуваних реалій, що їх виокремлюють для себе члени певного соціуму чи етносу. Зрозуміло,

---

[5] Тут і далі приймаємо такий спосіб запису: **жести** умовно означаємо вербальними еквівалентами в початковій формі, надрукованими великими літерами (СТІЛ, СТРАШНО, ПРИХОДИТИ У ГОСТІ), **вербальний опис виконання жесту** – курсивом (ГОРДИЙ – *рукою в конфігурації „великий палець" провести по груді знизу вверх*) **дактильовані** слова та їхня частини – малими буквами через рисочку (О-л-е-н-а, з-СУХО), **слова- (словосполучення-, речення-) відповідники** беремо в лапки, означувані поняття беремо в одиничні лапки (ЛИЖВИ – жест на означення 'особи, дії, предмета, явища, пов'язаних з лижами', відповідає таким одиницям, як „лижі", „лижник", „ходити на лижах" тощо). Умовність позначення жесту словом, напр.: ВЕСЕЛИЙ, пояснюємо тим, що вербальний еквівалент часто звужує виражальні можливості жесту, тому доцільніше подавати групу слів: „веселий", „весело", розширюючи його узус. Для відтворення жестової фрази вживаємо скісну риску: ЧАЙНИК/ВЕЛИКИЙ

це не виняткова особливість ЖМГ, оскільки деякі вербальні назви також указують на виокремлену ознаку реалії.

Отже, стосовно номінації в ЖМГ можна говорити про семний аналіз поняття, виокремлення основних (ключових) сем, їхню матеріалізацію – чи шляхом демонстрації вже наявного жесту як переосмисленого (як явище вторинної номінації), чи у сполученні жестів, чи у творенні нового жесту.

У структурі жесту дослідники одностайно називають такі *складники* (у різних авторів – *хіреми, кінеми, фонеми*), як **конфігурація, локалізація, характер руху, мімічний компонент, участь однієї чи обох рук.** Вибір форми кожної з цих одиниць також є мотивованим чи стосовно означуваної реалії, чи співвідносної вербальної одиниці, напр., для *дощику* обирають конфігурацію «крапелька», для поняття *грамотний* – конфігурацію дактильної літери «Г».

Характер руху також є важливим елементом творення ЖКС як індикатор уявлення людини про те чи інше поняття, реалію. Так, інтенсивний, повторюваний рух зазвичай є ознакою жестів на означення понять сфери психічних, емоційних станів, якостей: ЩЕДРИЙ, ХОЛОДНИЙ, ШОК. Інша річ – жест інсценувальний, коли характер руху імітує реалію: *чищення моркви* в жесті МОРКВА.

Окрім особливостей **номінації,** у формуванні ЖКС важливу роль відіграє **граматика** ЖМГ. Значний ступінь конситуативності, конкретність жестових висловів [Зайцева 2000; Краєвський 1964] свідчить про перевагу наочно-дійового, образного (конкретного) мислення над абстрактним. Особливо це стосується глухих, які не володіють вербальною мовою або її грамотою. Конситуативність ЖМГ пов'язана із побудовою жестового вислову, основаного на ***одиницях смислу,*** співвідносних із наочною ситуацією. Наприклад, поняття *через два роки* позначається таким жестом: *рука в конфігурації 2 (великий і вказівний пальці випрямлені, решта зігнуті) описує плавну дугу від підборіддя вперед;* поняття *два місяці*: *рука в конфігурації 2 описує плавну дугу від підборіддя до лоба;* поняття *дві години: рука в конфігурації 2 описує коло вгору-ліворуч перед груддю.* Такі жести-склейки свідчать про злиття двох понять (об'єкта і його кількісної репрезентації) в одну одиницю смислу [Фрадкина 2001].

Так, за планом вираження переважної більшості одиниць ЖМГ можна декодувати, реконструювати особливості сприйняття світу людиною (передусім із вадами слуху), тобто здійснити аналіз жестового – «лексичного» – складу ЖМГ (жестикону), а також жестового тексту з позицій дослідження мовної **жестової картини світу,** зокрема через зіставний аналіз із **вербальною картиною світу**.

Зовнішня й внутрішня форми жесту

Ще до середини XX ст. жест як одиницю ЖМГ вважали єдиним, неподільним кінетичним актом. Відповідно, нечіткість розуміння **зовнішньої форми** жесту утруднювала проблему його класифікації.

Р. Краєвський уперше виокремив складники й назвав їх ***кінемами,*** зокрема описав таку кінему, як *конфігурація* (однак не називаючи її так, а вживаючи описову конструкцію: *положення пальців кисті*) [Краєвський 1964]. Трохи пізніше В. Стоку, незалежно від Р. Краєвського, назвав складники ***хіремами***[6] й виокремив *дези (конфігурацію), таби (локалізацію), сиги (характер руху)* [Stokoe 1960]. Г. Зайцева вважає, що складники жесту – це ***фонеми*** *конфігурація* та *рух.* Просторове положення – *локалізацію* – дослідниця вважає однією з характеристик компонента *рух* на рівні з такими, як *напрям, якість* [Зайцева 2000]. Вважаємо, що логічнішим відповідником складника жесту є термін ***морфема (жестова),*** оскільки складник жесту, як і морфема, зазвичай має значення – як граматичне, так і лексичне [Тищенко 2006, №4].

Кожний компонент у різних національних ЖМГ репрезентований багатьма варіантами, напр., у російській жестовій мові Г. Зайцева нараховує 20 основних конфігурацій, в УЖМГ їх близько 40. Зазначимо, що й у цьому напрямі погляди дослідників не збігаються. Насамперед треба визначитися, що вважати окремою конфігурацією. Переважно такими є конфігурації дактильних літер та цифр. Причому дактилеми відповідних літер однієї національної вербальної мови можуть уживатися як основи жестів в іншій ЖМГ. Наприклад, дактилема літери «ы» – *вказівний палець та мізинець випрямлені, решта пальців зігнуті й зібрані в одну точку* – є основою таких жестів в українській ЖМГ, як ЛІЖКО, СТІЛЕЦЬ, ХИТРУН та ін., хоч мотивація використання цієї конфігурації пов'язана не з літерою «ы», а з конструктивною або іншою схожістю положення пальців та відповідних предметів чи їхніх функцій.

Розпрацювавши докладну систему символів на означення кожної кінеми, білоруська дослідниця Л. Димскіс пропонує нотувати (транскрибувати) жест, кодифікувати його письмово у двовимірній площині [Димскис 1998]. Вона значно поглибила систему, розпрацьовану вперше в середині XX ст. В. Стоку [Stokoe 1960], проте не залучила до нотації способу передання одночасного виконання двох кінем (наприклад, коли під час руху змінюється конфігурація) через позначення "числівник / знаменник".

---

[6] Зміст, предмет та завдання, а також терміноапарат сурдолінгвістики окреслено у працях [Тищенко 2006, №4; Тищенко 2006]

Внутрішня сторона жесту пов'язана з відбиттям фактів дійсності в людській свідомості. Жести – це зазвичай умотивовані матеріальні знаки ідеальних уявлень, вони мають власну структуру, особливі джерела номінації. Це знаки, зовнішній бік яких, на відміну від вербального знака, має рухову тривимірну субстанцію, що зумовлює своєрідність жестового синтаксису.

Уважаємо, що внутрішня форма жесту у свідомості мовця може бути пов'язана зі словом, словосполученням, реченням, якщо комунікант володіє вербальною мовою, і не пов'язана зі словом (відповідно, з усією системою природної вербальної мови), коли комунікант (напр., глухі діти, народжені в сім'ї глухих тощо) не володіє вербальною мовою або не знає відповідної вербальної форми. Так, жест ШАМПАНСЬКЕ (імітація вибуху) на означення *шампанського* не пов'язаний ні з писемною, ні з усною звуко-буквеною формою слова «шампанське» та з уявленням людини про це слово. Спільне у структурах слова «шампанське» і жесту ШАМПАНСЬКЕ – це поняття, ідеальне уявлення людини про предмет дійсності *шампанське*.

Лексиці ЖМГ притаманні різноманітні семантичні зв'язки. Так, *синонімія* виявляється в існуванні кількох різних за формою і, відповідно, мотивацією, жестів на означення одного поняття, напр., поняття *свіжий* передають такими формами: а) правою пригорщею ніби зачерпнути щось у лівій; б) обидві кисті зі складеними докупи пальцями рухати до себе і від себе на рівні грудей. Обидва жести словесно кодифікують як СВІЖИЙ, уживаючи при словесному перекладі відповідне слово: «свіжий».

Щодо *антонімії* цікавим є спосіб надання жесту протилежних значень, скажімо, шляхом зміни характеру руху. *Омонімічними*, певно, можна назвати жести на означення *комп'ютера* й *піаніно*: пальці обох рук імітують роботу на клавіатурі.

Фази жесту. Орфокінетика. Варіантність

Не охоплено увагою лінгвістів таке поняття, як *фази жесту,* що їх дослідники кінестетики, знов-таки за аналогією до фонетики, називають *екскурсія, реалізація, рекурсія* [Крейдлин 2002]. Уважаємо, варто експериментально підтвердити наше припущення про те, що жести (або їхні окремі компоненти) у живій мовній діяльності відмінні від зафіксованих у словниках настільки, наскільки трансформуються й вербальні одиниці в мовному потоці залежно від багатьох чинників: ситуації, особистісних якостей мовця, загальномовних закономірностей (асиміляція, редукція, спрощення та ін.). Відповідно, потребує ретельного вивчення жива жестова мова, зокрема важливо виявити *необхідні й достатні ідентифікаційні ознаки жесту*, можливості *варіантів* тощо.

Наприклад, розрізнюють жести *дворучні* й *одноручні.* Описаний раніше дворучний жест НЕМОВЛЯ не втрачає ознак мовної одиниці зі значенням 'дитина', 'маля', 'немовля' коли його з метою економії мовних ресурсів виконувати однією рукою – правою, не опираючи її на долоню лівої. Вірогідно, таке явище можна назвати *редукцією*, коли збереженим залишається ідентифікаційна ознака – *імітація рухливості голови маленької дитини,* а опора є додатковою, факультативною. Тим часом є варіанти конфігурації такого жесту: замість випрямлених вказівного пальця й мізинця («ріжок» капора – застарілий, неактуальний вже елемент) уживають конфігурацію *округленої кисті* (*пригорщі*) – це *імітація голівки.*

Так само для деяких жестів не є строго визначеною локалізація, напр., площина, у якій виконують жест ПИТАННЯ, ПРОБЛЕМА (*вказівним пальцем правої руки здійснюють імітацію пунктуаційного знака питання над долонею лівої руки)* може бути паралельною, перпендикулярною, під нахилом відповідно до мовця. Інша річ – це жести БОГ, ГОСПОДЬ, місце виконання яких – *праворуч на рівні лоба і вище* – зумовлене загальними уявленнями про Бога як про *того, хто є вище, над* мовцем, у побутовому уявленні – *на небі.*

Припускаємо, що явища *асиміляції, редукції* стосуються дактильних зображень букв вербальної мови – дактилем під час їхнього вживання в мовному потоці. Повне, чітке й виразне дактилювання спостерігаємо хіба що в навчальних відеопосібниках, а в живій мові дактильна фраза так само підпорядкована принципу економії мовних ресурсів: кисть руки інколи не встигає виконати знак у певній площині, під певним кутом. Водночас важливо передати *достатні й необхідні* риси дактилеми – якщо, скажімо, кут виконання є такою ознакою, його дотримуються.

Наприклад, дактилема «м» – це *випрямлені й незімкнені вказівний, середній та безіменний пальці, великий палець притримує мізинця (імітація графічного зображення букви).* Такі риси є ідентифікаційними. При цьому площина виконання дактилеми – за різними джерелами – різна: *пальці спрямовані вниз* [Зайцева 2000; Краєвський 1964], *пальці спрямовані вперед* [Фрадкина 2001].

Так, можна твердити про існування ідеального образу дактилеми або жесту – *інваріанта*, а також про реальні втілення цих одиниць – *варіанти*, які залежать від ситуативних та прагматичних чинників. У вербальній лінгвістиці є поняття *графема* й *алограф* у письмовій мові, *фонема* та *алофон* (*звук*) в усній.

Отже, ми запропонували лінгвістичне визначення жесту як одиниці ЖМГ, зокрема акцентували на *зовнішній та внутрішній сторонах жесту,* обґрунтували вживання терміна *морфема* замість термінів *фонема, кінема, хірема* на означення структурного елемента зовнішньої форми жесту, як поживу для роздумів подали терміни *жестика, жестикон, жестологія, жестівник,* висловили припущення про дослідження *асиміляції,*

редукції зовнішньої структури жестів і дактилем у мовному потоці, а також про необхідність вивчення *ідентифікаційних ознак жесту й дактилеми.* Такий аналіз дає підстави визначити тип і призначення, структуру й зміст Словника української жестової мови глухих (жестівника).

Концепція і принципи укладання Словника української жестової мови глухих (жестівника)

Створення нового тлумачного словника (жестівника) ЖМГ можливе на основі ґрунтовних теоретичних засад. Їхнє вироблення базується на узагальненні досвіду як традиційної вербальної лексикографії, так і словникарської роботи сподвижників сурдопедагогіки – вітчизняних і закордонних (переважно саме педагоги беруться до цієї складної роботи). Здійснивши ретельний аналіз лексикографічного досвіду в галузі ЖМГ [Тищенко 2006, Вип. 13], доходимо до таких висновків.

Під час укладання словників ЖМГ необхідно врахувати проблеми кількох рівнів: а) вибір типу словника; б) принципи укладання; в) принципи добору матеріалу. Відповідно до цього розпрацювати структуру словникової статті таким чином, щоб якомога точніше описати наявні зв'язки між жестами у ЖМГ, між жестами та словесними еквівалентами (словами, словосполученнями, реченнями – вільно відтворюваними або усталеними), а також описати словесно всі можливі значення жесту (для чого треба розпрацювати відповідну метамову), проілюструвати їх як вербально, так і наочним візуальним об'єктом – малюнком, фото, відео. Неоціненним матеріалом будуть етимологічні, культурологічні, стилістичні та ін. ремарки.

Актуальність лексикографічної параметризації ЖМГ, засади створення Словника української жестової мови глухих (жестівника) (далі – Жестівника), принципи добору фактичного матеріалу до Жестівника на основі корпусу жестової мови глухих ми розпрацювали раніше [Тищенко 2006, Вип. 13: 192–195; Тищенко, Кульбіда, 2005]. Зараз пропонуємо детальніше окреслені концепцію та принципи укладання Жестівника на основі сучасного вітчизняного й світового лексикографічного досвіду в галузі вербальної мови [Тараненко 1996], мови тіла (кінестетики) [Крейдлин 2002] та ЖМГ [Дмитриева 2003; Фрадкина 2001 та інші], (ЖВ; УТВЖМ).

Тип і призначення Жестівника. Жестівник планується як жестово-вербальна лексикографічна праця тлумачно-перекладного типу. У ньому в якомога найповнішій формі буде подано *жестикон* – жестовий (лексичний та фразеологічний) склад сучасної ЖМГ.

Характер Жестівника:

– за принципом добору матеріалу та його інтерпретації: реєстраційно-нормативний. Так, дескриптивно-прескриптивний принцип подання жестів передбачає а) розміщення їх за специфічним «алфавітом», параметрами жестів – конфігурацією, локалізацією, характером руху, немануальними компонентами (візуальним, мімічним, рухом голови, торсу тощо); б) найповнішу їхню нормативно-кодифікаційну характеристику відповідно до сучасного стану УЖМГ, рекомендації до вживання тощо;

– за принципом подання жестового мовного матеріалу – це Жестівник активного типу, оскільки планується репрезентувати жести в найтиповіших жестових контекстах, де виявлятимуться денотативні, сигніфікативні, конотативні, прагматичні, внутрішньомовні значення основних номінативних одиниць жестової мови – жестів, їхні синтагматичні зв'язки. Це сприятиме активному засвоєнню мови та володінню нею користувачами – глухими та з вадами слуху, сурдоперекладачами, а також тими, хто спілкується з такими людьми (батьками, учителями тощо);

– за принципом побудови словникової статті: Жестівник багатоцільового призначення. Цього плануємо досягти шляхом подання якомога ширшого обсягу інформації про словникові одиниці, що охоплюватиме їхню граматичну, стилістичну (зокрема експресивну), семантичну, етимологічну, тематичну, жестотвірну, синтагматичну, варіантнісну, «вимовну» та інші характеристики. За можливості буде подано відомості про першу лексикографічну фіксацію жесту та її особливості. Словникова практика виявляє необхідність також уведення нових ремарок, які диференціюватимуть жести КЖМл чи природної ЖМГ, штучні чи інсценувальні, жести, спільні для людей і з вадами слуху, і без них, і жести, притаманні винятково системі жестової мови.

Порівняно з наявними жестовими лексикографічними працями Жестівник ширше охоплюватиме жестовий склад сучасної природної жестової мови глухих за рахунок добору матеріалу з живої мови комунікантів, різних за віком, статтю, соціальними, віковими та іншими параметрами, а також з різних областей України (актуалізовуватимуться діалектні – територіальні та соціальні – відмінності). Основою реєстру та ілюстративної частини будуть матеріали корпусу ЖМГ, принципи добору й параметризації якого ми розпрацювали на основі досягнень сучасної корпусної вербальної лінгвістики.

Також ми пропонуємо нові для жестової лексикографічної практики параметри: по-перше, це тлумачення жесту або його значення (за необхідності, коли недостатньо навести вербальний відповідник), по-друге, це найповніше ремаркування відповідно до вже названих аспектів, по-третє, ми пропонуємо новий спосіб ілюстрування жестів (див. далі). Можливо, буде вказано частотні параметри, конотаційні характеристики тощо, наведено жестову транскрипцію, яка стає невіддільною частиною словникових статей у закордонних словниках жестових мов. Доцільним буде визначення необхідних і достатніх ідентифікаційних ознак жесту, а у зв'язку з цим – наведення варіантів жесту.

Вважаємо за необхідне тлумачити лексичне або граматичне значення певних параметрів жесту, напр. характеру руху (за аналогією до морфем – продуктивних словотворчих одиниць). Так, повторюваність, циклічність, швидкість, інтенсивність тощо можуть виконувати смисло- або формотворчі функції, як-от: двократне повторення жесту ВИ в напрямі об'єкта мови надає мовній одиниці а) нового лексичного значення належності, утворюється інший жест – ВАШ, б) граматичного значення давального відмінка, що у вербальному еквіваленті значить ВАМ.

Джерелами Жестівника стануть усі приступні лексикографічні (електронні та паперові, графічні та відео) праці з ЖМГ.

Змістовий складник для створення корпусу ЖМГ можна зреалізувати через добір зразків а) монологічного мовлення; б) діалогічного мовлення носіїв природної жестової мови у невимушеному оточенні (під час налаштовування, спрямування комунікантів до необхідної теми, форми мови треба враховувати психологічну, соціальну специфіку людей із функціональними обмеженнями). Пропонуємо використовувати а) навідні питання; б) спеціально підготовлені вербальні тексти, які відбивають розмаїття ситуацій, притаманних життю глухої людини у різних сферах. Ці тексти призначені не для *перекладу* калькованим жестовим мовленням, а для *інтерпретації* жестовою мовою. Порівняльний аналіз, сподіваємося, виявить територіальну, соціальну, прагматичну специфіку жестових текстів та сприятиме підготовці до введення певних ремарок: *діал., сленг, жарг., проф.* тощо.

Повнота матеріалу залежить від кількісного та якісного добору комунікантів з урахуванням регіональної належності, місця проживання (місто чи сільська місцевість) віку, статі, освіти, захоплень, професії, релігійних переконань, знання/незнання вербальної мови, КЖМл тощо. Важливим параметром є характер фізичних вад: чи це глухоніма людина, чи глуха із навичками вербальної усної та письмової мови, чи німа (перев. безгортанна) зі збереженим слухом, чи сурдоперекладач (перекладач із жестової й на жестову мову) без вад слуху.

Комунікантів має бути не менше 100 осіб. Відповідно, для кожного треба заповнити *анкету,* дані якої в електронному вигляді супроводжуватимуть файл із жестовим текстом, щоб забезпечити можливість наступних різнопланових досліджень ЖМГ, зокрема соціальних, гендерних, вікових тощо [Тищенко 2006, Вип. 7].

Структура Жестівника. Як уже було зазначено, жест як елемент комунікативної системи глухих має такі характеристики: конфігурація, побудова, локалізація, характер руху, немануальний елемент – традиційно ці характеристики називають фонемами [Зайцева 2000], ми ж обґрунтували термін *морфема.* Упорядкований набір таких морфем щодо кожного жесту становить його нотацію (або транскрипцію). З огляду на це пропонуємо шість блоків корпусу Жестівника. Перші п'ять блоків – це п'ять своєрідних алфавітів, де зображено, описано й символічно позначено варіанти кожної з названих вище морфем. Так, конфігурація представлена сорока вісьмома варіантами, локалізація – від п'яти до дев'яти (за різними даними), напрям руху – кількістю до десяти варіантів тощо.

Зміст цих блоків використовуватимемо для упорядкування й транскрибування жестів у **реєстрі** основного – шостого блоку, де репрезентовано власне словникові статті. Обов'язковим буде список скорочень, словесний покажчик, список джерел.

Реєстр Жестівника становитимуть загальновживані жестові одиниці на означення конкретних і абстрактних понять, зокрема лексико-тематичні групи руху, мови, мислення, емоційної сфери, суспільної, економічної, наукової, побутової діяльності тощо: назви осіб, зокрема за внутрішніми та зовнішніми ознаками, за родом діяльності, належності до соціальних, етнічних тощо груп; назви рослин, тварин; назви матеріалів; харчових продуктів, страв; хронотопи; назви свят; терміни; назви зовнішніх чуттів; назви емоцій, станів; назви ознак, дій, процесів, назви числових величин та ін.

До реєстру ввійдуть жести, сфера вжитку яких звужена у зв'язку із соціальними, територіальними, професійними чинниками; жестам, застарілим за внутрішньою (ДИЛІЖАНС – ВАГОН) чи зовнішньою формами (БАТЬКО – *імітування поцілунку руки*) з відповідними позначеннями. Особливу увагу приділятимемо жестам, які не мають слова-еквівалента у вербальній мові, напр. жестам – назвам понять *жестова мова, жестове ім'я,* жесту, що означає 'відмінність інтелектуального рівня глухої та людини, яка чує', тощо.

На відміну від наявних словників жестів, де з ономастичної групи подано обмежене коло географічних назв, Жестівник репрезентуватиме не продактильовані, а саме жестові імена й деякі прізвища людей (найуживаніші), топоніми, гідроніми, астрономічні назви, зокрема назви важливих для українців соціальних, політичних, історичних реалій.

Виокремлюватимуться жести-наслідування, імітації, які мають дискретний характер. Окремо подаватимуться продуктивні елементи – основи для творення інших жестів (напр., *імітування сліз, які течуть по щоках* лежить в основі жестів зі знач. 'плакати', 'згорьований', 'дуже сумний', ці жести різняться немануальним компонентом, інтенсивністю руху тощо).

Структура тлумачної статті Жестівника. Ключовою характеристикою розміщення жестів у реєстрі є конфігурація. Так, у цьому блоці Жестівника кількість розділів зумовлена кількістю конфігурацій, усередині кожного з них жести буде впорядковано за побудовою, локалізацією, характером руху, немануальним компонентом.

Реєстрова одиниця – жест (малюнок або фото). Далі наводиться транскрипція, вербальний опис виконання жесту, а також ремарки (граматичні, стилістичні тощо). Плануємо також характеризувати жести за їхніми онтологічними параметрами, в основі яких – класифікації Р. Краєвського [Краєвський 1964] та Г. Зайцевої [Зайцева 2000]. Так, передбачаємо такі групи жестів: виражальні рухи (міміка: *міміка здивування*, жест: ЗАПРОШЕННЯ); жестові знаки (безпосередньої символіки – іконічні: ТАРІЛКА, опосередкованої символіки – асоціативні, штучні: ПОТРІБНО); жести природної жестової мови, напр., ДИТИНА; жести КЖМл: напр., згаданий жест ДИТИНА, але зі значенням ‘лялька’; спільні жести тощо.

Семантичну характеристику становитимуть: а) значення жесту, виражене тлумаченням, відсиланням до певних реєстрових одиниць (синонімів, антонімів, твірних одиниць та ін.), наведенням вербальних еквівалентів – слів або фразеологізмів; б) особливості синтагматичної (смислової та граматичної) сполучуваності; в) ілюстративний матеріал; г) довідковий відділ.

Омонімічні жести у Жестівнику подаватимемо окремо під відповідною нумерацією. Варіанти того самого жесту (зі зміною і без зміни внутрішньої форми) – гніздовим розташуванням.

Правила виконання жесту (правила «вимови», «орфокінетика»). Традиційним у словниках жестів є словесний опис його виконання. Це буде відбито також у транскрипції (хоча вона, вважаємо, все одно не передає повною мірою специфіки того чи іншого жесту, однак дає змогу точніше, ніж словами, й економніше, ніж малюнком, передати графічно жестову фразу). Водночас буде вказано ідентифікаційні (необхідні й достатні) ознаки (конфігурація, локалізація, характер руху, немануальний компонент), варіанти виконання. Напр., Р. Краєвський так описує жест зі значенням ‘болото’: *пальці обох кистей в положенні дактильного знака «а»* (стиснуті в кулак – *Т.О.*), *кисті перед грудьми, кінчики вказівних пальців спрямовані вниз. Права кисть вище, ліва трохи нижче. Робимо поперемінно два-три рухи обома руками вгору і вниз.. Жестовий знак інсценувальний (коли витягуємо праву ногу з болота, грузне ліва). Іноді зустрічається інший «почерк». Такі самі рухи робимо, коли кисті перебувають у положенні дактильного знака «в»* (долоня розкрита, всі пальці випрямлені й зімкнені – *О.Т.*), *що по суті одне й те саме* [Краєвський 1964]. Так, автор у статті до реєстрового жесту БОЛОТО об’єднав словесний опис виконання, мотивацію (звідки можна виокремити ідентифікаційні ознаки), варіанти виконання, які не виявляють відтінків лексичного чи граматичного значень.

Тлумачення жестів – це основний спосіб їхньої семантичної характеристики. Для цього вважаємо за необхідне звертатися до досвіду мовних тлумачних словників, описово подаючи те чи інше поняття, означене жестом. Пояснення мають бути адекватними, стислими й достатніми, однотипними.

Відсутність ґрунтовних лінгвістичних досліджень природної ЖМГ ускладнює цей аспект роботи, до сьогодні жести перекладали словом-еквівалентом (у кращому разі – кількома словами або словосполученням). Проте специфіка жестової мови (синкретичність багатьох жестів, які в різних жестових контекстах означають особу, явище, стан, функцію тощо, напр.: жест зі значенням ‘вступити’, ‘вступ’, ‘вступання’, ‘надходження’; зі значенням ‘початок’, ‘починати’; ‘всередині’, ‘зміст’ тощо) вимагає іншого способу семантичної характеристики, а саме – пояснення. Залежно від ситуації пояснюватиметься: а) жест як такий (жест на означення ‘предмета, дії, ознаки, процесу... пов’язаних з упорядкуванням певним чином інформації’) із наступною конкретизацією: ‘список’, ‘меню’, ‘складений як графік’ тощо; б) лексичне (жестове) значення реєстрової одиниці (у цьому разі доцільно вжити опис явища, предмета або його вербальну назву: ‘стіл’, ‘стілець’, ‘ваза’).

Окремо в статті (чи окремою словниковою статтею, якщо це самостійний жест) будуть представлені ті вживання жесту, які базуються на вербальних фразеологізмах або близькі їм за значенням, напр., жест, аналогічний вислову „туга серце крає”. Увагу буде приділено й окремим значенням та відтінкам значень жестів, а також випадкам вживання жестів у переносному значенні (із зауваженням: оказіональне чи загальновживане), із певною конотацією та ін.

Тлумачення жестів сприятиме унаочненню **словотвірної (жестотвірної) мотивації.** У Жестівнику реалізовуватиметься зв’язок мотивувального жесту й мотивованого через залучення першого в тлумаченні другого або через дані довідкової частини.

Ілюстрації. Особливості функціонування реєстрової одиниці в мові, її значеннєві відтінки пропонуємо ілюструвати не традиційно, словесними фразами (або не лише ними), а жестовими фразами, відбитими серією фото чи малюнків (або відеофразою, якщо це буде електронна версія Жестівника). Таким чином ми не звужуватимемо ЖМГ до ознак КЖМл як мануальної форми вербальної мови, оскільки склад фрази природної жестової мови зазвичай не відповідає словесному, а ілюстрований жест – певному слову (ідеться передусім про мовні одиниці – назви процесів, абстрактних понять, станів тощо). До того ж семантика син-

кретичних жестів відбивається лише в жестовому контексті. Так ілюстрація буде додатковим поясненням значення реєстрової одиниці. Усі жести, використані в ілюстрації, мають бути в складі реєстру.

Довідкова частина зазначатиме особливості стилістичного вживання жесту, інформуватиме про його лексикографічні фіксації, етимологію, мотивацію або дериваційні можливості. Напр., жест зі значенням ‘лічити’, ‘лічба’, ‘рахунок’ є інценувальним, уживаним усіма категоріями людей: він виконується як *почергове загинання пальців*. Так само жест зі значенням ‘прошу’, ‘будь ласка’ – це *складені мовби під час молитви долоні обох рук.* Жест зі значенням ‘благати’ теж інсценувальний, має прозору мотивацію, проте є одиницею винятково мови глухих: *вказівним і середнім пальцем правої руки імітують „падання на коліна” на розкриту долоню лівої.* Жест – еквівалент слова „епідемія” утворений складанням двох інших жестових одиниць: ЗАРАЗА+ПОШИРЮВАТИСЯ. Жест зі значенням ‘різний’, ‘багато’ зазвичай використовують для утворення узагальненої назви класу однорідних предметів, явищ: жест СТІЛ, ЛІЖКО+РІЗНИЙ має значення ‘меблі’.

Цінними також будуть відомості про запозичені, інтернаціональні жести, жести, спільні для різних мов, а також їхній зв’язок з міжнародною мовою глухих та взаємовпливи.

Таким чином, запропоновані принципи добору, аналізу та інтерпретації жестового матеріалу найповніше на сьогодні репрезентуватимуть особливості ЖМГ у Жестівнику. Звичайно, деякі з положень будуть уточнені, скориговані відповідно до результатів аналізу дібраного відеоматеріалу, тим самим поглиблюватиметься лінгвістична теорія української ЖМГ.

Oksana Tyshchenko

LEXICOGRAPHIC PARAMETRIZATION OF GESTURE LANGUAGE OF DEAF PERSONS

In article the concept of development of a new direction in domestic linguistics (Ukrainian surdolinguistic) is submitted; the general characteristic of object of studying - gesture language of deaf persons is given, the basic aspects of its research and lexicographic parametrization of gesture language of deaf persons are offered.

Keywords: surdolinguistic, gesture language, gesture, lexicographic parametrization, vocabulary

Олена Дюндик

НЕОЛОГІЗМИ У РЕЄСТРАХ СЛОВНИКІВ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН

Історичні зміни словникового складу – це закономірний і необхідний процес, який дає змогу постійно оновлювати лексичний склад мови, підлаштовуючи його під зміни у навколишньому бутті людини. Ці зміни викликані як позамовними, так і внутрішньомовними причинами [Кочерган 2005: 225]. Позамовні причини – це в першу чергу історичний поступ, що зумовлює зміни в суспільстві, економіці, політиці, відтак у мові. Інновації у будь-якій сфері потребують ословеснення нової екзистенції, що спричиняють до появи нових слів. Таким чином мова реагує на зміни. До внутрішньомовних причин зміни словникового складу мови належать тенденції: до економії мовних ресурсів (потреба висловити думку за допомогою якнайменшої кількості мовних знаків), до уніфікації (уодноманітнення викладу) до варіативності (в деяких випадках, наприклад у художньому стилі, виклад навпаки, тяжіє до ускладненості, тому потребує нових варіантів слів для вже відомих понять).

«Коли б не повставали в нашій мові новотвори, літературна мова остаточно завмерла б. Культурне людське духовне життя невпинно зростає й потребує нових слів на своє означення, а тому й повстають новотвори. Звичайно кожна людина мислить значно ширше, аніж може висловити те своїми словами, – їй завжди бракує слів, а тому вона кидається й до новотворів, щоб таки висловити можливо повно свою думку», – так формулює причини виникнення нових слів у мові І. І. Огієнко [Огієнко 2001: 221]. Звичайно, не всі новоутворення, що виникають у мовленні, утримуються в мові, але «ті, що лишаються, все ж досить численні, щоб з плином часу у своїй сукупності надати словнику і граматиці зовсім іншого вигляду» [Сосюр 1998: 203].

Аби чіткіше окреслити предмет опису, варто з'ясувати, що в лінгвістиці прийнято вважати неологізмом, і яким чином це поняття корелює із нормативною лексичною базою мови. Поняття *неологізм* стосується і нових слів, яких ще немає в реєстрах тлумачних словників і тих слів, що фіксують сучасні неологічні лексикони. Це поняття правомірно вживають і для всіх слів, що не охоплені словниками. Бачимо, що чинник фіксації неологізму в словнику є сутнісним для його трактування.

Неологізм (від грец. νέος – новий і λόγισμός – слово, судження, вислів) – слово, а також його окреме значення, вислів, які з'явилися в мові на даному етапі її розвитку (загальномовні неологізми), або були вжиті тільки в певному акті мовлення, тексті, чи мові конкретного автора (стилістичні, або індивідуально-авторські неологізми) [Тараненко 2007: 426]. Із визначення бачимо, що критерій наявності чи відсутності в словнику при визначенні неологізму взагалі відсутній. Однак, у передмовах практично до усіх поважних лексикографічних праць української мови окрім іншого зазначено і про введення до реєстру праці певної частки нової лексики. Таким чином, констатуємо, що лексикографічний критерій у визначенні неологізму має бути присутній.

З тим, аби детальніше оглянути залучення до реєстрів словників нової лексики, варто заглибитися в історію українського словникарства, а також проаналізувати сучасний стан фіксації неологізмів різними типами словників. Словникова справа в Україні пройшла довгий шлях становлення від незначних за обсягом перекладних лексиконів, до сучасних багатотомних тлумачних словників. Неологічну лексику вводили вже до реєстрів перших словників, а згодом почали відображати в окремих лексикографічних працях і подавати її в нових тлумачних лексиконах.

Неологізми фіксують вже перші словники в українській лексикографічній традиції, що мали на меті розтлумачити малозрозумілі на той час старослов'янські слова простою мовою [Москаленко 1961: 14]. Автори словників вдавались до власної словесної творчості там, де не могли знайти потрібне слово. За сферою використання це були загальномовні неологізми, які творилися з певною комунікативною метою, давали назви тим поняттям, які ще були не ословеснені в українській мові.

Першим друкованим словником в українській лексикографії був «Лексис» Лаврентія Зизанія, опублікований у Вільні 1596 року. Реєстр «Лексиса» налічує 1061 слово церковнослов'янської мови [Німчук 1964: 32]. Констатувати наявність неологізмів у цій праці досить важко з декількох причин. По-перше, це перший друкований словник української мови і тому матеріали для співзіставлення відсутні. По-друге, сам автор словника не подає інформації щодо введення до реєстру слів, які були б новими для того часу, хоча критики цієї лексикографічної праці зазначають, що «для пояснення [автор. – О. Д.] використовував слова, не лише взяті з книг Святого Письма, але й деякі творіння вітців церкви» [цит. за Колоїз 2007: 31].

М. Смотрицький у «Граматиці словенській», що вийшла друком 1619 року, за відсутності слов'янських відповідників створює власні, фіктивні форми «за аналогією до латинських, грецьких або ж інших справжніх слов'янських форм» [цит. за Колоїз 2007: 31].

М. Максимович у своїй досить критичній рецензії на «Словник української мови» П. П. Білецького-Носенка (1840 – 1842 рр.) попри все напише, що ця праця заслуговує на те, щоб бути надрукованою передовсім через багатство матеріалів і спостережень, що ведуть по пізнання південноруської мови» [Німчук 1966: 34].

Стосовно нових слів, у передмові знаходимо такі твердження: «Словник П. Білецького-Носенка засвідчує й такі українські слова, які ніде не фіксувалися протягом XIX ст. Як уже було сказано, частину їх увів у «Словарь української мови» Б. Грінченко. Однак не всі слова з реєстру П. Білецького-Носенка з тих чи тих причин він використав. Наведемо лише деякі на літеру **п**: *покошевнее, покошевщина* «подать съ мѣльницъ: одинъ ковшъ зерномъ отъ каждой мѣрки (четверика россійскаго)», *пидружье* у значенні «товарищество, подруги, подружки, товарищъ старшаго дружка на свадьбѣ», *пильноватый* «старательный», *пиняжка, повада* «привычка», *повадити* «приучить, приноровить», *половиця* «половина, доска на полу» та ін.» [Німчук 1966: 34]. Отже, ця лексикографічна праця також засвідчує нову лексику, яку потім використає Б. Д. Грінченко в реєстрі свого словника.

М. Закревський у 1861 році в Москві видав «Словарь малороссійскихъ идіомовъ». У реєстр цього словника автор поряд із узусними лексемами вводить і низку новотворів. Список джерел словника налічує 62 позиції, з яких він обрав для опису 11 127 слів. Українські лексеми в ньому витлумачено російською мовою, багато що, за словами Б. Грінченка, «пояснено неправильно», оскільки автор із 1829 року жив за межами батьківщини. Крім того, Б. Грінченко відзначив, що: «были внесены въ словарь неуклюжія слова, составленныя автором «Ужинка» (СБГ 58: XIV).

У 1865 році в Коломиї побачив світ перший випуск словника М. Петрушевича («М. Петрушевича словар рускій»). Головною вадою цього словника, на думку Б. Грінченка, була опора на штучну книжку мову, «среди которой только изрѣдка попадаются народныя слова и въ то же время много словъ не существующихъ ни в каком языкѣ: *безпошибочный, безпрокій, величествіе, вельмодержавіе* и пр.» (СБГ 58: XV). У сучасних термінах ці слова варто було б назвати авторськими неологізмами і тлумачити їх як індивідуальні на противагу узусу як колективній мовній практиці. Позиція критика більш ніж очевидна – авторським новоутворенням не місце у словнику тлумачного типу. На жаль, словник не пішов далі першого випуску (А-Видно) і містить лише 74 сторінки (СБГ 58: XV).

Словникарство періоду «fin de siècle» в цілому можна схарактеризувати накопиченням матеріалу із живої розмовної мови. «Щоб укласти словник, треба зібрати і вивчити хоч в якійсь мірі словниковий склад народної мови» [Москаленко 1961: 47]. Робота над збиранням такого лексичного матеріалу йшла як на східноукраїнських, так і на західноукраїнських землях.

Вже у першому номері українського суспільно-політичного та літературно-мистецького часопису «Основа» (січень 1861 р.), що виходив у Петербурзі, було опубліковано оголошення, у якому містилося прохання до всіх, хто знає, або за місцем проживання може прислухатися до «народної мови», повідомляти до редакції «найкоротші та уривчасті спостереження над мовою, і (подавати – О. Д.) більш значні філологічні праці» [Москаленко 1961: 47]. У кінці 1881 року журнал перестає виходити, проте ініціативу зі збирання матеріалу для словника української мови перебирає на себе видання «Киевская старина», що починає виходити з того ж року. На початок 1902 року картотека редакції становила 49 тисяч українських слів [Москаленко 1961: 49].

На західноукраїнських землях у цей період також простежувався сплеск цікавості до українського слова. Журнал «Наукові записки Т-ва ім. Шевченка» та інші періодичні видання того часу друкують словникові матеріали, які вдається зібрати із «народної мови», тобто тією, якою говорили в той час в народі, на противагу писемній.

Окрім реєстрів українських слів, оформлених як додатки до періодичних видань, у цей час з'являється і низка окремих словників української мови.

З огляду на повноту представлення лексики, вартий уваги «Опыт Южнорусскаго словаря» К. Шейковського, автор якого мав намір «подавати у своєму словнику кожне слово, яке відоме в народній мові, бо наука не повинна нічого ні приховувати, ні перекручувати» [Москаленко 1961: 54]. Хоча рецензії на цей словник були досить дошкульними, сам Б. Грінченко, який критично про нього відгукнувся, «досить широко використав працю Шейковського» [Москаленко 1961: 58] у роботі над своїм словником.

Оскільки це були перші спроби масової фіксації живої мови, то неологічного матеріалу вони містили дуже мало, а якщо явища словотворення і заносили до словника, то вони, здебільшого, отримували негативну оцінку, як у випадку із словником Ф. Піскунова «Словниця української (або Югової-Руської) мови», виданим в Одесі 1873 року. Праця мала перекладний характер, у ній було перекладено російською мовою близько 8 тисяч українських слів. Критика гостро зустріла «Словницю». Зокрема, Б. Грінченко писав, що словник тонкий, набраний завеликим шрифтом, починається безграмотною передмовою і українською абеткою, в якій літери переставлені за принципом латинського алфавіту, «а за ней уже словарь, состоящій изъ случайно

откуда-то надерганныхъ словъ, дополненыхъ множествомъ словъ, сочиненныхъ или самим составителем, или кѣмъ-то другим» (СБГ 27: XVI). Справді, у словникові міститься 330 слів, які вигадав сам Ф. Піскунов. Серед них: *билинар* – ботанік, *видина* – ідеал, *віршник* – поет, *гойник* – хірург, *шатоносець* – броненосець [Москаленко 1961: 70].

Ще однією лексикографічною працею, у якій поряд із загальновживаною лексикою було зафіксовано і низку неологізмів, був «Малоруско-німецкий словар» Є. Желехівського і С. Недільського. Ця праця почала виходити випусками в 1882 році, а 1886-го була видана в двох томах у Львові. Рецензуючи цю працю, Б. Грінченко серед її недоліків називає відсутність критичного ставлення до відбору матеріалу, завдяки чому до словника потрапили невмотивовані полонізми і русизми, а також різноманітні невдалі неологізми, створені окремими авторами і в літературній мові не актуалізовані (СБГ 27: XVIII).

П. Житецький у додатках до своєї праці «Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке» (1886 р.) подає словник невідомого автора, що мав назву «Синоніма славенороссская». Рукопис цього словника було знайдено в бібліотеці Києво-Печерської лаври, і мовні факти, засвідчені у ньому, дають підстави вважати, що його було укладено після 1627 року, тобто після виходу «Лексикону» Памва Беринди. Всього в «Синонімі» пояснено 4020 слів, здебільшого питомих, проте є й іншомовні слова, а також «зустрічається маса створених слів, які ніколи не існували в церковнослов'янській мові» [Москаленко 1961: 26].

1886 року побачив світ «Опыт южно-русскаго словаря» К. В. Шейковського. Б. Грінченко в цілому схвально відгукується про цю працю, однак, як і у випадку із попередніми словниками, у ній «множество словъ производныхъ выведено очевидно самим составителемъ» (СБГ 27: XVII).

Ще одним автором, що ризикнув увести до свого словника низку неологізмів, був Є. Тимченко. Його двотомний «Русско-малороссійскій словарь» був надрукований у Києві в 1897 – 1899 роках. Упорядник словника у передмові пише, що «не наважився викинути декількох, може бути ризикованих неологізмів, але які поки що мають право громадянства в українській літературі і не замінені іншими, більш вдалими висловами» [цит. за: Москаленко 1961: 88]. Як бачимо, автор увів до реєстру словника низку новотворів, якими був незадоволений Б. Грінченко. Той в «Огляді української лексикографії» 1905 року зауважив, що в цьому словнику «багато недоладних неологізмів, невідомо звідки взятих, наприклад: *воздухоплаватель* – літач, *маловременность* – недовгочасність, *разборчивость* – читальність [Москаленко 1961: 89].

Бачимо, що критики словників XIX століття досить гостро ставилася до введення нових слів до реєстру словників. Дошкульні звинувачення у насмикуванні, вигадуванні слів авторами словників лунали в часи первинного накопичення словникового капіталу української мови, тож, вочевидь, мали на меті обмеження авторських слів і щонайширше представлення народної мови у лексиконах того часу.

Однак вже в період кінця XIX – початку XX століть активізувалося явище так званого «кування слів» – тобто витворення неологізмів на позначення явищ, що не мали назв в українській мові. «Кованими» ці новотвори називали тому, що часто їх утворювали за моделями, не притаманними тодішній українській мові. І. Франко у розвідці про М. Старицького пише, що саме йому найчастіше дорікали «куванням нових українських слів, або бодай замилуванням до незвичайних, рідких слів, або вживанням деяких слів не в тім значенні, яке вони мають звичайно» [Франко 1982: 274]. Критикувати це явище бралися люди, які були переконані, що українська мова «не придатна для вислову інтелігентних думок і відносин» [Франко 1982: 275]. Ті ж, хто розумів необхідність інтелектуалізації мови у той час, коли «українському слову доводилось здобувати нові поля невідомих досі понять» [Франко 1982: 275], навпаки це явище схвалювали і заохочували до «кування» нових слів. Зокрема, на захист «ковалів слова» стали А. Кримський і В. Сімович. Той самий І. Франко чи не першим виступив на захист кованих слів, які з часом здобувають собі «право громадянства» у мові і мають здатність переходити із категорії «оказіональності» до категорії «узуальності» [Колоїз 2007: 275]. Серед «кованих слів» було чимало вдалих прикладів, які укорінилися в українському лексиконі. М. Старицькому українська мова завдячує такими словами, як *мрія, нестяма, байдужість, загарт, приємність, провинність, млявий, страдниця*; О. Пчілці – *мистецтво, переможець, променистий*; І. Франкові – *невпинний, отвір, привид, припис, пречудовий, проблиск, прямовисний, свідоцтво*; А. Кримському – словом *зміст* [Регушевський 2007: 268].

Яскравим творцем нових слів у період дискусії щодо доцільності/недоцільності «кування слів» був також П. Куліш, який прагнув інтелектуалізувати українську мову, вивищити її до розряду літературної. В. Сімович так писав про мовну творчість П. Куліша: «Куліш сильно поширив рамці народної мови, нагинав її до всіх письменств, підшукував для них відповідні слова та вислови. Коли в тодішній мові їх не находилося, то він чи вишукував їх у старому українському письменстві, чи в пам'ятках середньоукраїнської літератури та давав їм таку форму, якої вимагав уже сучасний стан нашої мови. А коли ніде вже не можна було найти відповідного слова, то Куліш просто його творив» [цит. за: Русанівський 2001: 238]

І. Огієнко називає П. Куліша першим, хто сміливо вносив до української мови новотвори, частина з яких «була занадто разяча й тому не прийнялася в нашій мові, але дуже багато таки защепилося» [Огієнко

2001: 222]. Кулішева мовотворчість важлива ще й тому, що він належав до редакції журналу «Основа», у якій збиралися матеріали для словника української народної мови.

Позитивно І. Огієнко відгукується і про мовотворчість М. Старицького та Лесі Українки. А от мовні експерименти Юрія Косача не схвалював, пишучи, що «його часті новотвори іноді занадто штучні» [Огієнко 2001: 221]. «Юрій Косач цілими пригорщами творить нові слова, творить так сміливо, що часто їх не розуміє й вправний україніст» [Там само]. Надмір таких слів, на думку дослідника, ускладнює розуміння художнього твору.

Невтішно про цей період відгукується Є. М. Грицак, зазначаючи, що будь-які спроби індивідуально-авторського словотворення у цей час зазнавали утисків і нерозуміння: «Майже до кінця XX століття, а подекуди навіть до світової війни, українська літературна мова спиралася виключно на чисто народній простолюдній мові, що її вважали за невичерпну скарбницю для вислову всіх думок людського духа, при чому індивідуальну творчість поетів та письменників над розроблюванням і збагачуванням літературної мови нехтувано й в'язано» [Грицак 1935: 60].

Центральною лексикографічною працею цього часу був «Словарь української мови» (1907 – 1909), матеріали до якого зібрала редакція журналу «Кіевская старина», а упорядкував їх Б. Грінченко. У першому томі цієї праці упорядник подає розлогу передмову, де аналізує усі попередні лексикографічні праці в українському мовознавстві із зазначенням переваг і недоліків кожної, а також детально пояснює принципи побудови цього словника. Як вже було зазначено, Б. Грінченко критично ставився до появи неологізмів у реєстрі словників попередніх років. Цього ж принципу дослідник дотримується й під час укладання нового, чотиритомного словника. Працюючи із величезною кількістю джерел, він зазначає, що в доборі матеріалу лексикограф мусить надзвичайно критично підходити до кожної картки, а саме: «обслѣдовать каждое слово каждого словаря безъ исключения, опредѣлить его источник и затѣмъ распорядиться словами въ зависимости отъ полученныхъ результатовъ» [СБГ 27: XXVII]. Ось яку методику роботи із новотворами пропонує Б. Грінченко: «необходимо было каждое такое слово сопроводить соотвѣтствующимъ замѣчаниемъ о его происхожденіи, чтобы оно не могло быть принято за слово, явившееся результатомъ органическаго роста языка» [СБГ 27: XXVII]. Проте, за браком часу, упорядник не мав змоги провести такого маркування неологізмів, тому відбір їх до словника був стихійним і досить стриманим.

Словник за редакцією Б. Грінченка – найповніше зібрання української лексики на той час. Його укладачі з певною осторогою ставились до новотворів, уникаючи вводити їх до словникового реєстру, про що свідчить такий факт: «за постановою комісії при журналі «Кіевская Старина», [до словника. – О. Д.] не ввійшли слова з творів тих письменників, що почали писати по 1870-му році. Панувала думка, ніби можна вживати тільки таких слів, які маємо в мові народній (простонародній)…» [Огієнко 2001: 162]. На відсутності новотворів у реєстрі «Словаря» наголошував і А. Ніковський у передмові до третього видання цієї праці, співукладачем якої він був. Він, зокрема, пише: «щодо слів новоутворених та вивідних форм, причасників, дієприслівників тощо, то в Грінченка їх без виправдальних прикладів власне немає…» [Ніковський 1927: VII].

Проте вже у 1926-му році видавництво «Гроно» перевидало «Словник української мови» у п'яти томах за редакцією С. Єфремова та А. Ніковського і «добавило до нього кілька тисяч нових слів, не тільки опущених Б. Грінченком, але головно новотворів» [Огієнко 2001: 162]. Зокрема, А. Ніковський зазначає, що редактори цього видання словника (С. Єфремов та А. Ніковський) доповнили перше видання новою лексичною інформацією «з тим, щоб додатки складали приблизно 10 % проти основного матеріалу та щоб основний Грінченків матеріал, як і характер його оброблення, зостався незачеплений» [Ніковський 1927: VII]. Словник доповнювали насамперед діалектизмами та неологізмами. Це, здебільшого, були форми дієслів, віддієслівні іменники і дієприкметники. У тому випадку, якщо вони «являються зовсім натуральними для сучасної літературної мови чи являють собою нове значіння…, їх все таки наводить у реєстрі» [Ніковський 1927: VII]. Зокрема, у новому виданні подано неологізми на зразок: **Водень, дня**, *м*. Водород. Сл. Дубр. [СБГ 27: 300], **Безтурботний, а, е.** Беззаботный. Коцюб. [СБГ 27: 55], **Веслун, на**, *м*. = **Весляр.** [СБГ 27: 168], **Виднокруг, гу** *м*. Горизонт. *На ліво, на виднокрузі, ніби чорна хмара, стояв броварський ліс*. Лепкий. *На виднокрузі розпускалася вітрилами яхта.* Коцюб. [СБГ 27: 167].

Словник повинен містити потрібні слова. Залучення маловживаних новотворів та інших груп лексики не повинно бути самоціллю укладачів словників. Однак, бачимо, що в історії української лексикографії трапляються словники, «де немає потрібних українських слів» [Москаленко 1961: 96]. Зокрема, йдеться про «Українсько-російський словник» В. Дубровського (1909), де «крім діалектизмів та архаїзмів подано багато штучно створених, «кованих» слів, які також навряд чи вживались у літературній мові». Наприклад: *валець* – вальс, *кишенник* – шарманщик, *папірниця* – портфель, *писало* – грифель [Москаленко 1961: 96].

У 1921 році створено Інститут української наукової мови в складі ВУАН, завданням якого насамперед була «нормалізація української наукової термінології та укладання різногалузевих термінологічних словників» [Колоїз 2007: 36]. На початку XX ст., окрім власне добору та поповнення терміноапарату української

мови за рахунок міжнародних запозичень, постала потреба «створити на українській мовній основі потрібні терміни» [Москаленко 1961: 102].

Є. М. Грицак зауважує, що «праці цих учених у нас майже не відомі, але через пресу, журнали, красне письменство дійшли до нас деякі слова, що їх із захопленням прийнято, напр.: *струм* (струя, ток електричний), *речовина* – матерія (фіз.-хім.), *рейки* – шини…» [Грицак 1935: 59]. Тоді в українському мовознавстві поширилися пуристичні настрої, тобто спроба вберегти чистоту мови від стрімкої навали запозичень. Цей процес виник закономірно, адже «історія різних літературних мов засвідчує, що пуризм є неминучим етапом їх становлення та зміцнення» [Селігей 2008: 49]. Ю. В. Шевельов у статті «Пуризм в українській мові» розрізняє крайніх і поміркованих пуристів. До перших він зараховує А. Ю. Кримського, Є. К. Тимченка, О. Б. Курило (у ранніх працях), М. Д. Гладкого, С. С. Смеречинського. До поміркованих належали О. Н. Синявський, М. Ф. Сулима, М. П. Наконечний, О. Б. Курило (у пізніх працях) [Шевельов 1966]. Якщо помірковані пуристи сприймали запозичені терміни як закономірне явище, то крайні пуристи вважали за необхідне замінити запозичені терміни питомими українськими словами, як-от: *двигач, рухник* – двигун, *південник* – меридіан, *дробина* – молекула (О. Б. Курило); *рогачик* – виделка, *валниця* – підшипник (Г. Ільницький); *вітрогон* – вентилятор, *водограй* – фонтан, *модло* – шаблон, *цідило* – фільтр (І. Кухаренко) [Колоїз 2007: 37].

Центральна лексикографічна праця ХХ століття – «Словник української мови» в 11-ти томах (СУМ-11) виявилася досить стриманою у питанні наповнення реєстру новими словами. Це був перший великий тлумачний словник сучасної української мови. Його обсяг обмежувався певними рамками: як ідеологічними так і суто технічними. Масштаб, на який замірилися автори словника, вражає: «У ньому мала бути представлена основна лексика (із частиною менш уживаних слів) у хронологічних рамках розвитку української літературної мови, що охоплювали історичний період від І. Котляревського до часу випуску томів словника [Неровня 2005: 38]. Під ідеологічними рамками розуміємо значний вплив російської мови та обмеження в частині добору ілюстративного матеріалу словника: «джерельну базу СУМу за ідеологічного диктату тоталітарної системи було штучно обмежено і тим самим украй збіднено» [Вихованець 2002: 20].

Неологізми, окрім тлумачної лексикографії, почали фіксуватися вже в окремих лексикографічних працях. Кінець ХХ – початок ХХІ століття характеризується увагою науковців до індивідуально-авторського мовотворення. Це дослідження Г. М. Віняр, Г. М. Вокальчук, Н. В. Гаврилюк, А. П. Загнітка, Ж. М. Колоїз, О. А. Копусь, Д. В. Мазурик, Н. М. Сологуб, О. А. Стишова, Г. М. Сюти, В. А. Чабаненка. Наприклад, проаналізовано мову творів О. Гончара [Сологуб 1991], Яра Славутича [Сологуб 1999], П. Загребельного [Юрченко 2002], М. Семенка [Вокальчук 2006], поетів-шістдесятників [Вокальчук 2010] та ін. Усі зазначені дослідники у тій чи тій мірі звертають увагу на індивідуально-авторське мовлення досліджуваних письменників, надають словники, індекси, словопокажчики інноваційних мовних одиниць письменників.

З'являється ціла низка дисертаційних досліджень, присвячених описові нової лексики в мові із лексикографічними додатками. Це роботи Г. М. Вокальчук «Оказіональні лексичні новотвори в українській поезії ХХ століття» [Вокальчук 2009], Н. А. Адах «Авторські лексичні новотвори в поезії В. Барки» [Адах 2009], Д. В. Мазурик «Інноваційні процеси в лексиці сучасної української літературної мови (90-ті роки ХХ ст.)» [Мазурик 2002], Н. В. Стратулат «Дериваційні та семантичні неологізми в лексичній системі української мови (на матеріалі тлумачного Словника української мови в 20-ти томах)» [Стратулат 2009], О. А. Стишова «Динамічні процеси в лексико-семантичній системі та в словотворі української мови кінця ХХ ст. (на матеріалі мови засобів масової інформації) [Стишов 2003] та ін. Формується нова галузь українського словникарства – українська неографія.

Неографія – лексикографічне моделювання мовних інновацій, неологічна лексикографія [Дубичинский 2009: 219]. «Вдаючись до метафор, можна сказати, що неологічний словник – це моментальний знімок мовної системи в русі, фіксація її сучасного стану, а словник академічного типу – її панорама в стані спокою, рівноваги, фіксація того, що усталилося в лексиконі, пройшло випробування часом та відповідає критеріям чинних норм граматики та правопису літературної мови» [Карпіловська 2004: 4].

«Словник неологізмів, як і будь-який словник – лексикографічний твір певного періоду історичного розвитку» [Дубичинский 2009: 220]. Те, що певні слова відійдуть, а певні залишаться у мові – свідчить про мовну динаміку, про безперервний процес розвитку, що «розкриває перед неографією абсолютно безмежні можливості» [Дубичинский 2009: 219].

Справді, український неолексикон нині у полі зору лексикографів, внаслідок чого з'являється низка словників нової лексики, серед яких «Словничок лексикографічно не зареєстрованих українських слів гібридної структури», 1986; «Нове в українській лексиці», 2002 Д. В. Мазурик; «Словник новотворів української мови кінця ХХ століття», 2002 Г. М. Віняр, Л. Р. Шпачук; «Тлумачно-словотвірний словник оказіоналізмів», 2003 Ж. В. Колоїз; серія словників А. М. Нелюби та Є. О. Редька «Лексико-словотвірні інновації», в яких охоплено період від 1983 р. донині; «Нові слова та значення», 2009 Л. В. Туровської і Л. М. Василькової; «Нові й

актуалізовані слова та значення», 2010 В. О. Балог, Н. Є. Лозової, Л. О. Тименко, О. М. Тищенко; «Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики»,2014 Є. А. Карпіловської, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, В. І. Критської, Т. К. Пуздирєвої, Ю. В. Романюк та інші.

Укладачі усіх неологічних словників української мови серед основних мотивів створення своїх праць визначають потребу зафіксувати «рух мови» тобто лексики, що відсутня у великих сучасних тлумачних словниках, констатуючи, що «переважна кількість неолексем і неосполук залишається поза новими нормативними словниками української мови» [Нові й актуалізовані…, 2010: 3] і, таким чином, пояснюючи необхідність появи реєстрів нових слів.

Автори «Словничка лексикографічно не зареєстрованих слів гібридної структури» (1986) вказують також і на дидактичну мету створення своєї праці: «Словничок…є необхідним при вивченні гібридного афіксального словотвору та основоскладання сучасної української мови. Цінність його полягає в тому, що в ньому фіксуються лексичні одиниці гібридної структури (іменники і прикметники), які не зареєстровані в словниках української мови» (Словничок…, 2010: 17).

Надважливими з точки зору кількісного охоплення матеріалу та часових параметрів вважаємо серію словників А. Нелюби та Є. Редька «Лексико-словотвірні інновації», що фіксують нову лексику з 1983 року. Остання (7-а) книга Словника містить новотвори, що з'явились у різних стилях і різновидах української мови протягом 2014 року (Н 15: 3).

Доцільною вважаємо думку укладачів словника «Нові й актуалізовані слова та значення» (2010) про те, що «закономірною є потреба в щорічних словникових матеріалах, які дають змогу відбити певний етап розвитку мови, зокрема її лексичного складу» (НАСЗ, 2010: 5).

Нині усі європейські, а отже і слов'янські мови, переживають етап інтернаціоналізації під впливом англійської мови. «Інтернаціоналізація під впливом англійської мови (зокрема й у слов'янських мовах) сьогодні відбувається в результаті мовних контактів, заснованих на міжкультурних поглядах в умовах соціально-політичної, економічної, технологічної та культурної глобалізації» [Колковска, Благоева 2012: 84].

Своєрідною реакцією і продовженням пуристичної традиції в українській мові є сучасний інтернет-ресурс «Словотвір». Розробники позиціонують його як «майданчик для пошуку, обговорення, та вибору влучних відповідників до запозичених слів»[1] (Словотвір 2019). У вкладенні «Про проект» читаємо: «Нові слова утворюються й зараз: стравопис, летовище, наплічник, підгузок, зараз вони звучать трохи незвично, але ймовірно наші діти сприйматимуть їх так само природньо, як ми зараз сприймаємо слова придумані до нас…На жаль, швидкість утворення нових слів відстає від швидкості проникнення запозичень, і українська мова стає все більше схожою на міжнародний суржик [Словотвір 2019]. Виходом із ситуації, на думку авторів проєкту, є гуртовий пошук українських відповідників для іншомовних запозичень. Звичайно, такий стихійний спосіб «українізації» англізмів не завжди демонструє вдалі питомі відповідники, особливо це стосується лексем, що вже засвоїлись у розмовному мовленні і, тому українськомовний відповідник видається дещо штучним, наприклад: шлагбаум – *перепин*, готель – *гостівня*, плакат – *оповісник*, поліція – *варта*.

Потужна навала англізмів, особливо в комп`ютерній та мистецькій галузі, якими користується здебільшого молодь, створюють загрозу для виникнення суржику нового типу – суміші української та англійської мов. З огляду на це, «Словотвір» виконує дуже потрібну функцію: дозволяє хоча б частково українізувати лексику іншомовного походження. Вдалими, на наш погляд, є ті лексеми, які мають українські відповідники, але їх з тих чи тих міркувань не використовують. Такі слова не викликають додаткових експресивних конотацій і є питомими для української мови. Наприклад, ґуґлити – *шукати*, девайс – *пристрій*, інтерфейс – *оболонка*, онлайн – *в мережі*, порт – *роз`єм*, ребрендинґ – *оновлення,* фейк – *брехня,* перфоманс – *видовище, вистава.* Невдалі приклади, це здебільшого штучні утворення, на зразок фейсбук – *мордокнига*, вебінар – *мережовіче*, віп-зона – *панський кут*. Ці лексеми хибують у першу чергу надмірною експресивністю, що не дозволить їм замінити відповідні англізми у розмовному мовленні.

Така спроба громади знайти відповідники іншомовним словам в українській мові варта уваги, проте результати спільних пошуків потребують корекції фахових лінгвістів.

Проблема внесення позасловникової лексики, а саме неологізмів, до реєстрів нових словників видається нам вкрай актуальною, проте в українській лексикографії мало випрацюваною методологічно.

На нашу думку, слушною на свій час була запропонована С. І. Головащуком концепція про стильове розмежування лексики, яка перебуває поза словником. «У реєстрі навіть великого словника не можуть фіксуватися слова-одноденки, тобто слова, що виникають звичайно в розмовній або публіцистичній мові…» [Головащук 1976: 62]. Натомість, дослідник визначає сферу, яка дає право лексикографові вводити нове слово до реєстру словника: «при розв'язанні питання, включати чи не включати до реєстру те чи інше, здавалося б, рідковживане слово, і при характеристиці його лексикограф мусить спиратися на надійні літера-

[1] Цитуємо за правописом оригіналу.

турні джерела, зокрема й добре укомплектовану картотеку» [Головащук 1976: 63]. Сучасна ж лексикологія повинна спиратися не стільки на паперову картотеку, скільки на електронну джерельну базу даних сучасної лексики української мови. Така необхідність викликана в першу чергу швидким оновленням сучасного лексикону, який має бути представленим у нових великих тлумачних словниках, яку, однак, стає все важче фіксувати вручну. Тому нові словники, що опираються на картковий принцип укладання, приречені застарівати ще на етапі роботи над ними.

Проте, такий підхід дуже сповільнює процес оновлення реєстру словника сучасної української мови. Так, нові слова, що активно побутують у сучасній українській мові (наприклад, у творах письменників, в інтернет-публікаціях та у пресі), практично не мають шансів потрапити на сторінки сучасного тлумачного словника і в кращому випадку фіксуються в окремих авторських реєстрах невеликих за обсягом і обмежених за джерельною базою неологічних словниках.

І. Вихованець слушно радить враховувати міжнародний лексикографічний досвід, у першу чергу – слов'янський, під час створення нового тлумачного словника [Вихованець 2002: 18].

До прикладу, у Польщі триває робота над масштабним проектом «Великий словник польської мови» («Wielki słownik języka polskiego PAN») в Інституті польської мови ПАН (Instytut Języka Polskiego PAN). Автори словника зазначають, що в перспективі він буде охоплювати *всю* (курсив наш. – О.Д.) польську лексику, якою користуються сьогодні (Wielki słownik… 2015).

У «Засадах створення словника», на наш погляд, містяться деякі новаторські принципи, які належать до передових надбань сучасної світової лексикографії. Зокрема, привертають увагу пункти, що стосуються джерельної бази та принципів добору матеріалу до словника. Автори Словника зазначають, що «він створений на автентичній матеріальній базі – в першу чергу це Національний корпус польської мови (Narodowy Korpus Języka Polskiego)» [Żmigrodzki 2015: 7]. Відмова він карткування вручну і перехід до роботи із електронними джерелами відкривають шлях до значного наповнення реєстру словника лексикою, яка була не охоплена у попередніх працях такого типу.

Цей словник має бути дескриптивним, а не нормативним, тобто автори не вилучають з нього мовні одиниці, які можна кваліфікувати як позанормативні, або з будь-якої іншої причини як ті, що не достойні бути представленими у словнику [Żmigrodzki 2015: 7]. За дескриптовного підходу до словника мають право потрапити усі слова, що вживаються у мові, а не лише ті, що визнані лексикографами нормативними. Усунення «людського фактора» під час добору словникового матеріалу видається нам вкрай важливим кроком на шляху до оновлення і фіксації усього лексичного різноманіття мови.

Дескриптивним був і відомий «Словник англійської мови» («A Dictionary of the English Language», 1755) Семюела Джонсона, про який Саймон Вінчестер згадує як про взірцевий словник свого часу: «Словники, які фіксують і каталогізують мову не можуть бути *прескриптивними*, вони повинні бути суто *дескриптивними*, показуючи мову як вона є, а не якою має бути» [Winchester, 2003: 29].

В основу словника покладено 15 тисяч найчастотніших слів польської мови, опис яких було здійснено на першому етапі роботи. Нині ведеться робота над наповненням словника менш уживаною лексикою (Wielki słownik… 2015). Створено реєстр із 35 тисяч слів для опрацювання, серед яких з-поміж іншого є і група «неологізми останніх п'ятнадцяти років, які не були включені в попередні видання загальних словників польської мови» [Żmigrodzki 2015: 8].

Такий підхід став можливим завдяки рішенню про створення «Великого словника польської мови» від початку в електронному, а не паперовому вигляді. «Завдяки цьому у ньому можна використовувати таку структуру реєстрового слова та його опису, яка була б обмеженою у паперовому словнику» [Żmigrodzki 2015: 7].

Усі ці спостереження над роботою польських лексикографів, зокрема й у питанні наповнення реєстру загальномовного словника новою лексикою, можуть стати успішною дорожньою картою для українських укладачів словників, адже «роботу над новим тлумачним словником української мови потрібно розпочати на принципово інших засадах (аніж у СУМ-11. – О.Д.» [Вихованець 2002: 21].

Нині триває робота над «Словником української мови у 20-ти томах», завдання якого – «із максимальною увагою представити лексичне, а головне, –семантичне багатство сучасної української мови, яке творилося від її зародження та відображене в письмових джерелах кінця XVIII–XXI століть» (СУМ-20 1: 6). Проаналізувавши методи його укладання, бачимо багато спільних засад у порівнянні із роботою укладачів «Великого словника польської мови».

Перше, і найважливіше – використання комп'ютерних технологій, а саме – Корпусу української мови, «який відіграв роль одного з основних джерел текстово-ілюстративного матеріалу до СУМ-20» (СУМ-20 1: 49). У передмові до Словника зазначено, що зараз постають «нові, комп'ютерні реалії лексикографії з її практично необмеженим потенціалом до нарощування обсягів мовного матеріалу…» (СУМ-20 1: 10), що відкриває можливості до щонайповнішої фіксації сучасного лексикону, в тому числі із залученням до реє-

стру нових слів. Про це свідчать статистичні дані, отримані при порівнянні першого тому СУМ-11 і СУМ-20 (друга редакція): реєстр першого тому СУМ-11 становить 6303 словникові статті, а СУМ-20 – 11531. У процентному співвідношенні збільшення словникових статей складає 82, 94%. Бачимо, що обсяг реєстру майже подвоївся за рахунок залучення еквівалентів слів, фразеологізмів (до нового словника включено матеріали фундаментальних фразеологічних словників), термінологічних словосполучень. У новому словнику з'явилася й низка нових галузевих ремарок (наприклад, геодезія, друкарська справа, екологія, жаргонне слово, інформатика, палеонтологія, фотографія та ін.), що свідчить про залучення нових слів із найрізноманітніших галузей знань.

Укладачі СУМ-20 не оминули увагою динамічні процеси в сучасній українській літературній мові протягом останніх десятиліть, які спричинили появу великої кількості нових слів, що потребують упорядкування та системного представлення у тлумачній лексикографії (СУМ-20 1: 29). Автори декларують, що «неологічна лексика, зафіксована у СУМ-20, розширилася за рахунок морфологічної і семантичної деривації, а також запозичень з інших мов» (СУМ-20 1: 29). Це свідчить про позитивну тенденцію до якнайширшого охоплення нової лексики української мови, надання їй статусу «словникової».

«Словник української мови у 20-ти томах» (СУМ-20) обіцяє надати найповніший і найсучасніший реєстр української лексики, декларуючи, що «великі тлумачні словники мають своє призначення – максимально повно представити лексику і фразеологію сучасної літературної мови…» (СУМ-20 1: 10).

Словниковий склад мови – це динамічна сфера, що постійно зазнає змін, які фіксують словники. С. І. Головащук констатує, що «хоча жоден словник неспроможний вичерпно представити лексику сьогоднішнього дня, все ж у ньому мають бути відбиті неологізми, які вже прищепилися як слова і стали реальним фактом мовлення» [Головащук 1976: 60]. Цю думку слушно доповнює І. В. Кларк: «Процес створення словників нескінченний. Лексикографи відстежують, як з часом змінюються слова в мовленні, а словник певної мови не може бути застиглим» [Clark 2006: 270].

Питання про створення нового сучасного словника української мови, не обмеженого ідеологічними і технічними рамками, що тяжів би до абсолютного з точки зору охоплення лексики, і досі залишається актуальним. «Лексикографія як ніколи наблизилася до реального втілення ідеї створення великого поліфункціонального словника національної мови» [Балог 2004: 25]. Впорядкування універсального електронного словника національної мови і досі залишається одним із першорядних завдань україністики. У перспективі такий (електронний!) словник могли б наповнити матеріали:

1) галузевих словників (діалектологічних, термінологічних, авторських, сленгових та ін.);
2) єдиного, доступного для користувачів, Корпусу української мови;
3) частковими корпусами текстів, які б готували фахівці спеціально для динамічного наповнення словника новою лексикою.

Проаналізувавши найпомітніші лексикографічні праці в історії українського мовознавства та на сучасному етапі, ми простежили, яким чином до словників потрапляють нові слова. Констатуємо, що останнім часом зросла увага до індивідуально-авторського мовотворення і відображення авторських неологізмів в окремих словниках а також поліпшилась тенденція щодо відображення нової лексики в реєстрах нових тлумачних словників української мови. Однак, відсутність єдиного, наповненого текстами усіх основних стилів сучасної української мови, доступного для роботи дослідника, Корпусу української мови не дає підстав говорити про повне відображення усієї сучасної лексики української мови в нових словниках.

Olena Diundyk

NEOLOGISMS IN THE DICTIONARIES: HISTORY AND CURRENT STATUS

The article considers the neologism in terms of its fixation in dictionaries. An overview of the Ukrainian language dictionaries from "Lexis" by Lawrentij Zyzanij to the most recent explanatory and specialized dictionaries has been analyzed. The fixation of new words in dictionaries of the Ukrainian language has been analyzed. Attention was paid to the phenomenon of coining words in the late 19th century and the fixation of this words in the dictionaries of that time. The place of neologisms in the "Slovar" by Boris Grinchenko, the Russian-Ukrainian dictionary of A. Krymsky and S. Yefremov and the Academic Explanatory Dictionary of the Ukrainian language in 11 volumes are analyzed. The main strategies of the current neographic dictionaries of new words are characterized.

Key words: Ukrainian lexicography, neology, neography, neologism, explanatory dictionaries, specialized dictionaries.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

АРСУН – Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики / Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, В. І. Критська, Т. К. Пуздирєва, Ю. В. Романюк; Відп. ред. Є. А. Карпіловська. – К.: ТОВ «КММ», 2013. – 416 с.

БН – Словник української мови / П. П. Білецький-Носенко; підгот. до вид. В. В. Німчук; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К.: Наукова думка, 1966. – 423 с.

БРР – Български римен речник / Състав. С. Иванчев, Г. Класов, Л. Любенов, И. Тренев. – София : Наука и изкуство, 1967. – XXXII + 283 с.

БТС – Большой толковый словарь русского языка / Кузнецов С. А. и др. – СПб.: Норинт, 1998. – 1536 с.

Бус – Російсько-український та українсько-російський словник, в одному томі; 50000 тисяч слів та словосполучень / Упоряд. та головний ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2008. – 1848 с.

ВЗОС – Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 896 с.

Вирган – Вирган І. О., Пилинська М. М. Російсько-український словник сталих виразів. – Х.: Прапор, 2009. – 864 с.

ВТС-2004 – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.

ВТС, ВТССУМ − Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.: іл.

ВТСУМ − Великий тлумачний словник української мови: Близько 40 000 слів / [упоряд. Ковальова Т. В.]. – Х. : Фоліо, 2005. – 766, [1] с.

ВТСУМЗ − Великий тлумачний словник. Сучасна українська мова / [упоряд. Загнітко А. П., Щукіна І. А.]. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008. – 704 с.

Ганич – Ганич Д. І., Олійник І. С. Російсько-український словник. Вид. 4-е. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1978. – 1012 с.

Гол – Голоскевич Г. Правописний словник. – Нью-Йорк – Париж – Сидней – Торонто – Львів: 1994. – 461 с.

Гр – Словарь української мови / За ред. Б. Д. Грінченка. – Т. I–IV.– К., 1907 – 1909.

ГСУМС − Городенська К. Граматичний словник української мови. Сполучники. – К.; Херсон : Вид-во ХДУ, 2007. – 340 с.

ДСРШ – Діброва С. М. Словник рим Т. Г. Шевченка. – Сімферополь : Доля, 2004. – 144 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: У 7 т. / Редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – Т. I – VI. – К.: Наукова думка, 1982 – 2012.

ЕУЗ – Енциклопедія українознавства: Загальна частина: Перевид. в Україні / Наук. т-во ім. Т. Шевченка у Львові, Фонд духов. відродження ім. митрополита А. Шептицького. – Київ, 1994. – Т. 1. – 400 с.

Ж – Желеховський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар. – Т. I–II. – Львів, 1886.

ЖВ – Жест. Відео. – ТОВ «Республіканський навчально-науковий центр ДІНІТ» – CD. – Ч. 1, 2.

ЗУЛ – Зайко М. Український лексикон : естетичні, мистецькі, лінгвістичні таблиці співзвучних слів. – Тернопіль : Терно-граф, 2013. – 444 с.

Кар. – Караванський Св. Російсько-український словник складної лексики. – Львів: Бак, 2006. – XIVс. + 562 с.

Крысин – Крысин Л. П. Толковый словарь иноязычных слов. – М.: Русский язык, 2000. – 856 с.

КСАН – Вокальчук Г. М. Короткий словник авторських неологізмів в українській поезії XX століття // Авторський неологізм в українській поезії XX століття. – Рівне: Перспектива, 2004. – С. 94 – 491.

КСР – Караванський С. Й. Словник рим української мови, укладений як лінгвографічна модель формального нагромадження звукових сигналів мовним центром людини. – Л : БаК, 2004. – XX + 1028 с.

КТСУМ − Короткий тлумачний словник української мови: Близько 7 000 слів / [за ред. Гринчишина Д. Г.; наук. ред. Пономарів О. Д.]. – К. : Вид. центр «Просвіта», 2004. – 605, [1] с.

ЛЭС – Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.

ЛЖ – Лексикон жестов. – Донецк: Центр для глухих «Видеть значит слышать», 2004.

МФХ $_{2013}$ – Російсько-український словник. Математика. Фізика. Хімія. – К., 2013. – 845 с.

Н 04 – Нелюба А. М. Лексико-словотвірні інновації (1983 – 2003). – Харків, 2004. – 136 с.

Н 07 – Нелюба А. М. Лексико-словотвірні інновації (2004 – 2006). – Харків, 2007. – 144 с.

Н 09 – Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (2007): Словник / К. Коротич, С. Лук'яненко, А. Нелюба та ін.; За ред. А. Нелюби. – Харків, 2009. –172 с.

Н 10 – Нелюба А. М. Лексико-словотвірні інновації (2008 – 2009). – Харків, 2010. – 116 с.

Н 12 – Нелюба А. М. Лексико-словотвірні інновації (2010 – 2011). – Харків, 2012. – 100 с.

Н 14 – А. Нелюба, Є. Редько. Лексико-словотвірні інновації (2012 – 2013). – Харків, 2014. – 172 с.

Н 15 – А. Нелюба, Є. Редько. Лексико-словотвірні інновації (2014). Словник / Загальна редакція А. Нелюби. – Х.: Харківське історико-філологічне товариство, 2015. – 220 с.

Н 17 – А. Нелюба, Є. Редько. Лексико-словотвірні інновації (2015 – 2016). Словник / Загальна редакція А. Нелюби. – Х.: Харківське історико-філологічне товариство, 2017. – 204 с.

НАСЗ – Нові й актуалізовані слова та значення: словникові матеріали (2002–2010). Кер. проекту і відп. ред. О.М. Тищенко, авторський колектив: В.О. Балог, Н.Є. Лозова, Л.О. Тименко, О.М. Тищенко. [Ін-т української мови НАН України] – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 280 с.

НСЗ – Нові слова та значення: словник / Інститут української мови НАН України; уклали: Л. В. Туровська, Л. М. Василькова. – К.: Довіра, 2008. – 271 с. – (Словники України).

ОЕ – Орфоепічний словник української мови: В 2 т. / Уклад.: М. М. Пещак, В. М. Русанівський, Н. М. Сологуб, В. В. Чумак, Г. М. Ярун. – Т. 1. – К.: Довіра, 2001. – 955 с.; Т. 2. – К.: Довіра, 2003. – 918 с.

Орф-75 – Орфографічний словник української мови / Уклали: С. І. Головащук, Т. В. Зайцева, І. С. Назарова, М. М. Пещак, В. М. Русанівський; За ред. С. І. Головащука і В. М. Русанівського. – К.: Наукова думка, 1975. – 856 с.

Орф-94, ОСУМ – Орфографічний словник української мови / Уклад.: С. І. Головащук, М. М. Пещак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. – К.: Вид-во «Довіра», 1994. – 864 с.

Орф-09 – Український орфографічний словник / уклали: В. В. Чумак [та ін.]; за ред. В. Г. Скляренка. – Вид. 9-е, переробл. і доповн. – К.: Довіра, 2009. – 1011 с. – (Словники України).

ОСУР – Онлайн словник українських рим [Електронний ресурс]. –Режим доступу: http://rhymester.org/

ПСРР – Абрамов Н. Полный словарь русских рифм (Русский рифмовник) / Н. Абрамов. – С.-Петербург: [Типография В. Я. Мильштейна], 1912. — VIII + 157 с.

ПССУМ – Практичний словник синонімів української мови / Укл. С. Караванський. – Львів, 2008. – 512 с.

РУ – Рими України : енциклопедія українських рим (перший комп'ютерний словник точних і неточних українських рим) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://rymy.in.ua/

РУС-37 – Російсько-український словник / За ред. С.І. Василевського та П.С. Мустяци. – К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1937. – 890 с.

РУС-48 – Російсько-український словник / За ред. М.Я. Калиновича. – Москва : Державне видавництво іншомовних і національних словників, 1948. – 803 с.

РУС-68 – Русско-украинский словарь: в 3 т. – К.: Наукова думка, 1968; 2-е вид.: К.: Головна редакція УРЕ: Т.1. А – М. – 1980. – 845 с.; Т.2. Н – приять. – 1981. – 924 с.; Т.3. про. – Я. – 1981. – 883 с.

РУС-2011 – Російсько-український словник: у 4 т. / І. С. Гнатюк, С. І. Головащук, В. В. Жайворонок та ін. – К.: Знання: Т.1. А – Й. – 2011. – 992 с.; Т.2. К – О. – 2012. – 860 с.; Т.3. П – Р. – 2013. – 933 с.; Т.4. С – Я. – 2014. – 934 с.

РУС-довідник – Російсько-український словник-довідник / Упоряд. Скопненко О. І., Цимбалюк Т. В.; ред. В. М. Бріцин. – К.: «Довіра», 2005. – 944 с.

РУСЖ – Російсько-український словник / І.О. Анніна, Г.Н. Горюшина, І.С. Гнатюк та ін.; за ред. В.В. Жайворонка. – К.: Абрис, 2003. – 1401 с.

РУСКр – Російсько-український академічний словник: Т. І-ІІІ / [гол. ред. акад. А. Кримський, акад. С. Єфремов]. – К., 1924 – 1933. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: // r2u.org.ua/html/krym_details.html.

РУСКр 2017 – Російсько-український словник: у 4-х томах (1924 – 1933) / Гол. редактор академік А. Кримський. – Київ: Червоний шлях; Харків: ДВУ, 1924 – 1933; репринтне видання: К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017.

РУССЛ – Російсько-український словник складної лексики / Укл. С. Караванський. – Львів, 2006. – 562 с.

РУСНТ-1994 – Російсько-український словник наукової термінології: Суспільні науки / Й.Ф. Андерш, С.А. Воробйова, М.В. Кравченко та ін. – К.: Наукова думка, 1994. – 594 с.

РУСНТ-1996 – Російсько-український словник наукової термінології: Біологія. Хімія. Медицина / С.П. Вассер, І.О. Дудка, В.І. Єрмоленко та ін. – К.: Наукова думка, 1996. – 660 с.

РУСНТ-1998 – Російсько-український словник наукової термінології: Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос / В.В. Гейченко, В.М. Завірюхіна, О.О. Зеленюк та ін. – К.: Наукова думка, 1998. – 888 с.

СБГ 27 – Словарь української мови. Упорядник Б. Грінченко. т. 1–4. Київ, 1907-09. Вид. 3-є, випр. і допов. За ред. С. Єфремова та А. Ніковського. Т. 1-3. – К., Горно, 1927.

СВ – Сільські вісті.

СЖМ – Словник жестової мови: церковна лексика / К. Дятлова, Д. Заварицький. – К.: «Видавництво «Глас», 2006. – CD, відеокасета.

СІС – Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. – К.: Головна редакція УРЕ, 1974. – 776 с.; 2-е вид., випр. і доп. – К., 1985.

СІС 2000 – Словник іншомовних слів / Укл. Пустовіт Л. О., Скопненко О. І. та ін. – К.: «Довіра», УНВЦ «Рідна мова», 2000. – 1018 с.

Скляревская – Толковый словарь русского языка конца XX в.: Языковые изменения / под. ред. Г. Н. Скляревской. – СПб.: Фолио-Пресс, 1998.

С-Л – Сводный словарь современной русской лексики: В 2 т. / АН СССР. Ин-т рус. яз.; Под. ред. Р. П. Рогожниковой. – М.: Русский язык, 1991.

СлГр – Словарь української мови / Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: У 4 т. / НАН України. Інститут української мови. – К.: Наукова думка, 1996 – 1997.

СЛНМС – Вокальчук Г. М. Словник лексичних новотворів Михайля Семенка / Г. М. Вокальчук // "Я – беззразковості поет" (словотворчість Михайля Семенка). – Рівне: Перспектива, 2006. – С. 141 – 175.

Словничок – Словничок лексикографічно не зареєстрованих українських слів гібридної структури / Уклад. Г. В. Склянiченко та В. К. Чернецький. Кіровоград, 1986.

Словотвір – Словотвір. – [Електронний ресурс]. – 2020 – Режим доступу до ресурсу: http://slovotvir.org.ua/

СНЗ, СНУ – Словотворчість незалежної України. 2012 – 2016. Словник / Укладачі А. Нелюба, Є. Редько; загальна редакція А. Нелюби. – Х.: Харківське історико-філологічне товариство, 2017. – 460 с.

СНУН – Словотворчість незалежної України. 1991 – 2011. Словник / Укладач А. Нелюба. – Х.: Харківське історико-філологічне товариство, 2012. – 608 с.

СРЄГ – Гурин І. І. Словник рим Євгена Гребінки. – Миргород, 1982. – 66 с.

СРМЛ – Словарь рифм М. Ю. Лермонтова / Под ред. В. В. Бородина, А. Я. Шайкевича ; Сост. А. А. Авдеева и др. // Лермонтовская энциклопедия. — М. : Советская энциклопедия, 1981. – С. 666 – 716.

СРСЕ – Тимофеев В. П. Словарь рифм Сергея Есенина / В. П. Тимофеев ; под ред. О. В. Тимофеевой. – Шадринск : ШГПИ, 2009. – 334 с.

ССС – Старославянский словарь (по рукописям X – XI веков) / Под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. – М.: Русский язык, 1999.

ССІС – Сучасний словник іншомовних слів / Укл. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2006. – 789 с.

ССРЛЯ – Словарь современного русского литературного языка: В 17 томах. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1949 – 1965.

ССУМ XIV – XV ст. – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. / Ред. кол.: Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька (голова), І. М. Керницький. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1977. – 632 с.; Т. 2. – К., 1978. – 592 с.

Ставицька Л. Український жаргон. Словник. – К.: Критика, 2005. – 496 с.

СТСУМ − Сучасний тлумачний словник української мови: 55 000 слів: Розгорнуті пояснення до слів. Спільнокореневі слова. Слова-синоніми. Фразеол. звороти / [уклад. Яковлєва А. М., Афонська Т. М.]. – Х. : Торсінг плюс, 2007. – 670 с.

СТСУМД − Сучасний тлумачний словник української мови: 60 000 слів / [за заг. ред. Дубічинського В. В.]. – Х. : Школа, 2008. – 832 с.

СТСУМО − Сучасний тлумачний словник української мови / [уклад. Олексієнко Л. П., Шумейло О. Л.]. – К. : Калита, 2006. – 543 с.

СУМ XVI – п.п. XVII ст. – Словник української мови XVI – п.п. XVII ст. – Львів, 1994 – 2008.

СУМ – Словник української мови: в 11 т. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980. Електронний режим доступу: http://sum.in.ua.

СУМ-Дод. – Словник української мови в 11 томах. Додатковий том: у 2-х кн. – Кн. 1 (А – Л). – Кн. 2 (М – Я). – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017.

СУМ 2012 – Словник української мови / Кер. В. В. Німчук та ін. / Відп. ред. В. В. Жайворонок. – К.: ВЦ «Просвіта», 2012. – 1320 с.

СУМ-20 – Словник української мови: в 20 т. – Т. 1 – 10. – К.: Наукова думка; Український мовно-інформаційний фонд НАН України, 2010 – 2019.

СУР – Бурячок А. А., Гурин І. І. Словник українських рим. – К.: Наукова думка, 1979. – 338 с.

СУРН – Ніковський А. Словник українсько-російський // Російсько-українські словники. – 1927. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://r2u.org.ua/html/nikovsky_pered.html.

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / [укл. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін.]. – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с.

Тимченко Є. Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст.: У 2-х кн. – К. – Нью-Йорк, 2002.

ТСКЦ − Тлумачний словник української мови. Близько 20 000 слів і словосполучень / [уклад. Кусайкіна Н. Д., Цибульник Ю. С.; за заг. ред. Дубічинського В. В.]. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2010. – 608 с.

ТССО – Колоїз Ж. В. Тлумачно-словотвірний словник оказіоналізмів. – Кривий Ріг, 2003. – 168 с.

ТССУМ − Тлумачний словник сучасної української мови: [А–Я]: Близько 50 000 слів / [уклад. Забіяка І. М.]. – К. : Арій, 2007. – 510 с.

ТСУМ − Тлумачний словник української мови: Понад 12 500 ст. (близько 40 000 слів) / [уклад. Боярова Л. Г. та ін.; за ред. Калашника В. С.]. – 2-е вид., перероб. й допов. – Х. : Прапор, 2006. – 991, [1] с.

ТСУМВ − Тлумачний словник-мінімум української мови: Близько 9 тис. слів / [уклад. Ващенко Л. О., Єфімов О. М.]. – 3-є вид., випр. і допов. – К. : Довіра, 2004. – 607 с.

ТСУМГ − Тлумачний словник української мови: Близько 7 000 слів / [уклад. Гринчишин Д. Г. та ін.]. – 3-є вид., перероб. і допов. – К. : Освіта, 1999. – 299, [1] с.

ТСУМІ − Івченко А. О. Тлумачний словник української мови: близько 7 000 слов. ст. / А. О. Івченко. – 13-е вид., випр. – Х. : Фоліо, 2008. – 539, [1] с.

ТСУМК − Тлумачний словник української мови: [Близько 14 000 слів і словосполучень] / [уклад. Ковальова Т. В., Коврига Л. П.]. – Х. : Синтекс, 2005. – 671 с.

УАС – Українсько-англійський словник / Уклад. К. Андрусишин і Я. Кретт. – Саскатун (Канада), 1990. – 1163 с.

УЛ – Український лексикон кінця XVIII – початку XXI ст.: словник-індекс: у 3 т. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017.

УНС – Українсько-німецький словник / Уклад. З. Кузеля і Я. Рудницький. – Лейпциг, 1943. – 1494 с.

УОС-5 – Український орфографічний словник / За ред. В.М. Русанівського. – К.: «Довіра», 2005.

УОС-9 – Український орфографічний словник : понад 175 тис. слів / уклали: В.В.Чумак та ін.; за ред. В.Г. Скляренка. – Вид. 9-е, переробл. і доповн. – К.: Довіра, 2009. – 1011 с.

УП – Український правопис / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Інститут української мови – стереотип. вид. – К.: Наукова думка, 2004. – 240 с.

УП-2019 – Український правопис / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Інститут української мови; Український мовно-інформаційний фонд. – К.: Наук. думка, 2019. – 392 с.

УРЕ – Українська радянська енциклопедія: в 12 т. / За ред. М. Бажана. – К., 1977 – 1985; Т. 2. – К., 1978. – 542 с.

УРЕС – Український радянський енциклопедичний словник: У 3 т. / Гол. редкол.: М. П. Бажан (гол. ред.) та ін. – К.: Гол. ред. УРЕ, АН УРСР, 1966 – 1968.

УРС – Українсько-російський словник: [у 6 т.] / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; голов. ред. І. М. Кириченко ; члени редкол.: С. І. Головащук [та ін.]. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1953 – 1963.

УР ФТС – Олійник І. С., Сидоренко М. М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник. – Х.: Прапор, 1997. – 442 с.

УТВЖМ – Український тематичний відеословник жестової мови: Навчально-методичний посібник. Продюсер випуску Н.Іванюшева – у 3 CD. – К.: Київська організація УТОГ, Культурний центр УТОГ, Українсько-Канадський Альянс для глухих і слабочуючих, 2003.

ФБЛ – Фразеологізми у творах Богдана Лепкого. Словник / [гол. ред. С. Є. Панцьо]. – Тернопіль: Джура, 2010. – 224 с.

ФПМЛ – Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: словник-довідник / [укл. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. – К.: Довіра, 2002. – 735 с.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови / [укл. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін.]. — К.: Наукова думка, 1993. — 984 с.

ФСУМ Уд – Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови: у 2-х т. / Г. М. Удовиченко. – К.: Вища школа, 1984. – Т. 1. – 304 с.; Т. 2. – 384 с.

ФСУМ Уж – Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К.: Освіта, 1988. – 224 с.

Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86 т. – СПб.: Семеновская Типолитография (И.А. Ефрона), 1890 – 1907 (Електронний режим доступу: http://www.vehi.net/brokgauz/).

Я – Яворницький Д. І. Словник української мови. – Катеринослав, 1920. –Т.1 (А-К). – 408 с.

SjS – Slovník jazyka staroslověnského. – Praha, 1956 – 2000.

ЛІТЕРАТУРА

Адах Н. А. Авторські лексичні новотвори в поезії Василя Барки: семантика, функції, прагматика: дис. канд. філол. наук : 10.02.01. – Рівне, 2008. – 253 с.

Ажнюк Б. М. Англізми в сучасній українській, російській і чеській мовах // Мовознавство. – 2008. – № 2 – 3. – С. 190 – 207.

Алифиренко Н. Ф. Вербализация концепта и смысловая синергетика языкового знака // Проблемы вербализации концептов в семантике языка и текста. – Волгоград, 2003. – Ч. 1. – С. 3 – 13.

Амирбекова С. А. Об особенностях формирования фразеологических образов со смысловым компонентом «очень» в русском и английском языках. Известия российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://cyberleninka.ru/article/n/ob-osobennostyah-formirovaniya-frazeologicheskih-obrazov-so-smyslovym-komponentom-ochen-v-russkom-i-angliyskom-yazykah

Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства язика. – М. : Наука, 1974. – 367 с.

Арбатский Д. И. Толкование значений слов // Теория языка и словари. – Кишинев, 1988. – С. 38 – 43.

Аркушин Г. Л. Підсилювальні частки у волинсько-поліських говірках // Волинь філологічна: текст і контекст. Лінгвостилістика XXI століття: стан і перспективи: зб. наук. пр. / упоряд. І. П. Левчук. – Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. – Вип. 17. – С. 5 – 14.

Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М., 1957. – 295 с.

Бабій І. М., Вільчинська Т. П., Лісняк Н. І. та ін. Фразеологізми у творах Богдана Лепкого. Гол. ред. С. Є. Панцьо. – Тернопіль: Джура, 2010. – 219 с.

Бабій І. М., Вільчинська Т. П., Лісняк Н. І. та ін. Фразеологія творів Бориса Харчука. Гол. ред. С. Є. Панцьо. – Тернопіль: Джура, 2012. – 747 с.

Бабкин А. М. Лексикографическая разработка русской фразеологии. – М.; Л.: Наука, 1964. – 75 с.

Балог В. О. Параметрична система тлумачних словників української мови та її використання в комп'ютерній лексикографії // Лексикографічний бюлетень: збірник наукових праць / Відп. ред. д-р філол. н., проф. В. Німчук. – К., 2004. – Вип. 10. – С. 25 – 40.

Бацевич Ф. С. Частки української мови як дискурсивні слова: монографія. – Львів: ПАІС, 2014. – 288 с.

Беларуская мова: Вучэчбны дапаможнік / Э. Д. Блінава, Н. В. Гаўрош, М. Ц. Кавалёва і інш. Пад рэд. М. С. Яўневіча. — Мінск: Вышэйшая школа, 1991. — 351 с.

Бибик С.П. Іменники розмовного вживання в тлумачному словнику (формула тлумачення «те саме, що») // Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові / Інститут української мови НАН України; відп. ред. І.С. Гнатюк. – К.: КММ, 2012. – С. 225 – 230.

Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наукова думка, 1989. — 154 с.

Бодуэн де Куртенэ И. И. Избранные труды по общему языкознанию. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 1. – 384 с.

Божко Ю. О. Прийменниково-відмінкова модель українських фразеологізмів: Дис.. канд. філол. наук. – Харків, 2002. – 206 с.

Божко Ю. О. Роль прийменників у творенні мінімальних фразеологічних одиниць прийменниково-відмінкової моделі // Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць / За заг. ред. проф. Л. А. Лисиченко. – Харків, 2000. – Вип. 5. – С. 125 – 131.

Бойко Н. І., Хомич Т. Л. Конотативна лексична семантика: інтенсивний і параметричний складники: [монографія] / Н. І. Бойко, Т. Л. Хомич. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – 167 с.

Бородина М. А., Гак В. Г. К типологии и методике историко-семантических исследований. – Л.: Наука, 1979. – 232 с.

Боскис Р. М. Глухие и слабослышащие дети. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1963. – 335 с.

Боскис Р. М., Морозова Н. Г. О развитии мимической речи глухонемого ребёнка и её роли в процессе обучения и воспитания глухонемых // Вопросы учебно-воспитательной работы в школе для глухонемых. Бюллетень. – М., 1939. – №7 (10). – С. 6 – 35.

Боскис Р. М. О развитии словесной речи глухонемого ребёнка. – М.: Учпедгиз, 1939. – 84 с.

Боярова Л. Термінологічна лексика в загальномовному тлумачному словнику // Лексикографічний бюлетень: Зб. наук. праць / Відпов. ред. д. філол. н., проф. В. Німчук. – К., 2008. – Вип. 17. – С. 13 – 23.

Будагов Р. А. Человек и его язык. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 429 с.

Будагов Р. А. Что такое развитие и совершенствование языка? – М.: Наука, 1977. – 264 с.

Бук С., Ровенчак А. Онлайн-конкорданс роману Івана Франка «Перехресні стежки» // Іван Франко: дух, наука, думка, воля: Матеріали Міжнародного наукового конґресу, присвяченого 150-річчю від дня народ-

ження Івана Франка. – Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2010. – Т. 2. – С. 203 – 211.

Бук С., Ровенчак А. Онлайн-конкорданс роману Івана Франка «Перехресні стежки». – [Цит. 1 листопада 2015]. – Режим доступу: http://www.ktf.franko.lviv.ua/users/andrij/science/Franko/concordance.html

Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. – К.: Радянська школа, 1955. – 248 с.; Вид. 2-е, виправлене та доповнене. – К.: Радянська школа, 1959. – 307 с.

Бурячок А.А. Лексика сучасної української мови з погляду її походження // Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 101 – 150.

Бурячок А. А. Вступ // Словник українських рим. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 7 – 16.

Ващенко В. С., Петрова П. О. Шевченкова лексика: Словопокажчик до поезій Т. Г. Шевченка. – К.: 1951. – 106 с.

Ващенко В., Медведєв Ф., Петрова П. Лексика «Енеїди» І. Котляревського: Покажчик слововживання. – Х.: 1955. – 208 с.

Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. – М., 2001. – 288 с.

Веселитский В. В. Отвлеченная лексика в русском литературном языке XVIII – начала XIX века. – М.: Наука, 1972. – 319 с.

Граматика української мови. Морфологія / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К.: Либідь, 1993. – 335 с.

Винник В.О. Загальнонародна, діалектна і професійна лексика в сучасній українській літературній мові. Жаргонізми і арготизми // Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 179 – 210.

Виноградов В. А. Идиом // Лингвистический энциклопедический словарь. Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С. 171.

Виноградов В. В. Поэтика русской литературы. Избранные труды. – М.: Наука, 1976. – 511 с.

Виноградов В. В. Русский язык (грамматическое учение о слове). – 2-е изд. – М.: Высшая школа, 1972. – 614 с.

Виноградов В. В. Русско-украинский словарь // Советская книга. – №2. – 1950.

Винокур Г. О. Об изучении языка литературных произведений // О языке художественной литературы / Сост.: Т. Г. Винокур. – М.: Высшая школа, 1991. – С. 32 – 63.

Винокур Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Сборник статей по языковедению. Т.5. Труды Московск. ин-та истории, философии и лит. – М., 1939. – С. 3 – 54.

Вихованець Іван. Ластівка над словом : поезії / Іван Вихованець ; передмова Анатолія Загнітка. – Луцьк : Вежа-Друк, 2014. – 116 с.

Вихованець Іван. Славень зажуреній мамі : поезії / Іван Вихованець ; передмова Анатолія Загнітка. – Луцьк : Вежа-Друк, 2014. – 116 с.

Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. – К.: Рад. школа, 1982. – 208 с.

Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови / За ред. І. Р. Вихованця. – К.: Пульсари, 2004. – 398 с.

Вихованець І., Непокупний А., Ткаченко О. Про новий тлумачний словник української мови // Мовознавство: Доп. та повідомл. на IV Міжнар. конгр. україністів. – К.: Пульсари, 2002. – С. 17 – 21.

Вовк В. Н. Языковая метафора в художественной речи. (Природа вторичной номинации). – К.: Наук. думка, 1986. – 142 с.

Вокальчук Г. М. Оказіональні лексичні новотвори в українській поезії XX століття: дис. … доктора філол. наук: 10.02.01. – Острог, 2009 – 531 с.

Вокальчук Г. М. Словник лексичних новотворів Михайля Семенка. «Я – беззразковості поет» (словотворчість Михайля Семенка). – Рівне: Перспектива, 2006. – С. 141 – 175.

Волков С. С., Сенько Е. В. Неологизмы и внутренние стимулы языкового развития // Новые слова и словари новых слов. – Л.: Наука, 1983. – С. 43 – 57.

Волкова И. Н. Стандартизация научно-технической терминологии. – М., 1984.

Гак В. К. Фразеология, образность и культура // Советская лексикография: Сб. статей. Редкол.: Караулов Ю. Н. и др. – М.: Русский язык, 1988. – С. 159 – 169.

Галактика Слова. Галині Макарівні Гнатюк / Інститут української мови НАН України. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2020. – 354 с.

Гельгардт Р. Р. Словарь языка писателя: К истории становления жанра // Русская авторская лексикография XIX – XX веков: Антология / Сост.: Е. Л. Гинзбург, Ю. Н. Караулов, Л. Л. Шестакова. Отв. ред. Ю. Н. Караулов. – М.: Азбуковник, 2003. – Режим доступу: http://slovari.ru/default.aspx?s=0&p=5316&0a0=1888

Гейльман И. Ф. Ваш друг – жестика. – С.-Пб., 2003. – 173 с.

Гейльман И.Ф. Знакомтесь: ручная речь. – С.-Пб., 2001. – 171 с.

Гейльман И.Ф. Ручная азбука и речевые жесты глухонемых. – М., 1957. – 595 с.

Гейльман И.Ф. Специфические средства общения глухих. Дактилология и мимика. – В 4-х т. – Л., 1972 – 1980.

Гердт А. С. Введение в этнолингвистику – СПб., 2005. – 456 с.

Гладкий М. Лексика наших газет // Червона преса. – 1927. – № 6. – С. 20 – 24.

Гливінська Л. Художня мова в сучасному лексикографічному вимірі // Slavia. časopis pro slovanskou filologii. – 2014. – №83. – С. 115 – 126.

Гнатюк Г. М. Про принципи розробки прийменників у Словнику української мови / Дослідження з лексикології та лексикографії. – К.: Наукова думка, 1965. – С. 70 – 87.

Гнатюк Г. М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові. – К.: Наукова думка, 1983. – 248 с.

Гнатюк Г. М. Дієприкметник. – Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 158 – 160.

Гнатюк Ірина. Люди все одно будуть говорити самоволка, а не самохід, і беспредел, а не свавілля / Інтерв'ю з Юрієм Рибачуком. – «Редакторський портал», 24.09.2014 http://www1.nas.gov.ua/institutes/ium/Structure/Departments/Departments8/Pages/iryna-hnatyuk-24-09-2014.aspx

Гнатюк Ірина. Пріоритетні напрями досліджень з лексикології та лексикографії в сучасній славістиці // Лексикографічний бюлетень. – К., 2010. – Вип. 19. – С. 231 – 237.

Головань Е. О. Засоби вираження семантики інтенсивності в українській мові // Українська мова у XXI столітті: традиції і новаторство: Тези доповідей II Всеукраїнського лінгвістичного форуму молодих учених, Київ, 24 – 26 квітня 2012 року. – К.: ІУМ НАНУ, 2012. – С. 328 – 330.

Головащук С. І. Перекладні словники і принципи їх укладання. (На лексичному матеріалі російської та української мов). – К.: Наукова думка, 1976. – 246 с.

Голосовська Галина. Активні дієприкметники в українській літературній мові: уживати чи ні? – Українська мова. – 2011. – № 4. – С. 63 – 71.

Горбачевич К. С. Принципы нормализации языка в современной русской лексикографии // Современность и словари. – Л.: Наука, 1978. – С. 33 – 34.

Горбов А. А. О некоторых проблемах интеграции иноязычного материала при описании новых заимствований в русском языке // Вопр. языкознания. – № 6. – 2011. – С. 29 – 40.

Горецький П. Й. Історія української лексикографії. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 242 с.

Горецький Ян. Динамічність і динаміка в мові [переклад з словацької М. М. Пещак] / Ян Горецький // Мовознавство. – 1988. – № 6. – С. 7 – 10.

Городенська К. Г. Граматична інформація в словниках української мови // Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові / Інститут української мови НАН України; відп. ред. І. С. Гнатюк. – К.: КММ, 2012. – С. 90 – 96.

Городенська К. Г. Нові запозичення і новотвори на тлі фонетичної та словотвірної підсистем української літературної мови // Українська термінологія і сучасність. – К., 2009. – Вип. VIII. – С. 3 – 9.

Городенська К. Г. Семантичні функції дериваційних морфем // Мовознавство. – 1987. – № 1. – С. 20 – 30.

Граматика української мови. Морфологія / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К.: Либідь, 1993. – 335 с.

Гриднєва Т. В. Фразеологические средства выражения категории интенсивности: автореф. дис. .. канд. филол. наук. – Волгоград, 1996. – 18 С. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.diss.ru

Грицак Є. М. Новотвори в сучасній українській літературній мові. – Жовква, 1935. – 65 с.

Гриценко П. Ю. Призабута сторінка лексикографічної шевченкіани // Українська мова. – 2014. – № 3. – С. 3 – 11.

Гриценко П. Ю. «Слово поза словником»: реєстр словника як проблема сучасної тлумачної лексикографії // Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. Ларисі Григорівні Скрипник. – К., 2011. – С. 238 – 249.

Гумбольдт Вильгельм фон. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества // Гумбольдт Вильгельм фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 297 с.

Гурко М. З. Категорія інтенсивності в сучасній німецькій фразеології (на матеріалі фразеологічних одиниць групи «інтелектуальні здібності людини»): Автореф. дис. .. канд. філол. наук. – К, 2006. – 17 с.

Даниленко В. П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания / В.П.Даниленко. – М.: Наука, 1977. – 245 с.

Даниленко Л. І. Простір «мова – людина – культура» академіка В. М. Русанівського // Мовознавство. – 2011. – № 3. – С. 10 – 15.

Демська О. Вступ до лексикографії: навчальний посібник. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 266 с.

Діброва С. М. До проблеми формування системи римознавчих термінів // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць / [Відп. ред. Л. О. Симоненко]. – К. : КНЕУ, 2005. – Вип. VI. – С. 276 – 280.

Діброва С. М. Передмова // Словник рим Т. Г. Шевченка. – Сімферополь: Доля, 2004. – С. 3 – 9.

Діброва С. М. Система термінів з галузі римознавства // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць / [Відп. ред. Л. О. Симоненко]. – К. : КНЕУ, 2003. – Вип. V. – С. 205 – 208.

Димскис Л. С. Изучаем жестовый язык. – Минск: НМЦентр, 1998. – 135 с.

Дмитриева Л. И. Словарь языка жестов: более 1300 словарных статей / Л. И.Дмитриева, Л. Н.Клокова, В. В.Павлова. – М., 2003. – 320 с.

Дорошевський В. Про тлумачення значень слів у словниках / Перекл. з пол. М. М. Пилинського // Мовознавство. – 1970. – № 5. – С. 10 – 20.

Дослідження з лексикології та лексикографії. – К.: Наукова думка, 1965. – 274 с.

Дригіна А. Електронний словник рим Ліни Костенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM%3D2%26I21DBN%3DUJRN%26P21DBN%3DUJRN%26IMAGE_FILE_DOWNLOAD%3D1%26Image_file_name%3DPDF/Lits_2013_39(1)__44.pdf%2Вдригіна+електронний+словник+рим&hl=ru-UA&gbv=2&&ct=clnk

Дубичинский В. В. Искусство создания словарей. Конспекты по лексикографии: Учебное пособие. – Харьков: ХГПУ, 1994. – 102 с.

Дубичинский В. В. Лексикография русского языка. – М.: «Флинта», «Наука», 2009. – 428 с.

Ермакова О. П. Семантические процессы в лексике // Русский язык конца XX столетия (1985–1995). – М.: Языки русской культуры, 1996. – С. 32 – 66.

Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки культури в історії літературної мови // Мовознавство. – 2007. – № 4 – 5. – С. 3 – 12.

Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності: стилістика та культура мови. – К.: Довіра, 1999. – 431 с.

Єрмоленко С. Я. Норма мовна // Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П.Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 420.

Єрмоленко С. Я. Сучасні проблеми дослідження літературної мови // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика: Зб. наук. праць. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2001. – Вип. IV. – С. 3 – 12.

Жайворонок В. В. Лексикологія та лексикографія // Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України – 75, 1930 – 2005: Матеріали до історії / Редкол.: В.Г. Скляренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра, 2005. – С. 133 – 173.

Жинкин Н. П. Рифма и ее композиционная роль в поэме Лермонтова «Демон» (с приложением словаря рифм) // Наукові записки науково-дослідчої катедри історії української культури. – 1927. – № 6. – С. 291 – 305.

Житецький Павло. О переводахъ евангелія на малорусскіій языкъ. – С.-П: Типографія Императорской Академіи Наук, 1906. – 65 с.

Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. – Ч. І. – Вид. 4е. – К.: Вища школа, 1972. – 402 с.

Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Наукова думка, 1970. – 303 с.

Жовтобрюх М. А. Стилістична диференціація української лексики // Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 151 – 178.

Жуков В. П., Жуков А. В. Русская фразеология: Учеб. пособие. 2е изд., испр. – М.: Высшая школа, 2006. – 408 с.

Загнітко А. П. Семантико-парадигматичне і формально-граматичне структурування іменних і дієслівних лексем у «Словарі української мови» Б. Д. Грінченка // Борис Грінченко. Тези доповідей республіканської науково-практичної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження видатного українського письменника, вченого, громадського діяча. – Ворошиловград, 1988. – С. 129 – 130.

Зайко М. Авторські пояснення // Український лексикон : естетичні, мистецькі, лінгвістичні таблиці співзвучних слів. – Тернопіль: Терно-граф, 2013. – С. 7 – 9.

Зайко М. Будова словника «Український лексикон» // Український лексикон: естетичні, мистецькі, лінгвістичні таблиці співзвучних слів. – Тернопіль: Терно-граф, 2013. – С. 9 – 11.

Зайцева Г. Л. Жестовая речь. Дактилология. – М., 2000. – С. 37 – 38.

Зайцева Г. Л. Использование жестовой речи на уроках литературы в вечерних школах глухих и слабослышащих. – Л., 1981. – 50 с.

Зайцева Г. Л. Основные аспекты изучения жестового языка глухих в американской сурдопедагогике // Дефектология. – 1976. – №2. – С. 82 – 85.

Зайцева Г. Л. Особенности жестового языка глухих при выражении пространственных отношений // Дефектология. – 1969. – №4. – С. 15 – 20.

Зайцева Г. Л., Фрумкина Р. М. Психолингвистические аспекты изучения жестового языка. – Дефектология. – 1981. – №1. – С. 14– 21.

Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні». – №1773 –IV, стаття 23. – К., 2004. – С. 1.

Зализняк А. А. Многозначность в языке и способы ее представления. – М.: Языки славянских культур, 2006. – 672 с.

Земская Е. А. Активные процессы современного словопроизводства // Русский язык конца XX столетия (1985 – 1995). – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 85 – 115.

Земская Е. А. Словообразование как деятельность. – М.: Наука, 1992. – 221 с.

Иванчев С., Любенов Л. За рината… // Български римен речник / Състав. С. Иванчев, Г. Класов, Л. Любенов, И. Тренев. – София: Наука и изкуство, 1967. – с. V – XVII.

Иванчев С., Любенов Л. …И за речника // Български римен речник / Състав. С. Иванчев, Г. Класов, Л. Любенов, И. Тренев. – София: Наука и изкуство, 1967. – с. XIX – XXX.

Иванюшева Н. В. Мимико-жестикуляционная речь. – К.: Реклама, 1968. – 290 с.

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 1926 – 2001: Сторінки історії, 75 / Відп. ред. та упоряд. О. В. Мишанич. – К.: Наукова думка, 2003. – 589 с. ; іл.

Історія української літературної мови. Лексика і фразеологія / За ред. В. М. Русанівського. – К.: Наукова думка, 1983. – 741 с.

Калашник В. С. Фразеографічні набутки «Словаря української мови» за редакцією Бориса Грінченка // Людина та образ у світі мови: вибрані статті. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. – С. 339 – 345.

Кара-Мурза С. Г. Потерянный разум. – М.: Эксмо; Алгоритм, 2006. – 735 с.

Кара-Мурза С. Г., Смирнов С. Манипуляция сознанием-2. – М.: Эксмо; Алгоритм, 2009. – 528 с.

Караулов Ю. Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. – М.: Наука, 1981. – 366 с.

Карпіловська Є. А. Вплив інновацій на стабільність мовної системи: регулятори системної рівноваги // Мовознавство. – 2008. – № 2 – 3. – С. 148 – 158.

Карпіловська Є. А. Динаміка сучасної української мови в словниках нового покоління (проект серії словників нової української лексики) // Українська мова. – 2004 (а). – № 3. – С. 3 – 29.

Карпіловська Є. А. Конкурування варіантних номінацій як вияв тенденцій розвитку лексикону: регулятори рівноваги // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С. 122 – 132.

Карпіловська Є. А. Тенденції розвитку сучасного українського лексикону: чинники стабілізації інновацій // Українська мова.– 2007. – № 4.– С.3 – 15; 2008. – № 1. – С. 24 – 35.

Карпіловська Є., Кочерга О., Мейнарович Є. Прізвище в терміні // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. – Вип. VII. – К., 2007. – С. 59 – 62.

Категория количества в современных европейских языках / В. В. Акуленко, С. А. Швачко, Е. И. Букреева и др.; Отв. ред. В. В. Акуленко; АН УССР. Кафедра иностранных языков. – К.: Наукова думка, 1990. – 284 с.

Кириченко І. М. «Російсько-український словник» 1948 р., його основні характерні риси // Лексикографічний бюлетень. – Вип. 3. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – С. 24 – 38.

Кислюк Л. П. Нові тенденції у творенні іменників-назв осіб сучасної української мови // Актуальні проблеми українського словотвору. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С.217 – 225.

Китайгородская М. Я. Современная экономическая терминология // Русский язык конца XX столетия (1985 – 1995). – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 150 – 164.

Клименко Н. Ф. Диференційні та інтеграційні процеси в лексиці та словотворенні сучасної української мови // Мовознавство. – 2008. – № 2 – 3. – С. 136 – 147.

Клименко Н. Ф. Осново- і словоскладання у процесах номінації сучасної української мови // Українська мова. – 2003. – № 3 – 4. – С. 83 – 105.

Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Даниленко Л. І. Динаміка словникового складу сучасної української мови на тлі міжслов'янських паралелей // Мовознавство. – 2003. – № 2 – 3. – С. 96 – 111.

Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі: Монографія. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с.

Книга жестов для неслышащих людей: Дактиль. Правила дактилирования. Язык жестов / Авт.-сост.Р.Г. Маринина. – Д.: «Издательство Сталкер», 2004. – 320 с.

Ковалевський В. В. Рима: Ритмічні засоби українського вірша. – К.: Радянський письменник, 1965. – 288 с.

Ковалик І. І. Наукові філологічні основи укладання і побудови Словника мови художніх творів Івана Франка // Українське літературознавство. Іван Франко. Статті і матеріали. – Львів, 1972. – Вип. 17. – С. 3 – 10.

Ковалик І. І. Слова з конкретним і абстрактним значенням // Українська мова і література в школі. – 1977. – № 4. – С. 37 – 42.

Ковалик І., Ощипко І. Художнє слово Василя Стефаника. – Львів, 1972. – 101 с.

Ковалик І., Ощипко І., Полюга Л. Лексика поетичних творів Івана Франка. – Львів, 1990. – 264 с.

Кодухов В. И. Общее языкознание: Учебник для студентов филол. специальностей ун-тов и пед. ин-тов. – М.: Высшая школа, 1974. – 303 с.

Козырев В. А. Русская лексикография: [учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по направлению 540300] / В. А. Козырев, В. Д. Черняк. – М. : Дрофа, 2004. – 285 с.

Колесникова С. М. Градационые отношения в современном русском языке: Автореф. дис. . канд. филол. наук. – М., 1993. – 20 с.

Колесов В. В. Язык, речь, ментальность в XVIII веке // Человек. Язык. Культура: сборник научных статей, посвященных 60-летнему юбилею проф. В. И. Карасика: в 2-х ч.; отв. соред. В. В. Колесов, М. Влад. Пименова, В. И. Теркулов. – К.: Издательский дом Д. Бураго, 2013. – Изд. 2-е, испр. – Часть 1. – С. 7 – 15.

Колковская С., Благоева Д. Интернационализация на новата лексика (върху материал от българския език) // Slavica. – Warszawa, 2012. – №136. – С. 83 – 106.

Колоїз Ж. В. Українська оказіональна деривація. – К.: Акцент, 2007. – 311 с.

Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка: У 4-х т. / Ред. і упоряд.: О. Ільницький , Ю. Гавриш. – Нью-Йорк – Едмонтон – Торонто, 2001. – Т. 1– 4.

Кононенко В. І. Українська народна фраземіка: трансформація образу // Мовознавство. – 1993. – № 5. – С. 21 – 27.

Корш Ф. Е. План исследования о стихосложении Пушкина и словаря пушкинских рифм. – С.-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1905. – 24 с.

Котелова Н. З. Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов // Новые слова и словари нових слов. – Л.: Наука, 1978. – С. 5 – 26.

Котелова Н. З. Проект словаря новых слов русского языка. – Л.: Наука, 1982. – 87 с.

Коць Т. А. Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі. – К.: Логос, 2010. – 303 с.

Коць Т.А. Функціонування синонімів у газетно-інформаційному стилі (на матеріалі газет 90-х років XX ст.) // Мовознавство. – 2001. – № 5. – С. 88 – 95.

Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. – К.: Академія, 2005. – 367 с.

Краєвський Р. Г. Мова жестів глухих. – К.: Радянська школа, 1964. – 219 с.

Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 592 с.

Кубрякова Е. С. Динамическое представление синхронной системы языка // Гипотеза в современной лингвистике. – М.: Наука, 1980. – С. 217 – 261.

Кубрякова Е. С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. – М. : Наука, 1981. – 200 с.

Кудрявцева Л. А. Моделирование динамики словарного состава языка. – К.: ИСИОУ, 1993. – 280 с.

Кузеля З. Лексикологія // Енциклопедія українознавства: Загальна частина / Репринтне відтвор. видання 1949 р. – К.: 1994. – С. 324 – 326.

Кузь Г. Т. Вигукові фразеологізми української мови: етнолінгвістичний та функціональний аспекти: Автореф. дис.. .. канд. філол. наук. – Івано-Франівськ, 2000. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http: // referatu.net.ua/referats/7569/179167

Курило Олена. Уваги до сучасної української літературної мови. – Харків – Київ: Книгоспілка, 1923.

Курило Олена. Уваги до сучасної української літературної мови. – К.: Основи, 2004. – 299 с.

Крыжановская А. В., Симоненко Л. А. Актуальные проблемы упорядочения научно-технической терминологии. – К., 1987. – 163 с.

Крысин – Современный русский язык: Активные процессы на рубеже XX – XXI веков / Отв. ред. Л. П. Крысин. – М.: Языки славянских культур, 2008. – 712 с. – (Studia philologica).

Крысин Л. П. Словари современного русского языка // Теория и история славянской лексикографии. Научные материалы к XIV съезду славистов / Отв. ред. М. И. Чернышова. – М., 2008. – С. 352 – 368.

Левицкий В. В. Семасиология: монография для молодых исследователей. – Изд. 2, исправл. и дополн. – Винница: Нова книга, 2012. – 680 с.

Левченко С. П. Термінологічна лексика в російсько-українських словниках. – Лексикографічний бюлетень. – Вип. 1. – К.: Вид-во АН УРСР, 1951. – С. 45 – 57.

Лейчик В.М. Оптимальная длина и оптимальная структура термина // Вопросы языкознания. – 1981. – № 2. – С. 63 – 73.

Лексикографічний бюлетень. – Вип. 1– 9. – К.: Вид-во АН УРСР, 1951 – 1963.

Лексикографічний бюлетень. – Вип. 10 – 25. – К.: Інститут української мови НАН України, 2004 – 2016.

Лексикологія та лексикографія. ІІ. Серія «Питання мовознавства»: Збірник статей. – К.: Наукова думка, 1966. – 212 с.

Лексикологія та лексикографія. ІІІ: Збірник статей. – К.: Наук. думка, 1969. – 143 с.

Лендау І. Сидні. Словники: мистецтво та ремесло лексикографії / Пер. з англ. – К.: К. І. С., 2012. – 480 с.

Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови. Семантична структура слова. – Харків: Вища школа, 1977. – 114 с.

Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови. – Харків: Харк. держ. пед. ун-т, 1997. – 129 с.

Лихошерстова Н. С. Семантико-стилістичний аспект субстантивації дієприкметників в українській мові: Автореф. … канд. філол. наук. – Харків, 2001. – 17 с.

Логический словарь-справочник / Н. И. Кондаков. – [2е изд., испр. и доп.]. – М. : Наука, 1975. – 720 с.

Локшина Т. Ф. Функционально-коммуникативное поле усиления в современном английском языке: Автореф. дис. .. канд. филол. наук. – Одесса, 1988. – 15 с.

Ломтев Т. П. Внутренние противоречия как источник исторического развития структуры языка // Ломтев Т. П. Общее и русское языкознание: Избранные работы. – М.: Наука, 1976. – С. 12 – 30.

Лугинець В. Альманах «Супій» // Літературна Україна, 7.09.1965.

Луцеєва Ю. М. Російські фразеологізми з числівниками в структурно-семантичному й етнолінгвокультурологічному аспектах: Автореф. дис. .. канд. філол. наук. – Харків, 2012. – 19 с.

Мазурик Д. В. Інноваційні процеси в лексиці сучасної української літературної мови (90-ті роки ХХ ст.) : автореф. дис. .. канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «українська мова». – Львів, 2002. – 20 с.

Майданник З. М. Засоби вираження кількісної характеристики ознаки, названої прикметником, в українській та англійській мовах // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 58 – 68.

Малевич Л. Багатокомпонентні термінологічні одиниці і проблема їх кодифікації // Українська термінологія і сучасність. – Вип. VIII. – К., 2009. – С. 35 – 38.

Малеча Н. Україно-руський словничок до «Кобзаря» Т. Г. Шевченка. – Херсон, 1917. – 82 с.

Маринова Е. В. Иноязычные слова в русской речи конца ХХ – начала ХХІ в.: проблемы освоения и функционирования. – М.: ООО «Издательство ЭЛПИС», 2008. – 495 с.

Марчук Л. М. Функціонально-семантичний аспект градації в українській мові. – К.-Подільський: «Аксіома», 2007. – 304 с.

Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові. – К. : Рад. школа, 1974. – 183 с.

Мацюк Зоряна, Фенко Марія. Фраземіка в контексті епістолярію Лесі Українки // Лінгвостилістичні студії. – 2014. – Вип. 1. – С. 146 – 164.

Мейзерська І. В. Прийменник в українській тлумачній лексикографії ІІ половини ХХ століття: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01. – К., 2010. – 190 с.

Михайлишин Б., Стахів П. Терміни та професіоналізми: проблеми диференціації спеціальної лексики // 36-а міжнародна наукова конференція «Проблеми української науково-технічної термінології». Тези доповідей. – Львів, 1994. – С. 89 – 90.

Мовчун Л. В. Актуальные проблемы лексикографирования авторской рифмы // Слово во времени и пространстве. К 95-летию со дня рождения профессора М. Г. Булахова : материалы Междунар. науч. конф., Минск, 12 – 13 нояб. 2014 г. / Бел. гос. пед. ун-т им. М. Танка; редкол.: А. А. Гируцкий (отв. ред.), В. Д. Стариченок, Г. А. Камлевич и др. – Минск: БГПУ, 2014. – С. 195 – 198.

Мовчун Л. В. Лексикографическое описание рифмы: алфавитные модели словника // Славянские языки: системно-описательный и социокультурный аспекты исследования: сборник научных трудов. В двух частях. Ч. 1. – Брест: БрГУ имени А.С. Пушкина, 2014. – С. 198 – 201.

Мовчун Л. В. Лексикографування римових гнізд: традиції та інновації // Наукові записки Національного університету «Острозька академія», Серія «Філологічна». – Острог, 2015. – Вип. 54. – С. 129 – 132.

Мовчун Л. В. Лінгвістичне дослідження української рими: завдання, проблеми, перспективи // Studia Ucrainica Varsoviensia / Universytet Warszawski ; Katedra Ukrainistyki. – Warszawa. 2015. – № 3. – S. 143 – 152.

Мовчун Л. В. Методика дослідження рукописних словників рим // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : Збірник наукових праць / Відп. ред. М. Я. Плющ. – К.: КНПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – Вип. 11. – С. 43 – 48.

Мовчун Л. В. Місце адресата словника в лексикографічній практиці // Наукові записки Національного

університету «Острозька академія». Серія філологічна : зб. наук. праць / Укладачі: І.В. Ковальчук, Л.М. Коцюк, С.В. Новоселецька. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. – Вип. 45. – С. 37 – 40.

Мовчун Л. В. Невідомий словник рим, укладений В. В. Лутковським // Лексикографічний бюлетень: зб. наук. праць / Відп. ред. І. С. Гнатюк. – Вип. 23. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2014. – С. 76 – 99.

Мовчун Л. В. Особливості формування теоретичних принципів слов'янської римографії в другій половині XX ст. // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського: зб. наук. праць. – Вип. 25. – К.: Освіта України, 2014. – С. 77 – 88.

Мовчун Л. В. Римографічна спадщина І. І. Гурина в контексті його лексикографічної праці // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського: зб. наук. праць. – Вип. 24. – К.: Освіта України, 2014. – С. 117 – 125.

Мовчун Л. В. Словник рим: визначення, терміни, джерела // Ucrainica VI. Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury: Sborník vědeckých článků z mazinárodní konference VI. Olomoucké sympozium ukrajinistů střední a východní Evropy. Olomouc 21 – 23.8.2014. – Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2014. – S. 109 – 112.

Моргунюк В. Зауваження щодо опрацювання Державних стандартів з науково-технічної термінології. – К., 1993. – 32 с.

Москаленко А. А. Нарис історії української лексикографії. – К.:«Рад. школа», 1961. – 162 с.

Москаленко А. А. Українська лексика першої половини XIX ст.: Конспект лекцій із спецкурсу. – Одеса: Одеський державний університет ім. І. І. Мечникова, 1969. – 93 с.

Москаленко Лілія. Активні дієприкметники теперішнього часу в українській мові // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського. – 2017. – Вип. 32. – С. 88–114.

Муница С. Н. Адвербиальные компаративные фразеологические единицы в немецком и украинском языках: Автореф. дис. .. канд. филол. наук. – К., 1975. – 22 с.

Муравицька М. П. Статистичні дослідження системи лексики і закономірностей її функціонування // Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 280 – 291.

Муромцева О. Г. Головні процеси в розвитку лексичного складу української літературної мови 2-ої пол. XX ст. // Мовознавство. – 1983. – № 6. – С. 18 – 25.

Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст. – Харків: Вища школа, 1985. – 152 с.

Мусиенко В. П. Категория интенсивносты действия в русском языке (характер и некоторые способы выражения) // Структура і семантика мовних одиниць. Зб. н. праць / АН УССР Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні: Відп. ред. Л. С. Паламарчук. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 99 – 102.

Навальна М. І. Динаміка лексикону української періодики початку XXI ст. : Монографія / Відп. ред. К. Г. Городенська. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. – 328 с.

Неровня Н. Принципи створення нового загальномовного тлумачного словника // Лексикографічний бюлетень. – 2005. – Вип. 11. – С. 37 – 47.

Нечитайло О. І. Синоніми в лексикографії. – К.: Наукова думка, 1987. – 130 с.

Нещименко Г. П. Динамика речевого стандарта современной публичной вербальной коммуникации: Проблемы, тенденции развития // Вопросы языкознания. – 2001. – № 1. – С. 98 – 132.

Никитин М. В. Курс лингвистической семантики. – СПб.: Научный центр проблем диалога, 1996. – 760 с.

Ніковський А. Передмова // Словник української мови. Упорядник Б. Грінченко. т. 1-4. – Київ, 1907-09; Вид. 3-є, випр. і допов. / За ред. С. Єфремова та А. Ніковського. Т. 1. – К., Горно, 1927.

Нілова І. Терміносистема документознавства: нормативна база // Вісник Книжкової палати. – 2005. – № 9. – С. 23 – 25.

Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / АН України. Ін-т української мови; Відп. ред. С. П. Бевзенко. – К.: Наукова думка, 1992. – 416 с.

Німчук В. В. До проблеми про об'єкт і зміст курсу «Історія української літературної мови» // Українська мова. – 2014. – № 3. – С. 161 – 173.

Німчук В. В. «Лексис» Лаврентія Зизанія – перший український друкований словник // «Лексис» Лаврентія Зизанія. «Синоніма славенороссская». – К.: Наукова думка, 1964. – С. 7 – 22.

Німчук В. В. Перший великий словник української мови Павла Білецького-Носенка // Словник української мови / П. П. Білецький-Носенко; підгот. до вид. В. В. Німчук; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 5 – 37.

Німчук В. В. Проблеми українського правопису XX – початку XXI ст. – Кам'янець-Подільський: Кам'я-

нець-Подільський держ. пед. ун-т, 2002. – 116 с.

Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. – К.: Наукова думка, 1980. – 304 с.

Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка / Отв. ред. Б. А. Серебренников. – М.: Наука, 1970. – 604 с.

Огієнко І. Історія української літературної мови. – К.: Наша культура і наука, 2001. – 217 с.

Озерова Н. Г.Заперечні слова. Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. – 3-тє вид., зі змінами і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 201.

Озерова Н. Г. Средства выражения отрицания в русском и украинском языках. – К., 1978. – 118 с.

Оліфіренко Л. В. Словник поетичної мови Василя Стуса: Рідковживані слова та індивідуально-авторські новотвори. – К.: Абрис, 2003. – 90 с.

Паламарчук Л. С. Лексико-семантичний розвиток мови // Мовознавство. – 1982. – № 4. – С. 3 – 7.

Паламарчук Л. С. Розвиток словникового складу української літературної мови в радянську епоху // Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 262 – 280.

Паламарчук Л. С. Тлумачний словник української мови в колі слов'янських словників цього типу. Доповідь на VII Міжнарод. з'їзді славістів. – К. : Наукова думка, 1973. – 18 с.

Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія (Питання історії, теорії та практики). – К.: Наукова думка, 1978. – 203 с.

Паламарчук Л. С., Юрчук Л. А. Засади створення словника української мови // Мовознавство. – 1967. – № 3. – С. 19 – 29.

Передрієнко В. А. Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі. – К.: Наукова думка, 1979. – 143 с.

Пещак М. М. Нариси з комп'ютерної лінгвістики : Монографія. – Ужгород: Закарпаття, 1999. – 200 с.

Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. – К.: Наукова думка, 1976. – 287 с.

Пилинський М. М. Словник Б. Грінченка. Міфи і факти // Мовознавство. – 1988. – № 6. – С. 25 – 32.

Пилипчук Д. Болять мені загублені слова…: Мій додаток до першого тому Словника української мови у двадцяти томах. – Біла Церква: Білоцерківська книжкова фабрика, 2012. – 624 с.

Поливанов Е. Д. Где лежат причины языковой эволюции? // Поливанов Е. Д. Статьи по общему языкознанию. – М.: Наука, 1968. – С. 75 – 89.

Полюга Л. М. Термінологічне значення в семантичній системі слова // 2-а Міжнародна наукова конференція «Проблеми української науково-технічної термінології». Тези доповідей. – Львів, 1993. – С. 79 – 81.

Полюга Л. М. Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст. / АН України. Ін-т сусп. наук; Відп. ред. Л. С. Паламарчук. – К.: Наукова думка, 1991. – 240 с.

Полянский А. Н. Категория интенсивности признака в русском языке: Автореф. дис. .. канд. филол. наук. – М., 1978. – 16 с.

О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури: зб. наук. праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго. – 2004. – 368 с.

Регушевський Є. С. Ковані слова // «Українська мова». Енциклопедія. – 3-є вид., зі змінами і доп. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 268.

Розен Е. В. Новое в лексике немецкого языка. – М.: Просвещение, 1971. – 175 с.

Рильський М. Т. Про російсько-український словник // Як парость виноградної лози. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 90 – 96.

Рылова А. А. Современная работа лексикографа в мире, где электронное и мобильное использование словарей становится доминирующим // Слово и словарь. Vocabulum et vocabulariym : сб. науч. трудов по лексикографии. Вып. 12 / под ред. В. В. Дубичинского и Т. Ройтера. – Харьков: Видавництво «Підручник НТУ «ХПІ»», 2011. – С. 45 – 50.

Родионова С. Е. Семантика интенсивности и ее выражение в современном русском языке. Проблемы функциональной грамматики: Полевые структуры: / Отв. ред. А. В. Бондарко, С. А. Шубин. – СПб: «Наука», 2005. – С. 150 – 168.

Рсалдинов К. Т. Категория интенсивности признака в современном немецком языке: Автореф. дис. .. канд. филол. наук. – М., 1980. – 27 с.

Русанівський В. М. Історія української літературної мови: Підручник. – К.: АртЕк, 2001. – 392 с.

Русанівський В. М. Мова літератури для дітей // Мовознавство. – 2006. – № 5. – С. 3–14.

Русанівський В. М. Семантичні процеси розвитку української лексики // Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 660 – 715.

Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наукова думка, 1988. – 240 с.

Савичева Х. Н. Категория интенсивности и ее отражение в русской фразеологии: В сопоставлении с башкирскими фразеологическими единицами: Дис. .. канд. филол. наук. – Уфа, 2004. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.dissercat.com/content/kategoriya-intensivnosti-i-ee-otrazhenie-v-russkoi-frazeologii-v-sopostavlenii-s-bashkirskim

Савченко Л. В. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти: монографія. – Сімферополь, 2013. – 600 с.

Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : Підручник. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.

Селігей П. О. Пуризм у термінології: український досвід на європейському тлі // Мовознавство. – 2008. – № 1. – С. 49 – 66.

Селігей П. Що нам робити із запозиченнями? // Українська мова. – 2007. – № 3. – С. 14 – 27; – № 4. – С. 16 – 26.

Сергеев В. Н. Как делаются словари // Русская речь. – 1990. – №3. – С. 82 – 87.

Серебренников Б. А. Об относительной самостоятельности развития системы языка. – М.: Наука, 1968. – 126 с.

Сизько А. Т. Лексика мови Архипа Тесленка. Словопокажчик оповідань [Учб. посібник з спецкурсу для філол. фак. ун-ту]. – Дн.: 1970. – 101 с.

Симоненко Л. О. Актуальні проблеми сучасного українського термінознавства // Українська термінологія і сучасність. – Вип. VIII. – К., 2009. – С. 9 – 15.

Симоненко Л. О. Лінгвістичні проблеми унормування наукової термінології // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. – Вип. VII. – К., 2007. – С. 21 – 25.

Скляревская Г. Н. Языковая метафора в толковом словаре. Проблемы семантики. – М. : Институт русского языка, 1988. – Ч. 1. – 52 с.; Ч. 2. – 54 с.

Словарь малороссийских слов, содержащихся в «Энеиде» и многих иных в Малороссии употребительных, исправленный, умноженный и дополненный словами для четвертой части // Котляревський И. «Энеида» на малороссийский язык преложенная. – С.-Пб.: 1809. – С. 139 – 150.

Словарь-справочник лингвистических терминов: [Пособие для учителя] / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – [3-е изд., испр. и доп.]. – М. : Просвещение, 1985. – 399 с.

Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вища школа, 1985. – 360 с.

Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка: У 3 т. / Відп. ред. М. А. Жовтобрюх. – Х.: 1978 – 1979.

Словник мови Шевченка / Уклад.: М. Ф. Бойко та ін. – К.: Наукова думка, 1964. – Т. 1 – 2.

Словник українських рим // Літературна газета, 22.05.1947.

Слово і фразеологізм у словнику: Зб. наук. праць / Відп. ред. Л. С. Паламарчук. – К.: Наукова думка, 1980. – 250 с.

Сніжко Н. В. Динамізм та поліфункційність мови в тезаурусному відтворенні // Лінгвостилістичні студії : наук. журн. / [редкол. : С. К. Богдан (голов. ред.) та ін.]. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. – Вип. 2. – С. 173 – 179.

Сніжко Н. В. Динаміка лексико-граматичної системи української мови кінця XVIII – поч. XXI ст. (напрями та перспективи інтегрального лексикографічного моделювання) // Наукові записки. – Випуск 126. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – С. 242 – 248.

Сніжко Н. В. Зведений словник лексики української мови кінця XVIII – поч. XXI ст. в інтегральних дослідженнях та компаративістиці // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: пам'яті Леоніда Булаховського. – К.: Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2015. – Вип. 27. – С. 174–185.

Сніжко Н. В. Історія слова та мовних змін у зведеному словнику української мови кінця XVIII – поч. XXI ст. // Слово во времени и пространстве. К 95-летию со дня рождения проф. М.Г. Булахова. – Минск: БГПУ, 2014. – С. 97–101.

Сніжко Н. В. Категоризація знань про світ і мову в інтегральних лексикографічних системах // Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія. – Випуск 36–37. – Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського нац. ун-ту, 2012. – С. 28–32.

Сніжко Н. В. «Новий академічний інтегральний словник в системі знань про українське мовомислення» (Рецензія на словник: Активні ресурси сучасної української номінації: ідеографічний словник нової лексики / Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Т.К. Пуздирєва, Ю.В. Романюк; Відп. ред. Є.А. Карпіловська. – К.: ТОВ «КММ», 2013. – 416 с.) // Українська мова. – 2014. – №3. – С. 123–132.

Сніжко Н. В. Проблеми сучасної інтегральної лексикографії // Слово и словарь = Vocabulum et vocabularium: сб. науч. тр. / ГрГУ им. Я. Купалы; редкол.: Л.В. Рычкова (гл. ред.), Т. Ройтер, В.В. Дубичинский [и др.]. – Гродно: ГрГУ, 2013. – С. 26–29.

Сніжко Н. В. Системний підхід до вивчення динаміки лексичного складу української мови кінця XVIII – поч. XXI ст. // Українська мова. – 2013. – № 3. – С. 110–127.

Сніжко Н. В. «Словарь української мови» Б.Д. Грінченка в інтегральному моделюванні розвитку лексики та лексикографії // Лексикографічний бюлетень. Зб. наук. праць / Відпов. ред. к. філол. н. І.С. Гнатюк. – Вип. 22. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. – С. 19–30.

Сніжко Н. В. Сучасні українські «мислеквіти» в лексикографічному доробку Анатолія Нелюби // Лексикографічний бюлетень. Зб. наук. праць / Відпов. ред. к.філол. н. І.С. Гнатюк. – Вип. 23. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. – С. 113–117.

Сніжко Н. В. Способи відображення системності лексики та мовної картини світу в ідеографічному тезаурусі // Наукові записки. – Вип. 95. – Серія: Філологічні науки (мовознавство): У 2 ч. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2011. – С. 551–556.

Сніжко Н. В., Сніжко М.Д. Динаміка концептів та структурні зміни лексики в «Ідеографічному словнику української мови» // Людина. Комп'ютер. Комунікація: Зб. наук. праць / За ред. Ф. Бацевича. – Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2010. – С. 293–297.

Сніжко Н. В., Сніжко М.Д. «Ідеографічний тезаурус» як інформаційно-довідкова система при вивченні закономірностей структурно-функціональної організації лексики // Мовознавство. – 1996. – № 4–5. – С. 23–28.

Сніжко Н. В. Українська мовна картина світу: здобутки і перспективи автоматизованого моделювання // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук. праць. – Вип. 484: Романо-слов'янський дискурс. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. – С. 70–74.

Сологуб Н. М. Мовний портрет Яра Славутича. – Вінніпег, Київ: Дніпро, 1999. – 152 с.

Сологуб Н. М. Мовний світ Олеся Гончара. – К.: Наукова думка, 1991. – 140 с.

Сологуб Н. Словник мови письменників // Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка: Збірник наукових праць, присвячений 70-річчю від дня народження проф. С. Я. Єрмоленко / Відп. ред. академік НАН України В. Г. Скляренко. – К., 2007. – С. 133 – 138.

Сороколетов Ф. П. Лексико-семантическая система и словарь национального языка // Современность и словари. – М.: Наука, 1978. – С. 4 –19.

Сороколетов Ф. П. О месте производственной терминологии в толковом словаре русского языка // Лексикографический сборник. – М., 1957. – Вып. 1. – С. 121 – 134.

Сосюр Фердінан де. Курс загальної лінґвістики / Пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. – К.: Основи, 1998. – 324 с.

Ставицький О. Ф. Коментар до «Енеїди» І. Котляревського та його історія // Котляревський І. Енеїда: Поема. – К.: Рад. шк., 1989. – С. 207 – 284.

Сташайтене В. Абстрактная лексика на материале старобелорусских письменных памятников XV–XVII веков. – Вильнюс : Периодика, 1973. – 184 с.

Степаненко М. І. Прикметниково-прислівникові словосполучення в українській мові (синтаксичний і семантичний аналіз) // Українське мовознавство. – 1991. – Вип. 18. – С. 59 – 65.

Стишов О. А. Динамічні процеси в лексико-семантичній системі та в словотворі української мови кінця XX ст. (на матеріалі мови засобів масової інформації) : автореф. дис. .. д-ра філол. наук: 10.02.01 «українська мова»; НАН України. Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. – К., 2003. – 35 с.

Стишов О. А. Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) : Монографія. – К.: Пугач, 2005. – 387 с.

Стратулат Н. В. Дериваційні та семантичні неологізми в лексичній системі української мови : автореф. дис. .. канд. філол. наук: 10.02.01 «українська мова».– Київ, 2009. – 20 с.

Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм української літературної мови XX ст. – Тернопіль: Астон, 2002. – 352 с.

Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За заг. ред. І. К. Білодіда; Відп. ред. М. А. Жовтобрюх. – К.: Наукова думка, 1973. – 439 с.

Сучасна українська літературна мова: Підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; За ред. А. П. Грищенка. – 2е вид., перероб. і допов. – К.: Вища школа, 1997. – 493 с.; 3-тє вид., допов. – К.: Вища школа, 2002. – 439 с.

Сучасна українська мова: лексикологія; фонетика: підручник / А. К. Мойсієнко, О. В. Бас-Кононенко та ін. – К.: Знання, 2013. – 340 с.

Сущинский И. И. Система средств выражения высокой степени признака (на материале современного немецкого языка): Автореф. дис. .. канд. филол. наук. – М., 1977. – 16 с.

Таран А. А. Принципи подання конкурентних номінацій в українській лексикографічній практиці // Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія (м. Київ, Інститут української мови, 12–13 травня 2011 р.) / Відпов. ред. к. філол. н. І. Гнатюк. – К., 2011. – С. 433–439.

Тараненко О. О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець XX – початок XXI ст.) : Монографія. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. – 248 с.

Тараненко О. О. Дієслово в контексті сучасних тенденцій до перегляду нормативних засад української літературної мови // Мовознавство. – 2006. – № 2 – 3. – С. 55 – 77.

Тараненко О. О. Метафора // «Українська мова». Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. – 3-є вид., зі змінами і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 350 – 353.

Тараненко О. О. Мови письменника словник // «Українська мова». Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. – 3-є вид., зі змінами і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 372 – 373.

Тараненко О. О. Неологізм // «Українська мова». Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. – 3-є вид., зі змінами і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 426.

Тараненко О. О. Новий словник української мови (Концепція і принципи укладання словника). – К.; Кам'янець-Подільський, 1996. – 171 с.

Тараненко О. Нормативні тенденції в сучасній українській мові і явище варіантності // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. – К., 2007. – Вип. VII. – С. 25 – 37.

Тараненко О. О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (на загальнослов'янському тлі) // Мовознавство. – 2008. – № 2 – 3. – С. 159 – 180.

Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. – К.: Наук. думка, 1989. – 256 с.

Тименко Л. О. Тематичні групи абстрактної лексики у творчості Ліни Костенко // Збірник наукових праць до 50-річчя кафедри української мови Рівненського державного гуманітарного університету «Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії». – 2013. – Вип. 21 (3). – С. 116 – 118.

Тищенко О. М. Вербальна та жестова картини світу // Семантика мови і тексту: Матеріали IX Міжнародної конференції. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦТ, 2006. – С. 261 – 263 (у співавторстві з Мацько Л. І).

Тищенко О. М. Жестова мова глухих: лексикографічний досвід // Лексикографічний бюлетень. – К., 2006. – Вип. 14. – С. 30 – 40.

Тищенко О. М. Засади створення корпусу української жестової мови глухих // Лексикографічний бюлетень. – Київ, 2006. – Вип. 13. – С. 47 – 52.

Тищенко О.М. Концепція і принципи укладання "Словника української жестової мови глухих" // Лексикографічний бюлетень. – Київ, 2006. – Вип. 13. – С. 192–195.

Тищенко О.М. Поняттєво-термінологічний апарат сурдолінгвістики (фрагмент аналізу) // Українська мова. – К., 2006. – №4. – С. 66 – 72.

Тищенко О. М. Принципи добору фактичного матеріалу для словника української жестової мови глухих // Зб. наук. пр. Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі. – К., 2006. – Вип. 7. – С. 201 – 203.

Тищенко О.М. Українська сурдолінгвістика: предмет та перспективи дослідження // Мовознавство. – К., 2006. – № 4. – С. 54 – 59.

Тищенко О. М., Кульбіда С. В. Українська жестова мова глухих як об'єкт лексикографічної параметризації // Лексикографічний бюлетень. – К., 2005. – Вип. 12. – С. 37 – 43.

Ткаченко О. Б. Шляхи мовного самоствердження і становище української мови // Українська мова. – 2005. – № 3. – С. 3 – 21.

Толочко П. П. Несповідимі путі України. – Київ: АртЕк, 2004. – 240 с.; іл.

Толстой Н. И. Некоторые вопросы соотношения лингво- и этногеографических исследований // Проблемы картографирования в языкознании и этнографии. – Л.: Наука, 1974. – С. 16 – 33.

Тома Н. М. До проблеми визначення абстрактної лексики // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. праць. – Вип. 34. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – С. 288 – 292.

Томіленко Л. М. Галузева лексика в сучасній тлумачній лексикографії української літературної мови. – Івано-Франківськ: Фоліант, 2015. – 160 с.

Туранский И. И. Содержание и выражение интенсивности в английском языке: Автореф. дис. .. д-ра филол. наук. – Львов, 1999. – 41 с.

Туровська Л. Деякі аспекти розвитку термінологічної лексики сучасної української мови // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. – К., 2007. – Вип. VII. – С. 89 – 92.

Туровська Л. В., Василькова Л. М. Нові слова та значення. Словник (на матеріалі засобів масової інформації 90-х років XX – початку XXI ст.). – К., 2008. – 271 с.

Убин И. И. Словарь усилительных словосочетаний русского и английского языков. – М.: Рус. яз., 1987. – 304 с.

Ужченко В. Д. Народження і життя фразеологізму. – К., 1988. – 279 с.

Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови. – К.: Знання, 2007. – 494 с.

Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові / Інститут української мови НАН України; відп. ред. І. С. Гнатюк. – К.: КММ, 2012. – 488 с.

Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. Ларисі Григорівні Скрипник (м. Київ, Інститут української мови, 12 – 13 травня 2011 р.) / Відпов. ред. І. С. Гнатюк. – К., 2011. – 560 с.

Українська лексикографія та лексикологія: проблеми, завдання : Матеріали пленуму Наукової ради НАН України; голова редкол. П. Ю. Гриценко. – К.: КММ, 2017. – 200 с.

Українська мова : енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський (гол.) та ін.]. – [вид. 2-е, вип. і доп.]. – К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.

Українське мовознавство. – Вип. 38. – К., 2008.

Український правопис і наукова термінологія: проблеми норми та сучасність / Зб. наук. праць. – К., 1997.

Улуханов И. С. Единицы словообразовательной системы русского языка и их лексическая реализация. – М.: Ин-т русского языка, 1996. – 221 с.

Уфимцева А. А. Типы словесных знаков. – М. : Наука, 1974. – 205 с.

Философский словарь / [под ред. И. Т. Фролова. – [6-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Политиздат, 1991. – 560 с.

Флери В. И. Глухо-немые, разсматриваемые въ отношеніи къ ихъ состоянию и къ способамъ образованія самымъ свойственнымъ ихъ природе. – СПб., 1835. – 306 с.

Фрадкина Р. Н. Говорящие руки. Тематический словарь жестового языка глухих России. – М., 2001. – 597 с.

Цейтлин Р. М. Лексика старославянского языка. – М. : Наука, 1976. – 366 с.

Цимбалюк-Скопненко Т. Українська авторська лексикографія: здобутки та перспективи // Українська мова. – 2010. – № 2. – С. 3 – 14.

Чабаненко В. А. Стилістика експресивних засобів української мови: Навч. посіб. [у 3-х ч.]. – Ч. 1. – Запоріжжя, 1993. – 216 с.

Чепіга І. П. Передмови й післямови до українських стародруків як джерело вивчення історії літературної мови // Мовознавство. – 1995. – № 6. – С. 39 – 46.

Чередниченко І. Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. – К.: Радянська школа, 1962. – 495 с.

Чередниченко І. Г. Проблеми створення римословника Т. Г. Шевченка // Українська мова і література в школі. – 1966. – № 3. – С. 17 – 20.

Чернейко Л. О. Лингво-философский анализ абстрактного имени. – М.: Изд-во МГУ, 1997. – 460 с.

Чернышева М. И. Параметры лексикографической критики // Слово и словарь. Vocabulum et vocabularium : сб. науч. трудов по лексикографии. – Вып. 12. – Харьков – Клагенфурт : Видавництво «Підручник НТУ "ХПІ"», 2011. – С. 7–10.

Черторизька Т. К. Активна і пасивна лексика в сучасній українській літературній мові // Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 211–261.

Чудинов А. П. Политическая лингвистика. – М., 2007. – 254 с.

Чумак В., Овсейчик С. Про синонімію і варіантність в екологічній терміносистемі // Українська термінологія і сучасність. – 2007. – Вип. VII. – С. 211 – 220.

Шалата М. Перший на Вкраїні римівник // Жовтень. – 1982. – № 3. –С. 121 – 123.

Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. – М., 1963. – 155 с.

Шахматов А. А. Отчетъ о присужденіи преміи Н. И. Костомарова за Словарь малорусскаго наречія. 29 декабря 1905 г. – САНКТПЕТЕРБУРГЪ, 1906. – 47 с.

Шевельов Ю. В. Пуризм в українській мові [Електронний ресурс] // Українські вісті. – Новий Ульм. – Номер від 5. 06.1966. Режим доступу до ресурсу: http://movahistory.org.ua/wiki/.

Шевченко И. М. Степень синонимичности адвербиальных фразеологических единиц, обозначающих большую степень интенсивности чувств и состояний человека // Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць / За заг. ред. проф. Л. А. Лисиченко. – Харків, 2000. – Вип. 5 – С. 138 – 146.

Шевченко Л., Стишов О. Рец. на: Російсько-український словник : В 4 т. / Голова редакційної колегії П. Ю. Гриценко. К.: Знання, 2011. – Т. 1. А – Й. – XXXVIII, 992 с. – Мовознавство. – 2012. - № 6. – С. 88 – 92.

Шевченко О. Ф. Именные сочетания-интенсификаторы качественного признака (на мат. совр. англ. яз.): Автореф. дис. .. канд. филол. наук. – К., 1978. – 22 с.

Шелов С. Д. Терминология, профессиональная лексика и профессионализмы // Вопросы языкознания. – 1984. – № 5. – С. 76 – 87.

Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови / Наук. т-во ім. Т. Шевченка. – Мюнхен: Молоде життя, 1951. – 402 с.

Шмелев Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка. – М.: Просвещение, 1964. – 244 с.

Щерба Л. В. Опыт общей теории лексикографии // Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – С. 265 – 304.

Юрченко Т. Г. Оказіоналізми у творчості Павла Загребельного: структурно-семантичний і стилістичний аспекти : дис. .. канд. філол. наук : 10.02.01. К., 2003. – 259 с.

Языковая номинация. (Общие вопросы) / А. А. Уфимцева, Э. С. Азнаурова, Е. С. Кубрякова и др. / Отв. ред. Б. А. Серебренников. – М.: Наука, 1977. – 359 с.

Якобсон Р. Избранные работы. – М.: Прогресс, 1985. – 455 с.

Янушкевич А. С. Картина мира как историко-литературное понятие // Картина мира: модели, методы, концепты. Материалы Всероссийской междисциплинарной школы молодых учёных «Картина мира: язык, философия, наука». Под. общ. ред. З. И. Резановой. – Томск: Изд. ТГУ, 2002. – С. 10 – 16.

Clark E. V. Creativity in Language // Encyclopedia of Language and Linguistics. Pergamon Press – 2006. – p. 270 – 272.

Svenskt teckenspråkslexikon. – Sveriges Dövas Riksförbund, 1997.

Stokoe W. Language in jamd: why sign came before speech. – Wash., 2001. – XV, 246 p.

Stokoe W. Sing language structure. An outline of the visual communication systems of the American deaf. ‘Studies in linguistics. Occasional Papers’ – 1960.

Żmigrodzki P. (2015). Wielki słownik języka polskiego PAN. Zasady opracowania. Kraków. 92 s.

Wielki słownik języka polskiego PAN [Електронний ресурс]. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: http://wsjp.pl/index.php?pwh=0.

Winchester S. (2003) The Meaning of Everything: The Story of the Oxford English Dictionary. Oxford University Press. 260.

Наукове видання

ДИНАМІКА
ЛЕКСИЧНОЇ ТА ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ СИСТЕМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ЛЕКСИКОГРАФІЧНОМУ ВІДОБРАЖЕННІ

МОНОГРАФІЯ

Автори: І. С. Гнатюк, О. М. Миронюк, З. Г. Козирєва, І. А. Самойлова, В. О. Балог, Н. Г. Гордієнко, Н. В. Сніжко, Л. О. Тименко, Л. В. Мовчун, Т. В. Цимбалюк-Скопненко, Л. І. Дідун, О. М. Тищенко, О. А. Дюндик

Відповідальний редактор: І. С. Гнатюк

СТУДІЇ З УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА
34

РЕДАКЦІЙНА РАДА:

Гриценко П. Ю. (голова)
Горголюк Н. Г.
Городенська К. Г.
Єрмоленко С. Я.
Карпіловська Є. А.
Соколова С. О.
Шульгач В. П.
Яцій В. О.

Серія
«Студії з українського мовознавства»
34

1. *Кобиринка Г. С.* Акцентуація непохідних іменників у бойківських говірках. – К., 2009.
2. *Яценко Н. О.* Формування назв військового одягу в українській мові. – К., 2009.
3. *Сидяченко Н. Г.* Мовотворчість українських і польських письменників. – К., 2009.
4. *Сукаленко Т. М.* Метафоричне вираження концепту ЖІНКА в українській мові. – К., 2010.
5. *Городенська К. Г.* Сполучники української літературної мови. – К., 2010.
6. *Коць Т. А.* Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі. – К., 2010.
7. *Сюта Г. М.* Лінгвосвіт поезії авторів Нью-Йоркської групи. – К., 2010.
8. *Навальна М. І.* Динаміка лексикону української періодики початку XXI ст. –К., 2011.
9. *Габай А. Ю.* Синтаксична прислівникова транспозиція в сучасній українській літературній мові. – К., 2011.
10. *Тименко Л. О.* Лексика офіційно-ділового стилю в історії української мови (1917–1933 рр.). – К., 2011.
11. *Вербич Н. О.* Інтонація переконування в публічному мовленні. – К., Луцьк, 2011.
12. *Христіанінова Р. О.* Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові. – К., 2012.
13. *Іщенко О. С.* Голосні звуки української мови залежно від темпу мовлення. – К., 2012.
14. *Гороф'янюк І. В.* Ботанічна лексика центральноподільських говірок: Матеріали до лексичного атласу української мови. – Вінниця, 2012.
15. *Бибик С. П.* Усна літературна мова в українській культурі повсякдення. – К., 2013.
16. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія [автори: І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, С. О. Соколова; за ред. К. Г. Городенської]. – К., 2017.
17. *Клименко Н. Ф.* Українська біологічна термінологія кінця XX – початку XXI ст. – К., 2017.
18. *Кислюк Л. П.* Сучасна українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку. – К., 2017.
19. Вплив суспільних змін на розвиток української мови: Монографія [автори: Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Т.К. Пуздирева, Ю.В. Романюк; за ред. Є.А. Карпіловської]. – К., 2017.
20. *Халіновська Л. А.* Українська авіаційна термінологія: формування і функціонування: Монографія. – К. : КММ, 2017.
21. Українська лексикографія та лексикологія: проблеми, завдання. – К., 2017.
22. *Сюта Г. М.* Цитатний тезаурус української поетичної мови XX століття. – К., 2017.
23. *Краєвська Г. П.* Народно-виробнича термінологія центральноподільських говірок: Матеріали до лексичного атласу української мови. – Вінниця, 2018.
24. *Коць Т. А.* Українське слово в пресі кінця XIX – початку XXI століття. Динаміка літературної норми. К., 2018.
25. *Мялковська Л. М.* Мова художніх творів І.С. Нечуя-Левицького: лексикографічна і лінгвокогнітивна рецепція. – К., 2019.
26. *Данилевська О. М.* Українська мова в українській школі на початку XXI століття: соціолінгвістичні нариси. – К., 2019.
27. *Сахарова О. В.* Персонажі сучасної української драматургії: лінгвістичні аспекти. – К., 2019.
28. *Архангельська А.* Femina cognita. Українська жінка у слові й словнику. – К., 2019.
29. *Гороф'янюк І. В.* Ботанічна лексика центральноподільських говірок: структурна організація та ареалогія. – Вінниця, 2020.
30. *Мовчун Л. В.* Українська рима в системі мови і в мовній практиці. – К., 2020.
31. *Черемська О. С.* Становлення і розвиток Харківської філологічної школи (XIX – перша третина XX століття). – Харків, 2020.
32. *Семеренко Г. В.* Історія суфіксального творення іменників із демінутивним і гіпокористичним значеннями в українській мові. – К., Запоріжжя, 2020.
33. Соколова *С.* О. Аспектуальні категорії українського дієслова. – К., 2021.
34. Динаміка лексичної та фразеологічної систем української мови в лексикографічному відображенні : Монографія [автори: І. С. Гнатюк, О. М. Миронюк, З. Г. Козирєва, І. А. Самойлова, В. О. Балог, Н. Г. Гордієнко, Н. В. Сніжко, Л. О. Тименко, Т. В. Цимбалюк-Скопненко, Л. І. Дідун, Л. В. Мовчун, О. М. Тищенко, О. А. Дюндик; відп. ред. І. С. Гнатюк]. – К., 2021. [Електронне видання].